

ΕΓΝΑΤΙΑ

13

2009

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εικόνα εξωφύλλου: Αεροφωτογραφία της πανεπιστημιακής ανασκαφής στην ακρόπολη
στο Καστρί Πολυνερίου - Αλατόπετρας Νομού Γρεβενών

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

13

2009

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια

ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, επίκουρος καθηγητής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ, μεταπτυχιακός αρχαιολόγος

με τη συνεργασία της Σωτηρίας Βασιλείου,
μεταπτυχιακής φοιτήτριας Νεότερης Ιστορίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΝΙΚΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις επί των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων στις ελληνικές πόλεις	9
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΝΙΓΔΕΛΗΣ, Μία προσωπογραφία για τους Ρωμαίους της Μακεδονίας: addenda και corrigenda	23
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΦΕΤΑΣ, Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου / 5 Οκτωβρίου 1908) και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα	45
ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Οι Έλληνες σύντροφοι του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο Τολέδο	63

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΗΤΑΣ, Η τοπογραφία και η πολεοδομία της Συριακής Τετραπόλεως κατά την ελληνιστική περίοδο	87
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Βεργίνα – Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών: πρώτες σημειώσεις από μια νέα ανασκαφική απόπειρα	121
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ, Ένα κυκλικό ταφικό ανάγλυφο της εποχής των Σεβήρων από την Πεντάπολη του Νομού Σερρών	133
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΝΕΛΗ, Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των διάχρυσων υάλινων αγγείων στην παλαιοχριστιανική εποχή	145

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΩΤΙΔΗΣ, Τί απέγινε ο μύθος της ελληνικότητας; Μεταλλαγές ενός κοσμοειδώλου	165
---	-----

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ – ΤΙΜΗΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Αφιέρωμα στους Ομότιμους Καθηγητές του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Ιωάννη Χασιώτη, Βασίλειο Κόντη, Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, Ιωάννη Αλεξανδρόπουλο και Ιωάννη Κολιόπουλο	187
--	-----

JOHN H. OAKLEY, Τα παιδιά στην αθηναϊκή ταφική τέχνη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου	193
GERHARD ZIMMER, Εργαστήρια χαλκοπλαστικής στην αρχαία Ελλάδα	211

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ – ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΑΛΛΙΝΗ – ΛΥΔΙΑ ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ, Βεργίνα 2008-2009. Η πόλη των Αιγών: ανασκαφή στον αγρό Τσακιρίδη	227
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ – ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΑΛΛΙΝΗ, Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας του Δήμου Θ. Ζιάκα Νομού Γρεβενών	231

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ & ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Περιλήψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2009	239
Περιλήψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2009	247
Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	251

Ιστορία

Παρατηρήσεις επί των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων στις ελληνικές πόλεις*

Νίκος Γιαννακόπουλος

Το αξίωμα του αστυνόμου στις ελληνικές πόλεις είναι κατά κύριο λόγο γνωστό από τον περίφημο «αστυνομικό νόμο» της Περγάμου¹, αλλά και από τις πληροφορίες που παρέχει η *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη². Καθώς στα δύο αυτά κείμενα δίδεται έμφαση στην εφαρμογή ρυθμίσεων, που αφορούσαν γενικότερα την ευταξία στους δρόμους και στα κτήρια του άστεως, εύλογα στην αστυνομική αρχή των ελληνικών πόλεων αποδίδονται κατά κανόνα αρμοδιότητες σχετικές με τις αστικές υποδομές³, αν και ενίοτε επισημαίνεται η παρουσία της και σε άλλα πεδία του δημόσιου βίου⁴. Μια πρόσφατα δημοσιευμένη επιγραφή από τις Ροβιές της Ευβοίας επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές, καθώς αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι αστυνόμοι σε μια απελευθερωτική πράξη. Μπορεί, έτσι, να αποτελέσει την αφετη-

ρία μιας επανεξέτασης των μαρτυριών σχετικά με το εύρος των καθηκόντων που επιτελούσαν οι αξιωματούχοι αυτοί στις ελληνικές πόλεις.

Η επιγραφή των Ροβιών, που ανήκε στην ύπαιθρο χώρα της Ιστιαίας, χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ. και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα «ιερής» απελευθέρωσης⁵:

[-----] A [...]
[..]ως Αἰολέω[ς] του Ἑρα-
[κ]λείτου [Α]ἰολεὺς Ἑρα-
[κ]λείτου ἀνέθηκεν Ἄφρ[ο]-
δισίαν ἐλευθέραν τῷ Ἄ-
πόλλωνι τ(ᾶ) Σελιναίω
ἱεράν λειτουργοῦσαν
τῷ θεῷ· ἀρχόντων πα-
[ρ]ῆν Ξένων Ἀριστοκλέ[ο]-

* Για τις επιγραφικές δημοσιεύσεις ακολουθούνται οι συντομογραφίες του SEG και για τα περιοδικά εκείνες της *Année Philologique*. Επιπροσθέτως, χρησιμοποιούνται οι εξής βραχυγραφίες:
Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* = G. Busolt – H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, Μόναχο 1920-1926.
Etienne, *Ténos* = R. Etienne, *Ténos II: Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.*, Παρίσι 1990.

Harrison, *Law* = A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, Οξφόρδη 1968-1971.

Lipsius, *Recht* = J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Λειψία 1905-1925.

Νιγδελής, *Πολίτευμα* = Π. Μ. Νιγδελής, *Πολίτευμα και κοινωνία των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1990.

Piérart, *Platon* = M. Piérart, *Platon et la cité grecque*, Βρυξέλλες 1974.

1. OGIS 483. Χρησιμότητα, βεβαίως, είναι η σχολιασμένη έκδοση του κειμένου από τον G. Klaffenbach, *Die Astynomeninschrift von Pergamon*, Βερολίνο 1954. Πρβλ., επίσης, R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Παρίσι 21974, 57-66 και πιο πρόσφατα C. Σαλιού, *Les lois des bâtiments*, Βηρυττός 1994, 10-11.
2. Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 50, 2. Πρβλ. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia*, Οξφόρδη 1981, 573.
3. Βλ. ενδεικτικά τις ακόλουθες συνθετικές μελέτες: A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Οξφόρδη 1940, 214-215. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Πρίνστον 1950, 646 και 1513 σημ. 43. R. Billows, «Cities», στον τόμο: A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World*, Οξφόρδη 2003, 210. Πρβλ., επίσης, C. Bréaz, *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat*, Βασιλεία 2005, 72 σημ. 17-18. Για το αξίωμα του αστυνόμου χρήσιμο, επίσης, παραμένει το άρθρο του Oehler, «Αστυνόμοι», *RE II* 1896 col. 1870-1872.
4. Βλ. Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* I, 492-493 και II, 116-117. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η μελέτη του N. A. Pavlichenko, «Kollegiya astynomov v ellinisticheskome polise», *Antichnyi mir i arheologiya* 8 (1990) 52-62, ο οποίος, όμως, λαμβάνει υπόψη ελάχιστες σχετικές μαρτυρίες.
5. Δημοσιεύτηκε από τον Β. Νικολόπουλο, «Μαντείων του Απόλλωνος στις Ροβιές Ευβοίας», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 35 (2003-2004) 11 αρ. 1. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του D. Knoepfeler στο *Bulletin Épigraphique* 2000, 333.

υς· ἀστυνόμων παρ[ῆν]
Ἄντικράτης Χάρητος·
μάρτυρες θεοὶ καὶ θῦ[ται]

Ο Αιολεύς Ηρακλείτου ανέθεσε στον Απόλλωνα Σελιναίο τη δούλη του Αφροδισία ενώπιον δύο αξιωματούχων της πόλεως της Ιστιαίας, συγκεκριμένα ενός ἄρχοντος και ενός ἀστυνόμου. Η ανάθεση επέφερε ως συνέπεια τόσο τη μετάβαση της δούλης σε καθεστώς προσωπικής ελευθερίας όσο και την εκ μέρους της παροχή υπηρεσιών στο ιερό του θεού, στον οποίο είχε ανατεθεί⁶. Η διατύπωση ἀρχόντων πα[ρ]ῆν ... ἀστυνόμων παρ[ῆν] καθιστά σαφές πως τα συγκεκριμένα πρόσωπα λειτουργούσαν υπό τη θεσμική τους ιδιότητα, ως επίσημοι δηλαδή εκπρόσωποι των αντίστοιχων συναρχιών. Η έλλειψη άλλων ομοειδών επιγραφών από την πε-

ριοχή δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί αν επρόκειτο για μια τακτική αρμοδιότητά τους, αν δηλαδή η παρουσία του αστυνόμου ήταν υποχρεωτική, ή έστω συνήθης, στις απελευθερώσεις διά αναθέσεως σε θεότητα που πραγματοποιούνταν στην επικράτεια της Ιστιαίας. Ενδεχομένως να είχε κληθεί από τα ίδια τα μέρη που είχαν έννομο συμφέρον, από τον αναθέτη δηλαδή και τους ιερείς του Απόλλωνα Σελιναίου, οι οποίοι έτσι προσδοκούσαν να θωρακίσουν νομικά την ανάθεση έναντι οποιασδήποτε μελλοντικής αμφισβήτησης, θέτοντας την εν λόγω πράξη υπό τη σκέπη των δημοσίων αρχών⁷. Σε περίπτωση προσβολής της ελευθερίας της Αφροδισίας (ή και αθέτησης των υποχρεώσεων της προς τον θεό) θα ήταν εύλογο να αναμένεται η κινητοποίηση των ἀρχόντων και των ἀστυνόμων⁸, αυτοβούλως ή κατόπιν καταγγελίας⁹. Έτσι, η παρουσία

6. Απελευθερώσεις δια αναθέσεως σε θεότητα ήταν διαδεδομένες σε διάφορα σημεία της Ελλάδας. Για τον Βουθρωτό της Ηπείρου, βλ. P. Cabanes, «Les inscriptions du théâtre de Bouthrotos», στον τόμο: *Actes du Colloque sur l'esclavage, Paris 1972*, Παρίσι 1974, 105-209. Για τα δεδομένα από τη Λευκόπετρα της Μακεδονίας, βλ. Ph. Petsas – M. B. Hatzopoulos – L. Gouнарopoulos – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la mère des dieux autochtone de Leukopetra*, Αθήνα 2000. Ως προς το συναφές υλικό από τη Βοιωτία, αλλά και άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, βλ. L. Darmezis, *Les affranchissements par consécration en Béotie et dans le monde grec hellénistique*, Nancy 1999. Για τη συνύπαρξη του καθεστώτος της ελευθερίας με τις υποχρεώσεις του αναθεμένου απελευθέρου προς το ιερό, βλ. M. Riel, «Les καταγραφαι du sanctuaire d'Apollon Lairbénos», *Arkeoloji Dergisi* 3 (1995) 167-195. Πρβλ. Petsas – Hatzopoulos – Gouнарopoulos – Paschidis, *ό.π.*, 49-52 και 60.
7. Στην πραγματικότητα οι δημόσιες αρχές εμπλέκονταν ποικιλοτρόπως στις ιδιωτικές απελευθερώσεις, οι οποίες, μάλιστα, σε πόλεις της Κεντρικής Ελλάδας ήταν δυνατόν να τελούνται στο πλαίσιο της βουλής (συνεδρίου) ή της εκκλησίας. Βλ. *IG IX 1*, 63 (Δαυλίσ) και 120-127 (Ελάτεια). Πρβλ. R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of manumitted Slaves in the ancient Greek World*, Leiden-Boston 2005, 186-191. Αυτό, επίσης, ίσχυε και για απελευθερώσεις δια αναθέσεως σε θεότητα. Βλ. *IG VII 3301-3320, 3330 και 3313* (Χαιρώνεια). Πρβλ. P. Roesch – J. M. Fossey, «Neuf actes d'affranchissement de Chéronée», *ZPE* 29 (1978) 134. Η διαφορά είναι πως στις Ροβιές η απελευθέρωση τελούνταν ενώπιον αξιωματούχων της πόλεως και όχι στη διάρκεια των συνεδριάσεων των πολιτειακών οργάνων της πόλης. Η τέλεση συναλλαγών ενώπιον κάποιας δημόσιας αρχής ή η εγγραφή τους σε δημόσια αρχεία αναφέρεται από τον Θεόφραστο στο έργο του *Περί Συμβολαίων* (Στοβαίος, 44, 22) ως συνηθισμένη πρακτική δημοσιότητας που παρείχε νομική ισχύ. Πρβλ. τα σχόλια του F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Βαϊμάρη 1950, 135-136. Ειδικότερα για τις απελευθερώσεις, βλ. την επόμενη σημείωση.
8. Αξιοσημείωτο παράλληλο αποτελεί μια απελευθερωτική επιγραφή από την Υάμπολη που χρονολογείται την εποχή του Τραϊανού (*IG IX 1*, 86). Κατέγραφε την απελευθέρωση δούλης υπό την παρουσία του ιερέα του Σαράπιδος και της Ίσιδος, με τη χρήση μάλιστα λεκτικού τύπου παρόμοιου με αυτόν των Ροβιών (*παρόντος Έπικτήτου του Σωσικράτους, του ιερέως του Σαράπιδος και της Ίσιδος*). Σε περίπτωση παραβίασης των δικαιωμάτων της απελευθέρου προβλεπόταν η καταβολή προστίμου στις δύο αυτές θεότητες. Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως ο ιερέας των εν λόγω θεοτήτων θα έπρεπε να κινητοποιηθεί κατά των επίδοξων παραβατών (όπως και ο βουλόμενος πολίτης) και υπό αυτή ίσως την έννοια ερμηνεύεται η παρουσία του στην απελευθερωτική πράξη. Σε απελευθερωτικές επιγραφές από την Ελάτεια (*IG IX 1*, 120-127) προβλεπόταν, επίσης, ότι σε περίπτωση απόπειρας εκ νέου υποδούλωσης του απελευθέρου οι άρχοντες ήταν υποχρεωμένοι να ασκήσουν δίωξη (*έγδικαζέσθωσαν οι ἄρχοντες οι ἄει ἔναρχοι ὄντες*). Σε απελευθερώσεις δια αναθέσεως από τη Χαιρώνεια τον ίδιο ρόλο αναλάμβαναν οι ιερείς και οι ιεράρχες και ο βουλόμενος πολίτης (*IG VII 3080, 3081*). Σε αντίστοιχες αναθέσεις από το *Χαρόπειον* της Κορώνειας η αρχή που επενέβαινε σε περίπτωση απόπειρας παραβίασης της ελευθερίας ήταν η ιερεία του Χάροπος. Ασκούσε τη σύλη μαζί με τον βουλόμενο πολίτη. Βλ. Ν. Γ. Παπαδάκης, «Περί τὸ Χαρόπειον τῆς Κορωνείας», *ΑΔ* 2 (1916) 231. Πρβλ., επίσης, P. Roesch – J. M. Fossey, «Une acte d'affranchissement de Coronée en Béotie», *ZPE* 29 (1978) 138-141. Τον ίδιο ρόλο μπορούσε να επιτελεί και ο ιερέας του Σαράπιδος (*IG VII 2872*).
9. Για την παραλαβή καταγγελιών από τους αστυνόμους στα νησιά των Κυκλάδων, βλ. παρακάτω. Είναι δυνατόν, επίσης, να υποτεθεί ότι η ανάγκη να διασφαλιστεί η συνέχεια της διοίκησης θα επέβαλλε την κατάθεση αντιγράφου της απελευθερωτικής πράξης ή άλλης μορφής έγγραφης δήλωσής της στις υπηρεσίες των ἀρχόντων και των αστυνόμων, ούτως ώστε οι εκάστοτε αξιωματούχοι να είναι ενήμεροι για τα πεπραγμένα των προκατόχων τους. Σε απελευθερωτικές επιγραφές διά εικονικής πωλήσεως σε θεότητα συχνά οριζόταν η κατάθεση της *ώνης* σε κάποιον θρησκευτικό ή πολιτικό αξιωματούχο. Στην Τιθορέα, για παράδειγμα, προβλεπόταν να κατατεθεί η *ώνη* στο ιερό του θεού Σαράπιδος και στον επώνυμο άρχοντα. Βλ. *IG IX 1*, 188-189 και 192-194. Πρβλ. Zelnick-Abramovitz, *ό.π.* (σημ. 7) 203. Στην Άμφισσα τον ίδιο ρόλο επιτελούσαν ο θεοκόλος και οι ιερείς (*IG IX² I III 754, 755, 756*) ή ακόμη και ο βούλαρχος (*IG IX² I III 756, 1ος αι. μ.Χ.*). Βλ., επίσης, *IG IX 1*, 66 (Δαυλίσ), *IG IX² I III 684* (Φύσκος), *IG IX² I III 709a* (Φαιστίνος).

των αξιωματούχων αυτών εντασσόταν σε ένα σύνολο ενεργειών (μαζί την παρουσία μαρτύρων αλλά και το ίδιο το γεγονός της δημοσιοποίησης), με τις οποίες πιστοποιούνταν τελικά η νομική ισχύς της απελευθερωτικής πράξης, και, επομένως, παρέχονταν εγγυήσεις και για τα αποτελέσματά της, τα δικαιώματα δηλαδή τόσο της ανατεθειμένης δούλης όσο και του ιερού, στο οποίο εκείνη όφειλε υπηρεσίες.

Η σημασία αυτής της μοναδικής μαρτυρίας αστυνόμου στην Ιστιαία έγκειται στο γεγονός ότι παρουσιάζει τον εν λόγω αξιωματούχο να εμπλέκεται σε μια θρησκευτική ανάθεση που λάμβανε πλέον τη μορφή μιας ιδιωτικής νομικής πράξης υποκειμένης και σε δημόσια παρέμβαση και ρύθμιση, με συμβαλλόμενα μέρη αφενός τον αναθέτη και αφετέρου το ιερό του Απόλλωνα. Αξιοσημείωτο δε είναι πως η πράξη αυτή, επομένως και η δικαιοδοσία του αστυνόμου, εντοπιζόταν γεωγραφικά όχι στον χώρο του άστεως, το κατά κύριο λόγο πεδίο δράσης του αστυνόμου, αλλά σε ιερό που βρισκόταν στην ύπαιθρο χώρα της πόλεως. Από την άποψη αυτή η απελευθερωτική επιγραφή των Ροβίων αναδεικνύει πλευρές των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων που τεκμηριώνονται και σε άλλες ελληνικές πόλεις, έστω και αν ως τώρα δεν έχουν τύχει ιδιαίτερης προσοχής στη σχετική έρευνα για τον θεσμό.

Ο γνωστός κατάλογος «αγοραπωλησιών» από την Τήνο των ελληνιστικών χρόνων φέρει το προοίμιο [κατὰ τὰδε πράξεις ἐγένοντο χωρίων [καὶ οἰκιῶν καὶ προικ[ῶν] δόσεις [ἐ]π' ἄρχοντος Ἀμ[ει]νό[λα πρὸς τ]οὺς ἀστυ[νόμου]ς¹⁰. Το αξίωμα είναι γνωστό και από καταλόγους αρχόντων του 1ου αι.

π.Χ., σύμφωνα με τους οποίους οι αστυνόμοι αποτελούσαν μια από τις συναρχίες της Τήνου, τα τρία μέλη της οποίας είχαν εξάμηνη θητεία¹¹. Από τον κατάλογο των «αγοραπωλησιών» όμως προκύπτει ότι, πέρα από τα οποιαδήποτε πολεοδομικού χαρακτήρα καθήκοντα που ενδεχομένως ασκούσαν, αποτελούσαν επιπροσθέτως εκείνους τους αξιωματούχους, στους οποίους οι πολίτες δήλωναν συναλλαγές ακίνητης περιουσίας που αφορούσαν γη και οικοδομήματα εντός του άστεως ή στην ύπαιθρο χώρα¹². Ορισμένες από αυτές εντάσσονταν στον ιδιαίτερο τύπο συμβολαίων που είναι γνωστός ως *πρᾶσις ἐπὶ λύσει*. Γενικότερα, μάλιστα, φαίνεται πως οι δηλωθείσες συναλλαγές δεν αφορούσαν τόσο πολύ αγοραπωλησίες με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά ουσιαστικά τη σύσταση ή τη μεταβίβαση ενυπόθηκων δανείων¹³. Από το περιεχόμενο του καταλόγου προκύπτει πως οι δηλώσεις αυτές περιλάμβαναν μια λεπτομερή περιγραφή των ιδιοκτησιών, οι οποίες προσδιορίζονταν γεωγραφικά αλλά και με βάση τις γειτονικές ιδιοκτησίες, ή, αν επρόκειτο για οικίες εντός του άστεως, και με βάση τη συνοικία (*τόνος*), στην οποία αυτές ανήκαν. Αναφέρονταν, επίσης, τα ονόματα και το νομικό καθεστώς των συμβαλλόμενων μερών, όπως και τυχόν εγγυητές¹⁴. Έχει υποστηριχθεί πως στην υπηρεσία των αστυνόμων δεν κατέθεταν οι συναλλασσόμενοι αντίγραφα ή περιλήψεις των συμβολαίων¹⁵, αλλά το περιεχόμενο των καταχωρισμένων στη στήλη πληροφοριών υποδεικνύει ότι οι δηλώσεις σίγουρα λάμβαναν έγγραφη μορφή. Καθώς στον συγκεκριμένο κατάλογο είχαν χαραχθεί συναλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της θητείας ενός

10. IG XII 5, 872 στ. 1-2. Για τη χρονολόγησή του έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις με επικρατέστερη τα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Βλ. Νίγδελης, *Πολίτευμα*, 166 σημ. 36 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.
11. IG XII 5, 880-886 και IG XII Suppl. 314. Πρβλ. Νίγδελης, *Πολίτευμα*, 167 και 169-170. Η εξάμηνη διάρκεια της θητείας φαίνεται πως αποτελούσε τον κανόνα για τους άρχοντες της Τήνου.
12. Ο ρόλος των αστυνόμων είχε ήδη επισημανθεί από τους R. Daveste – B. Haussoullier – Th. Reinach, *Recueil des inscriptions juridiques grecques* I, Παρίσι 1891-1895, 104 και στη συνέχεια από τους Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* I, 492-493. Η επιγραφή αποτέλεσε σχετικά πρόσφατα αντικείμενο εκτενούς ανάλυσης από τους Etienne, *Ténos*, 22-28 και 51-75 και Νίγδελη, *Πολίτευμα*, 166 σημ. 36, 172, 175 και 181-182, με έμφαση στα νομικά ζητήματα που εγείρουν οι καταγεγραμμένες πράξεις και στις πληροφορίες που αντλούνται για την κοινωνική πραγματικότητα της Τήνου και για τις πηγές του πλούτου των εύπορων Τηνίων.
13. Βλ. Νίγδελης, *Πολίτευμα*, 182 και Etienne, *Ténos*, 54-58 που επισημαίνει πως ως προς τον τύπο τους οι συναλλαγές αυτές λάμβαναν τη μορφή αγοραπωλησιών. Για την *πρᾶσις ἐπὶ λύσει*, βλ. J. Fine, *Horoi. Studies in Mortgage, Real Security and Land Tenure in Ancient Athens*, Βαλτιμόρη 1951, 142-166 και M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.: The Horos-Inscriptions*, New Brunswick 1952, 31-37 και ειδικότερα για την περίπτωση της Τήνου: 226 σημ. 21, 229 σημ. 33, 260 σημ. 114 και 261 σημ. 119.
14. Βλ. Prigsheim, *ό.π.* (σημ. 7) 107 και 146-147. Πρβλ. M. Corsaro, «Un decreto di Zelea», *ANSP* 14, 2 (1984) 455 και Etienne, *Ténos*, 22-24 και 53. Ειδικότερα για τους *τόνους*, που έφεραν και αριθμητικούς προσδιορισμούς, βλ. Martin, *ό.π.* (σημ. 1) 22-23.
15. Prigsheim, *ό.π.* (σημ. 7) 146.

μόνο άρχοντα (βλ. [έ]π' άρχοντος Άμ[ει]νό[λα] καθίσταται σαφές πως η καταγραφή τους ενώπιον των αστυνόμων αποτελούσε σταθερή και πάγια πρακτική στην Τήνο και όχι ένα μεμονωμένο φαινόμενο¹⁶. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ο μεγάλος αριθμός των πράξεων, αλλά κυρίως η ύπαρξη άλλων συναφών καταλόγων συναλλαγών επί ακινήτων¹⁷, οι οποίοι, αν και το προοίμιό τους δεν σώζεται, είναι δυνατόν εύλογα να υποθεθεί πως περιλάμβαναν πράξεις επίσης καταγεγραμμένες στην υπηρεσία των αστυνόμων. Φυσικά, η δημοσιοποίηση υπό τη μορφή καταλόγου καταρτισμένου σε ετήσια βάση προϋποθέτει πως οι αστυνόμοι τηρούσαν σχετικό αρχείο¹⁸, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως: από τα συμβαλλόμενα μέρη για την προστασία των δικαιωμάτων τους σε περίπτωση οποιασδήποτε αμφισβήτησης, αλλά και από την πόλη, ούτως ώστε να είναι σε θέση να εγγυάται τα δικαιώματα αυτά για τη διασφάλιση της κοινωνικής τάξης, αλλά και να γνωρίζει τις μεταβολές που επέρχονταν στην περιουσιακή κατάσταση των πολιτών, είτε για την είσπραξη τελών επί των συγκεκριμένων πράξεων και της καταγραφής τους, είτε για τον καθορισμό φορολογικών και λειτουργικών υποχρεώσεων¹⁹. Η τήρηση αυτού του αρχείου ίσως να συνιστούσε εξειδίκευση και επέκταση ενός γενικότερου καθήκοντος εποπτείας των οδών και των δρόμων, επομένως και των ιδιοκτησιών²⁰. Έτσι, οι αστυνόμοι στην Τήνο επιτελούσαν λειτουργίες

αντίστοιχες με αυτές των ομολόγων τους στην Ιστιαία· αποτελούσαν δηλαδή τα δημόσια όργανα, μέσω των οποίων η πόλις παρενέβαινε (ή καλούνταν να παρέμβει) στον χώρο ιδιωτικών συμβάσεων και συναλλαγών, προσδίδοντας σε αυτές το κύρος και την ισχύ που προέκυπταν από την ένταξή τους στα αρχεία της, επομένως και στη σκέπη της και ενδεχομένως κατοχυρώνοντας ταυτόχρονα και τα αντίστοιχα δημοσιονομικά δικαιώματα. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως το γεγονός ότι οι καταγεγραμμένες συναλλαγές επί αγροτικών εκτάσεων στη χώρα της Τήνου ήταν πολύ περισσότερες από τις μεταβιβάσεις αστικών ακινήτων, επιβεβαιώνει την απαντώμενη και στην Ιστιαία δυνατότητα επέκτασης του πεδίου δράσης των αστυνόμων και εκτός του άστεως.

Μια συναφή πτυχή των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. αναδεικνύει ο λόγος του Ισαίου «Περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου». Κάποιος Κλεώνυμος είχε ορίσει με διαθήκη ως κληρονόμους του ορισμένα συγγενικά του πρόσωπα, αποκλείοντας όμως τους ανεισιούς του. Μετά τον θάνατό του οι τελευταίοι προσέβαλαν τη διαθήκη με το επιχείρημα ότι ο θανών είχε προσπαθήσει να την ακυρώσει. Για τον λόγο αυτό, υποστήριξαν, είχε καλέσει στην οικία του τον αστυνόμο, ο οποίος, όμως, όταν έφθασε εκεί, εκδιώχθηκε από έναν από τους κληρονόμους²¹. Έτσι, η διαθήκη τελικά δεν ακυρώθηκε. Η κλήση του αστυνόμου ήταν ένα πραγ-

-
16. Για το πρόβλημα της διάρκειας της θητείας του επώνυμου *άρχοντος* της Τήνου, βλ. Etienne, *Ténos*, 42-44 και Νίγδελη, *Πολίτευμα*, 169. Οι συναλλαγές κατατάσσονταν στον κατάλογο κατά μήνες, γεγονός που δείχνει πως δηλώνονταν στους αστυνόμους όχι όλες μαζί, αλλά μεμονωμένα, τη χρονική περίοδο που η κάθε μια λάμβανε χώρα. Πρβλ. Corsaro, *ό.π.* (σημ. 14) 455.
17. IG XII 5, 873, 875-877. Χρονολογούνται από τον Etienne, *Ténos*, 43 στις αρχές του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ. και από τον Νίγδελη, *Πολίτευμα*, 167 σημ. 40 στον 3ο αι. π.Χ.
18. Πρβλ. Jones, *ό.π.* (σημ. 3) 240, που θεώρησε τους αστυνόμους ως υπεύθυνους για την τήρηση των δημοσίων αρχείων. Αυτό, βέβαια, δεν επιβεβαιώνεται από τον κατάλογο αγοραπωλησιών, ο οποίος απλώς φανερώνει την τήρηση αρχείου από τους αστυνόμους για τις συγκεκριμένες συναλλαγές. Πρβλ., επίσης, Corsaro, *ό.π.* (σημ. 14) 450-459, ο οποίος συγκεντρώνει σχετικές μαρτυρίες από διάφορα σημεία του ελληνικού κόσμου που φανερώνουν ότι η καταχώριση συναλλαγών επί της ακίνητης περιουσίας δεν ήταν τόσο σπάνια όσο ισχυρίζεται ο Etienne, *Ténos*, 52. Πρβλ. για το ίδιο θέμα Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* I, 489-491. Μια συναφής αρμοδιότητα καταχώρισης μαρτυρείται και στον αστυνομικό νόμο της Περγάμου. Οι αστυνόμοι ήταν υποχρεωμένοι να καταγράφουν κάθε χρόνο τις ιδιωτικές δεξαμενές που υπήρχαν στο άστυ και να καταθέτουν τον σχετικό κατάλογο στην υπηρεσία των στρατηγών (OGIS 483 στ. 190-194). Ο ρόλος των τελευταίων εξηγείται από τη σημασία αυτών των δεξαμενών σε περίπτωση πολιορκίας. Βλ. Martin, *ό.π.* (σημ. 1) 65. Πρβλ. Σαλιού, *ό.π.* (σημ. 1) 124.
19. Πρβλ. τις παρατηρήσεις των Daveste – Haussoullier – Reinach, *ό.π.* (σημ. 12) I, 104-105 και του Etienne, *Ténos*, 53. Ως προς τη μέριμνα των δημόσιων αρχών για την καταχώριση συναλλαγών ακίνητης περιουσίας, βλ. και τη σχετική ανάλυση του Pringsheim, *ό.π.* (σημ. 7) 232-242 με έμφαση κυρίως στο συμφέρον που είχε η πόλη από τη γνώση των αλλαγών στη γαιοκτησία.
20. Οι Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* I, 490 σημ. 1 και 492-493, με βάση τα όσα ανέφερε ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* 1321b 21-22 (βλ. παρακάτω σημ. 28) θεώρησαν πως οι αστυνόμοι μεριμνούσαν για την προστασία των ορίων των ιδιοκτησιών γης και τηρούσαν ένα είδος κτηματολογίου.
21. Βλ. Ισαίος, «περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου» υπόθεσις: *ἐπιχειρήσαντα λύσαι (ενν. τὰς διαθήκας) καὶ μεταπεψψάμενον τὸν ἀστυνόμον ἐξάιφνης (ἀποθανεῖν)* και 15: *Ποσειδίππον (ένας από τους αντιδίκους) ἐπεμψε ἐπὶ τὸν ἀστυνόμον, οὗτος δ' οὐ μόνον αὐτὸς οὐκ ἐκά-*

ματικό γεγονός, εφόσον και οι αντίδικοι δεν το αμφισβήτησαν, αλλά απλώς προέβησαν στον ισχυρισμό πως σκοπός του Κλεώνυμου ήταν να επιφέρει τροποποιήσεις στο έγγραφο της διαθήκης, ώστε να διασφαλίσει πως αυτοί θα ήταν πραγματικά οι κληρονόμοι του²². Επομένως, και ανεξάρτητα από την ορθότητα των ισχυρισμών της μιας ή της άλλης πλευράς, προκύπτει το συμπέρασμα πως ο Κλεώνυμος είχε όντως καταθέσει έγγραφη διαθήκη στην υπηρεσία των αστυνόμων, η οποία φυλασσόταν σε σχετικό αρχείο. Η οποιαδήποτε μεταβολή ή τροποποίησή της έπρεπε να σημειωθεί σε αυτό ακριβώς το υπό φύλαξη έγγραφο που είχε κληθεί να προσκομίσει ο αστυνόμος²³. Βέβαια, δεν υπάρχει άλλο παράδειγμα ανάλογης κατάθεσης διαθήκης και σε γενικές γραμμές δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές πως οι αστυνόμοι είχαν οποιαδήποτε σχέση με την εφαρμογή των διατάξεων του αττικού δικαίου περί διαθηκών²⁴. Είναι, ωστόσο, φανερό πως και σε αυ-

τή την περίπτωση η παρουσία του αστυνόμου αναγόταν στη θεσμική ιδιότητά του ως οργάνου της πόλεως, στο οποίο ένας πολίτης ήταν δυνατόν να απευθυνθεί, προκειμένου να διασφαλίσει το περιεχόμενο και την ισχύ της δικαιοπραξίας στην οποία προέβαινε²⁵.

Συνεκτιμώμενες οι προαναφερθείσες μαρτυρίες από την Ιστιαία, την Τήνο και την Αθήνα αναδεικνύουν τον ρόλο που οι αστυνόμοι ήταν δυνατόν να διαδραματίζουν στην πιστοποίηση, καταχώριση και φύλαξη ποικίλων μορφών ιδιωτικών δικαιοπραξιών, ως μια ιδιαίτερη διάσταση της γενικότερης λειτουργίας της αστυνομικής αρχής. Από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι αυτό ήταν το βασικό καθήκον τους (αν και στην Τήνο αναδεικνύεται ως μάλλον τακτική αρμοδιότητά τους). Δεν είναι επίσης βέβαιο ότι η παρουσία τους είχε συστατική αξία, ότι αποτελούσε δηλαδή απαραίτητη προϋπόθεση ώστε οι δικαιοπραξίες αυτές να λάβουν νομικό κύρος²⁶.

λεσεν, ἀλλὰ καὶ ἐλθόντα ἐπὶ τὴν θύραν ἀπέπεμψε. Πρβλ., επίσης, §14, όπου οι αστυνόμοι προσδιορίζονται ως ἄρχοντες. Οι ανεψιοί υποστήριξαν πως ο Κλεώνυμος είχε αρχικά συντάξει τη διαθήκη αυτή λόγω της εχθρότητάς του προς τον επίτροπό τους, τον Δεινία. Όταν όμως αυτός πέθανε, ο Κλεώνυμος ανέλαβε την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους και σκόπευε να αλλάξει τη διαθήκη.

22. Βλ. Ισαίος, «περί τοῦ Κλεωνύμου κλήρου» 18: *ισχυρίζονται* (ενν. οι αντίδικοι) *γὰρ ταῖς διαθήκαις, λέγοντες ὡς Κλεώνυμος μετεπέμπετο τὴν ἀρχὴν οὐ λῶσαι βουλόμενος αὐτὰς, ἀλλ' ἐπανορθῶσαι καὶ βεβαιῶσαι σφίσιν αὐτοῖς τὴν δωρεάν.*
23. Ισαίος, «περί τοῦ Κλεωνύμου κλήρου» 25: *ἀνελεῖν μὲν γάρ, ὡ ἄνδρες, οὐχ οἷός τ' ἦν ἄλλο γραμματεῖον ἢ τὸ παρὰ τῇ ἀρχῇ κείμενον.* Πρβλ. W. Wyse, *The Speeches of Isaeus*, Καίμπριτζ 1904, 177 και P. Rousset, *Isée. Discours*, Παρίσι 1923, 17. Για την πιθανή ύπαρξη ἀστυνομίου στην Αθήνα, βλ. U. Kahrstedt, *Untersuchungen zur Magistratur in Athen*, Στουτγκάρδη 1936, 298.
24. Rousset, *ό.π.* 17-18. Lipsius, *Recht*, 91. Harrison, *Law II* 25 σημ. 2. Πρακτικά μέτρα προστασίας των διαθηκών ήταν η σφράγιση τους και η κατάθεση αντιγράφου σε φιλικά ή συγγενικά πρόσωπα του διαθέτη. Βλ. Harrison, *Law I* 154 σημ. 3 με τις σχετικές μαρτυρίες.
25. O Rousset, *ό.π.* (σημ. 23) 17-18 διατύπωσε την υπόθεση πως η διαθήκη του Κλεώνυμου συνιστούσε δωρεά εξαιτίας θανάτου, υποκειμένη σε ειδικούς τύπους και κανόνες. Ο Κλεώνυμος ίσως θέλησε να την αλλάξει με μια διαθήκη κανονικού τύπου υιοθετώντας ταυτόχρονα εκείνους που είχε ορίσει ως κληρονόμους του από την αρχή. Αυτό, βέβαια, αναίρει τους ισχυρισμούς των πελατών του Ισαίου. Ο Kahrstedt, *ό.π.* (σημ. 23) 159 και 205 σημ. 2, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τον ρόλο του αστυνόμου στο συγκεκριμένο επεισόδιο, προχώρησε σε τρεις παρατηρήσεις: α) στην περίπτωση αυτή ο αστυνόμος άσκησε «εθελοντική» δικαιοδοσία (*Akte freiwilliger Gerichtsbarkeit*), β) ο διαθέτης μπορούσε να απευθυνθεί σε όποιον αξιωματούχο επιθυμούσε και γ) ο ετοιμοθάνατος Κλεώνυμος ήταν πιο εύκολο να προσφύγει σε έναν από τους δέκα αστυνόμους παρά στον αρμόδιο για θέματα οικογενειακού δικαίου επώνυμο άρχοντα. Οπωσδήποτε η τελευταία παρατήρηση δεν ευσταθεί, εφόσον ο Κλεώνυμος δεν απευθύνθηκε στον αστυνόμο πρώτη φορά λίγο πριν πεθάνει, αλλά είχε ήδη προηγουμένως καταθέσει σε αυτόν τη διαθήκη του. Ωστόσο, παρά τις αντιρρήσεις του Harrison, *Law II* 25 σημ. 2, οι δύο πρώτες θέσεις του Kahrstedt πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί μια συναφής περίπτωση από την Αρκεσίνη της Αμοργού. Σύμφωνα με έναν «όρο» (*IG XII 7, 57*), που χρονολογείται στο 300 π.Χ., ένα ζεύγος Αρκεσινέων κληροδότησε δια διαθήκης οικίες και κήπους στο τοπικό ιερό της Ουράνιας Αφροδίτης και κατέθεσε αντίγραφο της διαθήκης αυτής στο ίδιο το ιερό και σε δύο αξιωματούχους της πόλεως, στον επώνυμο ἄρχοντα και στον θεσμοθέτη. Προφανής σκοπός της κίνησης αυτής ήταν να διασφαλιστεί η εφαρμογή της διαθήκης και ενδεχομένως η πρωτοβουλία της κατάθεσης να μην ανήκε στους κληροδότες αλλά στο ιερό. Ωστόσο, η προσφυγή στους αξιωματούχους της πόλεως εκ των πραγμάτων παρέιχε επιπρόσθετες εγγυήσεις, ακόμη και αν δεν ενέπιπτε στις τακτικές αρμοδιότητές τους. Βλ. Finley, *ό.π.* (σημ. 13) 26-27 και Νίγδελς, *Πολίτευμα*, 27 που επισημαίνει πως αρχαιακού χαρακτήρα καθήκοντα στην Αρκεσίνη ασκούσαν οι *χρεωφύλακες*. Πρβλ. παραπάνω σημ. 7 για τον ρόλο που διαδραμάτιζαν σε απελευθερώσεις ο επώνυμος ἄρχων και άλλοι αξιωματούχοι ως φύλακες της *ώνης*.
26. Αυτό, βέβαια, είναι ένα ευρύτερο πρόβλημα. Ο Pringsheim, *ό.π.* (σημ. 7) 13-85 υποστήριξε πως απαραίτητη προϋπόθεση για να έχει μια σύμβαση νομική ισχύ και να γεννά υποχρεώσεις ήταν η σύναψή της ενώπιον μαρτύρων. Πρβλ. για τον κατάλογο της Τήνου Daveste – Haussoullier – Reinach, *ό.π.* (σημ. 12) I 104-105 με βάση και όσα παραθέτει ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί Συμβολαίων* (Στοβαίος, 44, 22· πρβλ. παραπάνω σημ. 7). Οι απόψεις αυτές, όμως, δεν μπόρεσαν να κλονίσουν την παραδοσιακή θέση πως η παρουσία μαρτύρων ή και κάθε άλλη μορφή δημοσιότητας είχαν τελικά σκοπό αποδεικτικό αλλά όχι συστατικό. Πρβλ. την

Οπωσδήποτε, όμως, λειτουργούσε αποδεικτικά και ενισχυτικά και για τον λόγο αυτό ήταν επιθυμητή, ίσως μάλιστα εκλαμβανόταν και ως αναγκαία²⁷. Δεν είναι απολύτως σαφές για ποιο λόγο η σχετική ευθύνη αποδιδόταν στις περιπτώσεις αυτές συγκεκριμένα στους αστυνόμους και ποια ήταν η σχέση με την κατεξοχήν αστυνομική αρμοδιότητα, όπως αυτή περιγράφεται στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* και στον αστυνομικό νόμο της Περγάμου. Στο σημείο αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη η *ἀστυνομία*, οριζόμενη ως *ἀρχή* που φρόντιζε για τα κτήρια, τις οδούς και την τήρηση γενικότερα των ορίων των ιδιοκτησιών, εκλαμβανόταν ως μια *ἐπιμέλεια* συναφής με την *ἐπιμέλεια* *περὶ τὴν ἀγορὰν*, η οποία αφορούσε την εποπτεία των *συμβολαίων*, αλλά και με την *ἐπιμέλειαν περὶ τὴν χώραν*, όπου οι αγρονόμοι ή οι υλωροί ασκούσαν καθήκοντα όμοια με αυτά των αστυνόμων²⁸. Σύμφωνα, μάλιστα, με την *Ἀθηναίων Πολιτεία* μια από τις υποχρεώσεις των αστυνόμων ήταν η τήρηση του

ανώτατου ορίου των δύο δραχμών ως αμοιβής για τη μίσθωση των υπηρεσιών αυλητρίδων, ψαλτριών και κιθαριστριών²⁹, η εποπτεία δηλαδή συγκεκριμένου χαρακτήρα συναλλαγών μεταξύ ιδιωτών. Άλλωστε, η συνάφεια μεταξύ της *ἀγορανομίας* και της *ἀστυνομίας* αναδεικνύεται και από το γνωστό αθηναϊκό ψήφισμα του 320/319 π.Χ. για τον εξωραϊσμό της αγοράς στον Πειραιά και την επισκευή του *ἀγορανομίου*, σύμφωνα με το οποίο *ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ τῶν ἀστυνόμων ἐπιμέλεια προστέτακται τοῖς ἀγορ[α]νόμοις, ἐπιμεληθῆναι τοὺς ἀγορανόμους τῶν ὁδῶν τῶν πλατειῶ[ν], ἢ ἡ πομπὴ πορεύεται τῷ Διὶ τῷ Σωτῆ[ρι] καὶ τῷ Διονύσῳ, ὅπως ἂν ὁμαλισθῶσιν καὶ κατασ[κ]ευασθῶσιν ὡς βέλτιστα*³⁰. Αν, λοιπόν, η *ἐπιμέλεια* των αστυνόμων (αξιοπρόσεκτη εδώ η χρήση του όρου που απαντά και στα *Πολιτικά*) αναλαμβάνονταν από τους αγορανόμους, ήταν δυνατόν να συμβεί και το αντίστροφο, στην Αθήνα ή και σε άλλες πόλεις³¹, όπως επίσης ήταν δυνατή και η επέκταση των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων

εξαντλητική συζήτηση του θέματος από τον Α. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο* (μτφρ. Π. Δ. Δημάκης), Αθήνα 1998, 225-248 με επιπλέον βιβλιογραφία. Για παράδειγμα η σύνταξη των διαθηκών δεν υπέκειτο σε αυστηρούς τυπικούς κανόνες. Αν και ήταν συνήθης πρακτική η παρουσία μαρτύρων, δεν υπάρχουν αποφασιστικά στοιχεία πως ήταν και τυπικός απαραίτητη για να έχει ισχύ η διαθήκη. Βλ. Harrison, *Law* I 153. Ιδιαίτερη αξία για την ανάλυσή μας, όμως, έχει η καταληκτική νηφάλια παρατήρηση του Biscardi, *ό.π.* 247-248 πως τα αθηναϊκά δικαστήρια τελικά αναγνώριζαν εθμικά κατοχυρωμένες πρακτικές δημοσιότητας όπως οι μάρτυρες, τα έγγραφα και άλλα.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 25.

28. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1321b 12-31: *πρώτη μὲν οὖν ἐπιμέλεια τῶν ἀναγκαίων ἢ περὶ τὴν ἀγορὰν, ἐφ' ἣ δεῖ τινα ἀρχὴν εἶναι τὴν ἐφορῶσαν περὶ τὰ συμβόλαια καὶ τὴν εὐκοσμίαν· σχεδὸν γὰρ ἀναγκαῖον πάσαις ταῖς πόλεσι τὰ μὲν ὠνεῖσθαι τὰ δὲ πωλεῖν πρὸς τὴν ἀλλήλων ἀναγκαίαν χρείαν, καὶ τοῦτ' ἐστὶν ὑπογνιότατον πρὸς αὐτάρκειαν, δι' ἣν δοκοῦσιν εἰς μίαν πολιτείαν συνελθεῖν. ἑτέρα δὲ ἐπιμέλεια ταύτης ἐχομένη καὶ σύνεγγυς ἡ τῶν περὶ τὸ ἄστυ δημοσίων καὶ ἰδίων, ὅπως εὐκοσμία ἦ, καὶ τῶν πιπτόντων οἰκοδομημάτων καὶ ὁδῶν σωτηρία καὶ διόρθωσις, καὶ τῶν ὁρίων τῶν πρὸς ἀλλήλους, ὅπως ἀνεγκλήτως ἔχωσιν, καὶ ὅσα τούτοις ἄλλα τῆς ἐπιμελείας ὁμοίωτρα. Καλοῦσι δ' ἀστυνομίαν οἱ πλείστοι τὴν τοιαύτην ἀρχήν... ἄλλη δ' ἀναγκαία τε καὶ παραπλησία ταύτη· περὶ τῶν αὐτῶν μὲν γάρ, ἀλλὰ περὶ τὴν χώραν ἐστὶ καὶ [τὰ] περὶ τὰ ἔξω τοῦ ἄστυ· καλοῦσι δὲ τοὺς ἀρχοντας τούτους οἱ μὲν ἀγρονόμους οἱ δ' ὑλωροὺς. Πρβλ. W. L. Newman, *The Politics of Aristotle Volume IV*, Οξφόρδη 1902, 548-552 καὶ Fred D. Miller Jr, *Nature, Justice and Rights in Aristotle's Politics*, Οξφόρδη 1995, 174. Για την άμεση σχέση αστυνομίας και αγορανομίας, πρβλ. Lipsius, *Recht*, 88-90. J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. De la fondation de la cité à 196 avant J.-C.*, Παρίσι 1954, 404-405. Pavlichenko, *ό.π.* (σημ. 4) 56. E. Jakob, *Praedicere und cavere beim Marktkauf*, Μόναχο 1997, 70-71. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα, επίσης, οι αγορανόμοι, οι αστυνόμοι και οι αγρονόμοι είχαν αρμοδιότητες περίπου ταυτόσημες, αλλά διακρίνονταν με βάση τον χώρο άσκησης τους. Βλ. την ανάλυση των σχετικών χωρίων από τον Piérart, *Platon*, 291-316. Πρβλ. L. Brisson, «Les magistratures non judiciaires dans les Lois», *CCG* 11 (2000) 90-91.*

29. Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 50, 2. Ο Rhodes, *ό.π.* (σημ. 2) 573, με βάση την πληροφορία του Διογένη Λαέρτιου (6, 90) ότι οι αστυνόμοι τιμώρησαν τον κυνικό Κράτη επειδή φορούσε μετάξι, θεωρεί πως η αρμοδιότητα αυτή απέρρεε από ένα ευρύτερο καθήκον εφαρμογής των νόμων περί κατανάλωσης.

30. *Syll.*³ 313 με τα σχόλια του Kirchner: μετά τον Λαμιακό Πόλεμο τα καθήκοντα των αστυνόμων ανατέθηκαν στους αγορανόμους, ίσως λόγω έλλειψης πολιτών που θα μπορούσαν να αναλάβουν τη θέση αυτή. Γρήγορα, όμως, η *ἀστυνομία* αποκαταστάθηκε. Ψήφισμα του 287/6 π.Χ. (*IG* II² 659· πρβλ. *Syll.*³ 375) όριζε ως πατροπαράδοτο καθήκον των αστυνόμων την επιμέλεια του ιερού της Αφροδίτης Πανδήμου και την προετοιμασία του για την τέλεση της εορταστικής πομπής. Πρβλ. Lipsius, *Recht*, 89-90. Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde* II 116-117. Pavlichenko, *ό.π.* (σημ. 4) 56. Όμοιοι περιεχομένου καθήκοντα φανερώνει και το τιμητικό ψήφισμα για αστυνόμους που συνέβαλαν στην τέλεση πομπής και θυσίας προς τιμή του Ασκληπιού (*IG* II² 704).

31. Πρβλ. Jones, *ό.π.* (σημ. 3) 215. Pavlichenko, *ό.π.* (σημ. 4) 61. Η σχέση μεταξύ της *ἀστυνομίας* και της *ἀγορανομίας* κατά την ελληνική πολιτειακή σκέψη διαφαίνεται και από την παρατήρηση του Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1322a 10-15) πως οι ποινές που επιβάλλονταν από τους αγορανόμους θα έπρεπε να εκτελούνται από τους αστυνόμους και αντίστροφως. Πρβλ. L. Migeotte, «Les rouvoirs des agoranomes dans les cités grecques», στον τόμο: Robert W. Wallace – Michael Gagarin (επιμ.), *Symposion 2001*, Βιέννη 2005,

στην ύπαιθρο χώρα της πόλεως, ιδιαίτερα όταν δεν υπήρχαν αντίστοιχα εξειδικευμένα όργανα³².

Έχει ήδη αναφερθεί πως συνέπεια της παρουσίας των αστυνόμων στις προαναφερθείσες ιδιωτικές δικαιοπραξίες θα μπορούσε να είναι η προσφυγή των πολιτών αν εγείρονταν αμφισβητήσεις, με σκοπό την εκκίνηση από τους εν λόγω αξιωματούχους των σχετικών δικαστικών διαδικασιών. Το ενδεχόμενο αυτό δεν αναφέρεται, βέβαια, ρητά στις τρεις μαρτυρίες που εξετάστηκαν πιο πάνω· δεν πρέπει όμως να αποκλείεται, τουλάχιστον στην περίπτωση της απελευθερωτικής πράξης από την Ιστιαία³³. Στην Αθήνα θεωρείται πιθανό πως οι αστυνόμοι, όπως και άλλοι άρχοντες, μπορούσαν να επιβάλλουν πρόστιμα και να εισάγουν σε δίκη υποθέσεις που προέκυπταν από την παραβίαση πολεοδομικών διατάξεων³⁴, ενώ και ο αστυνομικός νόμος της Περγάμου αναφέρει αντίστοιχες υποχρεώσεις³⁵. Δικονομικού χαρακτήρα καθήκοντα επιτελούσαν, όμως, οι αστυνόμοι και στα νησιά των Κυκλάδων, όπως με σαφήνεια προκύπτει από επιγραφές του 4ου αι. και των ελληνιστικών χρόνων.

Η πρώτη σχετική μαρτυρία προέρχεται από το γνωστό ψήφισμα των μέσων του 4ου αι. π.Χ. για την εξαγωγή μίλτου από τις πόλεις της Κέω στην Αθή-

να, η οποία επιτρεπόταν μόνο σε πλοία που είχαν εγκρίνει οι Αθηναίοι³⁶. Το ψήφισμα μιας από τις πόλεις του νησιού, της Κορησίας, όριζε πως η παραβίαση των σχετικών διατάξεων έπρεπε να καταγγέλλεται στους αστυνόμους σύμφωνα με τη διαδικασία της *φάσεως* ή της *ένδειξεως* (στ. 16-18: [τὴν δὲ ἔνδειξιν εἶν]αι πρὸς τοὺς ἀστυνόμους, τοὺς δὲ ἀστυνόμους δοῦνα[ι τὴν ψήφον περὶ αὐτῆς τριάκοντα ἡ]μερῶν εἰς τὸ δικαστήριον· τῶι δὲ φήναντι ἢ ἔνδειξαντ[ι - - - - - τῶν ἡμι]σ[έ]ων). Πρόκειται για δύο τύπους έκτακτων δημόσιων αγωγῶν που απαντούν στο αθηναϊκό δίκαιο³⁷. Η *φάσις* ήταν η καταγγελία ενός προσώπου που είχε διαπράξει κάποιο αδίκημα. Σε αυτόν τον τύπο αγωγῆς ἐνέπιπταν μεταξύ άλλων παραβάσεις που σχετίζονταν με την καταπάτηση δημόσιας περιουσίας, την πρόκληση ζημιῶν σε δημόσια κτήρια και σε δημόσια γη, παραβάσεις του νόμου περί εισαγωγῶν και εξαγωγῶν σίτου, αλλά και παραβάσεις του νόμου περί ορφανῶν³⁸. Η δεύτερη κατηγορία των αδικημάτων αὐτῶν σχετίζεται ἄμεσα με τις αρμοδιότητες των αστυνόμων στην Αθήνα, ενώ η τρίτη αντιστοιχεί στο αδίκημα του οποίου ἐπιλαμβάνονταν οι αστυνόμοι της Κορησίας. Η καταγγελία έπρεπε να κατατεθεί

290, αλλά και τα σχόλια του Rouilloux, *ό.π.* (σημ. 28) 405 σημ. 1 στο προαναφερθέν (σημ. 28) χωρίο των *Πολιτικῶν*. Η *ἀστυνομία* συμπλέκεται με την *ἀγορανομία* και σε άλλα σημεία των *Πολιτικῶν* (1264a 26-33 και 1331b 7-13), αλλά και σε ένα χωρίο του Δημοσθένη (*Κατὰ Τιμοκράτους* 112). Βλ., επίσης, Φίλων, *περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων* (*de specialibus legibus*) 3, 74. Αρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικά* 2, 30. Λιβάνιος *Or.* 27, 6. Για ἔνορκες δηλώσεις αγοραπωλησιῶν στους αγορανόμους της Οξυρύνχου κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους βλ. Pringsheim, *ό.π.* (σημ. 7) 234-235 με τις σχετικές μαρτυρίες. Οι αγορανόμοι στην περίπτωση αυτή ασκούσαν λειτουργίες συναφείς με αυτές των αστυνόμων στην Τήνη.

32. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μαρτυρίες τέτοια όργανα δεν υπήρχαν ούτε στην Ιστιαία ούτε στην Τήνη. Ο R. Sorabji, «State Power: Aristotle and Fourth Century Philosophy», στον τόμο: G. Patzig, (επιμ.) *Aristoteles' "Politik". Akten des XI. Symposium*. Göttingen 1990, 268 παρατηρεί πως η αναφορά του Αριστοτέλη στους αγρονόμους προέρχεται από αντίστοιχα χωρία του Πλάτωνα στους *Νόμους* (6, 760 B) και όχι από την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του, καθώς το συγκεκριμένο αξίωμα δεν μαρτυρείται από αλλού. Για το ίδιο θέμα πρβλ. Busolt – Swoboda, *Griechische Staatskunde*, I 493 και Piérart, *Platon*, 272-273.

33. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

34. Harrison, *Law II* 25 με τις σχετικές πηγές. Βλ., επίσης, Miller, *ό.π.* (σημ. 28) 174 και πιο πάνω σημ. 29. Πρβλ. Kahrstedt, *ό.π.* (σημ. 23) 214. Ο ΨευδοΞενοφών, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 3, 4 αναφέρεται σε εκδίκαση παραβάσεων των οικοδομικῶν κανονισμῶν που ἐνέπιπταν στις αρμοδιότητες των αστυνόμων, αλλά δεν τους κατονομάζει. Πρβλ. Lipsius, *Recht*, 91 και Piérart, *Platon*, 305-306 σημ. 217. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καμία ρητή μαρτυρία για εισαγωγή υποθέσεων σε δίκη από τους αστυνόμους της Αθήνας.

35. *OGIS* 483 στ. 8-14, 34-35, 39-44 (πρόστιμα για τη ρύψη χώματος στους δρόμους) 66-74 (πρόστιμα για τη μη κάλυψη των αγωγῶν υδάτων) 111-116 και 144-153 (εκδίκαση καταγγελιῶν για φθορές στις μεσοτοιχίες και επιβολή ποινῶν) 169-189 (κατάσχεση αγαθῶν ὅσων πλένουν ρούχα ἢ σκευή ἢ ποτίζουν ζῶα στις δημόσιες κρήνες) 196-213 (πρόστιμα για την παραβίαση των κανόνων σχετικὰ με τις ιδιωτικές δεξαμενές και πηγάδια). Πρβλ. Magie, *ό.π.* (σημ. 3) 646 και Martin, *ό.π.* (σημ. 1) 59-66.

36. *IG II*² 1128. Πρβλ. M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions II. From 403 to 323 B.C.*, Οξφόρδη 1948, αρ. 162 και P. J. Rhodes – R. Osborne, *Greek Historical Inscriptions 403-323 B.C.*, Οξφόρδη 2003, αρ. 40.

37. Rhodes – Osborne, *ό.π.* 208-209.

38. Harrison, *Law II* 218-219 με τις σχετικές πηγές. Πρβλ. Biscardi, *ό.π.* (σημ. 26) 410. Η *φάσις* μπορούσε επίσης να ασκηθεί ἐναντίον ὄσων δεν δέχονταν το αργυρό νόμισμα που είχε εγκριθεί από τις δημόσιες αρχές και ἐναντίον ὄσων Ἀθηναίων αποκτούσαν τον 4ο αι. π.Χ. γη στις πόλεις που ανήκαν στη Β' Αθηναϊκή Σύμμαχία. Βλ. R. Osborne, «Religion, Politics, and Slave's Freedom», στον τόμο: V. Hunter – J. Edmondson (επιμ.), *Law and Social Status in Classical Athens*, Οξφόρδη 2000, 87.

γραπτώς στους αρμόδιους κατά περίπτωση άρχοντες, οι οποίοι στην Αθήνα για τα αδικήματα σχετικά με την εισαγωγή/εξαγωγή σίτου ήταν οι επιμελητές του εμπορίου³⁹. Τον ίδιο ρόλο αναλάμβαναν στην Κορησία οι αστυνόμοι⁴⁰, οι οποίοι, μετά την παραλαβή της καταγγελίας, έπρεπε να εισαγάγουν την υπόθεση σε δικαστήριο εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, μάλλον τριάντα ημερών⁴¹. Εναλλακτικά θα ήταν δυνατόν να ασκηθεί κατά του παραβάτη σύμφωνα με το ψήφισμα της Κορησίας η παραπλήσια της φάσεως αγωγή της ένδειξης, και πάλι ενώπιον των αστυνόμων. Ως προς τη δικονομική πρακτική, η βασική διαφορά των δύο αυτών αγωγών ήταν ότι, στην Αθήνα τουλάχιστον, η ένδειξις συνεπαγόταν την υποχρέωση των αρχόντων, των θεσμοθετών δηλαδή ή των Ένδεκα, να συλλάβουν τον κατηγορούμενο και να τον προφυλακίσουν ή να του επιβάλουν εγγύηση⁴². Δεν είναι,

βέβαια, σίγουρο πως η Κορησία ακολουθούσε πιστά τον αττικό δικονομικό κανόνα, εφόσον μάλιστα στην Αθήνα η ένδειξις εφαρμοζόταν σε άλλου είδους αδικήματα⁴³ και όχι σε παραβάσεις των κανονισμών του εισαγωγικού-εξαγωγικού εμπορίου. Ανεξάρτητα, όμως, από τις διαφορές αυτές η ανάθεση των συγκεκριμένων ευθυνών στους αστυνόμους της Κορησίας υποδεικνύει ότι ήδη διέθεταν αντίστοιχες αρμοδιότητες στο πλαίσιο των τακτικών καθηκόντων τους⁴⁴. Κατά πάσα πιθανότητα η εποπτεία του λιμανιού, όπου διεξαγόταν η εξαγωγή μίλτου, ήταν ένα από αυτά. Στην Αθήνα, ως γνωστόν, οι αστυνόμοι δρούσαν και στον Πειραιά⁴⁵. γενικότερα άλλωστε, σύμφωνα με τα Πολιτικά, η φυλακή του λιμένος (όπως και η επιμέλεια των κρηνών) αποτελούσε μόριον της αστυνομικής αρχής και τα αντίστοιχα εξειδικευμένα όργανα υπήρχαν μόνο στις μεγαλύτερες πόλεις⁴⁶.

39. Σύμφωνα με νόμο που παραθέτει ο Δημοσθένης, *Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφὴν* 51, όποιος πολίτης ή μέτοικος δάνειζε χρήματα σε πλοία που μετέφεραν σιτάρι κάπου αλλού και όχι στον Πειραιά υπέκειτο στην άσκηση της φάσεως. Πρβλ. Harrison, *Law II* 27 και 219. Τις καταγγελίες για αδικήματα σχετικά με τη δημόσια περιουσία παρελάμβαναν οι σύνδικοι και οι Ένδεκα.
40. Πρβλ. Piérart, *Platon*, 305. Στην Ιουλίδα αντίστοιχα καθήκοντα είχαν οι προστάτες (*IG II²* 1128 στ. 35-36). Ο Α. Pridic, *De Cei insulae rebus*, Dorpat 1892, 82 και 94 (*non vidi*) συσχέτισε για τον λόγο αυτό το αξίωμα των προστατών με αυτό των Αθηναίων επιμελητών του εμπορίου. Για μια κριτική της άποψης αυτής βλ. Νίγδελις, *Πολίτευμα*, 236 σημ. 176. Τουλάχιστον, όμως, ως προς τους αστυνόμους ο παραλληλισμός δεν φαίνεται εντελώς αβάσιμος. Οι επιμελητές του εμπορίου δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 51, 4) χώρο δράσης και της αστυνομικής αρχής (βλ. αμέσως παρακάτω). Άλλα στοιχεία, επίσης, αναδεικνύουν τη δυνατότητα των αστυνόμων να παρεμβαίνουν στον τομέα του εμπορίου. Στη Μακεδονία ενσφράγιστες κέραμοι με ονόματα αστυνόμων έφεραν απεικόνιση κηρυκείου. Βλ. Π. Αδάμ-Βελήνη, «Επιγραφικές μαρτυρίες από τα Βρασνά Ν. Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία* VI, Θεσσαλονίκη 1999, 5 και 8. Πρβλ., επίσης, παρακάτω σημ. 66. Στην Αθήνα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους δύο αστυνόμοι ανέθεσαν μέτρο ζύγισης σιτηρών. Βλ. D. Peppas-Delmousou, «Dédicace d'une mesure à grains par deux astynomes (*IG II²* 3939 + 2878) et la politique de l'annone à Athènes sous Auguste», στον τόμο: S. Follet (επιμ.), *L'hellénisme de l'époque romaine: nouveaux documents, nouvelles approches*, Παρίσι 2004, 121-138 και 435-439. Πρβλ. *Bulletin Epigraphique* 2007, 254 και D. J. Geagan, *The Athenian Constitution after Sulla*, Πρίνστον 1967, 124-125. Τέλος, σε μια επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. από την Κω οι αστυνόμοι αναφέρονταν μαζί με τους αγορανόμους σε σχέση με χρηματικά ποσά προερχόμενα από φόρους επί του εμπορίου που έπρεπε, εν μέρει τουλάχιστον, να αφιερωθούν στον Ερμή. Βλ. την επανέκδοση της *Inscr. Cos ED* 145 από τους R. Parker-D. Obbink, «Aus der Arbeit der 'Inscriptiones Graecae' VII. Sales of Priesthoods on Cos II», *Chiron* 31 (2001) 245-246 αρ. 6 με τα σχόλια του Ph. Gauthier στο *Bulletin Epigraphique* (1995) 448, 502.
41. Σύμφωνα με την αθηναϊκή δικονομία ο καταγγελλόμενος καλούνταν να παρευρίσκεται στην κατάθεση της καταγγελίας, η οποία έφερε τα ονόματα του κατηγορούμενου, των μαρτύρων προς κλήση, όπως επίσης και της ποινής που ο κατηγορούμενος εκτιμούσε πως έπρεπε να επιβληθεί. Βλ. Harrison, *Law II*, 220-221 με τις σχετικές πηγές.
42. M. H. Hansen, *Aragoge, Endeixis and Ephesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes: A Study in Athenian Administration of Justice in the Fourth Century B.C.* (Odense University Classical Studies, 8), Odense 1976, 20-21.
43. Συγκεκριμένα κατά των εξόριστων που πήγαιναν σε απαγορευμένα σημεία, κατά των άτιμων που ασκούσαν δικαιώματα τα οποία είχαν στερηθεί, κατά των οφειλετών του δημοσίου που ασκούσαν κάποια αρχή ή άλλο πολιτικό δικαίωμα (π.χ. υπέβαλλαν μηνύσεις) και ενδεχομένως και εναντίον των κακούργων. Βλ. Hansen, *ό.π.*, 9-35 και Harrison, *Law II*, 229-231.
44. Δεν είναι, βέβαια, εύκολο να αποσαφηνισθεί σε ποιο βαθμό οι προβλέψεις που υιοθετήθηκαν στο ψήφισμα της Κορησίας (άρα και τα καθήκοντα που ανατέθηκαν στους αστυνόμους) επιβλήθηκαν από την Αθήνα. Οι ρυθμίσεις για την απόδοση ελευθερίας στους δούλους, οι οποίοι κατήγγελλαν παραβιάσεις του ψηφίσματος ήταν κατά τον Osborne, *ό.π.* (σημ. 38) 87-90 αποτέλεσμα τέτοιας επιβολής. Με τον τρόπο αυτό η Αθήνα υποχρέωνε τους συμμάχους της να υιοθετήσουν κανόνες που η ίδια δεν εφάρμοζε στο εσωτερικό της.
45. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 50, 2. Πρβλ. Lipsius, *Recht*, 92. Κατά τον S. Saprykin, «Emporion Taurikon and Scythian Harbour», *REA* 98 (1996) 357-370 οι αστυνόμοι της Ταυρικής Χερσονήσου επίσης ασκούσαν καθήκοντα σε λιμάνια που βρίσκονταν στην επικράτεια της πόλεως, μακριά από το αστικό κέντρο.
46. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1321b 23-28: *Καλοῦσι δ' αστυνομίαν οἱ πλείστοι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν, ἔχει δὲ μόρια πλείω τὸν ἀριθμὸν, ὧν ἑτέρους ἐφ' ἕτερα καθιστᾶσιν ἐν ταῖς πολυανθρωποτέραις πόλεσιν, οἷον τοιχοποιοὺς καὶ κρηνῶν ἐπιμελητὰς καὶ λιμένων φύλακας.*

Μια ακόμη συναφής μαρτυρία προέρχεται από τη Δήλο. Στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. χαράχθηκαν σε στήλη κατάρες που διατύπωσαν οι ιερείς του Απόλλωνα εναντίον όσων συνεργούσαν στην κλοπή ή στην απόδραση δούλων *ἐκ τῶν τεμενῶν τῶν ἱερῶν τῶν τοῦ θεοῦ ἐπὶ βλάβῃ τοῦ δεσπότη*⁴⁷. Οι κατάρες αυτές απειλούσαν επίσης και όσους γνώριζαν τη διάπραξη του αδικήματος αλλά δεν την κατήγγελλαν στους αστυνόμους (στ. 8-11: *καὶ ὅστις συνειδῶς μὴ δηλώσει ἐν τοῖς ἀστυνόμοις, τοῖς αὐτοῖς ἔνοχος ἔστω*). Συνάγεται, λοιπόν, πως υποχρέωση των αστυνόμων ήταν η παραλαβή των σχετικών καταγγελιών και ενδεχομένως και η κινητοποίησή τους για την ανεύρεση των φυγάδων. Πρόκειται για καθήκοντα αντίστοιχα με αυτά που ασκούσαν οι ομόλογοί τους στην Κορησία, γεγονός που καθιστά πιθανόν ότι και στη Δήλο οι αστυνόμοι ἔπρεπε να οδηγούν τους δράστες ενώπιον των αρμόδιων δικαστηρίων⁴⁸. Ἦταν υπεύθυνοι για όποιο σημείο και αν λάμβανε χώρα το αδίκημα, στο άστυ, οπουδήποτε αλλού στο νησί, ακόμη και στις ιερές ιδιοκτησίες εκτός νησιού, που βρίσκονταν κυρίως στη Ρηνεΐα⁴⁹. Πρόκειται για μια ακόμη ένδειξη της δυνατότητας επέκτασης της *ἀστυνομικῆς* παρουσίας εκτός του άστεως. Οι αρμοδιότητες αυτές είχαν, μάλιστα, αξιοσημείωτη διάρκεια στον χρόνο. Κατά το τέλος της περιόδου της ανεξαρτησίας του νησιού οι

ίδιες κατάρες επισυνάφθηκαν σε απόφαση της βουλῆς και του δήμου, η οποία ρύθμιζε ζητήματα σχετικά με την παρουσία ζώων στους χώρους του ιερού του Απόλλωνα⁵⁰, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα καθήκοντα, τα οποία είχαν ανατεθεί στους αστυνόμους ήδη από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., απέρρεαν εξ αρχῆς από σχετικές αποφάσεις των πολιτειακών οργάνων. Αναπόφευκτα τίθεται το ερώτημα αν τα καθήκοντα αυτά αφορούσαν αποκλειστικά τις κλοπές δούλων ή γενικότερα τις κλοπές ή και άλλου είδους αδικήματα σε βάρος του ιερού και της πόλεως⁵¹. Ασφαλῆς απάντηση, βέβαια, δεν είναι δυνατόν να δοθεί. Ωστόσο, οι επιγραφές της Κορησίας και της Δήλου καταδεικνύουν με σαφήνεια ότι η αστυνομική αρχή ήταν δυνατόν να διαδραματίζει ενεργό ρόλο σε δικονομικές διαδικασίες, στο επίπεδο τουλάχιστον της παραλαβῆς των καταγγελιών των πολιτῶν και της εισαγωγῆς των σχετικῶν υποθέσεων στο δικαστήριο. Αξιοσημείωτο, μάλιστα, είναι πως αυτές οι αρμοδιότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν και μέτρα αποτροπῆς των παραβάσεων και όχι μόνο κολασμού τους⁵², αποσκοπούσαν στην προστασία δημόσιων (στη Δήλο ιερῶν) αγαθῶν, τα οποία δεν είχαν —άμεση τουλάχιστον— σχέση με τις αστικές υποδομές, τις οδούς και τα οικοδομήματα⁵³.

Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Newman, *ό.π.* (σημ. 28) 550. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Πέργαμο η *ἐπιμέλεια* των κρηνῶν είχε ανατεθεί στους αστυνόμους. Βλ. *OGIS* 483 στ. 160-190. Πρβλ. Martin, *ό.π.* (σημ. 1) 63-64. Για το αξίωμα των λιμενοφυλάκων και των λιμεναρχῶν, πρβλ. Brélaz, *ό.π.* (σημ. 3) 73-74. Για τις αρμοδιότητες των αστυνόμων στο λιμάνι της Κέω, βλ. επίσης, Pavlichenko, *ό.π.* (σημ. 4) 57.

47. *IG XI 4*, 1296. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του R. Vallois, «ΑΡΑΙ», *BCH* 38 (1914) 250-251 που πρώτος δημοσίευσε την εν λόγω επιγραφή.
48. Vallois, *ό.π.* 251-252. Cl. Vial, *Délos indépendante (314-167 avant J.-C.). Etude d'une communauté civique et de ses institutions* (*BCH Suppl. X*), Αθήνα 1984, 149 και 236-237.
49. Vial, *ό.π.* 236-237.
50. Chr. Feyel – Fr. Post, «Un règlement délien», *BCH* 122 (1998) 455-468. Πρβλ. *SEG XLIX* (1999) 1431 και *Bulletin Épigraphique* (2000) 490.
51. Την άποψη αυτή δέχεται ο Vallois, *ό.π.* (σημ. 47) 252.
52. Στην Αθήνα ήταν υποχρέωση των αστυνόμων να αποτρέπουν την προέκταση των οικιών στις οδούς, το άνοιγμα των θυρῶν προς τα έξω και την κατασκευή ορόφων πάνω από τους δρόμους. Βλ. Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 50, 2. Πρβλ. Rhodes, *ό.π.* (σημ. 2) 575. Η άσκηση των καθηκόντων αυτῶν αναμφίβολα προϋπέθετε την τακτική διενέργεια σχετικῶν ελέγχων, και όχι μόνο την παραλαβή καταγγελιών για τυχόν παραβάσεις. Παρόμοια τακτική ενδεχομένως ακολουθούσαν και οι αστυνόμοι της Κορησίας και της Δήλου. Πρβλ. Vallois, *ό.π.* (σημ. 47) 252. Ο Brélaz, *ό.π.* (σημ. 3) 72-73 επισημαίνει πως η *Lex Irnitana* XIX στ. 7 ἔδινε τη δυνατότητα στους *aediles* να οργανώνουν νυκτερινές περιπολίες και θεωρεῖ πως οι αξιωματοῦχοι των ελληνικῶν πόλεων που ἐπόπτευσαν τις αστικές υποδομές επίσης προέβαιναν σε αντίστοιχες ἐνέργειες.
53. Καταγγελίες πολιτῶν στους αστυνόμους σχετικά με φθορές στις μεσοστοιχίες μαρτυροῦνται και στον αστυνομικό νόμο της Περγᾶμου (*OGIS* 483 στ. 112-114 και 152-154). Επιπλέον, ἦταν δυνατή ἡ σύλληψη ἀπὸ τον βουλόμενο πολίτη και ἡ παραπομπή στους αστυνόμους όσων παραβίαζαν τις διατάξεις περί των δημοσίων κρηνῶν (*OGIS* 483 στ. 183-188) με μια διαδικασία που παρουσιάζει κοινὰ σημεῖα με την αθηναϊκή *ἀπαγωγή*. Βλ. για την τελευταία Hansen, *ό.π.* (σημ. 42) 18-35, 54 και 103-104: πρόκειται για την ἐπ' αυτοφῶρω σύλληψη και παραπομπή στον αρμόδιο ἄρχοντα των *κακούργων*, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι *τοχωρύ-*

Βέβαια, η απόσταση μεταξύ της προστασίας των αγαθών και της προστασίας των προσώπων δεν ήταν μεγάλη. Σύμφωνα με τη συνθήκη ισοπολιτείας μεταξύ της Κέω και της Ιστιαίας του 4ου αι. π.Χ., οι αστυνόμοι της πρώτης, μαζί με τους προβούλους και τους θεσμοφύλακες ή νομοφύλακες, αναλάμβαναν την υποχρέωση να μεριμνούν ώστε οι Ιστιαίεις που έρχονταν στο νησί να μπορούν να ασκούν τα νόμιμα δικαιώματά τους⁵⁴. Η συγκεκριμένη αρμοδιότητα αφορούσε την κατοχύρωση του νομικού καθεστώτος προσώπων, που δυνητικά τουλάχιστον εξισώνονταν με τους πολίτες της Κέω. Υπό την έννοια αυτή είναι δυνατόν να συσχετιστεί, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, με την παρουσία των αστυνόμων στην απελευθερωτική πράξη της Ιστιαίας. Στο ίδιο πλαίσιο αξίζει να παρατηρηθεί πως στην Κύζικο το ψήφισμα της βουλής και του δήμου για την απόδοση προξενίας στον Εύδημο Νίκωνος από τη Σελεύκεια της Κιλικίας (2ος αι. π.Χ.) όριζε τον αστυνόμο ως υπεύθυνο για την αναγραφή του ονόματος του τιμωμένου στη στήλη των προξένων⁵⁵. Ασφαλώς, η υποχρέωση αυτή μπορούσε να ανάγεται στη γενικότερη μέριμνα για τις αστικές υποδομές, αλλά

ίσως ήταν και απόρροια μιας ενδεχόμενης φροντίδας του αστυνόμου για την υλοποίηση των προνομίων που συνόδευαν την ιδιότητα του προξένου⁵⁶.

Ο πυρήνας των αρμοδιοτήτων των αστυνόμων παρέμενε φυσικά σταθερός. Είναι χαρακτηριστικό πως κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και τους αυτοκρατορικούς χρόνους οι αστυνόμοι συχνά χρηματοδοτούσαν την κατασκευή ή την επισκευή δημόσιων οικοδομημάτων και λατρευτικών αγαλμάτων. Έτσι, στην Κνίδα τρεις αστυνόμοι ανέθεσαν άγαλμα της Αγαθής Τύχης⁵⁷, στα Γάδαρα ένας αστυνόμος κατασκεύασε *Νυμφαίον* με μαρμάρινο άγαλμα⁵⁸, ενώ στη Νύσα τρεις αστυνόμοι που είχαν υποσχεθεί ως *summa honoraria* να δαπανήσουν χρήματα για τον *θερμόν περίπατον* προτίμησαν τελικά, ίσως κατόπιν σχετικών πιέσεων, την κατασκευή προστατευτικού τοίχου στο θέατρο για να αποφευχθεί η διάβρωση του εδάφους⁵⁹. Η πρακτική αυτή, ενταγμένη στο γενικότερο φαινόμενο του ευεργετισμού, δείχνει σε ποιους τομείς της δημόσιας ζωής αναμενόταν η παρέμβαση των αστυνόμων⁶⁰. Τα καθήκοντα που ο Πανδέκτης απέδιδε στους αξιωματούχους αυτούς δεν διέφεραν ουσιωδώς από

χοι. Η δυνατότητα των πολιτών να διατυπώνουν καταγγελίες ενώπιον των αστυνόμων αναδεικνύεται και από το επεισόδιο μεταξύ του Κράτη και των αστυνόμων της Αθήνας που παραθέτει ο Διογένης Λαέρτιος, 6, 90 (πρβλ. πιο πάνω σημ. 29). Ο Κράτης κατηγορεί πως και ο Θεόφραστος φορούσε *σινδόνα* και, επειδή οι αστυνόμοι δεν τον πίστευαν, τους οδήγησε στο κουρείο, όπου ο αριστοτελικός φιλόσοφος ξυριζόταν. Κατά τον Πλάτωνα (*Νόμοι* 913a-914a) στους αστυνόμους έπρεπε να καταγγέλλονται όσοι είχαν οικειοποιηθεί θησαυρούς που δεν είχαν οι ίδιοι αποθέσει για φύλαξη, αλλά και οι ξένοι που βταιοπραγούσαν σε βάρος συνομηλικών τους ή νεότερών τους πολιτών. Στην τελευταία περίπτωση έπρεπε να εφαρμοστεί και πάλι μια διαδικασία αντίστοιχη της αθηναϊκής *άπαγωγής*. Επιπλέον, αν ένας πολίτης ήθελε να ερευνηθεί ξένη οικία για να βρει δικά του αγαθά έπρεπε να ενεργήσει υπό την παρουσία των αστυνόμων (*Νόμοι* 954a-b). Πρβλ. Piéart, *Platon*, 301-302 και 417. Αυτά είναι, επίσης, καθήκοντα που υπερέβαιναν τα όρια της εποπτείας των αστικών οικοδομημάτων.

54. *IG XII* 5, 594. Πρβλ. *Syll.*³ 172. Tod, *ό.π.* (σημ. 36) 123-145 αρ. 41. Chr. Dunant – J. Thomopoulos, «Inscriptions de Céos», *BCH* 78 (1954) 316-322 (*SEG XIV* 531). *Staatsverträge* II 287. Νίγδελς, *Πολίτευμα*, 238-239.
55. *Syll.*³ 645 VII στ. 92-93: *τόν δὲ ἀστυνόμον ἐπιμεληθῆναι, ὅπως ἂν ἀναγραφῆι εἰς τὴν στήλην τῶν π[ρο]ξέ[νω]ν.*
56. Τα προνόμια αυτά περιλάμβαναν την ατέλεια εισαγωγών και εξαγωγών και την κατά προτεραιότητα εκδίκαση δικαστικών υποθέσεων, στις οποίες εμπλεκόταν ο τιμώμενος (*Syll.*³ 645 VII στ. 89-92), πεδία δηλαδή του δημόσιου βίου στα οποία ήταν δυνατή, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, η επέμβαση του αστυνόμου. Στη Δήλο, την ανέγερση της στήλης με τις κατάρες των ιερέων κατά της κλοπής δούλων (*IG XI* 4, 1296) ανέλαβαν εύλογα οι τρεις αστυνόμοι, εφόσον το αδίκημα αυτό ενέπιπτε στις αρμοδιότητές τους. Αντίθετα, η ανέγερση της μεταγενέστερης στήλης με τις ρυθμίσεις για την παρουσία ζώων στο ιερό ανατέθηκε στους ιεροποιούς, οι οποίοι έπρεπε να επισυνάψουν και το κείμενο των κατάρων. Βλ. Feyel – Post, *ό.π.* (σημ. 50) 468 (στ. 11-14 της στήλης).
57. *I. Knidos*, 187. Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. Η ύπαρξη στην πόλη συναρχίας αστυνόμων μαρτυρείται ήδη από τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. *SEG LII* (2002) 1055 του τέλους του 4ου ή του 3ου αι. π.Χ. Σε αντίστοιχο κατάλογο της ελληνιστικής εποχής (*SEG XLIX* (1999) 1431) αναφέρονται αστυνόμοι που θήτευσαν κατά το χειμερινό εξάμηνο του πολιτικού έτους, όπως συνέβαινε και στην Τήνο.
58. *SEG LII* (2002) 1622. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.
59. Βλ. W. Blümel, «Inchriften aus Karien I», *EA* 25 (1995) 60-61 αρ. 3 με τις παρατηρήσεις του P. Herrmann, «Epigraphische Notizen 16-17», *EA* 28 (1997) 145-147. Πρβλ.: *Bulletin Épigraφique* (1997) 64 και (1998) 42. *SEG XLV* (1995) 1536.
60. Πρβλ., επίσης, την κατασκευή αγάλματος του Σαραπίδου από έναν αστυνόμο στην Αδριάνεια (*I. Hadrianoi und Hadrianeia* 135) και τα οικοδομικά έργα, στα οποία συνεισέφερε ένας αστυνόμος, στα Βόστρα (*IGRR III* 1332). Το αξίωμα του αστυνόμου μαρτυρείται, επίσης, σε επιγραφές του 1ου αι. π.Χ. από τη Ρόδο (*IG XII* 1, 44 και 55) και της αυτοκρατορικής εποχής από τον Πεσσινούντα (*CIG* 4085) και την Άγκυρα (*CIG* 4019, 4026, 4069 και R. d'Orbeliani, «Inscriptions and Monuments from Galatia», *JHS* 44 (1924) 43-44 αρ. 80. Πρβλ. *SEG XLVI* (1996) 1626).

τις προβλέψεις του αστυνομικού νόμου της Περγάμου: έλεγχος οδών και κτηρίων και τιμωρία παραβατών των σχετικών διατάξεων⁶¹.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει όμως πως τα καθήκοντα αυτά ήταν δυνατόν να διευρύνονται ώστε να περιλαμβάνουν και άλλους τομείς της δημόσιας ζωής. Δεν είναι, ασφαλώς, εύκολο να βρεθεί ένας κοινός παρανομαστής που να συνέχει ενέργειες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όπως η παρουσία σε απελευθερωτικές πράξεις (Ιστιαία), η καταχώριση συναλλαγών επί της ακίνητης περιουσίας (Τήνος), η φύλαξη διαθηκών (Αθήνα), η παραλαβή καταγγελιών για παραβιάσεις εμπορικών νόμων (Κέως) και για κλοπές δημοσίων αγαθών (δούλοι στη Δήλο), η εφαρμογή προνομίων που αποδίδονταν σε ξένους (Κέως και ίσως Κύζικος). Θεμελιώδες χαρακτηριστικό, όμως, των επιμέρους αυτών λειτουργιών ήταν η κατά τον Αριστοτέλη μέριμνα για την *εὐκοσμία*⁶², με την έννοια της προστασίας δικαιωμάτων, πράξεων και αγαθών. Ο Ιουδαίος Φίλων, εξετάζοντας την αντιμετώπιση του αδικήματος του *ύπογαμίου* (της συνεύρεσης δηλαδή ενός άνδρα με μεμνηστευμένη γυναίκα) παρατηρούσε πως εντός του άστεως το θύμα μπορούσε

να προσφύγει για βοήθεια στη βουλή, στα δικαστήρια και σε άρχοντες όπως οι στρατηγοί, οι αγορανόμοι και οι αστυνόμοι⁶³. Θεωρούσε, μάλιστα, πως οι ευνομούμενες πόλεις διέθεταν αστυνόμους και αγρονόμους για την προστασία της *κοινής εὐκοσμίας και ἀσφαλείας*, ούτως ώστε να αντιμετωπίζεται η *πλεονεξία* και *ὁ τῶν ἀλλοτρίων ἴμερος* εντός και εκτός του άστεως⁶⁴. Αυτό, ακριβώς, το κοινωνικό αγαθό εκ των πραγμάτων υπηρετούσαν οι παρεμβάσεις των αστυνόμων που εξετάστηκαν πιο πριν, ανεξάρτητα από το αν αυτές αποτελούσαν μέρος των τακτικών καθηκόντων τους (όπως φαίνεται πως συνέβαινε στην Τήνο, στη Δήλο και ίσως στην Ιστιαία και στην Κέω) ή ανάγονταν σε πρωτοβουλία των ίδιων των πολιτών (όπως φαίνεται να έπραξε ο Κλεώνυμος στην Αθήνα). Στις ελληνικές πόλεις δεν υπήρχε αυστηρός διαχωρισμός αρμοδιοτήτων, καθώς ο ίδιος αξιωματούχος ήταν δυνατόν να ασκεί καθήκοντα που εντάσσονταν σε διαφορετικά διοικητικά πεδία⁶⁵. Στο πλαίσιο αυτό οι αστυνόμοι μπορούσαν να ανταποκρίνονται σε ποικίλες και διαφορετικές ανάγκες, τόσο της ίδιας της πόλεως⁶⁶ όσο και των πολιτών της.

61. Πανδέκτης 43, 10. Πρόκειται για χωρίο του Παπινιανού, ανθολογημένο από το έργο *αστυνομικός μονόβιβλος*. Ως προς την προέλευση αλλά και την αξία του κειμένου αυτού έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις. Βλ. σχετικά Σαλιού, *ό.π.* (σημ. 1) 12-13. Συναφή καθήκοντα αναδεικνύονται και από ένα χωρίο του Λιβάνιου (*Or.* 27, 6).
62. Πρβλ. τα σχετικά σχόλια των Newman, *ό.π.* (σημ. 28) 550. Lipsius, *Recht*, 89 σημ. 141. Piérart, *Platon*, 301.
63. Φίλων, *περί τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων (de specialibus legibus)* 3, 73-74.
64. Φίλων, *περί τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων (de specialibus legibus)* 4, 20-21. Στον Πεσσινούντα ο αστυνόμος Θεόδοτος (*CIG* 4085) είχε, επίσης, διατελέσει ειρηναρχής και αγορανόμος. Ήταν, λοιπόν, ένας αξιωματούχος ειδικευμένος σε αρχές που είχαν σχέση με την τήρηση της τάξης. Για τις αρμοδιότητες των ειρηναρχών βλ. Ν. Yannakopoulos, «Preserving the *pax romana*: the peace functionaries in roman East», *MediterrAnt* 6. 2 (2003) 849-875 και Brélaz, *ό.π.* (σημ. 3) 90-122. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Πανδέκτη 50, 4, 18 οι ειρηναρχές *disciplinae publicae et corrigendis moribus praeficiuntur*, έννοιες σημασιολογικά ταυτόσημες με την *κοινή εὐκοσμία και ἀσφάλεια*.
65. S. Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Οξφόρδη 2005, 23-30, κυρίως 29-30. Έτσι, στην Ιασό μεταξύ των αξιωματούχων που εντέλλονταν από τη βουλή και την εκκλησία του δήμου να πουλήσουν τις δημευμένες περιουσίες συνωμοτών κατά του Μουσώλου (*I. Iasos* 1) συμπεριλαμβάνονταν και οι δύο αστυνόμοι που έπρεπε να συνεργαστούν με τους *άρχοντες*, τους ταμίεις, τους πρυτάνεις, τους μνήμονες και άλλους αξιωματούχους. Βλ. Pavlichenko, *ό.π.* (σημ. 4) 57. Πρβλ. S. Hornblower, *Mausolus*, Οξφόρδη 1982, 112-113 για τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος της Ιασού και Corsaro, *ό.π.* (σημ. 14) 456 για τον ρόλο των *μνημόνων* ως υπεύθυνων για την καταχώριση ιδιωτικών συμβολαίων.
66. Πρβλ. την παρουσία ονομάτων αστυνόμων σε σφραγίσματα πάνω σε λαβές αμφορέων. Η πρακτική αυτή ήταν διαδεδομένη σε πόλεις κυρίως του Πόντου, όπως η Σινώπη (βλ. ενδεικτικά *Bulletin Epigraphique* (1952) 11, (1954) 183, (1970) 50 και *SEG XXVII* (1977) 434, *XXVIII* (1978) 628, *XXXIX* (1989) 1366-1370, *XLII* (1992) 702, *XLIII* (1993) 491, *XLVII* (1997) 118 bis, *L* (2000) 1228-1229, *LII* (2002) 278, *LIII* (2003) 524, 759, 770, 781, 782, 929, *LIV* (2004) 684) και η Ταυρική Χερσόνησος (βλ. ενδεικτικά *Bulletin Epigraphique* (1952) 11, *SEG XLIII* (1993) 491, *LIII* (2003) 524, 770, *LIV* (2004) 684). Ειδικότερα για τη Σινώπη βλ. μεταξύ άλλων Fr. Alabe «Les timbres amphoriques de Sinope trouvés en dehors du domaine pontique», στον τόμο: J.-Y. Empereur – Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques (BCH Suppl. XIII)*, Παρίσι 1986, 375-389. Ν. F. Fedoseev, «Les témoignages archéologiques sur une clérouquie athénienne à Sinope», *Museion* 46, 2 (2002) 189-202. Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Παρίσι 2004. Πρόσφατα ευρήματα από τα Βρασνά του νομού Θεσσαλονίκης δείχνουν, επίσης, την αναγραφή ονομάτων αστυνόμων και σε ενσφραγιστες κεράμους. Βλ. Αδάμ-Βελήνη, *ό.π.* (σημ. 40) 5-9. Για την ίδια πρακτική στη Σινώπη βλ. Fedoseev, *ό.π.*, που συνδέει την εισαγωγή του αστυνομικού αξιώματος στην πόλη με την εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων. Ενεπίγραφο πλίνθος από την Αμισό επίσης φέρει το όνομα αστυνόμου. Βλ. J. C.

Remarks on the Functions of *Astynomoi* in the Greek Cities

Nikos Giannakopoulos

The duties of the *astynomoi* in the Greek cities are mainly known from the astynomic law of Pergamum (OGIS 483) and from the information provided by Aristotle's *Athenaion Politeia* (50, 2) and *Politics* (1321b 18-23). Since all these texts emphasize the role of the *astynomoi* in the enforcement of regulations (*eukosmia*) concerning urban roads and buildings, this has been largely considered by modern historians as their main function, although sometimes their presence in other aspects of public life is also noticed. Within this framework, a recently published inscription from the territory of Histiaia in Northern Euboea may be the starting point for a reevaluation of the subject.

This inscription, dated to the 1st century B.C., records the dedication of a female slave to the local sanctuary of Apollo. This «sacral manumission» is specifically stated to have taken place in the presence of one member of the collegium of *archontes* and one member of the collegium of *astynomoi* respectively. As there are no other similar inscriptions from Euboea, there is no way of knowing if in this case the *astynomos* performed a duty regularly assigned to him or was invited to do so by the parties involved in the «sacral manumission», that is the dedicator and the priests of Apollo. However, it is clear that his presence was due to his official capacity, as a representative of the civic authorities, placing the manumission and its legal results (the new status of the manumitted-dedicated slave and the rights of the sanctuary) under public regulation and protection. Likewise, the well known list of sales from Tenos (IG XII 5, 782) dated to the late 4th or the early 3rd century B.C., testifies to the registration of landed property transactions at the local *astynomoi*, who, consequently, kept and published an annual official record. Similar duties are also highlighted by Isaeus' *On Cleonymus Estate*. According to this speech Cleonymus had deposited his testament for safekeeping in the office of the *astynomoi* and right before he died he had called one of them to bring back the relevant document so that he could effect certain alterations. What is of interest here is precisely the fact that a citizen appealed to the *astynomoi* in order to ensure the content and the validity of a legal transaction. Thus, taken together the above mentioned testimonies point out that the certification, registration and protection of private transactions could be considered as a particular dimension of the *astynomoi*'s overall duties. After all, the *astynomia* was generally conceived as a civic service very similar to the *agoranomia*, the latter's mission being —among other things— to supervise private contracts and transactions (see e.g. Aristotle, *Politics* 1321b 12-13).

Another group of testimonies reveal the role of the *astynomoi* in judicial procedures. The well known 4th century B.C. decree concerning the export of ruddle from Keos to Athens assigned to the *astynomoi* of Koresia the responsibility of receiving denunciations and initiate special legal procedures (the *phasis* and the *endeixis*) against the violators of the regulations (IG II² 1128 ll. 16-18). Two inscriptions from Delos, one dated to the middle 3rd century B.C. (IG XI 4, 1296) and the other a little before the end of independence (SEG XLIX (1999) 1431)

G. Anderson – Fr. Cumont – H. Grégoire, *Studia Pontica III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. Βρυξέλλες 1910, 7 αρ. 1c. Ο σκοπός για τον οποίο σφραγιζόνταν οι αμφορείς δεν έχει αποσαφηνισθεί από τη σχετική έρευνα. Οπωσδήποτε, όμως, η συγκεκριμένη πρακτική αποτελούσε μια μορφή δημόσιου διοικητικού ελέγχου επί της κεραμικής παραγωγής ή του εμπορίου που μπορούσε να ασκείται από τους αγορανόμους ή τους αστυνόμους. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Y. Garlan, «Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos», στον τόμο Empereur – Garlan, *ό.π.*, 271-273. Του ίδιου, *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre érudition et idéologie*, Παρίσι 2000, 153-172. Πρβλ., επίσης, Αδάμ-Βελένη *ό.π.* (σημ. 40) 8. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αστυνόμοι κατά τον Πλάτωνα (*Νόμοι* 847a-b) έπρεπε να επιλαμβάνονται των διαφορών σχετικά με τις αμοιβές των τεχνιτών ή τις ακυρώσεις παραγγελιών και να εκδικάζουν τις σχετικές αγωγές ή να τις εισάγουν στα δικαστήρια. Πρβλ. Piérart, *Platon*, 305 και 412.

indicate that it was the duty of the *astynomoi* to receive denunciations regarding the theft and the escape of slaves from the estates belonging to Apollo. In both these cases the role of the *astynomoi* was to ensure the protection of public goods not related with urban infrastructure. Furthermore, the distance between protecting goods and protecting persons was not too great. According to the 4th century B.C. treaty of *isopoliteia* between Keos and Histiaia (IG XII 5, 594) the *astynomoi* (along with other civic magistrates) were responsible to see that the citizens of Histiaia coming to the island could in fact exercise their legal rights.

This is not of course to suggest any fundamental change in the core of the *astynomoi*'s duties. It is characteristic that in the late Hellenistic and Imperial period the *astynomoi* are often recorded to have financed the construction or repair of public buildings and statues. This particular aspect of astynomic euergetism clearly shows in which civic spheres the intervention of the *astynomoi* was expected. However, the above mentioned testimonies lead to the conclusion that their competence could also include other aspects of public life, which were extended beyond the good order of roads and buildings but were at the same time directly related to the concept of *eukosmia*, in the sense of securing rights, legal transactions and public goods. Since there was no strict division of power among the civic magistrates of the Greek cities, it was always possible for an official to perform duties typically included in other administrative fields. Consequently, the *astynomoi* could correspond in various and different needs not only of the *polis* but of its citizens as well.

Μία προσωπογραφία για τους Ρωμαίους της Μακεδονίας: addenda και corrigenda¹

Παντελής Μ. Νίγδελης

Έχουν συμπληρωθεί σαράντα δύο χρόνια, από τότε που ο Δημήτριος Κανατσούλης εξέδωσε το *Συμπλήρωμα* της *Μακεδονικής Προσωπογραφίας* του στη σειρά των δημοσιευμάτων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, ολοκληρώνοντας έτσι ένα έργο, που είχε ξεκινήσει το 1955 και είχε δημοσιευθεί ως Παράρτημα του περιοδικού *Ελληνικά* της ίδιας εταιρείας². Στα δύο αυτά έργα ο Κανατσούλης, αφιερωμένος μελετητής της μακεδονικής ιστορίας, συγκέντρωνε με συστηματικό τρόπο το σύνολο των προσώπων που είχαν ζήσει στη Μακεδονία από το 148 π.Χ. ως την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Όπως ήταν φυσικό, η πλειονότητα των προσώπων αυτών ήσαν οι Ρωμαίοι πολίτες της Μακεδονίας, είτε επρόκειτο για *ingenui* είτε για πολιτογραφημένους Έλληνες. Κύρια και σχεδόν αποκλειστική πηγή της εργασίας ήταν οι επιγραφές. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά δύσκολο και αξιοθαύμαστο εγχείρημα, αν σκεφθεί κανείς ότι την εποχή του δεν είχε στη διάθεσή του παρά μονάχα

ένα *quasi* επιγραφικό σύνταγμα, εκείνο του Μ. Δήμιτσα³, πράγμα που τον υποχρέωνε σε αρκετές περιπτώσεις να καταφεύγει στις πρώτες δημοσιεύσεις τους ή ενίοτε να ενσωματώνει πληροφορίες από αδημοσίευτο υλικό.

Σαράντα δύο χρόνια μετά την εμφάνιση του *Συμπληρώματος*, χάρη στις συστηματικές και σωστικές ανασκαφές των Αρχαιολογικών Εφορειών της περιοχής, το επιγραφικό υλικό της Μακεδονίας αυξήθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε η Αργυρώ Τατάκη (στο εξής Τ.), ερευνήτρια του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (Κ.Ε.Ρ.Α.) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Αθήνα), κατόρθωσε να εκδώσει στη σειρά *Μελετήματα* (αρ. 46) μία *Προσωπογραφία* ειδικά για τους Ρωμαίους της Μακεδονίας ή καλύτερα για τα πρόσωπα που φέρουν λατινικά ονόματα (βλ. παρακάτω), με τον τίτλο *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names*. Η μελέτη, που ξεπερνά κατά πολύ σε έκταση τα δύο προαναφερθέντα πονήματα του Κανατσού-

1. Συντομογραφίες: Degrassi, *ILLRP* = A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, 2 τόμοι, Φλωρεντία 1965. Duchesne – Bayet, *Mont Athos* = L'Abbe Duchesne – M. Bayet, *Mémoire sur une Mission au Mont Athos* [Bibliothèque des Écoles françaises d' Athènes et de Rome], Παρίσι 1876. Heuzey – Daumet, *Mission* = L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Παρίσι 1876. Καφταντζής = Γ. Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)* Α' (Μύθοι – Επιγραφές – Νομίματα), Αθήνα 1967. *LGPN IV* = P. M. Fraser – E. Matthews, *Lexicon of Greek Personal Names IV: Macedonia. Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Οξφόρδη 2005. *ΚΓΜΘ I* = Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I*, Θεσσαλονίκη 1997. Νίγδελης = Π. Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006. Παζαράς, *Επανομή* = Θ. Παζαράς, *Επανομή: ιστορία, μνημεία, τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1993. Πίκουλας, *Η χώρα των Πιέρων* = Ι. Α. Πίκουλας, *Η χώρα των Πιέρων. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Αθήνα 2001. Pilhofer = P. Pilhofer, *Philippi II. Bd. II Katalog der Inschriften (Wissenschaftlichen Untersuchungen zum Neuen Testament, 119)*, Tübingen 2000. Samsaris, «La vallée» = D. Samsaris, «La vallée du Bas-Strymon à l'époque impériale: contribution épigraphique à la topographie, l'onomastique, l'histoire et aux cultes de la province romaine de Macédoine», *Δωδώνη* 18 (1989) 203–382. Σαρκάκης, *Άρχοντες* = Θ. Σαρκάκης, *Ρωμαίοι Άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1977. Šašel Kos, *ILGR* = M. Šašel Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza 1979. Solin – Salomies, *Repertorium* = H. Solin – O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hidelshheim 1993.
2. Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική Προσωπογραφία (από του 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου)*, Θεσσαλονίκη 1955 (*Ελληνικά Παράρτημα* αρ. 8). Του ίδιου, *Μακεδονική Προσωπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1967.
3. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιοτέρων καλλιτεχνικών μνημείων*, Αθήνα 1896 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη ΙΜΧΑ 1988). Στο εξής Δήμιτσα.

λη, αποτελεί προϊόν τριακονταετούς ενασχόλησης της Τ. με την προσωπογραφία της αρχαίας Μακεδονίας. Στην ίδια οφείλουμε, άλλωστε, τρία ακόμη παρεμφερή έργα. Πρόκειται για τα: *Ancient Beroea Prosopography and Society*, Αθήνα 1988 (Μελετήματα 8), *Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon*, Αθήνα 1994 (Μελετήματα 18) και *Macedonians abroad: a Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia*, Αθήνα 1998 (Μελετήματα 26). Στην ουσία όλα τους αποτελούν τμήματα ενός φιλόδοξου εγχειρήματος που ξεκίνησε με την ίδρυση του προγράμματος για τη Μακεδονία του Κ.Ε.Ρ.Α (1980) και είχε ως στόχο την έκδοση μίας προσωπογραφίας της αρχαίας Μακεδονίας. Υπό την έννοια αυτή γίνεται σαφές ότι για τη σύνταξή τους, όπως και για τη σύνταξη της νέας προσωπογραφίας, αξιοποίησε όχι μόνον τις πολυάριθμες σχετικές εκδόσεις του κέντρου, αλλά κυρίως το πολύτιμο επιγραφικό αρχείο του, που ανανεώνεται σε ετήσια βάση.

Το έργο αρθρώνεται ως εξής. Μετά από τη βιβλιογραφία και τις συντομογραφίες, ακολουθεί η εισαγωγή και έπονται τα δύο κύρια μέρη του. Στο πρώτο εξ αυτών (Part I) ευρετηριάζονται όλα τα πρόσωπα, σύμφωνα με το λατινικό όνομα γένους που φέρουν (σε αυτό προστίθενται και εκείνα των οποίων τα ονόματα μας παραδίδονται ελλιπή). Σε κάθε όνομα γένους δίνεται ένας αριθμός και σε αυτόν εντάσσονται, με ξεχωριστή ο καθένας εγγραφή, όλοι οι φορείς του. Στο δεύτερο μέρος (Part II) ευρετηριάζονται πρόσωπα που έχουν ως μοναδικό όνομα ένα λατινικό *cognomen* ή *praenomen*, αλλά και ελληνικά ονόματα με λατινικά επιθέματα. Το έργο ολοκληρώνεται με δέκα εκτενή ευρετήρια διαφορετικού περιεχομένου, όπως λ.χ. ένα γενικό ευρετήριο ή ένα ευρετήριο αξιοπρόσεκτων ελληνικών ή λατινικών λέξεων ή φράσεων που απαντούν στις αξιοποιούμενες στην προσωπογραφία επιγραφές.

Στην εκτενή εισαγωγή της η Τ. παρουσιάζει τους στόχους και τη μέθοδο της εργασίας. Το χρονικό εύρος της καλύπτει την περίοδο από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 6ο αι. μ.Χ. (βλ. σ. 43). Ως γεωγραφικός ορίζοντας υπόκειται, χωρίς να δηλώνεται ρητά, η ιστορική Μακεδονία με αποτέλεσμα η εργασία να μην διαλαμβάνει φορείς λατινικών ονομάτων που έζησαν σε περιοχές οι οποίες ανήκαν στην επαρχία της Μακεδονίας, όπως π.χ. το Βουθρωτό, η Απολ-

λωνία ή το Δυρράχιο. Η Τ. καθορίζει τα κριτήρια, επί τη βάση των οποίων συμπεριλαμβάνει ή αποκλείει πρόσωπα από το έργο της, στην περίπτωση αυτή για λόγους οικονομίας χώρου (βλ. σ. 43-44). Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν πρόσωπα, των οποίων τα λατινικά ονόματα γένους παραδίδονται ρητά σε γραμματειακές και επιγραφικές πηγές, συμπεριλαμβανομένων των μελών της ρωμαϊκής διοίκησης στη Μακεδονία. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται Ρωμαίοι πολίτες, των οποίων τα λατινικά ονόματα δεν παραδίδονται ρητά, αλλά μπορούν να εννοηθούν είτε α) λόγω συγγενικών δεσμών με πρόσωπα της προηγούμενης κατηγορίας, είτε β) μέσω της *filiatio* που παραδίδεται στον ονοματικό τύπο ορισμένων από τα ευρετηριαζόμενα πρόσωπα και είτε γ) μέσω της λέξης *νεός* ή *νεώτερος*. Στην ίδια κατηγορία δεν περιλαμβάνονται δ) πάτρωνες, των οποίων η ταυτότητα μπορεί να συναχθεί με ασφάλεια από τον ονοματικό τύπο των απελευθέρων τους.

Η δομή κάθε λήμματος είναι ομοιόμορφη και περιλαμβάνει: Α) τα ονόματα του ευρετηριαζόμενου προσώπου —όσα και όποια από αυτά παραδίδονται στις πηγές—, Β) πληροφορίες για τη ζωή και τις ασχολίες του —όποτε φυσικά υπάρχουν τέτοιες—, Γ) την προέλευση της επιγραφής στην οποία αναφέρεται —όταν η πηγή είναι επιγραφική—, Δ) τη βιβλιογραφία της και Ε) τη χρονολόγησή της. Στις σελίδες 45-47 η Τ. παρουσιάζει τα κριτήρια για τη σύνταξη των λημμάτων σε ό,τι αφορά την προέλευση των επιγραφών, όπου εξηγούνται οι λόγοι που επιβάλλουν ενίοτε τη χρήση σύγχρονων τοπωνυμίων, για το εύρος των βιογραφικών πληροφοριών, όπου ακολουθείται η αρχή της οικονομίας ιδιαίτερα όταν τα ευρετηριαζόμενα πρόσωπα περιλαμβάνονται σε ειδικά εγκυκλοπαιδικά ή αποκλειστικά προσωπογραφικά έργα όπως η *RE* ή η *PIR*, και για τη βιβλιογραφία, όπου ο αναγνώστης παραπέμπεται κατά κανόνα στα υφιστάμενα επιγραφικά συντάγματα περιοχών της Μακεδονίας ή σε πρώτες εκδόσεις και επιλεκτικά σε ειδικές μελέτες.

Σε σχέση με την *Προσωπογραφία* του Κανατσούλη, το έργο παρουσιάζει τρεις θετικές καινοτομίες. Η πρώτη αφορά το χρονικό εύρος της μελέτης, που μεταφέρεται από τον 4ο στο 6ο αι. μ.Χ. Έτσι μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την τύχη των λατινικών ονομάτων στην ύστερη αρχαιότητα και τη μετάβαση στο σύστημα του ενός ονόματος. Η δεύ-

τερη αφορά το ό,τι διαλαμβάνει όλα τα πρόσωπα φορείς ονομάτων ανεξάρτητα από τη σημασία τους. Συνολικά λημματογραφούνται 4702 πρόσωπα και 690 *nomina* (στη *Μακεδονική Προσωπογραφία* του Κανατσούλη τα πρόσωπα ήσαν 1812). Η τρίτη και σημαντικότερη, κατά τη γνώμη μου, αφορά την αξιοποίηση του σχετικού επιγραφικού υλικού από ονοματολογική άποψη. Ο αναγνώστης πληροφορείται μέσω εποπτικών πινάκων για τη συχνότητα εμφάνισης των ονομάτων στη Μακεδονία, ποια συνδυάζονται με άλλα ή ποια είναι επιχώρια στη Μακεδονία. Εξαιρετικά χρήσιμος για όσους δημοσιεύουν επιγραφές είναι ο αντίστροφος πίνακας των λατινικών ονομάτων γένους, που διαλαμβάνει η μελέτη. Η πιο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, καινοτομία της προσωπογραφίας είναι οι πληροφορίες που δίνονται στην αρχή κάθε λήμματος σχετικά με την εμφάνιση του εκάστοτε ονόματος σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Με την υπηρεσία αυτή η Τ. συμβάλλει στη μελέτη προβλημάτων γεωγραφικής κινητικότητας κάνοντας πραγματικότητα —στον βαθμό βέβαια που τούτο είναι εφικτό— το motto του μεγάλου επιγραφικού της αρχαιότητας Louis Robert ότι «nous devons faire ... l'histoire des noms et même l'histoire par les noms».

Τα μειονεκτήματα του έργου αφορούν σε λάθη ή αβλεψίες κατά τη σύνταξη επιμέρους λημμάτων. Προτού τα παρουσιάσω, θα ήθελα πάντως να εκθέσω μερικές απορίες για την ακολουθούμενη μέθοδο κατά τη σύνταξη των λημμάτων. Δύσκολα αντιλαμβάνεται λ.χ. κανείς γιατί, προκειμένου για επιγραφές πόλεων, όπως της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, των περιοχών της Άνω Μακεδονίας και των Φιλίππων με σύγχρονα επιγραφικά συντάγματα (ή *repertoria*), ο αναγνώστης παραπέμπεται συχνά όχι μόνο σε αυτά αλλά συγχρόνως στο απαρχαιωμένο συμπίλημα του Μαργαρίτη Δήμιτσα ή σε ξεπερασμένες (ενίοτε μάλιστα ερασιτεχνικές) εκδόσεις. Δύσκολα κατανοεί, επίσης, κανείς γιατί, προκειμένου για ονόματα προσώπων, η Τ. παραθέτει περισσότερες της μίας αναγνώσεις που προτάθηκαν κατά καιρούς, με κίνδυνο να προκαλέσει σύγχυση στον αναγνώστη, όταν οι τυχόν σχετικές αμφιβο-

λίες έχουν επιλυθεί στα προαναφερθέντα συντάγματα και μάλιστα δια αυτοψίας. Γενετικά συνταγμένα λήμματα είναι έργο ενός επιγραφικού συντάγματος, όχι όμως μίας προσωπογραφίας. Τέλος, δύσκολα γίνονται κατανοητά τα κριτήρια, με βάση τα οποία παρέχονται ή αποσιωπούνται πληροφορίες, που παραδίδονται στις επιγραφές σχετικά με τη ζωή και τη δράση των ευρητηριαζομένων προσώπων. Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής είναι ο αναγνώστης να χρειάζεται ορισμένες φορές να καταφύγει στην ίδια την πηγή, για να μάθει το σύνολο των πληροφοριών που περιέχει.

Οι επισημάνσεις που ακολουθούν αφορούν επιμέρους λήμματα και κατηγοριοποιούνται με βάση τους άξονες σύνταξης Α-Ε, που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σε ό,τι αφορά τα πρόσωπα που διαλαμβάνει η προσωπογραφία (άξονας Α) έκρινα σκόπιμο να συμπεριλάβω εδώ νέα δεδομένα που δημοσιεύθηκαν παράλληλα ή λίγο μετά τη δημοσίευση του έργου ως ένα είδος συμπληρώματος (ευρητηρίασα πάντως μόνον πρόσωπα που φέρουν δύο ονόματα εξ'ων το ένα υποχρεωτικά είναι το *nomen gentis*)⁴. Τα πρόσωπα αυτά, όπως και εκείνα που παραλείφθηκαν εκ παραδρομής από την Τ., δηλώνονται με έναν αστερίσκο (*) που τοποθετείται πριν από κάθε εγγραφή. Χάριν πληρότητας συμπεριέλαβα επίσης νέες βελτιωμένες αναγνώσεις των επιγραφικών κειμένων που χρησιμοποιούνται στην προσωπογραφία.

Α. Διορθώσεις και προσθήκες στα ονόματα των προσώπων που διαλαμβάνει η προσωπογραφία

*1, 6 α. Στο χάραγμα που επαναδημοσίευσε ο Πίκουλας, *Η χώρα των Πιέρων*, 139-141 αρ. 45 από τα *Notebooks* του Edson και ύστερα από αυτοψία διαβάξει: A. Beleli(?) Vα<l>enti[s ?]/loc(us ?). Το *gentile* Belelius δεν θησαυρίζεται στο *Repertorium* των Solin – Salomies. Αν δεν πρόκειται για ένα αμάρτυρο μέχρι στιγμής όνομα, τότε θα μπορούσε να θεωρηθεί κανείς ότι έχουμε μία ακόμη μαρτυρία του γνωστού από επιγραφές των Φιλίππων και της Θεσ-

4. Συμπεριέλαβα το επιγραφικό υλικό που δημοσιεύθηκε ή διορθώθηκε στις εργασίες των Νίγδελι (βλ. σημ. 1), J. Bartels, «Lateinische Grabinschriften aus Philippoi: Corrigenda», *ZPE* 157 (2006) 199-212 και P. Pilhofer, *Philippi. Bd II Katalog der Inschriften von Philippoi*, Tübingen 2009 (*WUNT* 119) [στο εξής *Katalog*²] καθώς επίσης και τις επιγραφές που δημοσιεύθηκαν στο *Supplementum Epigraphicum Graecum* (έως και τον 540 τόμο) και την *Année Épigraphique* (έως και το έτος 2005).

σαλονίκης ονόματος Abellius και να προτείνει τη διόρθωση $Abel<e>li$. Πρβλ. *100 a BELELIUS ?

4, 1 (Ακκολή Μάρκου θυγάτηρ). Στο απόγραφο της D. Hereward, *AJA* 67 (1967) 74 no 10 fig. 19 το όνομα μεταγράφεται ως ΑΚΚΟΛΗΙΑ, πράγμα που επιβάλλει την ανάγνωση Ἀκκολήια (πρβλ. *LGPN* IV s.v.). Επίσης, στον τρίτο και τελευταίο στίχο της επιγραφής, αντί της γνωστής έκφρασης πολ[λὰ χ]αῖρε (ή άλλης παρόμοιας, βλ. π.χ. Samsaris, «La vallée», 227 αρ. 27, όπου συμπληρώνει πολ[λὰ καὶ σὺ, τίς ποτ' εἶ χ]αῖρε, χωρίς όμως να συνηκτιμά τον απαιτούμενο αριθμό γραμμάτων), θα μπορούσε να δεχθεί κανείς με βάση και πάλι το απόγραφο και τον αριθμό των γραμμάτων που λείπουν την ανάγνωση: Πώλ[λα ^{vv} χ]αῖρε.

7 ACI = ACO. Η Τ. δημιουργεί λήμμα για το γένος των Αcί παραπέμποντας στην επιγραφή *EKM* 180 (μικρός σκύφος από τη Φλώρινα): εκεί η υπογραφή του τεχνίτη είναι C. Aco C(aii) I(ibertus) Antiochus. Για το ετρουσκικό όνομα γένους Aco βλ. τα σχόλια της επιγραφής⁵.

8, 1 ([-Ἀ]κείλιος), και 3 ([-Ἀκ]είλιος Κα[---]). Το όνομα Ἀκείλιος συμπληρώνεται σε δύο επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη. Στην πρώτη εξ αυτών (*IG* X 2 1, 118 = 8, 1) ο Edson συμπληρώνει το όνομα ενός ιερέως σε [-Ἀ]κείλιος, στη δεύτερη (*IG* X 2 1, *6 = 8, 3) επιφυλακτικά σε [-?Ἀκ]είλιος Κα[---] παραπέμποντας σε δύο Ρωμαίους αξιωματούχους της ύστερης ρεπουμπλικανικής εποχής: α) τον Manius Acilius, officiis triumviri monetalis περί το 55 π.Χ. και β) τον M. Acilius Glabrio, consul suffectus το 30 π.Χ. και proconsul provinciae Africae περί το 25 π.Χ. Και στις δύο περιπτώσεις επιβάλλεται να τηρηθούν επιφυλάξεις και να προστεθεί τουλάχιστον ένα ερωτηματικό.

18, 35. Αντί Αιλία Μωμώ διάβαζε Αι<λ>ία Μωμω.

*18, 74 a (Πόπλιος Αἴλιος [-----]). Επιτύμβια επιγραφή από την Ἄγκυρα του Π. Αιλίου [-----]. Ο τελευταίος καταγόταν από την Πέργαμο και είχε τιμηθεί με τα πολιτικά δικαιώματα διαφόρων πόλεων, μεταξύ των οποίων της Θεσσαλονίκης και της Βέργης. Βρέθηκε στη Μακεδονία με την ιδιότητα του σουμμαρούδη, δηλ. του πρώτου διαιτητή μονομα-

χικών αγώνων. Υπήρξε αυτοκρατορικός απελεύθερος και επικεφαλής ενός συλλόγου σουμμαρούδων. Βλ. Νίγδελης, 455-456 = T. 34.

*18, 206 a [P. Aelius Marcus, eques Romanus] γιος του *18, 210 a [P. Aelius Romanus, c(enturio) leg(ionis) Π Adiuatrix]. Ταφικός βωμός που αναθέτει ο πατέρας στον νεκρό γιο (Θεσσαλονίκη, 150-235 μ.Χ.). Βλ. *AE* 2003, 1593.

*18, 210 a [P. Aelius Romanus, c(enturio) leg(ionis) Π Adiuatrix]. Πατέρας του *18, 206 a [P. Aelius Marcus, eques Romanus].

*25 a AGUSII. 1) T. Agusius, comes του Κικέρωνος κατά τη διάρκεια της εξορίας του στη Μακεδονία. Τον συστήνει στον P. Servilius Isauricus, ανθύπατο της Ασίας. Πιθανόν να δραστηριοποιήθηκε για κάποιο χρονικό διάστημα εμπορικά στη Μακεδονία με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Βλ. Cic., *Famil.* 13, 71. Πρβλ. O. Salomies, *Arctos* 35 (2001) 145-146.

*25 b AIANII. 1) Aiania Q(uinti) filia Ingenua. Επιτύμβια επιγραφή σε σαρκοφάγο από τους Φιλίππους (1ος/2ος αι. μ.Χ.). Μάλλον κόρη του *25 a, 2. Στην ίδια επιγραφή αναφέρονται οι *25 a 2 και *25 a 3. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 127 a.

2) Q(uintus) Aianius Felix. Βλ. *25 a 1.

3) Q(uintus) Aianius Ingenu(u)s, vet(eranus) coh(ortis) I vigilum. Βλ. *25 a 1.

*25 c ALBICII. 1) Ἀλβικία. Αναφέρεται μόνο με το όνομα γένους σε μία οστεοθήκη από τη Θεσσαλονίκη (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 327.

*31 a ALICEII. 1) Aliceius Qv. Απότμημα επιγραφής που βρέθηκε στην Αχειροποίητο της Θεσσαλονίκης. Βλ. D. Feissel – M. Sève, «Inscriptions de Macédoine», *BCH* 112 (1988) 460-462 αρ. 19.

*32, 1 a (Α[λ]λιδία Ἀθηνώ). Αναφέρεται σε σαρκοφάγο, που αναθέτει στον σύζυγό της Ἀλλίδιον Μακεδόνα (Θεσσαλονίκη, τέλη 2ου/αρχές του 3ου αι. μ.Χ.). Απελεύθερη της 32, 1 β. Βλ. Νίγδελης, 391.

*32, 1 β (Ἀλλιδία Ἀθηνώ). Κυρία της προηγούμενης. Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

*32 1 β (Ἀλλίδιος Μακεδών). Σύζυγος της *32, 1 a. Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

5. Το γεγονός ότι το όνομα αυτό συμπεριελήφθη στην προσωπογραφία δημιουργεί, πάντως, ένα μεθοδολογικό πρόβλημα. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να συμπεριληφθούν και τα λατινικά ονόματα σφραγίδων σε προϊόντα κεραμικής όπως λ.χ. τα M. Perenius και L. Rasinius, που μας είναι γνωστά από ευρήματα της Θεσσαλονίκης, βλ. *AEMΘ* 10 B (1996) 517.

37 ANCHARENI. Στο *repertorium* των λατινικών ονομάτων γένους παραδίδονται τόσο το όνομα Ancharenus όσο και το Ancharienus (βλ. σχετικά Solin – Salomies, *Repertorium* s.v.). Στις δύο επιγραφικές μαρτυρίες του ονόματος από πόλεις της Μακεδονίας (Ηράκλεια Λυγκηστίδα [37, 2] και Βέροια [37,1]) παλαιότεροι ερευνητές είχαν υιοθετήσει την ανάγνωση *Ἀνχαρηνός*, όπως κάνει και η Τ. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά την επιγραφή της Ηράκλειας Λυγκηστίδος (του 160 μ.Χ.), που είναι μία ανάθεση κάποιου Γλαυκία *οἰκονόμου*, δηλ. διαχειριστή της έγγειας ιδιοκτησίας ενός Ρωμαίου πολίτη της Ηράκλειας Λυγκηστίδος, η εκδότρια στο *corpus* των επιγραφών της Μακεδονίας Φ. Παπάζογλου διαβάζει ορθά (όπως επιβεβαιώνεται και από τη φωτογραφία) το όνομα *Ἀνχαρηνός*. Την ανάγνωση *Ἀνχαρηνός Γαϊάνος* υιοθετούν για την επιγραφή της Βέροιας, ένα εφηβικό κατάλογο του 117/118 μ.Χ., οι εκδότες του καταλόγου στο *corpus* των επιγραφών της Βέροιας (βλ. *EKM* I, 135 στ. 30). Συνεπώς, το λήμμα διορθωτέο σε ANCHARIENI.

*41, 22 α [C(aius) An[nius] Priscus]. Επιτύμβια επιγραφή (2ος αι. μ.Χ., χώρα Φιλίππων). Βλ. *AE* 2000, 1325 = Pilhofer, *Katalog*², 528 a.

*41, 19 ([An]nius Agricola, orn(amentis) dec(urionatus) hon(oratus)). Τα ονόματα και τα αξιώματα του ανδρός διορθωτέα ως εξής: L. An[ni]us [L.] f. V[er]i(tinia) A[gricola] Agricola, orn(amentis) dec(urionalibus) hon(oratus). Βλ. *AE* 2005, 1403 = Pilhofer *Katalog*², 492 (του 2ου αι. μ.Χ. χώρα Φιλίππων).

*44, 2 α [Q(uintus) Antistius Q(uinti) f(ilius) Ser(gia) Rufus Clodianus, Philipp(iensis), eques Romanus]. Αναφέρεται μαζί με τον C(aius) Vettidius Rasinianus (662, 2), τον Lucius Valerius Naso (*634, 81 α) και τον P(ublius) Vettius Pierus (*665, 9 α), που κατάγονταν από τους Φιλίππους, ως μάρτυρας στο στρατιωτικό δίπλωμα του Dernaius (26. 02. 70 μ.Χ.). Βλ. *AE* 1997, 1771, M. Roxan – P. Holder, «Roman Military Diplomas IV», *BICS* Suppl. 82, Λονδίνο 2003, αρ. 203 και Pilhofer, *Katalog*², 705 a.

46, 4 (Ἀντωνία Ἀττικία). Το *cognomen* της γυναίκας αυτής δεν σώζεται πλήρως στη σαρκοφάγο *IG* X 2 1, 539 της Θεσσαλονίκης, όπου παραδίδεται. Στον λίθο διαβάζονται τα γράμματα ΑΤΤΙΚΙΑ, γεγονός που οδήγησε σε διαφορετικές αναγνώσεις/συμπληρώσεις. Έτσι, ο Ch. Edson εξέδωσε στο *cor-*

pus της Θεσσαλονίκης Ἀττικί<α>, ο G. Daux, *BCH* 97 (1973) 593 διάβασε Ἀττικία ή Ἀττικίδ[ι] και οι συντάκτες του *LGPN* IV s.v. πρότειναν με επιφυλάξεις τη συμπλήρωση Ἀττικίλ[λα?], που η αυτοψία, την οποία διενήργησα, δείχνει ότι πρέπει να γίνει δεκτή χωρίς επιφυλάξεις. Συνεπώς οβελιστέο το λήμμα αριθμός 80 ΑΤΤΙCΙΙ.

*46, 7 α (Antonia Antigona). Σύζυγος του *190, 1 α [L(ucius) Dex(ius) Cl(audius) Marcellus, decurio, quaestor].

47 AONIANII = AVONIANII. Η Τ. αναρωτιέται αν πρόκειται για το ίδιο όνομα γένους. Η επιφύλαξη είναι υπερβολική. Για την ταύτιση των δύο ονομάτων γένους βλ. Νίγδελς, 259 σημ. 136.

*48, 1 α [L(ucius) Arponius Hilario]. Αναφέρεται στην επιτάφια επιγραφή, που ανήγειρε στον τάφο του ο απελεύθερός του Faustus (πιθανόν του 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελς, 332.

*48, 1 β [L(ucius) Arponius Faustus]. Απελεύθερος του προηγούμενου Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

*64 a ASILII. 1) Γ(άιος) Ἀσειλιος Καπ[ίτων], ἱππεὺς σπείρης Μακεδονικῆς. Επιτάφια επιγραφή που αναθέτει στο μνήμα του *376, 2 α [Μᾶ(ρκος) Μουνάτιος Σιλβανός, ἱππεὺς σπείρης Μακεδονικῆς] σύμφωνα με τη διαθήκη του (αχρονολόγητη, Σαντάσκι). Βλ. *AE* 2003, 1599.

69 ASTII. Η Τ. υιοθετεί για την *tabula IG* X 2 1, 952 τη συμπλήρωση Μ Οὔλιον Ἀσ[τεῖον] του Croag, θεωρώντας ότι πρόκειται για τον Μ. Ulpium Astium, praetor του έτος 183 μ.Χ. και ίσως legatus proconsulis στην επαρχία της Μακεδονίας. Ωστόσο, ήδη ο Edson, λόγω της πολύ αποσπασματικής κατάστασης του λίθου, είχε εκφράσει αμφιβολίες για την ορθότητα της συμπλήρωσης. Τελευταία ο D. Erkelenz, *Optimo praesidi*, Βόννη 2003, 280, αρ. 823 συμπληρώνει σε Ulpius As[ticus?] = Οὔλιον Ἀσ[τικόν?]. Το λήμμα θα πρέπει να οβελισθεί.

*69 a ASTRICII. Βλ. 143, 1-2 και 4 (Καστρίκιος Εὐφρόσυνος, Καστρίκιος Ῥοδινός και Καστρίκιος Φίρμος).

73, 1 α [Λ(ούκιος) Ἀτέλλιος Γέμινος]. Γιος του επομένου. Αναθέτει μαζί με τον αδελφό του Λ(ούκιος) Ἀτέλλιο Σείλωνα (73, 3 γ) και τη μητέρα του Παπειρία Ζωή (*431 α, 1) στήλη στον τάφο του πατέρα του Λ(ουίου) Ἀτελλίου Θάλλου (*73, 2 α) (1ος αρχές 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελς, 328.

*73, 2 α [Λ(ούκιος) Ἀτέλλιος Θάλλος]. Πατέρας του προηγούμενου και του επομένου και σύζυγος της Παπειρίας Ζωῆς (*431 α, 1). Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

*73, 3 γ [Λ(ούκιος) Ἀτέλλιος Σείλων]. Γιος του προηγούμενου και της Παπειρίας Ζωῆς (*431 α, 1), αδελφός του Λ(ουκίου) Ἀτελλίου Γεμίνου (*73, 1 α). Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

75, 3 (Lucius Atiarius). Η επιτύμβια επιγραφή από το territorium των Φιλίππων (Δράμα) επανεκδίδεται με διορθώσεις και σχόλια από τον J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 11. Ο τελευταίος διορθώνει, με βάση ίχνη γραμμάτων που σώζονται μετά το όνομα γένους του προσώπου, ότι δηλωνόταν η *filiatio* και το *cognomen* του προσώπου και εκδίδει ως εξής: L(ucius) Atiarius <L>(uci) <f>(ilius) Γ[---]. Πρβλ. όμως τις επιφυλάξεις του Pilhofer, *Katalog*², 487.

80 ΑΤΤΙCII. Οβελιστέο. βλ. παραπάνω 46, 4.

81, 7 [Q(uintus) Αττί[ius---]. Αντί Q(uintus) Atiarius στην επιτάφια επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη *IG X 2 1*, 378 διάβαζε Q(uintus) Αττί[ius----] (ο Ε. Βουτυράς, *ΚΓΜΘ I*, 86 διαβάζει Q. Αττί[----], αλλά τα πλήρως σωζόμενα ονόματα στην επιγραφή δείχνουν ότι προέρχεται από τον οικογενειακό τάφο των Attii).

*81, 7 α (C. Αττί[ius ----]). Αναφέρεται στην ίδια με τον προηγούμενο επιγραφή (ανάγνωση Ε. Βουτυρά, *ΚΓΜΘ I*, 86).

*89, 63 α (Αύρηλία Ἐπιξένη). Σύζυγος του 89, 431 (Αύρηλιος Λυσίμαχος Ἐδεσσεός, βλ. Ε). Αναφέρεται στην ίδια σαρκοφάγο.

89, 69 (Ἀβρουλλε[ία] Ζωπύρα). Αντί Ἀβρουλλε[ία] διάβαζε όπως στην editio princeps Ἀβρουλλε[ία]. Στη φωτογραφία της επιγραφής (βλ. Γ. Καραμήτρου – Μεντεσίδου, *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής*, Θεσσαλονίκη 2001, 71) διαβάζω, ωστόσο, Ἀβρουλλ[ία].

*89, 114 α (Αύρηλία Ὀλυμπιάς). Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή που ανήγειρε για τον νεκρό σύζυγό της Ηρακλείδη (μετά το 212 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 356.

89, 142 (Αύρηλία Φίλα). Να οβελισθεί.

89, 175 (Αύρηλιος Ἀγησᾶς ὁ πρὶν Ἀγαθίας). Εδώ και πολλά χρόνια, χάρη στις μελέτες του Daux, γνωρίζουμε ότι η έκφραση ὁ πρὶν + γενική πατρωνύμου δείχνει τη δυσκολία των Ελλήνων να προ-

σαρμοσθούν στον ονοματικό τύπο των Ρωμαίων ἀκόμη και μετά την Constitutio Antoniniana. Το όνομα αναγνωστέο ως *Αύρηλιος Ἀγησᾶς ὁ πρὶν Ἀγαθία* (που σημαίνει ότι πριν από την Constitutio Antoniniana λεγόταν Ἀγησᾶς Ἀγαθία), όπως είναι στη πέτρα και όπως είχε προτείνει ήδη ο G. Daux *BCH* 95 (1975) 164 (πρβλ. *SEG* 27, 308) και όχι *Αύρηλιος Ἀγησᾶς ὁ πρὶν Ἀγαθίας*, όπως η Τ., ή ὁ πρὶν Ἀγαθίας), όπως διορθώνει ο Edson στο *corpus*.

*89, 223 α [Αύρ(ήλιος) Γάιος]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του *παλεομύστου* (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 a.

*89, 360 α [Αύρ(ήλιος) Ὁξυχόλιος]. Βλ. 221, 118 [Φ(λάβιος) Νικόστρατος Αύρ(ήλιος) Ὁξυχόλιος].

*89, 395 α (Αύρηλιος Ροῦφος Σωσίπατρος). Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή, που ανήγειρε για τη νεκρή συζυγό του Νεμετρωνία Θεσσαλώ, βλ. *385 α 1 (μετά το 212 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 289.

*89, 396 α [Αύρ(ήλιος) Σαββάτιος Μάρκου υἱός]. Ιδιοκτήτης σαρκοφάγου (μετά το 212 μ.Χ. Θεσσαλονίκη). Πιθανόν ιουδαϊκής καταγωγής. Βλ. Νίγδελης, 335.

*89, 407 α ([Αύ]ρ[ή]λιος Σύμφορος). Μέλος διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) της Θεσσαλονίκης, όπου ασκούσε τα καθήκοντα του *μαγαρέως* (α΄ μισό 3ου αι. μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 103.

*89, 423 α [Αύρ(ήλιος) Φίλιππος]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του *γαλλάρου* (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 a.

*89, 423 β [Αύρ(ήλιος) Φίλιππος]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) από τους Φιλίππους. Συνώνυμος του προηγούμενου. Φέρει επίσης τον τίτλο του *γαλλάρου* (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 a.

89, 429 (Αύρηλιος Ἀνύτου). Η Τ. παραπέμπει για την επιγραφή αυτή (που κατά τον Edson *NB* 755 είναι εντοιχισμένη στον πύργο της εκκλησίας των Αγίων Ταξιαρχών στο Καστρί) στον Δήμιτσα 859, ο οποίος όμως εκδίδει *Αύρηλιος Α*. Η ανάγνωση που υιοθετεί (και δεν αναφέρεται εκ παραδρομής) είναι προφανώς εκείνη του Καφταντζή 402 αρ. 651, ο οποίος συμπληρώνει με επιφυλάξεις [Α]ύρη-

λιος Ά/[ν]ύτου τῶ (στον λίθο σύμφωνα με τον Edson σώζονται τα εξής γράμματα από δύο στίχους: ...ΥΡΗΛΙΟΣ Ξ Α/.....ΥΤΟΥΤΩ). Η συμπλήρωση αυτή είναι εξαιρετικά επισφαλής, επειδή το (προερχόμενο από σαρκοφάγο) θραύσμα είναι σπασμένο από όλες τις πλευρές. Βλ. Heuzey – Daumet, *Mission*, 171 αρ. 101 και P. Perdrizet, *BCH* 18 (1894) 429 αρ. 2. Συνεπώς το όνομα θα πρέπει να αναγνωσθεί ως *Αὐρήλιος Α* [----]ος και η επιγραφή να χρονολογηθεί στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. ή μετά το 212 μ.Χ. (γραφή, όνομα γένους).

89, 433 α ([*Αὐρ(ήλιος)*] [----] ὁ πρὶν Ζίπα). Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή (του 3ου αι. μ.Χ. μετά το 212 μ.Χ.) από την Επανομή. Βλ. Νίγδελης, 469 = T. 47.

*89, 443 β (M. Aurelius M. f. Dioscuridis). Αναφέρεται σε στρατιωτικό δίπλωμα, που εξεδόθη το 7. 01. 227 μ.Χ. Υπηρετήσε στην *cohors X praetoria Severiana* *ria vindex* και καταγόταν από το Αίστρεον / Αιστρέα της ανατολικής Παιονίας. Βλ. A. Antonaras – P. M. Nigdelis, *ZPE* 121 (1998) 283-286.

89, 457 [M(arcus) Aur(elius) Salvianus]. Το λήμμα οβελιστέο. Βλ. Γ.

89, 459 (Aurelius Sosigenes veteranus). Διάβαζε [Au]r(elius) Sosigenes.

*96, 10 α [Γ(άιος) Ἀούιος Σύμφορος]. Πάτρων του επομένου, στον τάφο του οποίου ανήγειρε επιτάφια επιγραφή μέσω του φίλου του Ουαρινίου Πόθου (***639**, 17 α) (2ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 277.

*96, 10 β (Ἀούιος Σφήρος). Απελεύθερος του προηγούμενου αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

*100 a BELELIUS ? Βλ. ***1**, 6 α.

*110, 26 α (Q. Caecilius Q.l. Trypho). Απελεύθερος του γνωστού τραπεζίτη Q. Caecilius, θείου και (μετά θάνατον) θετού πατέρα του Αττικού, για τον οποίο ο Κικέρων πληροφορεί τον φίλο του σε επιστολή της 29ης Μαΐου από τη Θεσσαλονίκη ότι δεν μπόρεσε να τον συναντήσει (βλ. Cicero, *Ad Atticum* III 8 3). Η πληροφορία σημαίνει ότι ο Κικέρων δεν μπόρεσε να δει τον Τρύφωνα, είτε στη Θεσσαλονίκη είτε κινούμενος από το Δυρράχιο μέσω της Εγνατίας οδού προς αυτήν, σε κάθε περίπτωση όμως ότι ο τελευταίος εκπροσωπούσε τα συμφέροντα της οικογένειας στη Μακεδονία. Βλ. Νίγδελης, 310.

*110, 23 α [C(aius) Caechilius C(ai) f(i)lius Ne-

ros]. Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή (πιθανόν β' μισό του 1ου αι. π.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 308.

*110, 23 β ([C(aius) Caechilius] C(ai) libertus). Απελεύθερος του προηγούμενου. Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

117 Caesennii. Η σύνδεση του T(ίτου) Φλαουίου Καισεννιανού με τον L. Caesennius Paetus (PIR ² P 173) είναι αυθαίρετη.

*120, 2 α [M(arcus) Caetron[ius ...], aed(ilis), Pivir i(ure) dicundo [...], Πινίρ ρμ[ι]nq(uennalis)]. Το όνομά του είναι χαραγμένο σε σαρκοφάγο που βρέθηκε στη βασιλική Α των Φιλίππων (2ου αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 161 a.

142, 23 (Κάσσιος). Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον αναφερόμενο στο λήμμα **467**, 7 Πομπώνιο Κάσσιο, πράγμα που πρέπει να δηλωθεί και στα δύο λήμματα.

*142, 45 α [Cassius C(ai) f(i)lius Volt(inia) Ve --, [praefectus] coh(ortis) II Hispanor(um), tri(bunus) leg(ionis) XIII Ge[minae, omnibus] honoribus Thessalonic(ae) functus]. Επιτύμβια επιγραφή από τη χώρα των Φιλίππων (Φωτολίβος) πιθανόν του 2ου αι. μ.Χ. Βλ. Νίγδελης, 464-465 = T 44, Pilhofer, *Katalog*², 531 b και C. Brelaz, *Ét. Classiques* (2009) 304.

*142, 55 α [M(arcus) Cassius Valens]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*142, 55 β [M. Cassius M. f. Vol(tinia) Valens, praef(ectus) fabr(um) a co(n)s(ule), Pivir i(ure) d(i)cundo, quaestor]. Κατασκευάζει εν ζωή για τον ίδιο και τη σύζυγό του Sertoria L. F. Optata (***553**, 1 α) σαρκοφάγο (Φίλιπποι). Βλ. *AE* 2005, 1402 = Pilhofer, *Katalog*², 385 a (1ος/2ος αι. μ.Χ.).

143, 1-2 και 4 (Καστρίκιος Εὐφρόσυνος, Καστρίκιος Ῥοδινός και Καστρίκιος Φίρμος). Η ανάγνωση Καστρίκιος Εὐφρόσυνος, Καστρίκιος Ῥοδινός και Καστρίκιος Φίρμος (τα πρόσωπα αναφέρονται στον εφηβικό κατάλογο *IG X 2 1*, 241 A II στ. 15, 16 και 14) δεν ευσταθεί. Αυτοψία που διενήργησα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης δείχνει ότι η ανάγνωση Κ • Ἀστρίκιος του *corpus* είναι η ορθή. Συνεπώς, θα πρέπει να δημιουργηθεί λήμμα με αριθμό

69 α για τους ASTRICII.

*143, 4 α (Καστρικία Έπιγόν[η]). Αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή που αφιερώνει στον νεκρό γιο της Άνένκλητο (τέλη 2ου/α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 302.

*146, 1 α [Κάττ(ιος) Τεχνικός]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (σπείρας) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του γαλλάρου (μάλλον μετά το 212 μ.Χ., Φίλιπποι). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 α.

*154 α CITERII. 1) Κ(όιντος) Κιτέρειος Όρβᾶτος. Επιμελητής σε ιδιωτικό σύλλογο, του οποίου δεν μας σώζεται το όνομα (234 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Νίγδελης, 202.

*155, 13 α. [Κ]λαυδί[ος ή -ιανός ----]ος. Η συμπλήρωση [Κ]λαυδι[ιανός ----]ος φαίνεται πιθανότερη, εφόσον το ίδιο όνομα γένους φέρει και ο γιος στην επιγραφή D. Feissel – M. Seve, *BCH* 103 (1979) 290-291 αρ. 14 (= *SEG* 29, 583) και Παζαράς, *Επανομή* 27, αρ. 5. Η επιγραφή προέρχεται από την Επανομή (πρβλ. 155, 10) και χρονολογείται το 352, δηλ. είτε το 204-205 μ.Χ. είτε το 320-321 μ.Χ.

156, 13 και 14 [Κλ(αυδία) Δωνάτα και Κλ(αυδία) Έλπης]. Τα ονόματα πρέπει να απαλειφθούν από τον κατάλογο. Βλ. Γ.

*156, 14 α (Κλαυδία Εΐδη). Μαζί με τον σύζυγό της Τιβέριο Κλαύδιο Συνέρωτα (*156, 157 β) και τον πεθερό της Κλαύδιο Μάξιμο (*156, 122 α) συμμετείχαν στα έξοδα της κατασκευής ενός ταφικού περιβόλου (2ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 363.

156, 36 ([Κ]λαυδία Ουάκενα?). Η φωτογραφία του *corpus* των επιγραφών της Βέροιας *EKM* I, 128 δείχνει ότι το cognomen της γυναίκας ήταν *Ουάκενα* (οι εκδότες εκδίδουν *Ουάκενα*) ή *Ουάκεια*.

*156, 49 α (Cla[udia-----]). Επιτύμβια επιγραφή από το territorium των Φιλίππων (Άνω Συμβολή). Βλ. Pilhofer, 534 και J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 14.

*156, 122 α (Κλαύδιος Μάξιμος). Βλ. *156, 14 α (Κλαυδία Εΐδη).

*156, 157 α (Κλαύδιος Σύμφωρος). Μαζί με τον, επίσης, Θεσσαλονικέα Μάρκιο Μυρισμό (βλ. *339, 14 α) αναφέρεται ως μύστης στη Σαμοθράκη. Βλ. P. M. Fraser, *Samothrace. The inscriptions on stone*, Νέα Υόρκη 1960, 108 αρ. 58 (3ος αι. μ.Χ.) και Νίγδελης, 474 = T. 52.

*156, 157 β [Τι(βέριος) Κλαύδιος <Σ>υνέρως]. Βλ. *156, 14 α.

156, 173 [Ti(berius) Claudius Celer]. Κατά την πρώτη εκδότρια X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 24 (1969) [1970] B 2 349 και πίν. 353 γ και τον Πίκουλα, *Η χώρα των Πιέρων*, 126 αρ. 19 στην επιγραφή μπορεί να συμπληρωθεί μόνον [C]laudius [Ce]ler > co(hortis) X urb(anae) και όχι [Ti(iberius) C]laudius [Ce]ler > co(hortis) X urb(anae), όπως διαβάζει ο Pilhofer, 620 και τον ακολουθεί η T. Τελευταία ο Pilhofer, *Katalog*², 620 εκδίδει τους επίμαχους στίχους 5 κ.εξ. ως εξής: [Ti(berius) Cl]audius / [Ce]ler > [=c(enturio)] co(hortis) X urb(anae).

*156, 174 α (Claudius Encolpus). Πατέρας του *190, 1 α [L(ucius) Dex(ius) Cl(audius) Marcellus, decurio, quaestor].

*156, 186 α [Ti(berius) C[laudius -----]]. Επιτύμβια επιγραφή από το territorium των Φιλίππων (Άνω Συμβολή). Βλ. Pilhofer, 534 και J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 14. Πρβλ., όμως, τις αντιρρήσεις του Pilhofer, *Katalog*², 534.

159, 3 (Κλωδία Πωλ[----]). Το cognomen της γυναίκας Πώλλα διαβάζεται πλήρως στην επιγραφή. Βλ. Νίγδελης, 103.

*165, 15 α (Λεύκιος Κορ[νήλιος] Αΰλου υίός). Επιτάφια επιγραφή (2ος/1ος αι. π.Χ., Άγιος Αθανάσιος Γαζώρου Σερρών). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 552 α.

*165, 15 β (Λεύκιος Κορνήλιος Λευκίου). Αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή (πιθανόν του 1ου αι. π.Χ.), που βρέθηκε δυτικά του χωριού των σημερινών Ν. Κερδυλλίων. Βλ. Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις, Χρυσούπολις, Καβάλα. Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα 1969, 117 και Samsaris, «La vallée», 226 αρ. 25.

*165, 32 α [Κορ(νήλιος) Πρόκλος]. Μέλος συλλόγου (σπείρας) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του γαλλάρου (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 α.

*165, 50 α [C(aius) Cornelius Coma]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*165, 57 α [C(aius) Cornelius Mutjālus]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος).

νος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*165, 62 α (Cornelius Zira). Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*171, 1 β (Cottia Prima). Σύζυγος του *171, 1 γ [T(itus) Cottius T(iti) I(ibertus) Zosimos]. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 074 b.

*171, 1 β [T(itus) Cottius T(iti) I(ibertus) Viriles VIVir Augustalis]. Επιτύμβια επιγραφή από κληρονομικό τάφο που κατασκεύασε γι' αυτόν και τη σύζυγό του Cottia Prima (*171, 1 α) ο απελεύθερος του T(itus) Cottius T(iti) I(ibertus) Zosimos (*171, 1 γ). Η επιγραφή προέρχεται από το Dikili-Tasch και χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 074 b.

*171, 1 γ [T(itus) Cottius T(iti) I(ibertus) Zosimos]. Απελεύθερος του προηγούμενου. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 074 b.

173 CRATII. Για την τεκμηρίωση του ονόματος γένους η T. παραπέμπει στη μοναδική διαθέσιμη μαρτυρία, την επιτύμβια επιγραφή του 4ου αι. μ.Χ. SEG 47, 977 όπου αναφέρεται κάποια Κράτια (ή Κρατία) Ποντική Νεοκαισαρής. Επειδή τα δύο τελευταία ονόματα δείχνουν την καταγωγή της νεκρής, το όνομα Κράτια θα πρέπει να θεωρηθεί κύριο ελληνικό όνομα, όπως είχαν δεχθεί οι πρώτοι εκδότες της επιγραφής E. Τσιγαρίδας – K. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μουσεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, αρ. 38 (πρβλ. *Bull. Épigra.* 1980, 315). Συνεπώς, το λήμμα οβελιστέο.

*190, 1 α [L(ucius) Dex(ius) Cl(audius) Marcellus, decurio, quaestor]. Κατασκευάζει σαρκοφάγο για τον ίδιο, τον πατέρα του Claudius Encolpus (*156, 174 α) και τη σύζυγό του Antonia Antigona (*46, 7 α). Η επιγραφή χρονολογείται τον 2ο/3ο αι. μ.Χ. και προέρχεται από τους Φιλίππους. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 127 c.

*196, 32 α [Κ(όιντος) Δομίτιος Φήλιξ]. Μαγαρεύς σε σύλλογο της Θεσσαλονίκης που λάτρευε τον Διόνυσο Ωροφόρο. Αναθέτει μαζί με την αρχι-

μαινάδα Ελένη Δημητρίου τὸν βωμὸν καὶ τὸ μάγαρον (218/219 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 129.

*196 aDONNII. 1) Donnina P(ubli) f(ilia) Marcellin[a]. Αναθέτει επιτύμβια επιγραφή στον τάφο του C(aius) Novellius C(ai) fil(ius) V[ol(tinia)] Marcellinus (*395, 2), ίσως γιου της. Η επιγραφή προέρχεται από το territorium της αποικίας των Φιλίππων (Δράμα). Βλ. K. B. Πασχαλίδης, *Η Δράμα 7000 χρόνια*, Δράμα 1997, 11-12 και επανέκδοσή της με υπομνηματισμό από J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 16 και Pilhofer, *Katalog*², 509 d (του 2ου αι. μ.Χ.). Η ανάγνωση Donnina οφείλεται στον Pilhofer, *Katalog*², 509 d, ενώ ο Bartels εκδίδει [.]onnina.

*206, 4 α (Φαβία Τροφίμη). Κόρη της Φουρίας Παρασκευής (*236, 1 α) και του Ούειβίου Μαρριανού (*682, 9 β), αδελφή των Βιβίου Μαρριανού (*682, 9 α) και Ούειβίας Μαρριανής (*682, 1 β). Όλοι τους αναφέρονται σε σαρκοφάγο της Θεσσαλονίκης (τέλη 2ου/αρχές 3ου αι. μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 279.

*206, 7 α (Κόειντος Φάβιος Άγαθόπους). Μέλος συλλόγου της Θεσσαλονίκης που έφερε το όνομα *συνήθεια Νεμέσεως* (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 178.

*206, 20 α (Fabius). Ταμίας και ίσως αντιστρατήγος της επαρχίας της Μακεδονίας κατά τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Βλ. Σαρκάκης, *Άρχοντες*, 177.

*215, 2 α (Αύλος Φικτώριος Γαΐου ὁ ἐπικαλούμενος Ἀλέξανδρος). Ανάθημα (*χαριστήριον*) στον Ερμή Αγοραίο. Βρέθηκε στον Φάκο της Πέλλας και χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Βλ. *AE* 2003, 1587 = *SEG* 53 2, 621.

*217, 1 [M(arcus) Figilius M(arci) fil(ius) Vo(l(tinia) Pudens, orn(amentis) dec(urionalibus) aed(ilis) Pivir i(ure) d(icundo), flam(en) imp(eratoris) Antonini]. Αναφέρεται σε μνημείο που ανήγειραν προς τιμήν του οι Velleius Velleianus (= 648, 14) Velleius Lucianus (*648, 5 α), Velleia Lucilla (*648, 2 α) και Velleia Sulpicia (*648, 3 α) σύμφωνα με τη διαθήκη της μητέρα τους Sulpicia Varriz (*586, 1 β). Η επιγραφή προέρχεται από την περιοχή του Οκταγώνου των Φιλίππων και χρονολογείται στα χρόνια του Αντωνίνου Πίου, του οποίου ο Pudens υπήρξε ιερέας. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 324 a.

*221, 9 α (Φλαυία Ειούστα). Κατασκευάζει σαρκοφάγο στις υπηρέτριές της Αργυρίδα και Ηλέκτρα (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 257.

221, 24 (Φλαυία Μύστα). Πρόκειται μάλλον για το ίδιο πρόσωπο με τη Φλαυία Μύστα, η οποία κατασκευάζει στα Καλίνδοια με τα παιδιά της Εισίδωρο και Μύστα νεωτέρα ναό της αυτοκρατορικής λατρείας το 86/87 μ.Χ. Βλ. Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 18 (2004)[2006] 217 = *SEG* 54, 606.

*221, 24 α (Φλαουία Μύστα νεωτέρα). Κόρη της προηγούμενης, αναφερόμενη στην ίδια επιγραφή.

*221, 39 α ([Φλαβ]ία Φιλίπ[πα]). Αναφέρεται ως αναθέτρια στην επιτύμβια επιγραφή του αδελφού της Φλαβίου Νεικάνορα βλ. *221, 148 β. Η επιγραφή βρίσκεται στο Βατοπέδι. Βλ. D. Feissel – M. Seve, *BCH* 103 (1979) 329-320 αρ. 82 = *SEG* 29, 650 = Π. Νίγδελης, «Προετοιμάζοντας το *corpus* της Μακεδονίας: ένα επιγραφικό ταξίδι του Charles Edson στο Άγιο Όρος», στον τόμο: Ι. Παπάγγελος (επιμ.), *Άγιο Όρος και Προχριστιανική Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2006, 132-133 σημ. 23.

*221, 46 α (Φλαούιος). Επικεφαλής (*ἀρχισυνάγωγος*) του συλλόγου (*συνήθεια*) της Ἀρτέμιδος Γουρασίας (τέλη 1ου/α' μισό 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 147.

221, 83 ([Τίτο]ς Φλάβ[ιος Ἔ]λενος). Παρά τα εκτενή σχόλια του Edson στο υπόμνημα της τιμητικής επιγραφής *IG X 2 1*, 178, ότι δηλ. η προταθείσα από παλαιότερους ερευνητές συμπλήρωση Φλαβ[ιανός Ἔ]λενος είναι μεγαλύτερη για το κενό που υπάρχει στην πέτρα, η Τ. μνημονεύει και τις δύο αναγνώσεις.

221, 87 (Φλαύιος Εὐπόρος). Αναίτια επαναλαμβάνεται στο λήμμα η παλαιότερη εσφαλμένη συμπλήρωση Εὐπο[ριανός] —και μάλιστα ως κανονική ανάγνωση— στον εφηβικό κατάλογο *EKM I*, 135 στ. 20.

*221, 117 α (Φλαούιος Μουκα Φιλίππεύς). Αναφέρεται μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της (θρακικής καταγωγής) οικογένειάς του σε επιτύμβια επιγραφή (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 350.

221, 118 [Φ(λάβιος) Νικόστρατος Αὐρ(ήλιος) Ὀξυχόλιος]. Βλ. *89, 360 α [Αὐρ(ήλιος) Ὀξυχόλιος]. Η Τ. καταλαβαίνει ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο. Αντίθετα, ο J. Bartels, *BZ* 95 (2002) 711, εκμεταλλευόμενος την ορθή παρατήρηση της πρώτης εκδότριας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη), που γίνεται δεκτή από τον Pilhofer, ότι δηλ. τα γράμματα του 1ου στίχου είναι γραμμένα με άλλο χέρι, προ-

τείνει να δεχθούμε ότι ο Φ(λάβιος) Νικόστρατος είναι ο δεύτερος (και νεότερος) χρήστης του μνημείου, ερμηνεία που θεωρώ πειστικότερη. Την ερμηνεία αποδέχεται και ο Pilhofer, *Katalog*², 387 a. Θα μπορούσε, μάλιστα, να εξειδικεύσει κανείς ακόμη περισσότερο και να δεχθεί ότι πρόκειται για αγορά του μνημείου εκ μέρους του Φλαβίου, ο οποίος ανήκε μάλλον στη γνωστή κατηγορία των νέων Φλαβίων του 4ου αι. μ.Χ., που περιλάμβανε συνήθως διοικητικούς υπαλλήλους ή στρατιώτες. Βλ. J. Keenan, «The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt», *ZPE* 11 (1973) 35 κ.ε. και του ίδιου, *ZPE* 13 (1974) 301-305). [Την όψιμη χρονολόγηση του μνημείου στα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., ήδη από την εποχή του πρώτου ιδιοκτήτη, υποστηρίζει το πρόστιμο για την παραβίαση που ήταν 1.000.000 δηνάρια. Στον στίχο 8 διάβαζε: X (*δηναρίων*) μ(*υριάδας*) ρ']. Από το λήμμα λείπει η πληροφορία ότι ο Αυρήλιος Οξυχόλιος ήταν Εβραίος, όπως δείχνει: α) η ρήτρα ότι το πρόστιμο έπρεπε να καταβληθεί *τῇ συναγωγῇ* και β) το εν χρήσει μεταξύ των Εβραίων της διασποράς όνομα του (για παραδείγματα βλ. *IJud II*, Indices s.v. Ὀξυχόλιος).

*221, 148 α (Τίτος Φλαούιος Εισίδωρος). Βλ. 221, 24.

*221, 148 β ([Τίτο]ς Φλά[βιος Νικ]άνωρ). Αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή, που του αναθέτει η αδελφή του Φλαβία Φιλίππα βλ. *221, 39 α.

221, 152 [Fl(avius) Basilides T(h)es(salonica) p(rimus) p(ilus)]. Η καταγωγή του από τη Θεσσαλονίκη δεν είναι βέβαιη, καθώς η συντομογραφία tes • p • p που υπάρχει μετά το cognomen του αναλύεται στο *IGLS* ως tes(*serarius*) p(rimus) p(i-lus). Πρβλ. Νίγδελης, 491 σημ. 5.

*221, 159 α (Flavius Peregrinus). Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*221, 164 α [T(itus) F<l>(avius) T(iti) f(ilius) Vol(tinia) SA). Τελευταία, ο J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 8, με το επιχείρημα ότι πριν από τη filiatio δεν μπορεί παρά να υπάρχει το όνομα γένους υιοθετεί (πρβλ. Pilhofer, *Katalog*², 447) την παραπάνω αποκατάσταση που είχε κάνει ήδη ο Th.

Mommsen στην επιτύμβια επιγραφή CIL III 7348 από τη χώρα των Φιλίππων (Δοξάτο).

225, 3 (Πρείσκα Φοντήια). Η υπόθεση ότι η τιμώμενη τον 3ο αι. μ.Χ. από τον ιερέα της Ίσιδος στους Φιλίππους Πρείσκα Φοντήια υπήρξε συγγενής του επαρχιακού διοικητού T. Iulius Priscus οφείλεται στον P. Collart, *BCH* 53 (1929) 76-77, αλλά αντιμετωπίζεται με επιφυλάξεις από τον Σαρκάκη, *Άρχοντες* II 128 σημ. 5. Πρβλ. Pilhofer, *Katalog*², 190.

*231, 13 α [T(itus) Fulcinus Proculus, dec(urio)]. Αναφέρεται μαζί με τη σύζυγό του Valeria Syntyche (*634, 24 α) στο κάλυμμα σαρκοφάγου, που βρέθηκε στους Φιλίππους (2ος αι. μ.Χ.). Στη πρόσθια πλευρά της θήκης αναφέρονται πιθανόν σε παλαιότερη επιγραφή η *592, 2 α ([Ta]t̄inia P(ubli) f(ilia) Tertulla) και *634, 73 α [T̄(itus) Valerius T(iti) f(ilius) Vol(tinia) Fulcinus, ornamentis dec(urionalibus) hon(oratus), aed(ilis), dec(urio), q(uae)stor), Pvir i(ure) d(icundo), muner(arius), irenarc(ha)] μάλλον σύζυγος της [Ta]t̄inia. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 127 b.

*236, 1 α (Φουρία Παρασκευή). Σύζυγος του Ουειβίου Μαρριανού (*682, 9 β) και μητέρα της Φαβίας Τροφίμης (*206, 4 α), της Ουειβίας Μαρριανής (*682, 1 β) και του Βιβίου Μαρριανού (*682, 9 α).

242, 3 ([C(aius) Galges[-----]tus). Το όνομά του συμπληρώνει σε επιγραφή από το territorium των Φιλίππων (Δράμα) τελευταία ο J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 13 ως εξής: C(aius) Galges[tius Quin]tus VI vir. Πρβλ. και Pilhofer, *Katalog*², 505.

*244, 1 (Γαουινία Ίδη / Gavinia Ide). Αναφέρεται σε δίγλωσση επιτύμβια επιγραφή. Σύζυγος του επομένου (1ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 321.

*244, 2 [Λ(ούκιος) Γαουίνιος Μάγνος / L(ucius) Gavinius Magnus]. Σύζυγος της προηγούμενης. Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

246, 3 ([---Γ]εγάνιος T(ίτου) υίος). Το όνομα γένους συμπληρώνεται χωρίς συζήτηση από την T. και μάλιστα ανεπιφύλακτα, μολονότι ο Edson εκδίδει στο *corpus*: *εγάνιος*. Επιβάλλεται η χρήση ενός ερωτηματικού.

247 GELASII. Ανεξάρτητα από το αν το όνομα αυτό μπορεί να είναι όνομα γένους ή όχι, στην περίπτωση της υποτιθέμενης μοναδικής μαρτυρίας του στη Μακεδονία, δηλ. της επιτάφιας επιγραφής

της Σεκούνης και του Γελασίου από τη Θεσσαλονίκη SEG 35, 767 (που χρονολογείται με στυλιστικά κριτήρια περί το 250 μ.Χ.), δεν υπάρχει κανένας λόγος να δεχθούμε ότι πρόκειται πράγματι για ένα όνομα γένους (πρβλ. *LGPN* s.v.). Το λήμμα οβελιστέο.

257, 6 [T(itus) Granus Feti[us?]]. Μολονότι στο λήμμα αυτό καταγράφονται όλες οι συμπληρώσεις ή αναγνώσεις, δηλ. Feti[us ?] (N. Κοτζιάς, *AE* 1948/9, *Χρονικά* 37 αρ. 7) Feti [filius] (M. Šašel Kos, *ILGR*, αρ. 184) και Felix (D. Pandermalis, *Studies in Edson*, 291) ο αναγνώστης δεν πληροφορείται γιατί προκρίνεται η συμπλήρωση Feti[us?] και αποκλείεται η (προφανώς στηριζόμενη σε αυτοψία) διόρθωση του Pandermalis.

259, 1 [Σεκουῖνος Γ(αίου) Ἀδριανού]. Με βάση αυτή τη μοναδική μαρτυρία συντάσσεται λήμμα HADRIANI. Το λήμμα οβελιστέο, επειδή το πλήρες όνομα του πατέρα του αναφέρεται στην ίδια επιγραφή από την Ηράκλεια Λυγκηστίδα (βλ. *IG* X 2 2, 75 στ. 13) και είναι ο Γάιος Τιτίμιος Ἀδριανός.

264, 54. Αντί Ἐρένιος Θεοδότης διάβαζε [Ἐρέ]νιος Θεοδότης[ς].

*264, 56 α (Ἐρένιος Ὀλυ[μπος]). Μέλος της *συνήθειας* (συλλόγου) *ἥρωος Αἰνεΐα* (125/126 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 207.

*264, 61 α [L(ucius) Herrenius Pudens]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*271, 3 α [Γάιος Ὀστίος Ἔρωσ Ἰνστεϊανός, μυροπώλης]. Αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή, που ανήγειρε στον τάφο του η *συνήθεια* (σύλλογος) *ἡ ἐπὶ τοῦ Ποσειδῶνος*, της οποίας υπήρξε μέλος (β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 163.

*278 a ITALICI. Στην επιγραφή της σαρκοφάγου από τους Φιλίππους Pilhofer, 261 παραδίδεται και συμπληρώνεται το όνομα Italicus Paet[us] (επιφυλακτικότερος ο J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 3 που διαβάσει Italicus Paet[us?]) και της συγγενούς του Valeria [----].

*281, 26 α (Ἰουλία Ἀρετή). Αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή, που ανήγειρε η ίδια για οικογενειακό τάφο, στον οποίο τάφηκαν εκτός από αυ-

τήν, ο άνδρας, τα παιδιά της και ο *517, 1 β Λ(ούκιος) Ψουστικεΐλιος Ίουλιανός (234/235 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 360.

*281, 119 α (Ίούλιος Ἀλκιμος). Αναθέτει επιτύμβια επιγραφή στον πατέρα του Ίούλιον Ἐρμῆ (*281, 143 α) (Αμφίπολη). Βλ. Καφταντζής, 654.

281, 131 (Ίούλιος ΒΗΣΑΡΤΗΣ). Στο όνομα του προσώπου πρέπει καταρχήν να προστεθεί το προωνύμιο Γ(άιος). Βλ. SEG 30, 622. Επίσης, η λέξη ΒΗΣΑΡΤΗΣ είναι προσηγορικό όνομα και δηλώνει το αξίωμα, που κατείχε το πρόσωπο στο θρησκευτικό σύλλογο του Διός Διονύσου Γονγύλου και όχι το *cognomen* του.

*281, 143 α (Ίούλιος Ἐρμῆς). Βλ. *281, 119 α (Ίούλιος Ἀλκιμος).

281, 160 (Γάιος Ίούλιος Θεοτένης). Η Τ. επαναφέρει την ανάγνωση Θεοτένης του Κανατσούλη, χωρίς να ακολουθεί την άποψη των εκδοτών του *corpus EKM I*, 103 που διορθώνουν σε Θεο<γ>ένης ως αβλεψία του χαρακτή (η άποψη αυτή ακολουθείται από το LGPN s.v., από όπου προκύπτει ότι στη Μακεδονία το όνομα Θεοτένης είναι αμάρτυρο).

*281, 221 α [Τ(ίτος) Εἰούλιος Προφήτης ὁ κέ Σεκοῦνδος]. Μέλος του συλλόγου που έφερε την ονομασία *συνήθεια φιλοπαικτόρων* (πιθανόν α' μισό 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 192.

*281, 222 α (Ίούλιος Πυλάδης). Πάτρων της Ίουλίας Τρυφέρας, βλ. 281, 69.

*281, 236 α (Μ. Ίούλιος ΣΕ---). Παραδίδεται στον αποσπασματικά σωζόμενο κατάλογο της Θεσσαλονίκης (του 2ου αι. μ.Χ.) IG X 2 1, 245 col II st. 7. Το όνομα παρελείφθη από τον Edson, όπως έδειξε ο G. Daux, 100 (1976) 222 και εικ. 13.

*281, 256 α [C(aius) Iulius L(uci) f(ilius) Vol(tinia) ---]. Αναθέτης μνημείου προς τιμήν μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Στην επιγραφή (που προέρχεται από το *forum* των Φιλίππων) σώζεται το όνομα του Δρούσου (Drusus maior) και του αυτοκράτορα Κλαυδίου (Augustus Germanicus). Βλ. AE 2004, 1338 και Pilhofer, *Katalog*², 232 a.

*281, 289 α [C(aius) Iulius Silanus]. Επιτύμβια επιγραφή από την περιοχή του θεάτρου των Φιλίππων (αυτοκρατορικής εποχής). Την αναθέτει σε αυτόν ο αδελφός του (Iulius) Pupus. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 156 a.

282, 5 α (Ιουνία Μαξίμα). Αναθέτει μαζί με τον συζυγό της Γάιο Βετούριο Φρούγι (667, 4 α) σαρ-

κοφάγο στον νεκρό γιο της Πόστομο (β' μισό του 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 291.

*282, 17 α [C(aius) Iunius Dionysius S ---]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*296, 1 α [M(arcus) Lepidus Celer]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

297 LIBUCII. Το όνομα του 297, 3 θα πρέπει να διορθωθεί σε Libucius Ianuarius P(ublili) f(ilius).

*321, 4 α (Αῦλος Μαΐκιος Σπόριος). Ανάθημα στον Δία Ὑψίστο. Προέρχεται από το ιερό του Διός Ὑψίστου στο Δίον και χρονολείται στην αυτοκρατορική εποχή. Βλ. AE 2003, 1582 = SEG 53 2, 600.

339, 14 α (Μάρκιος Μυρισμός). Βλ. Κλαύδιος Σύμφορος (156, 157 α).

*340, 3 α (Μαρεινιανή Παντονεΐκη). Κατασκευάσε σαρκοφάγο για τον εαυτό της και την εγγονή της Ολυμπιάδα (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 274.

*342, 19 α [Μάρι(ος) Κέρδων]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) από τους Φιλίππους, όπου ασκούσε τα καθήκοντα του *βουκόλου* (μάλλον μετά το 212 μ.Χ., Φίλιπποι). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 a.

344, 7 [P(ublili) Marronius Narcissus ---]. Αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή (αυτοκρατορικής εποχής) από το Καλαμπάκι (χώρα Φιλίππων). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 415 d. Πρβλ. P(ublili) Marronius P(ublili) f(ilius) Vol(tinia) Narcissus (344, 7).

*355, 15 α [Τ(ίτος) Μέμμιος Ὑμνος]. Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή (1ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 295.

*368, 3 α [Τ(ίτος) Μινούκιος Εΐμερος]. Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή. Απελεύθερος του επομένου (70/1 ή 170/171 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 314.

*368, 3 β [Τ(ίτος) Μινούκιος Καπίτων]. Πάτρων του προηγούμενου. Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

*371, 1 α [Q(uintus) Mofius Diza]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος).

Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*376, 2 α [Mā(ρκος) Μουνάτιος Σιλβανός, ἱππεὺς σπείρης Μακεδονικῆς]. Βλ. *64 α ASILII. 1) Γ(άιος) Ἀσεΐλιος Καπ[ίτων], ἱππεὺς σπείρης Μακεδονικῆς.

*377, 2 α (Μουνδίκιος Α ---). Επιτύμβια επιγραφή από την Πρόβιστα = Παλαιοκώμη (χώρα Αμφίπολης), που αναθέτει στον τάφο του κάποια [Σε]-κουνδίλλα. Ο πρώτος εκδότης F. Cumont, «Notices épigraphiques V. Inscriptions de Macédoine», *Revue de l'instruction publique en Belgique*, XLI (1898) 331 αρ. 4 εκδίδει (Ὁὐ)ινδίκιος α..., που σημαίνει ότι πρόκειται για το όνομα γένους Vindicus, αλλά το απόγραφο δεν υποστηρίζει αυτή την ανάγνωση.

*385 α NEMETRONII. 1) Νεμετρωνία Θεσσαλώ. Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή, που ανήγειρε γι' αυτήν ο σύζυγός της Αύρηλιος Ρουφός Σωσίπατρος (*89, 395 α).

*395, 2 [C(aius) Novellius C(ai) fil(ius) V[ol(tinia)] Marcellinus]. Επιτύμβια επιγραφή προερχόμενη από το territorium της αποικίας των Φιλίππων (Δράμα). Βλ. Κ. Β. Πασχαλίδης, *Η Δράμα 7000 χρόνια*, Δράμα 1997, 11-12 και επανέκδοσή της με υπομνηματισμό από J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 16 και Pilhofer, *Katalog*², 509 d (2ος αι. μ.Χ.). Πιθανόν γιος της Donnia P(ubli) f(ilia) Marcellin[a] (*196 α).

*409, 3 α [Κ(όιντος) Ὦλιος Δόναξ]. Επιμελητής σε ιδιωτικό σύλλογο, του οποίου δεν μας σώζεται το όνομα (234 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 202.

*417, 1 α (Ὀππία Ἀπολαύστη). Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη (β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.). Αδελφή της Ὀππίας Ἡδέας (*417, 1 β) και του Ὀππίου Φιλοξένου (*417, 3 β). Βλ. Νίγδελης, 298.

*417, 1 β (Ὀππία Ἡδέα). Αδελφή της προηγούμενης και του Ὀππίου Φιλοξένου (*417, 3 β). Αναφέρονται στην ίδια επιγραφή.

*417, 3 α [Ὀππι(ος) Ἡρώδης]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (σπείρας) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του γαλλάρου (μάλλον μετά το 212 μ.Χ., Φίλιπποι). Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 α.

*417, 3 β (Ὀππιος Φιλόξενος). Αδελφός της Ὀππίας Ἀπολαύστης (*417, 1 α) και της Ὀππίας Ἡδέας (* 417, 1 β). Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

417, 4 [C(aius) Oppius ----]. Διάβαζε C(aius) Op[rius] ---- .

418. ΟΡΕΣΤΙΟΣ. Το λήμμα πρέπει να απαλειφθεί, γιατί δεν πρόκειται για όνομα γένους. Ευρετηριάζεται ως κύριο ελληνικό όνομα στο *LGPN IV* s.v.

*423, 1 α [L(ucius) Pacilius Spuri filius]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

431, 5 ([Δ]ημήτριος Παπίου, Προυσαεύς από Παπίου) και 6 (Λούππος Παπίου). Τα ονόματα αυτά, που μαρτυρούνται σε ισάριθμες επιγραφές των Φιλίππων και της Βέροιας οβελιστέα από το λήμμα. Η γενική Παπίου είναι η γενική του ελληνικού ονόματος Πάπιος/Παπίας και όχι του λατινικού ονόματος γένους Papius (βλ. ήδη σχόλια της επιγραφής της Βέροιας στο *EKM I*, 27). Τα ονόματα αυτά θα πρέπει να συμπεριληφθούν επίσης στο *LGPN IV*.

*431 α Papiirii. 1) Παπειρία Ζωή. Σύζυγος του Λ(ουκίου) Ἀτελλίου Θάλλου (*73, 2 α) και μητέρα των Λ(ουκίου) Ἀτελλίου Γεμίνου (*73, 1 α) και Λ(ουκίου) Ἀτελλίου Σείλωνος (* 73, 3 γ). Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

441,2 [Pamphilus Pescen(nius) Q(uinti) ser(vus)]. Διάβαζε Pamphilus Pescen(ni) Q(uinti) [βλ. Degrassi, *ILLRP* 308· ο πρώτος εκδότης P. Perdrietz, *BCH* 18 (1984) 423-424 αρ. 5 μεταγράφει Pamphilus Pescen(s) Q(uinti) ser(vus), αλλά εδώ πρόκειται για δούλο]. Το λήμμα αφορά τον κύριο Pescen(nius) Q(uintus).

*445, 1 α (Πετρωνί[α]). Σύζυγος του Π(οπλίου) Οὐαρεϊνίου (*639, 11 α) αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή (β' μισό 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 283.

445, 30 ([Πε]τρώνιος Ἰουστός). Διάβαζε [Πε;]-τρώνιος Ἰουστός.

*445, 44 α (Πετρώνιος Παρνασσός). Πιθανόν Θεσσαλονικεύς έμπορος, που έδρασε στη Σμύρνη. Βλ. Νίγδελης, 467-468 = T. 46 (2ος ή 3ου αι. μ.Χ.).

445, 47 [Q(uintus) Petronius Firmus]. Αντί Q(uintus) Petronius Firmus διάβαζε Q(uintus) Pe-

tro[nius] Firmus.

*451, 4 α [C(aius) Posidius Proc[us]lus]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*458, 1 α (Πλωτιανή Θεοδώρα). Από τον κατάλογο incomplete nomina να μεταφερθεί το όνομα αρ. 51 [----]τιανή Θεοδώρα, επειδή στην επιγραφή διαβάζεται πλήρως το όνομά της που είναι Πλωτιανή Θεοδώρα. Βλ. Νίγδελης, 103, όπου διορθωθεί το nomen gentis (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.).

467, 6 και 7 (Πομπώνιος Έλενος και Πονπώνιος Κάσσιος). Βλ. 142, 23.

*471, 2 α (Ποντία Άρτεμιδώρα). Αναθέτει επιτάφια στήλη στον τάφο του συζύγου της Ποντίου Άσκληπιόδωρου (πιθανόν α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Νίγδελης, 318.

*471, 9 α (Πόντιος Άσκληπιόδωρος). Σύζυγος της *471, 2 α (Ποντία Άρτεμιδώρα). Αναφέρεται στην ίδια επιγραφή.

497 RAII [Γ(άιος) Ράιος Ζώσιμος]. Αν και γνωρίζει την ανάγνωση Γ(άιος) Ωλιος Ζώσιμος αντί Γ(άιος) Ράιος Ζώσιμος, που έχει προταθεί από τους Μ. Β. Hatzopoulos – L. Loukouroulou, «Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthemonte-Kalindoia)», *Μελετήματα* 11, Αθήνα 1996, II 348 σημ. 7, για το όνομα ενός από τους μύστες του θρησκευτικού συλλόγου του Διός Διονύσου Γονγύλου από τη Θεσσαλονίκη (βλ. IG X 2 1, 259 II στ. 25), η Τ. δημιουργεί λήμμα για το όνομα Raius. Η νέα ανάγνωση (ορθή όπως διαπίστωση και ο ίδιος με αυτοψία) επιβάλλει να οβελισθεί το λήμμα και να μεταφερθεί η εγγραφή αυτή στο λήμμα OLII.

*508, 1 α (Ρουββία Μακεδονία). Αναθέτει επιτάφια στήλη στο μνήμα του πατέρα της Νικέρωτος (1ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 288.

*517, 1 α [Λ(ούκιος) Ρουστεικίλιος Άγαθόπους]. Επικεφαλής συλλόγου, που έφερε τον τίτλο *συνήθεια φιλοπαικτόρων*. Πρόκειται για σύλλογο οπαδών θεαμάτων του θεάτρου ή της αρένας ή για σύλλογο χωρατατζήδων (πιθανόν α' μισό του 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 192.

*517, 1 β [Λ(ούκιος) Ρουστεικίλιος Ίουλιανός]. Βλ. *281, 26 α (Ίουλία Άρετή).

523, 3 α (Μάνιος Σαλάριος Άπολλώνιος). Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή που ανήγειρε στο μνήμα του η Σεπτιμηνία Σαλουία (545 α 1). (β' μισό 1ου αι. π.Χ./αρχές 1ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη).

524, 6 [C(aius) Sal[lustius?] C(ai) f(ilius) Crispus]. Η συμπλήρωση Sal[lustius?], που οφείλεται στον Collart και ακολουθείται από τον Pilhofer 237, αμφισβητείται από τον Μ. Sève (βλ. AE 2004, 1337) ως μεγάλη σε σχέση με το κενό που υπάρχει στο λίθο. Αντ' αυτού ο ίδιος προτείνει Sal[uius].

*545 a SEPTIMENII. 1 Σεπτιμηνία Σαλουία. Βλ. *523, 3 α (Μάνιος Σαλάριος Άπολλώνιος).

*553, 1 α (Sertoria L. f. Optata). Σύζυγος του *142, 55 β [M. Cassius M. f. Vol(tinia) Valens, praef(ectus) fabr(um) a co(n)s(ule), Pivir i(ure) d(icu) nodo], quaestor].

555, 11 ([---] Σερούλιος[---]). Το όνομα του τιμώμενου με το ψήφισμα IG X 2 1, 14 επιφανούς Θεσσαλονικέως θα πρέπει να διορθωθεί σε [---Σερο?]υίλιος [---] στην καλύτερη περίπτωση. Επίσης, η προέλευση του ψηφίσματος από τη Θεσσαλονίκη είναι βέβαιη και θα πρέπει να αφαιρεθεί ο αστερίσκος από τον αριθμό της επιγραφής. Βλ. Νίγδελης, 51.

*577 a SPELLII. 1) Spellius Quadratus. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*580 a STATIENII. Οικογένεια απελευθέρων που αναφέρονται σε λατινική επιτύμβια επιγραφή από τη θέση Καμαριώτικα Μελισσοχωρίου Θεσ/νίκης (πιθανόν χώρα Λητής). Βλ. Αικ. Ρωμιπούλου AD 30, 1975 (1983) Χρονικά B2 246 και πίν. 162 δ. Από τη φωτογραφία διαβάζεται και συμπληρώνεται το εξής κείμενο: [C. Stat]ienus · C. I(ibertus) Gratus / [C. Statie]no · C. I(iberto) Ophelioni / [S]tatienae · C. I(iberta) Mystale / [St]atienae · C. F(ilia) Mystale // C. Statieno · C. F(ilio) Filio suo · F(aciendun) · c(uravit).

*581 a STEDII. 1) Stedius Quadratus. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*584, 3 α [C(aius) Sudius Canio]. Μέλος συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*584 a SUETTII. 1) Q(uintus) Suettius Primigenius και 2) Q(uintus) Suettius Valens. Μέλη συλλόγου (πιθανόν αλλά όχι βέβαιον του Απόλλωνος). Αναφέρονται σε αναθηματική επιγραφή, που βρέθηκε στη χώρα των Φιλίππων και συγκεκριμένα στη Δράμα (2ος ή 3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 509 b.

*586, 1 β (Sulpicia Varriā). Βλ. 217, 1.

*586 a TACII? 1. ? Τάκιος Ίουλιανός. Αναφέρεται στον εφηβικό κατάλογο *IG X 2 1*, 241 col. I στ. 9 (του 2ου αι. μ.Χ.), όπου ο Edson διαβάζει —¹⁻²— Τάκιος. Ο πρώτος εκδότης του καταλόγου P. Perdrizet, *BCH 23* (1899) 343 αρ. 5 είχε διαβάσει το όνομα του εφήβου ως εξής: // ΠΑΚΙΟΣ ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ.

2. ? Τάκιος Άγιότης. Αναφέρεται στον εφηβικό κατάλογο *IG X 2 1*, 241 col. II στ. 35 (του 2ου αι. μ.Χ.) όπου ο Edson διαβάζει —¹⁻²— Τ Τάκιος Άγιότης σε αντίθεση με τον P. Perdrizet, *BCH 23* (1899) 343 αρ. 5 που εκδίδει: .....ΛΚΙΟΣΑΓΙΟΤΗΣ. Παρά την αποκατάστασή τους στο κείμενο της επιγραφής, τα δύο πρόσωπα δεν ευρετηριάζονται στους *indices* του *corpus* της Θεσσαλονίκης. Το όνομα Άγιότης συμπεριλαμβάνεται στο *LGPN s.v.*, όπου όμως οι συντάκτες εκδίδουν αντίθετα από τον Edson -τάκιος Άγιότης, άγνωστο γιατί.

*592, 2 α ([Ta]t̄inia P(ubli) f(ilia) Tertulla). Βλ. *231, 13 α [T(itus) Fulcinius Proculus, dec(urio)], *634, 24 α (Valeria Syntyche) και *634, 73 α [T(itus) Valerius T(iti) f(ilius) Vol(tinia) Fulcinius, ornamentis dec(urionalibus) hon(oratus), aed(ilis), dec(urio), q(uaestor), Pvir i(ure) d(icundo), muner(arius), irenarc(ha)].

595, 4 (Τερεντία). Αντί Τερεντία, member of a cult association (Thessalonike) διάβαζε Τερεντία Διονυσία, member of a cult association dedicated to Zeus Dionysos Gongylos (Thessalonike). Βλ. Νίγδελης, 103.

*607, 1 α (Τιτινία). Ιέρεια της Αρτέμιδος Ακραιάς (117/118 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 159.

609, 1 (Titonius, primus sacerdos). Η Τ. υιοθετεί την ανάγνωση της επιγραφής από τον Χ. Τσώχο, «Το ιερό των Αιγυπτίων Θεών και η λατρεία τους στους Φιλίππους μέσα από το επιγραφικό υλικό», *AEMΘ 16* (2002) [2004] 87-88, ο οποίος διαβάζει εσφαλμένα Primus Sacerdos. Η επιγραφή και άρα το όνομα αναγνωστέα ως εξής: L(ucio) Titonio Primo sacerdoti. Πιθανόν ο Titonius υπήρξε ιερέας της λατρείας της Ίσιδος και συνδεόταν με την ομώνυμη οικογένεια από τους Φιλίππους. Βλ. Θ. Τιβερίου-Στεφανίδου, *ΚΓΜΘ II*, 262 (πρβλ. *AE 2003*, 1592) και Νίγδελης, 325-327 (α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.).

*617, 9 α. Στο λήμμα Tullii προσθετέο το όνομα του M. Tullius Cicero, για την εξορία και τη ζωή του οποίου στη Θεσσαλονίκη βλ. J. Loomis, «Cicero and Thessaloniki. Politics and Provinces», *Αρχαία Μακεδονία II*, Θεσσαλονίκη 1977, 169 κ.ε.

*625, 18 α (Ούλπεια Παραμόνα). Αναθέτει μαζί με τον συζυγό της Γάιο Λουκίου επιτάφια επιγραφή στον τάφο του γιου της. (2ος/3ος αι. μ.Χ., Ηράκλεια Σιντικής). *AE* (2005) 1398.

*625, 31 α (Μ. Ούλπιος Διοδώρου υιός Ήλιόδωρος). Θεσσαλονικεύς. Νικητής σε σειρά από αγώνες, όπως π.χ. τα Νέμεα, τα Ίσθμια και Άκτια ως κιθαρωδός. Αναφέρεται σε τιμητική επιγραφή από το Άργος του 2ου αι. μ.Χ. Βλ. Νίγδελης, 447-448 = T. 26.

*625, 31 β (Μ. Ούλπιος Θεόδωρος). Αδελφός του προηγούμενου, που αναφέρεται στην ίδια επιγραφή ως φωνασκός του.

*625, 37 α (Μ. Ούλπιος Σιρμικός Μάξιμος). Αναφέρεται σε επιγραφή (του 2ου αι. μ.Χ.) που ανήγειρε προς τιμή του η βουλή και ο δήμος των Μυκονίων post mortem. Υπήρξε Θεσσαλονικεύς και Μυκόνιος. Βλ. Νίγδελης, 459 T37.

*625, 44 γ (Μ. Ούλπιος Σωτήρ). Επιμελητής άγνωστου συλλόγου (234 μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελης, 202.

625, 49 [M(arcus) Ulpius Astius]. Βλ. 69.

*634, 24 α (Valeria Syntyche). Βλ. *231, 13 α [T(itus) Fulcinius Proculus, dec(urio)], *592, 2 α ([Ta]t̄inia P(ubli) f(ilia) Tertulla) και *634, 73 α [T(itus) Valerius T(iti) f(ilius) Vol(tinia) Fulcinius, ornamentis dec(urionalibus) hon(oratus), aed(ilis), dec(urio), q(uaestor), Pvir i(ure) d(icundo), muner(arius), irenarc(ha)] πιθανόν σύζυγός της.

*634, 20 α (Valeria [---]. Βλ. 278 α.

*634, 38 α [Οὐα(λέριος) Ζίπας]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (σπείρας) από τους Φιλίππους (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 α.

*634, 46 α [Γ(άιος) Οὐαλέριος Πάπιος]. Αναφέρεται σε επιτάφια επιγραφή (β' μισό 2ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Νίγδελης, 378.

634, 47 (Οὐαλέριος Πούδης). Στο λήμμα επαναλαμβάνεται χωρίς λόγο η εσφαλμένη ανάγνωση *Οὐαλεπούδης* της πρώτης εκδότριας.

*634, 73 α [Τ(itus) Valerius T(iti) f(ilius) Vol(tinia) Fulcinus, ornamentis dec(urionalibus) hon(oratus), aed(ilis), dec(urio), q(uaestor), Πvir i(ure) d(icundo), muner(arius), irenarc(ha)]. Βλ. * 231, 13 α [T(itus) Fulcinus Proculus, dec(urio)], *592, 2 α ([Ta]t̄inia P(ubli) f(ilia) Tertulla) και *634, 24 α (Valeria Syntyche).

*634, 81 α (Lucius Valerius Naso). Μαζί με τον Q(uintus) Antistius Q(uinti) f(ilius) Ser(gia) Rufus Clodianus, eques Romanus (*44, 2 α), τον C(aius) Vettidius Rasinianus (662, 2), και τον P(ublius) Vettius Pierus (*665, 9 α), που κατάγονταν από τους Φιλίππους αναφέρεται ως μάρτυρας στο στρατιωτικό δίπλωμα του Dernaius (26. 02. 70 μ.Χ.). Βλ. AE 1997, 1771, M. Roazan – P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, BICS Suppl. 82, Λονδίνο 2003, αρ. 203 και Pilhofer, *Katalog*², 705 α.

*639, 2 α (Οὐαρεινία Εὐποσία). Κατασκευάζει σαρκοφάγο για τον εαυτό της και τους δικούς της (2ος/3ος αι. μ.Χ.). Βλ. Β. Καλλιπολίτης – Δ. Λαζαρίδης, *Αρχαία επιγραφαί Θεσσαλονίκης* (Α. Επιδύμβια μνημεία υπό Β. Καλλιπολίτου. Β. Ενεπίγραφοι βωμοί υπό Δ. Λαζαρίδου), Θεσσαλονίκη 1946, 10 αρ. 4.

*639, 2 β ([Ο]ὐαρ<ει>νία Πρέπουσα). Σύζυγος του 639, 13.

*639, 8 α (Varinia Quarta). Βλ. *639, 20 α [M(arcus) Varinius [flam(en) div]i Aug(usti) Πvir(alis) quin [q(uennalis)].

*639, 11 α [Π(όπλιος) Οὐαρείνιος]. Σύζυγος της *445, 1 α (Πετρωνί[α]).

*639, 11 β [Βαρ(ίνιος) Ἄλκιμος]. Μέλος διονυσιακού συλλόγου (σπείρας) από τους Φιλίππους. Φέρει τον τίτλο του *ἀρχιγαλλάρου* (μάλλον μετά το 212 μ.Χ.). Βλ. Νίγδελης, 107 σημ. 18 και Pilhofer, *Katalog*², 166 α.

639, 13 (Οὐαρείνιος) Ἐλπιστος). Να γραφεί Οὐαρείνιος [Ε]ἠλπιστος.

*639, 17 α (Ουαρινίος Πόθος). Φίλος του Γ. Ἀούιου Συμφόρου. Αναφέρονται στην ίδια επιγραφή βλ. *96, 10 α.

639, 18 ([Οὐαρείνιος] Ῥέβιλος)]. Το όνομα γένους του Οὐαρείνιου πρέπει να διορθωθεί σε Οὐαρείνιος σύμφωνα με τη πρόσφατη ανάγνωση του ψηφίσματος από τον Chr. Habicht, *ZPE* 148 (2004) 286 = *SEG* 54, 617 = *AE* 2004, 1333. Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, που μας είναι γνωστό από ψήφισμα της Θάσου: C. Dunant – J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, Παρίσι 1958 II, 76-82 αρ. 185 (*SEG* 18, 350). Στη βιβλιογραφία προσθετές οι μελέτες Fr. Camia, *ZPE* 146 (2004) 265-271 και P. M. Nigdelis, *GRBS* 49 (2009) 515 κ.ε.

639, 20 (Va[rini]us VIvir Augustalis). Το όνομα του παραδίδεται στην επιγραφή ακέραιο (Varinius). Επίσης, νέες αναγνώσεις της δείχνουν α) ότι υπήρξε [libe]rtus και β) ότι η σαρκοφάγος, πάνω στην οποία ήταν γραμμένη, χρονολογείται επακριβώς (με το όνομα ενός υπάτου που σώζει) το 56 μ.Χ. Βλ. *AE* (1999) 1445.

*639, 20 α [M(arcus) Varinius [flam(en) div]i Aug(usti) Πvir(alis) quin [q(uennalis)]. Επιτάφια επιγραφή στον τάφο, που κατασκεύασε μεταξύ άλλων για τον γιο του, Varinius M(arcis) f(ilius) Furnianus (*639, 23 α) και τη σύζυγό του Varinia Quarta (*639, 8α). Η επιγραφή προέρχεται από τη χώρα των Φιλίππων (Φωτολίβος) και χρονολογείται τον 1ο αι. μ.Χ. Βλ. Pilhofer, *Katalog*², 531 α.

*639, 23 α [Varinius M(arcis) f(ilius) Furnianus]. Βλ. *639, 20 α.

*648, 2 α (Velleia Lucilla). Βλ. 217, 1.

648, 3 ([V]elleia Primigenia). Σύζυγος του 648, 6. Ο J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 4 διαβάζει: Velleia Primigenia.

*648, 3 α (Velleia Sulpicia). Βλ. 217, 1.

648, 4 (Γάιος Οὐελλεῖος Ἀπελλᾶτος). Διάβαζε Γάιος Οὐελλ[εῖος] Ἀπελλᾶτος. Βλ., επίσης, Heuzey – Daumet, *Mission*, 171 αρ. 100.

648, 5 α (Velleius Lucianus). Βλ. 217, 1.

648, 6 [M(arcus) Velleius M(arcis) I(ibertus)]. Ο J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 4, διαβάζει: M(arcus) Velleius M(arcis) I(ibertus) [Symp?]horus.

*648, 14 (Velleius Velleianus). Βλ. 217, 1.

658 VERI. Το λήμμα οβελιστέο. Στη μοναδική

επιγραφή που θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ως όνομα γένους (βλ. 658, 2 Ουήρος Σώσανδρος) το όνομα αναγνωστέο [Σε]ουήρος Σώσανδρος.

*665, 9 α [P(ublius) Vettius Pierus]. Μαζί με τον *634, 81 α (Lucius Valerius Naso), τον *44, 2 α [Q(uintus) Antistius Q(uinti) f(ilius) Ser(gia) Rufus Clodianus, Philipp(iensis), eques Romanus] και τον (662, 2) C(aius) Vettidius Rasinianus, που κατάνονταν από τους Φιλίππους αναφέρεται ως μάρτυρας στο στρατιωτικό δίπλωμα του Dernaius (26. 02. 70 μ.Χ.). Βλ. *AE* 1997, 1771, M. Roaxan – P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, *BICS* Suppl. 82, Λονδίνο 2003, αρ. 203 και Pilhofer, *Katalog*², 705 a.

*667, 4 α (Γάιος Βετούριος Φροϋγίς). Σύζυγος της *282, 5 α (Τουνία Μαξίμα).

669, 6 [C(aius) Vibius C(aii) f(ilius) Cor(nelia) Quartus]: Νέο κείμενο με διορθώσεις και χρονολόγηση για την επιγραφική μαρτυρία, που προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και αφορά τη σταδιοδρομία του ανδρός. Βλ. Νίγδελς, 439-444 = T. 22.

*678 a VISELLII. 1) Ουίσελλια Ζωσίμη / Visellia Zosime. Αναφέρεται στην ίδια δίγλωσση επιτύμβια επιγραφή με τους (Γαουινία Ίδη / Gavinia Ide *244, 1) και [Λ(ούκιος) Γαουίνιος Μάγνος / L(ucius) Gavinus Magnus *244, 2], του οποίου υπήρξε σύζυγος (1ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελς, 321.

*682, 1 α (Βίβια Έλπίς). Κατασκευάζει σαρκοφάγο για τον σύζυγό της Βίβιο Βόηθο (*682, 5 α) (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελς, 395.

*682, 1 β (Ουείβια Μαριανή). Κόρη της Φουρίας Παρασκευή (*236, 1 α) και του Ουείβιου Μαριανού (*682, 9 β) και αδελφή της Φαβίας Τροφίμης (*206, 4 α) και του Βιβίου Μαριανού (*682, 9 α).

*682, 5 α (Βίβιος Βόηθος). Βλ. *682, 1 α (Βίβια Έλπίς).

*682, 9 α (Βίβιος Μαριανός). Γιος της Φουρίας Παρασκευή (*236, 1 α) και του Ουείβιου Μαριανού (*682, 9 β) και αδελφός της Φαβίας Τροφίμης (*206, 4 α) και της Ουείβιας Μαριανής (*682, 1 β).

*682, 9 β (Ουείβιος Μαριανός). Σύζυγος της Φουρίας Παρασκευή (*236, 1 α) και πατέρας της

Φαβίας Τροφίμης (*206, 4 α), του Βιβίου Μαριανού (*682, 9 α) και της Ουείβιας Μαριανής (*682, 1 β).

*682, 15 α [Vibia Q(uinti) f. Corinthias]. Σύζυγος του --- Pudens, που υπήρξε arcarius XX hereditatum provinciae Macedoniae, δηλ. ταμίας της *εικοστής κληρονομιών* στην επαρχία της Μακεδονίας (1ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη). Βλ. Νίγδελς, 260.

B. Πληροφορίες για τη ζωή και τις ασχολίες των προσώπων

Σε ό,τι αφορά τα προσωπογραφικά στοιχεία, που δίνονται για καθένα από τους φορείς ονομάτων στις παρακάτω περιπτώσεις, κοινωνικοί ή πολιτικοί θεσμοί παρουσιάζονται τόσο συνοπτικά, προφανώς εν ονόματι της αρχής της οικονομίας του χώρου, ώστε να προκύπτουν ασάφειες⁶ ή ακόμη και παρανοήσεις και πάντως να στερούν τον χρήστη της προσωπογραφίας από τη δυνατότητα να ενημερωθεί από το ίδιο το έργο για τα ζητήματα αυτά.

18, 119 (Αΐλιος Ίαχχος). Πρόκειται για έναν αυτοκρατορικό απελευθέρω που φέρει τον τίτλο *ἐπίτροπος λούδων*. Ο τίτλος αυτός αντιστοιχεί με τον γνωστό από επιγραφές άλλων πόλεων *procurator familiarum gladiatoriarum* και δηλώνει τον αυτοκρατορικό επίτροπο, που ήταν υπεύθυνος για τις αυτοκρατορικές μονομαχικές σχολές, βλ. L. Robert, *Hellenica* 3 (1946) 123-124 και Chr. Habicht, *Gnomon* (1974) 491, contra χωρίς, ωστόσο, πειστικά επιχειρήματα ο B. Meissner, *ZPE* 90 (1992) 175 σημ. 26 = *SEG* 42 (1992) 1764. Αντίθετα, η T. θεωρεί ότι πρόκειται για έναν *curator ludorum* (αγώνων), όπως είχαν υποθέσει οι πρώτοι εκδότες της επιγραφής (Duchesne-Bayet, *Mont Athos*, 44, 62).

18, 180 [Π(όπλιος) Αΐλ(ιος) Ύρουφινιανός Πρόκλος ό και Νεικόστρατος]. Η T. παραθέτει στο όνομα του προσώπου τον τίτλο *πρωτοπολείτης* που φέρει στην επιγραφή *IG X 2 1, 204* (των μέσων του 3ου αι. μ.Χ.) και τον επεξηγεί ως *high ranking magistrate*. Στα λατινο-ελληνικά *Glossaria* (βλ. LSJ⁹ s.v.) δίνεται ως λατινικό ισοδύναμο η έκφραση *principes civitatis*. Ο τίτλος αυτός, που είναι σπάνιος στις επιγραφές, χρησιμοποιείται κατά πάσα πιθανό

6. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ασάφειες αφορούν το είδος των επιγραφών, στις οποίες αναφέρονται τα ονόματα, όπως λ.χ. συμβαίνει με το λήμμα 3, 3 (Αβούδιος Θύρσος), όπου αντί in a list θα πρέπει να διαβασθεί in an album of cult association Zeus Dionysos Gongylos's members. Η ίδια παρατήρηση ισχύει επίσης για το λήμμα 55, 1 [Λ(ούκιος) Άπουλήιος Σαβείνος], όπου δίνεται η πληροφορία ότι αναφέρεται in a list (Thessalonike), ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα ακέφαλο εφηβικό κατάλογο. Η παρατήρηση ισχύει για όλα τα λήμματα των εφήβων του καταλόγου που είναι Ρωμαίοι πολίτες.

νότητα για να δηλώσει ότι το πρόσωπο ανήκε στην ομάδα των πολιτών που είναι γνωστοί από αλλού με τους όρους όπως *πρώτοι, πρωτεύοντες* κλπ. Βλ. σχετικά Π. Νίγδελης – Γ. Σουρή, *Ανθύπατος λέγει. Ένα διάταγμα των αυτοκρατορικών χρόνων για το γυμνάσιο της Βέροιας*, Θεσσαλονίκη 2005, 49-50.

41, 16 [Κ(όντος) Άννιος Σεκουόνδος]. Ο σύλλογος, στον οποίο ανήκει, δεν ήταν απλώς a cult association, αλλά ο θρησκευτικός σύλλογος των *ιεραφόρων συγκλιτών* της λατρείας της Ίσιδος στη Θεσσαλονίκη. Η παρατήρηση ισχύει για όλα τα λήμματα των μελών του συλλόγου που φέρουν λατινικά ονόματα.

43, 7 (Αύλος Άνθέστιος). Η πληροφορία *triarch* που δίνεται στο λήμμα είναι ελλιπής. Πρόκειται για το θρησκευτικό αξιωματούχο του *τριηράρχου*, που απαντά στη λατρεία της Ίσιδος και μαρτυρείται όχι μόνον στην Αμφίπολη αλλά και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου.

46, 23 [Αντών(ιος) Πούβλιος Ποτείτος]. Αντί *member of a cult association* (Thessalonike), διάβαζε *cult association of Theos Hypristos*. Η παρατήρηση ισχύει για όλα τα λήμματα των μελών του συλλόγου που φέρουν λατινικά ονόματα.

53, 5 (Ακυλία Νικόπολις). Ο τιμητικός τίτλος *θυγάτηρ πόλεως* που παραδίδεται στην αναθηματική επιγραφή από την Ηράκλεια Λυγκηστίδα *IG X 2 2*, 57 (2ος-3ος αι. μ.Χ.) εμφανίζεται ως ισοδύναμος του λατινικού *filia civitatis*. Η απόδοση αυτή, που είναι αναγκαία στο *corpus* λόγω του λατινικά συνταγμένου υπόμνηματος της επιγραφής, πρέπει να απαλειφθεί, διότι δημιουργεί την εντύπωση ότι υφίσταται στα λατινικά αντίστοιχος τιμητικός τίτλος. Θα πρέπει να αντικατασταθεί με αγγλική μετάφραση *daughter of the city*.

89, 136 (Αύρηλία Σωσιπάτρα). Η πληροφορία ότι «her name is followed by epithets connected with mystic processions and cults (Thessalonike)» είναι ασαφής. Στην πραγματικότητα πρόκειται για λειτουργό ενός θρησκευτικού συλλόγου της πόλης, που φέρει τους τίτλους *γαλακτηφόρος* και *κισταφόρος*. Ο σύλλογος συνδέεται μάλλον με τη λατρεία της Κυβέλης και του Άττη. Για τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ταυτότητα του συλλόγου βλ. Νίγδελης, 114, σημ. 35.

89, 346 (Αύρηλιος Νεικάνωρ). Όπως σε αρκετές άλλες περιπτώσεις (βλ. π.χ. 156, 6) ο κάτοχος του

ονόματος εμφανίζεται ως *owner of a village*. Η ορθή απόδοση του αρχαίου όρου *χωρίον* είναι *estate*.

89, 396 (Αύρηλιος Ρωμανός). Αντί *held the office of ύδροσκόπος* να διαβασθεί *held the office of ύδροσκόπος in the official cult of Dionysos*. Βλ. σχετικά W. Burkert, *Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt*, Μόναχο 1991, 81 και ιδιαίτερα σημ. 31.

89, 398 (Αύρηλιος Σαλουτάριος, άπελεύθερος Σεβαστών). Δεν αναφέρεται ότι είναι πρώην ταβουλάριος (*άπό ταβουλαρίων*). Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ των 160 και 250 μ.Χ. βλ. P. Nigdelis, *ZPE* 104 (1994) 118-128.

89, 404 [Αύρ(ήλιος) Στατείλιος Θεόδωρος ό και Άψιμάχι(ος)]. Πριν από την έκφραση *ex frumentariis προσθετός* ο (παραδιδόμενος στην επιγραφή) τίτλος του στα ελληνικά *άπό φρουμενταρίων*.

98, 12 (Βαίβιος Τερραίος Πάλμας Ι). Η Τ. παραθέτει τον τίτλο *πρό πόλεως* που φέρει το πρόσωπο στην τιμητική επιγραφή *IG X 2 1*, 198 και διερωτάται αν σημαίνει *praefectus urbi*. Όμως ο Edson, με αφορμή την εμφάνιση του ίδιου τίτλου στον *cursus honorum* ενός άλλου Θεσσαλονικέως, του Κασσιανού Πρόκλου (βλ. *IG X 2 1*, 174 = 141, 3, όπου όμως δεν επαναλαμβάνει την παραπάνω ερμηνεία) είχε διατυπώσει την πιθανότερη, κατά τη γνώμη μου, υπόθεση ότι ενδεχομένως πρόκειται για κάποιον πολίτη *qui commodis utilitatique patriae suae apud imperatorem vel praesidem provinciae feliciter servit*, ίσως δηλ. ένα έκδικον της πόλης.

141, 3 (Κασσιανός Πρόκλος). Πρβλ. 98, 12.

142, 23 (Κάσσιος). Η πληροφορία *head official in the cult of Hermanubis* πρέπει να διορθωθεί σε *head official (προστάτης) in the religious association of threskeutai and sekobatai of Hermanubis* και να αντικαταστήσει την πληροφορία *member of a cult association* που υπάρχει στο λήμμα 467, 7. Το τελευταίο ισχύει για τον αδελφό του Πονπώνιο Έλενο. Βλ. 467, 6.

142, 26 (Κάσσιος Άσκληπιάδης). Για το πρόσωπο δίνεται η πληροφορία ότι τιμήθηκε από τα μέλη ενός θρησκευτικού συλλόγου (*honored by the members of a religious associations*). Στην πραγματικότητα πρόκειται για την επιτύμβια επιγραφή στον τάφο του Άσκληπιάδη στα έξοδα της ταφής ή της κηδείας του οποίου συμμετείχαν προφανώς τα μέλη του συλλόγου των Περιτιαστών.

156, 104 [Τι(βέριος) Κλαύδιος Είσων]. Το αξί-

ωμα του ανδρός δεν είναι *quaestor* of the city, αλλά τα[μίας τῆς] πόλεως.

221, 102 (Τ. Φλαούιος Καισεννιανός Εύλαιος). Μολονότι στην τιμητική επιγραφή *EKM I 105* (πρώιμος 2ος αι. μ.Χ.) δεν παρέχεται καμία πληροφορία για τη σταδιοδρομία του προσώπου, η Τ. υπομνηματίζει *high standing official*.

223, 1 (Φολκιλλία Βενερία). Αντί *member of a cult association* θα πρέπει να διαβασθεί *member of a dionysiac cult association (speira) charged with the duties of magarissa*.

264, 29 (Μ. Ερέννιος Ζώσιμος). Αντί *participant in the cult of Zeus Hypsistos* διάβαζε *in the cult of Theos Hypsistos*.

264, 42 (Μ. Ερέννιος Ρωμανός). Το ίδιο όπως και ο προηγούμενος.

514, 2 (Ρουπιλλία Λαιτιλία). Αντί Ρουπιλλία Λαιτιλία *member of a cult association* διάβαζε Ρουπιλλία Λαιτιλία, *ἀρχιλαμπαδηφόρος* σε διονυσιακό σύλλογο (*speira*) της Θεσσαλονίκης. Βλ. Νίγδελης, 103.

639, 16 [Μ(ἄρκος) Οὐαρείνιος Μακεδών]. Αντί *held the office of a secretary* διάβαζε *held the office of a secretary in a family association*.

Γ. Προέλευση των επιγραφών

Η προέλευση των επιγραφών είναι πάντοτε ένα δύσκολο ζήτημα. Προκειμένου για τη Μακεδονία αρκεί κανείς να θυμηθεί το *corpus* των επιγραφών της Θεσσαλονίκης, οι αριθμοί των οποίων φέρουν συχνά έναν αστερίσκο για να δηλωθεί ότι δεν είναι γνωστή η προέλευση του λίθου. Υπάρχουν ακόμη περιπτώσεις περιπλανώμενων επιγραφών που δεν προέρχονται από το Μουσείο της πόλης όπου φυλάσσονται (βλ. την περίπτωση των επιγραφών της Περίνθου, που μεταφέρθηκαν από τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη ή το σώμα των λατινικών επιγραφών σε σαρκοφάγους των Φιλίππων που μετέφεραν στην ίδια πόλη Σεφαραδείμ μετανάστες από τον 16ο αι. και εξής)⁷.

18, 152 (Αἴλιος Μηνογένης). Η επιγραφή δεν προέρχεται από τη χώρα της Θεσσαλονίκης (*chora of Thessalonike*), αλλά από την περιοχή του Λα-

γκαδά. Πρόκειται για ένα πλούσιο Ρωμαίο πολίτη που είχε έγγεια ιδιοκτησία σε αυτήν. Βλ. και Δ.

24, 1-3 AGRENINI. Η επιγραφή που παραδίδει τα ονόματα αυτά βρέθηκε στην εκκλησία της Παναγίας στα Βραστά, πληροφορία που θα πρέπει να προστεθεί σε ό,τι αφορά την προέλευσή της.

89, 142 (Αύρηλία Φίλα). Η πληροφορία ότι η επιγραφή, που είναι γραμμένη στο πρόσθιο τμήμα της θήκης σαρκοφάγου και βρίσκεται στο μοναστήρι του Αγίου Παύλου στον Άγιο Όρος, προέρχεται από εκεί είναι εσφαλμένη. Η ίδια η επιγραφή ορίζει πρόστιμα *τῇ καθολικῇ ἀγείᾳ ἐκκλησίᾳ χρυσοῦ λείτρας δύο καὶ τῇ πατρίδι ἡμῶν τῇ Ἡφαιστίων πόλε[ι] χρυσοῦ λείτρας δύο* σε περίπτωση παραβίασής της σαρκοφάγου, πράγμα που σημαίνει, όπως παρετήρησε ήδη ο πρώτος εκδότης της G. Millet, *BCH 29* (1905) 55-72 ιδιαίτερα 58 = G. Millet – J. Pargoire et L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, αρ. 455 ότι α) η επιγραφή προέρχεται από τη Λήμνο (όπου το μοναστήρι του Αγίου Παύλου διατηρούσε μετόχι και β) ότι χρονολογείται στο β' μισό του 4ου ή στο α' μισό του 5ου αι. μ.Χ.

89, 457 [Μ(arcus) Aur(elius) Salvianus]. Στρατιώτης του μισηνού στόλου. Η σχετική επιγραφή *CIL III Suppl. 7327* του 244-249 μ.Χ. προέρχεται από την Πέρινθο και όχι τη Θεσσαλονίκη Βλ. I. Perinthis 82. Πρβλ. Νίγδελης, 438.

155, 10 (Κλαυδία[νός Λ]υκίσκος). Η επιγραφή (του 352 που αντιστοιχεί στο 204-205 μ.Χ. ή το 320-321 μ.Χ., η χρονολόγηση δεν δίνεται από την Τ.) δεν προέρχεται από τη *chora of Thessalonike* όπως αναφέρει η Τ., αλλά από την Επανομή. Πρβλ. *A *155*, 13 a.

156, 13 και 14 [Κλ(αυδία) Δωνάτα και Κλ(αυδία) Ἐλπίς]. Όπως έδειξε ο L. Robert, *RPh 48* (1974) 238-239 η επιγραφή προέρχεται από την Πέρινθο.

165, 14 ([Cor?]nelia [Pri]ma). Η επιγραφή δεν προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη, αλλά από την Επανομή. Βλ. Παζαράς, *Επανομή*, αρ. 28.

206, 7 (Φάβις). Η επιγραφή δεν προέρχεται από τη χώρα της Θεσσαλονίκης, αλλά από τη Λητή.

221, 131 [Τ(ίτος) Φλαούιος Σάτυρος]. Το επι-

7. Για την προέλευση επιγραφών του *corpus* της Θεσσαλονίκης από την Πέρινθο και τους Φιλίππους βλ. ήδη L. Robert, *RPh 48* (1974) 238 κ.ε. Βλ., επίσης, E. Sverkos. «Verschollene Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessaloniki», *Τεκμήρια* 6 (2001) 155-158.

τύμβιο μνημείο του μονομάχου Τ. Φλαούιου Σατύρου L. Robert, *Les Gladiateurs*, Παρίσι 1940, 79 αρ. 12 δεν προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη, όπως δέχεται με επιφυλάξεις η Τ. αλλά από το Tito Velles. Βλ. σχετικά Ch. Edson, «IG X 2 1: Prolegomena», *BCH* 98 (1974) 523.

297 LIBUCII. Η μοναδική επιγραφή που παραδίδει φορείς του ονόματος αυτού στη Μακεδονία είναι η επιτύμβια λατινική επιγραφή *CIL* III 632 = Samsaris, «La vallée», 227 αρ. 28 που προέρχεται από τη χώρα της Αμφίπολης (όχι από την ίδια την Αμφίπολη, όπως δέχεται η Τ.) και συγκεκριμένα από το χωριό Κάτω Κερδύλλια.

308, 9 [Μ(ἄρκος) Λευκείλιος(ς) Μάκλας). Η επιγραφή (χαριστήριο στον Θεό Ύψιστο) προέρχεται από τη χώρα της Αμφίπολης και συγκεκριμένα από τα Κάτω Κερδύλλια και όχι από την Αμφίπολη. Η γραφή Λευκείλιος επιβάλλει τη χρονολόγησή της στην ύστερη ρεπουμπλικανική εποχή· μάλλον στον 1ο αι. π.Χ.

339, 15 (Κόιντος Μάρκιος Νουμήνιος). Η προέλευση της επιγραφής από τον Ανθεμούντα που δέχεται η Τ. ακολουθώντας τον P. Chrysostomou αμφισβητείται από τον Μ. Χατζόπουλο βλ. *Bull. Épigr.* (1997) 401 = *SEG* 46, 726. Η επιγραφή βρέθηκε στο χωριό Μεσημέρι (πιθανόν territorium της Αντιγόνας).

648, 1 (Βελλεία Παῦλα). Προέρχεται από τη χώρα της Αμφίπολης και συγκεκριμένα την Παλαιοκώμη (Πρόβιστα) και όχι την Αμφίπολη την ίδια. Βλ. Samsaris, «La vallée», αρ. 139.

Δ. βιβλιογραφική ενημέρωση

Η βιβλιογραφική ενημέρωση της εργασίας είναι πολύ καλή⁸. Οι εξής ειδικές μελέτες επιβάλλεται πάντως να προστεθούν στα παρακάτω λήμματα:

18, 152 (Αΐλιος Μηνογένης): η δημοσίευση του E. Voutiras, «In locum domini: Un vilicus et sa famille», *ŽA* 47 (1997) 227-238.

23, 3 (Γάιος Ἀγελλήιος Γαίου). Βλ. Νίγδελης, 428 = Τ. 15.

66, 1 [C(aius) Asinius Pollio]: η εργασία μου «M. Insteius l. f. αὐτοκράτωρ et la province de Macédoine au debut du second triumvirat: à propos d'une inscription d'Europos», *BCH* 118 (1994) 216-228 σχετικά με τη δράση του ανθυπάτου της Μακεδονίας C. Asinius Pollio.

89 AURELII: η εργασία του Δ. Σαμσάρη, «Εφαρμογή και συνέπειες του διατάγματος του Καρακάλλα (Constitutio Antoniniana) στη Μακεδονία», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον Ι*, Θεσσαλονίκη 1989, 339-353.

142, 25 (Κάσιος Ἀσκληπιάδης): η εργασία του M. Hatzopoulos, «Épigraphie et philologie: récentes découvertes épigraphiques et gloses macédoniennes d'Hésychius», *CRAI* (1998) 1202-1204, όπου προτείνεται η ταύτιση της *συνήθειας τοῦ Ἡρακλέους* (των επιτάφιων επιγραφών *IG X 2 1*, 288-299) και της *συνήθειας τῶν Περιτιαστῶν* (*SEG* 43, 462) της Θεσσαλονίκης.

156, 117 (Τιβέριος Κλαύδιος Λύκος): το άρθρο της E. Kubińska, «Tiberius Lycus de Thessalonique et son thiasé», *ZPE* 137 (2001) 153-160.

156, 126-127, 152-153: το άρθρο μου «Gemini und Claudii: Die Geschichte zweier führender Familien von Thessaloniki in der späteren Kaiserzeit» στον τόμο: Ath. Rizakis (εκδ.), *Roman Onomastics in the Greek East: Social and Political Aspects*, Αθήνα 1996 129-141, όπου στέμμα της οικογένειας με νέα δεδομένα και διαφοροποιημένο σε σχέση με εκείνο του Edson.

165, 38 (Κορνήλιος Σίμων). Η επιγραφή επανηδημοσιεύεται πλήρως στο Νίγδελης, 343.

221, 42 (Flavia C[---]): η εργασία του J. Bartels, *ZPE* 157 (2006) αρ. 8.

264, 16 (Ἐρέννιος, head of cohortis Hispaniae?): η σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά της F. Pazaroglou, *ANRW* II 7. 1, 350 σημ. 15 που ανακεφα-

8. Σημειώνω εδώ ορισμένες γενικότερες μελέτες που θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να παρατεθούν στην επιλογή της βιβλιογραφίας, επειδή εμπνέουν απολύτως στο θέμα του έργου: α) Δ. Σαμσάρη, «Ατομικές χορηγήσεις της ρωμαϊκής πολιτείας [civitas romana] και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία. Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης πρωτεύουσας της επαρχίας», *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) 308-351. β) Του ίδιου, «Ατομικές χορηγήσεις της ρωμαϊκής πολιτείας [civitas romana] και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία. II. Η περίπτωση της Βέροιας έδρας του κοινού των Μακεδόνων», *Μακεδονικά* 27 (1989-1990) 327-382. γ) Του ίδιου, «Ατομικές χορηγήσεις της ρωμαϊκής πολιτείας (civitas romana) και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία. III. Το ανατολικό τμήμα της επαρχίας», *Μακεδονικά* 28 (1991/1992) 156-196. δ) D. Samsaris, «La vallée» βλ. σημ. 1. ε) Η. Κ. Σβέρκος, *Συμβολή στην ιστορία της Άνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (πολιτική οργάνωση-κοινωνία-ανθρωπωνμία)*, Θεσσαλονίκη 2000.

λαιώνει όλες τις μέχρι της εποχής εκείνης διατυπωθείσες ερμηνείες σχετικά με τη φράση *ἐκ διαθηκῶν Ἐρηννί[ου ... ἢ. 6.....]ας Ἰσπανῆς* της *invitatio ad mubera IG X 2 1, 137* (του 141 μ.Χ.), στην οποία και στηρίζεται το λήμμα.

276, 1 (Μάαρκος Ἰνστήιος Λευκίου υἱός): αφού πρώτα διορθωθεί το έτος σε 40/39 π.Χ. το σύντομο σχόλιο του A. Birley στο *post mortem* βιβλίο του R. Syme, *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans*, Exeter 1999, 150 σημ 122, σχετικά με τη θεσμική θέση του Ἰνστήιου, ότι δηλ. επρόκειτο για *legatus* ή για *proconsul*.

281, 201 (Γάιος Ἰούλιος Μενέλαος): η υπόθεση του I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Θεσσαλονίκη 1988, 7 και σημ. 15 ότι το πρόσωπο αυτό που μας είναι γνωστό από δύο τιμητικές επιγραφές της Βέροιας του 2ου αι. μ.Χ. (βλ. *EKM I*, 79 και 83) κατάγεται κατά πάσα πιθανότητα από τη Θεσσαλονίκη και είναι ο γιος του αναφερόμενου στην τιμητική επιγραφή *IG X 2 1, 133* από τη Θεσσαλονίκη γυμνασίου αρχου Μενελάου Ἀντιγόνου [η επιγραφή χρονολογείται στο 1ο τρίτο του 1ου αι. μ.Χ., βλ. L. Robert, *RPh* (1974) 215]. Οι εκδότες του συντάγματος της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης (βλ. σχόλια της επιγραφής *IG X 2 1, 1330*, πρβλ σχόλια στο *EKM I*, 79 και 83) θεωρούν, όπως και η Τ., ότι πρόκειται για κάποιον συγγενή του Γ. Ιουλίου Μενελάου.

Ε. Χρονολόγηση των επιγραφών

23, 2 (Μάαρκος Ἀγελλήιος). Η χρονολόγηση της επιγραφής «1st cent. B.C. or 1st cent. A.D.» πρέπει να τροποποιηθεί σε «1st cent. B.C.». Στη χρονολόγηση αυτή οδηγεί η γραφή *Μάαρκος* του προωνυμίου του ανδρός που μαρτυρείται στις ελληνικές επιγραφές ως τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και μάλιστα πριν περίπου από το 40 π.Χ. (για παραδείγματα και βιβλιογραφία βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions I*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1980, 136-137).

89, 431 (Αὐρήλιος Λυσίμαχος Ἐδεσσέος). Η επιγραφή δημοσιεύεται στο Νίγδελης, 399, όπου προτείνεται η χρονολόγηση β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. με εσωτερικά κριτήρια.

136, 3 (Αὔλος Καπρείλιος Αὔλου ἀπελευθέρου Τιμόθεος). Η χρονολόγηση της περιφημης επιγραφής του σωματέμπορου Καπρείλιου Τιμοθέου έχει

προκαλέσει επανειλημμένες συζητήσεις (βλ. τελευταία *SEG 43, 1316*), για τις οποίες δεν γίνεται στο λήμμα ούτε μία, σύντομη έστω, αναφορά. Αντ' αυτού ο αναγνώστης πληροφορείται ότι η επιγραφή χρονολογείται τον 1ο αι. μ.Χ.

142, 5 (Κασσία Ἀντιγόνα). Η επιγραφή χρονολογείται επακριβώς το έτος 237/238 μ.Χ. Βλ. Νίγδελης, 146.

156, 174 (Claudius Gallus). Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ των ετών 202-205 μ.Χ. Για τη χρονολόγηση καθώς επίσης για την ερμηνεία και τη βιβλιογραφία της βλ. Νίγδελης, 465-467 = Τ. 45.

168, 1 [Π(όπλιος) Κωσίδιος Κέλσος]. Πρόκειται για τον επικεφαλής (*ἀρχισυνάγωγος*) του συλλόγου (*συνήθεια*) ἤρωος Αἰνεΐα (η επιγραφή χρονολογείται το 125/126 μ.Χ.). Για τη χρονολόγησή της βλ. Νίγδελης, 207.

196, 16 (Γ[ναῖος] Δο[μί]τιος Γναίου υἱός Αἰνόβαρβος). Παρά την ύπαρξη πέντε πολιταρχών στην επιγραφή και τη χρονολόγησή της στα τέλη της ρεπουμπλικανικής περιόδου από άλλους ερευνητές, όπως λ.χ. τον πρώτο εκδότη *Perdrizet* και τον *Broughton* (βλ. βιβλιογραφία του λήμματος), η Τ. υιοθετεί την πρώιμη χρονολόγηση στο 167 π.Χ., χωρίς να αναφέρει καμία άλλη.

472, 24 (Πούπλιος Ποπίλλιος Εὔφημος). Η επιγραφή χρονολογείται τον 2ο/1ο αι. π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή ευσταθεί μεν για την ίδια τη στήλη, όχι όμως για την επιγραφή που με παλαιογραφικά κριτήρια χρονολογείται μετά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., διαφορά που εξηγείται από το γεγονός ότι η στήλη έχει επαναχρησιμοποιηθεί. Βλ. σχετικά Εμμ. Βουτυράς στο *ΚΓΜΘ I*, 78, αρ. 58.

Τα όποια σφάλματα και οι όποιες παραλείψεις ή αβλεψίες επισημάνθηκαν παραπάνω δεν σημαίνουν ότι αμφισβητώ την αξία της νέας προσωπογραφίας. Αντίθετα, δουλεύοντας επί πολλά χρόνια με τις επιγραφές της Μακεδονίας, για τις περισσότερες περιοχές της οποίας δεν διαθέτουμε ακόμη επιγραφικά σώματα, γνωρίζω πολύ καλά τις ποικίλες δυσκολίες που απαιτήθηκε να υπερκεραστούν, προκειμένου να ολοκληρωθεί το έργο. Υπό την έννοια αυτή, όλοι όσοι ασχολούνται με τη ρωμαϊκή Μακεδονία, αλλά και εκείνοι που ενδιαφέρονται για την ελληνική ιστορία μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση οφείλουν να αναγνωρίσουν χάριτες στην κ. Αργυρώ

Τατάκη για το νέο έργο της: δεν χωρεί αμφιβολία ότι η νέα προσωπογραφία συνιστά ένα απαραίτητο βιβλίο αναφοράς. Ευχής έργο θα ήταν αν κατά το πρότυπο άλλων παρόμοιων προγραμμάτων της αλλοδαπής το υλικό του αναρτώταν στο διαδίκτυο,

ούτως ώστε στο μέλλον να βελτιώνεται και να εμπλουτίζεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Οι διορθώσεις και κυρίως οι προσθήκες της παρούσας μελέτης δείχνουν όχι μόνον την αξία αλλά και την αναγκαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου / 5 Οκτωβρίου 1908) και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα

Σπυρίδων Σφέτας

Μετά την ίδρυση της αυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας (1878) τρία ζητήματα επηρέαζαν τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις: η τύχη του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας, η οροθέτηση των ελληνοβουλγαρικών σφαιρών επιρροής στη Μακεδονία και η άρση του βουλγαρικού εκκλησιαστικού σχίσματος. Τα ζητήματα αυτά ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα. Η Ελλάδα επεδίωκε ως λύση του Μακεδονικού ζητήματος τη διανομή της Μακεδονίας¹ μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας με βάση την αρχή της ενδοβαλκανικής ισορροπίας και ανέμενε από τη Σόφια συγκεκριμένες προτάσεις για τη χάραξη της ελληνοβουλγαρικής διαχωριστικής γραμμής. Αντίθετα, η Βουλγαρία επέμενε στη λύση της αυτονομίας της Μακεδονίας ως μέσου προσάρτησης στη βουλγαρική ηγεμονία και απέρριπτε κάθε συζήτηση για διανομή της Μακεδονίας, εμμένοντας στην αρχή της «βουλγαρικής πλειοψηφίας» στη Μακεδονία. Η άρση του βουλγαρικού εκκλησιαστικού σχίσματος συνδεόταν άμεσα με τον καθορισμό της ελληνοβουλγαρικής ζώνης. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο έθετε ως όρους για την άρση του σχίσματος την απομάκρυνση του Εξάρχου από την Κωνσταντινούπολη και τον περιορισμό της δικαιοδοσίας του στη βουλγαρική ηγεμονία και στην Ανατολική Ρωμυλία, η Μακεδονία θα παρέμενε στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά στις βόρειες επαρχίες, όπου υπερίσχυε το σλαβικό στοιχείο, η Θεία Λειτουργία θα τελούνταν στη σλαβική. Έτσι, θα διαγραφόταν έμμεσα η ελληνοβουλγαρική διαχωριστική ζώνη. Η βουλγαρική Εξαρχία απέρριπτε τους όρους του Οικουμενικού

Πατριαρχείου για την άρση του σχίσματος και επεδίωκε την έκδοση από τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β' βερατιών για το διορισμό Βουλγάρων επισκόπων στη Μακεδονία. Για τον Ελληνισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν καμιά αμφιβολία ότι θα απορροφούνταν από τον βουλγαρικό όγκο, αλλά επεδίωκαν να επιβραδύνουν τη διαδικασία της αφομοίωσής του και να τον στηρίξουν ως μέσο πίεσης προς τη Βουλγαρία, ώστε η τελευταία να υποχωρήσει στο Μακεδονικό ζήτημα.

Σε κανένα ζήτημα δεν επιτεύχθηκε ελληνοβουλγαρική συμφωνία. Με την έναρξη των ένοπλων ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων στη Μακεδονία το 1904, η ελληνοβουλγαρική συνεννόηση απέβη ανέφικτη και ο Ελληνισμός της Ανατολικής Ρωμυλίας βίωσε την τελευταία πράξη της πολιτισμικής του αφαιμάξης με το ανθελληνικό κίνημα του Ιουλίου-Αυγούστου 1906². Παρά το ανθελληνικό κίνημα του 1906, η Ελλάδα και η Βουλγαρία δεν προχώρησαν σε διακοπή των διπλωματικών τους σχέσεων. Η Ελλάδα δεν είχε περιθώρια δυναμικών κινήσεων, φοβούμενη την περαιτέρω απομόνωσή της στη Βαλκανική. Η κυβέρνηση Θεοτόκη είχε διακόψει τον Ιούλιο του 1906 τις διπλωματικές σχέσεις με τη Ρουμανία λόγω και του εκεί ανθελληνικού κινήματος. Η επιδείνωση των ελληνορουμανικών σχέσεων το 1905 λόγω του Κουτσοβλαχικού και η καταγγελία από ρουμανικής πλευράς της ελληνορουμανικής εμπορικής σύμβασης του 1900 έπληξαν άμεσα τις ελληνορουμανικές εμπορικές συναλλαγές. Η ρουμανική αγορά έκλεισε για τα

1. Για μια πρώτη προσέγγιση του πλέγματος των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων από την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους μέχρι την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, βλ. Σπ. Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908. Ανάμεσα στη ρητορική της διμερούς συνεργασίας και στην πρακτική των εθνικών ανταγωνισμών*, Θεσσαλονίκη 2008.

2. Σφέτας, *ό.π.*, 357-373.

ελληνικά προϊόντα, τα οποία απορροφούνταν πλέον από τη βουλγαρική αγορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1906, το έτος των ανθελληνικών διωγμών, οι ελληνοβουλγαρικές εμπορικές συναλλαγές παρουσίασαν τη μεγαλύτερη άνοδο από την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους. Την οικονομική αυτή παράμετρο δεν μπορούσαν να αγνοήσουν οι δύο κυβερνήσεις, αλλά επρόκειτο για μια συγκυριακή σύγκλιση ελληνοβουλγαρικών οικονομικών συμφερόντων και όχι για μια ελληνοβουλγαρική προσέγγιση. Αν η κρίση των βουλγαροτουρκικών σχέσεων το 1906, λόγω μια σειράς βουλγαρικών προκλήσεων προς τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β', οδηγούσε σε βουλγαροτουρκικό πόλεμο, η Ελλάδα θα στήριζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι ανθελληνικοί διωγμοί σε μια επαρχία, που *de jure* ήταν αυτόνομη υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, η ιταμή στάση της βουλγαρικής κυβέρνησης Πετρώφ προς τον Σουλτάνο, τα βουλγαρικά στρατιωτικά γυμνάσια στα βουλγαροτουρκικά σύνορα και τα βουλγαρικά σχέδια για την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας και την εθνικοποίηση των Ανατολικών Σιδηροδρόμων, μετά από ρωσική υποκίνηση³, είχαν επιδεινώσει τις σχέσεις της Βουλγαρίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1906 και το 1907 η κυβέρνηση Θεοτόκη βολιδοσκοπήσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία για την επίτευξη μιας συμφωνίας, η οποία θα καθόριζε τη στρατιωτική βοήθεια που θα παρείχε η Ελλάδα σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου και τις παραχωρήσεις του Σουλτάνου προς όφελος του Ελληνισμού, οι οποίες συνίσταντο στη λειτουργία νέων προξενείων της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο συντονισμό της δράσης των ελληνικών και οθωμανικών αρχών κατά του Πανσλαβισμού στη Μακεδονία⁴. Αλλά ο Αβδούλ Χαμίτ Β' έθεσε ως όρο για την επίτευξη μιας συμφωνίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ελλάδα κατά της Βουλγαρίας την αποκατάσταση των ελληνορουμανικών διπλωματικών σχέσεων, από φόβο μήπως η Ρουμανία προσεγγίσει τη Βουλγαρία σε περίπτωση ελληνοτουρκικής συμμαχίας⁵.

Η Βουλγαρία, ωστόσο, παρόλο που ήταν αυτόνομη ηγεμονία, *de facto* συμπεριφερόταν ως ανε-

ξάρτητο κράτος στις αρχές του 20ού αιώνα. Είχε συνάψει εμπορικές συμβάσεις με αρκετές χώρες, στρατιωτική σύμβαση με τη Ρωσία το 1902, συμμετείχε στις διεθνείς συνδιασκέψεις στη Χάγη το 1899 και το 1907. Αλλά ως υποτελής ηγεμονία η Βουλγαρία κατέβαλλε φόρο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι διπλωματικοί της εκπρόσωποι έφεραν τον τίτλο του διπλωματικού πράκτορα, οι ξένες εταιρείες ασκούσαν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα επί των σιδηροδρόμων που διέρχονταν από το βουλγαρικό έδαφος και οι τηλεγραφικές και οι τηλεφωνικές επικοινωνίες της βουλγαρικής ηγεμονίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας τελούσαν υπό διαφορετική διοίκηση, διότι η Ανατολική Ρωμυλία *de jure* ήταν υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Ήταν φυσικό η Βουλγαρία να επιδιώκει και την *de jure* αναγνώρισή της ως ανεξαρτήτου κράτους. Η δυναμική επιστροφή της Ρωσίας στα Βαλκάνια μετά τον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο του 1904-1905, η σταδιακή ανάκτηση της ρωσικής επιρροής και στη Σερβία μετά το τέλος της δυναστείας των Ομπρένοβιτς (Οβρενοβίτς) το 1903, πράγμα που διαφάνηκε στην υπογραφή συνθήκης συμμαχίας και συμφώνου φιλίας μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας το 1904, και οι βουλγαρικές προκλήσεις κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1906 ανησύχησαν τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β'. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα μέσα του 1906 δεν απέκλειε το ενδεχόμενο ενός πολέμου με τη Βουλγαρία και προσπαθούσε να εξασφαλίσει, αν όχι τη συμμαχία, τουλάχιστον την ουδετερότητα των βαλκανικών κρατών. Τον σκοπό αυτό εξυπηρετούσε η επίσκεψη του Μιουνήρ Πασά (Münir Paşa), του πρέσβη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Παρίσι, στο Βελιγράδι και το Βουκουρέστι τον Νοέμβριο του 1906 και τον Μάρτιο του 1907. Τόσο η σερβική κυβέρνηση όσο και η ρουμανική κυβέρνηση προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την αδύναμη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να αποσπάσουν παραχωρήσεις. Το Βελιγράδι ζήτησε την άδεια του Σουλτάνου για την κατασκευή του αδριατικού σιδηροδρόμου (Πράχοβο, Νίσα, Προκούπλιε, Αδριατική), αντίρροπου στον σχεδιαζόμενο από τη Βιέννη βοσνιακό σιδηροδρόμο (Σαράγιεβο, Ούβατς, Κοσόβσκα Μητρο-

3. E. Djakovona, «Ruskite planove za nezavisimost na Bǎlgaria (1906-1908)», *Istoričeski Pregled* 5-6 (1999) 42-56.

4. T. Vlachov, *Kriza v bǎlgaro-turskite otnošenija 1895-1908*, Σόφια 1977, 117-118.

5. Vlachov, *ό.π.*, 119.

βίτσα), ενώ από τη πλευρά του το Βουκουρέστι ζήτησε από τον Σουλτάνο την άσκηση πίεσης προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την εφαρμογή του *irade* του 1905 σχετικά με την αναγνώριση του Κουτσόβλαχων ως Μιλλέτ⁶. Βελιγράδι και Βουκουρέστι αρνήθηκαν να υπογράψουν συνθήκη συμμαχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά της Βουλγαρίας, η σερβική κυβέρνηση περιορίστηκε απλά σε μια ευμενή ουδετερότητα και ίσως για το λόγο αυτό η Οθωμανική Αυτοκρατορία επέτρεψε τον διορισμό του Σέρβου αρχιμανδρίτη Σάββα ως βικάριου στην επαρχία Βελεσών-Δίβρας το Νοέμβριο του 1906⁷.

Παρόλο που η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ικανοποίησε το σερβικό αίτημα για την κατασκευή του αδριατικού σιδηροδρόμου και το ρουμανικό για την εφαρμογή του *irade* του 1905 σχετικά με τους Κουτσόβαλαχους, τον Ιούλιο του 1908 ο Μιουνήρ Πασά ανέλαβε νέα διπλωματική αποστολή σε Βελιγράδι, Αθήνα και Βουκουρέστι. Στο Βελιγράδι έθεσε πάλι το ζήτημα της συμμαχίας κατά της Βουλγαρίας, αλλά ο νέος υπουργός της Σερβίας, Μίλοβαν Μιλοβάνοβιτς (Milovan Milovanović), απέκλεισε κάθε συζήτηση για το θέμα αυτό, τη στιγμή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε παραχωρήσει άδεια για την κατασκευή του βοσνιακού σιδηροδρόμου και προωθούσε την αυστριακή ηγεμονία στα Βαλκάνια⁸. Η επίσκεψη του Μιουνήρ Πασά στην Αθήνα, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Βούλγαρου διπλωματικού πράκτορα στην ελληνική πρωτεύουσα, είχε σκοπό την εξασφάλιση της ουδετερότητας της Ελλάδας και της Σερβίας σε περίπτωση πολέμου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Βουλγαρία⁹. Αλλά στις συζητήσεις του Μιουνήρ Πασά με τον βασιλέα Γεώργιο Α' και τον υπουρ-

γό Εξωτερικών, Γεώργιο Μπαλτατζή, θίχτηκε κυρίως το ζήτημα των αποζημιώσεων των Ελλήνων και Τούρκων προσφύγων¹⁰. Χωρίς να έχει εξασφαλίσει την επίτευξη κάποιας συμφωνίας με την Ελλάδα, ο Μιουνήρ Πασά αναχώρησε για το Βουκουρέστι. Η ρουμανική κυβέρνηση δεν απέδωσε καμιά σημασία στην επίσκεψή του, η οποία άλλωστε αποδείχτηκε ότι ήταν άνευ περιεχομένου. Ενώ ο Μιουνήρ Πασά ήταν στο Βουκουρέστι, ξέσπασε η Νεοτουρκική Επανάσταση και έτσι διαμορφώθηκε μια νέα κατάσταση.

Είναι προφανές ότι οι σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη βουλγαρική ηγεμονία ήταν τεταμένες πριν ακόμα από την επικράτηση των Νεοτούρκων. Η Επανάσταση των Νεοτούρκων προκάλεσε σκεπτικισμό και αμηχανία στη Βουλγαρία. Η Βουλγαρία είχε στραμμένη την προσοχή της στο νέο σχήμα των μεταρρυθμίσεων για τη Μακεδονία, που επεξεργάζονταν η Αγγλία και η Ρωσία μετά τη συνάντηση του Εδουάρδου Ζ' με τον τσάρο Νικόλαο Β' στο Ρεβάλ (σημερινό Ταλίν), και ξαφνικά τα γεγονότα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επισκίασαν το χρόνιο ζήτημα των μεταρρυθμίσεων στη Μακεδονία¹¹. Το βασικό δίλημμα της κυβέρνησης Μαλίνωφ (Malinov) ήταν αν οι Νεότουρκοι θα αποκαθιστούσαν τη συνταγματική τάξη, πράγμα που ίσως δεν θα συνέφερε τη Βουλγαρία, διότι θα απονευρώνονταν οι εθνικοί αγώνες των Βουλγάρων στη Μακεδονία, ή αν οι ταραχές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία θα οδηγούσαν στην αποσταθεροποίησή της. Σε κάθε περίπτωση η Βουλγαρία θα έπρεπε να χαράξει μια εθνική στρατηγική.

Στις 25 Ιουλίου / 7 Αυγούστου 1908 ο υπουργός Εξωτερικών, Στέφαν Πάπρικωφ (Stefan Paprikov), υπέβαλε στον βασιλιά Φερδινάνδο (Ferdinand) μια

6. Για την αποστολή του Μιουνήρ Πασά, βλ. R. Popov, «Balkanskite vzaimootošeniya i misija na Mjunir Paša prez 1906-1908», *Vekove* 1 (1972) 6-15.

7. Popov, *ό.π.*, 12.

8. Popov, *ό.π.*, 14-15.

9. *Centralen Dâržaven Archiv* (στο εξής CDA), *Fond 322, Opis 1, Archivna Edinica 220*, Μιχαηλόφσκυ προς υπουργείο Εξωτερικών, αποκρυπτογραφημένο τηλεγράφημα αρ. 506, Αθήνα, 11 Αυγούστου 1908.

10. CDA, *Fond 322, Opis 1, Archivna Edinica 220*, Μιχαηλόφσκυ προς υπουργείο Εξωτερικών, αποκρυπτογραφημένο τηλεγράφημα αρ. 496, Αθήνα, 31.8.1908.

11. Η έκρηξη της Νεοτουρκικής Επανάστασης προβλεπόταν αρχικά για τον Αύγουστο του 1908, με την ευκαιρία της 33ης επετείου της ενθρόνισης του Αβδούλ Χαμίτ Β', ή για τον Οκτώβριο. Η ταυτοποίηση πολλών στελεχών του νεοτουρκικού κινήματος από την αστυνομία του Αβδούλ Χαμίτ Β' την άνοιξη του 1908, η εκχώρηση από τον Σουλτάνο στην Αυστροουγγαρία της άδειας κατασκευής του βοσνιακού σιδηροδρόμου (αρχές του 1908) και η συνάντηση του Εδουάρδου Ζ' με τον Νικόλαο Β' στο Ρεβάλ (9-10 Ιουνίου 1908) που ερμηνεύτηκε από τους Νεότουρκους ως αγγλορωσική συνωμοσία για την αυτονομία της Μακεδονίας, επιτάχυναν τη Νεοτουρκική Επανάσταση.

έκθεση για την κατάσταση που διαμορφώθηκε και για τα ενδεχόμενα που διαφαίνονταν.

Είναι δύσκολο να προβλεφτεί πώς θα εξελιχθούν τα γεγονότα σε τελευταία ανάλυση, διότι οι αγωνιζόμενες πλευρές δεν είναι τέτοιες κοινωνικές δυνάμεις που καταμετρώνται εύκολα. Εδώ είναι δυνατές οι μεγαλύτερες εκπλήξεις. Όποια και να είναι η εξέλιξη των γεγονότων, αυτή θα είναι μοιραία και για την Τουρκία και για μας. Για την Τουρκία είναι δυνατή τόσο η αναγέννησή της, κατά τα οράματα των Νεοτούρκων, όσο και η απώλεια των ευρωπαϊκών επαρχιών. Για μας μπορεί να επέλθει κατάλληλη στιγμή για την πραγματοποίηση των ιδανικών μας, αλλά μπορεί να συμβούν και γεγονότα που θα μεταθέσουν αυτή την πραγματοποίηση στο απώτερο μέλλον ή ακόμα και να την καταστήσουν προβληματική. Όλα για μας θα εξαρτηθούν από την εξέλιξη των γεγονότων και από το κατά πόσο εμείς θα μπορέσουμε να τα κατανοήσουμε και να επωφεληθούμε. Σήμερα δεν μπορούμε να επηρεάσουμε την εξέλιξη των γεγονότων. Να γιατί στη σημερινή κατάσταση των πραγμάτων επιβάλλεται να είμαστε αυστηρά διορατικοί και προσεκτικοί. Χωρίς να επιχειρήσουμε κάτι που θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη προπαρασκευής μας για ανάμιξη στις εσωτερικές υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρέπει να είμαστε σε επιφυλακή και έτοιμοι να λάβουμε μια καθορισμένη και αποφασιστική στάση, όταν επέλθει η στιγμή. Δεν μας συμφέρει η ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν είναι προς το συμφέρον μας η αποκατάσταση και η εμπέδωση του συνταγματικού καθεστώτος στην Τουρκία. Δεν μπορούμε και δεν κάνει να εμποδίσουμε άμεσα αυτό. Εδώ θα μας βοηθήσουν οι Μακεδόνες και οι Νεότουρκοι. Οι τελευταίοι, στην επιθυμία τους να ενισχύσουν το μελλοντικό συνταγματικό καθεστώς, με το ένα χέρι γκρεμίζουν αυτό που οικοδομούν με το άλλο. Ανεξάρτητα απ' αυτό είναι περισσότερο εθνικιστές παρά οπαδοί του συντάγματος. Το σύνταγμα γι' αυτούς είναι μόνο μέσο, όχι ο σκοπός. Λόγω της φυλετικής της σύνθεσης και του πολιτιστικού επιπέδου των φυλών της η Τουρκία δεν μπορεί να γίνει συνταγματική χώρα. Κατά διαφορετικό τρόπο αντιλαμβάνεται το σύνταγμα ο Αλβανός και ο Μακεδόνας, ο Αρμένιος και ο Κούρδος...¹².

Στη συνέχεια της έκθεσής του ο Πάπρικωφ, ανεξάρτητα από την επιτυχία ή την αποτυχία του συνταγματικού πειράματος στην Οθωμανική Αυτο-

κρατορία σε μακροπρόθεσμη βάση, επεσήμανε ότι Μακεδονικό ζήτημα θα υφίσταται και πρότεινε την εκμετάλλευση της παρούσης κατάστασης: «να εγκαθιστούμε περισσότερους Μακεδόνες στη Μακεδονία, να παρέχουμε βοήθεια για την οργάνωσή τους και την ενίσχυσή τους στη Μακεδονία, για την αποκατάσταση στενότερων σχέσεων με τους Νεότουρκους και για την εμπέδωση της σημερινής κατάστασης στη Μακεδονία, διότι δεν είναι παράξενο τα γεγονότα να εξελιχθούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε και οι ίδιοι οι Νεότουρκοι έγκαιρα να ιδρύσουν στη Μακεδονία μια αυτόνομη επαρχία...»¹³.

Σε άλλη του έκθεση προς τον Φερδινάνδο, στις 6 /19 Αυγούστου 1908, όταν ήδη κατέστη προφανής η επιτυχία της Νεοτουρκικής Επανάστασης, επεσήμανε ότι η Βουλγαρία πρέπει να διατηρήσει την εφεκτική της στάση έναντι των Νεοτούρκων, παράλληλα όμως να θέσει ως άμεση αποστολή την ανεξαρτησία της και την εξασφάλιση ορισμένων δικαιωμάτων στη Μακεδονία, όπως την αυτονομία των κοινοτήτων και της εκπαίδευσης. Ωστόσο, αν «τα πράγματα στην Τουρκία περιπλεχτούν, πράγμα που είναι πολύ πιθανό, πρέπει εμείς αποφασιστικά να αναμιχθούμε και να επιβάλουμε μια οριστική λύση του Μακεδονικού ζητήματος, το οποίο υφίσταται και θα συνεχίσει να υπάρχει σε μια πιο οξεία μορφή ακόμα και όταν η Τουρκία θα γίνει πραγματικά συνταγματική»¹⁴.

Η ανεξαρτησία της Βουλγαρίας τέθηκε ως στρατηγικός στόχος της κυβέρνησης Μαλίνωφ, ανεξάρτητα από την τύχη του οθωμανικού συντάγματος. Η άρση της υποτέλειας της βουλγαρικής ηγεμονίας έναντι του Σουλτάνου και η εξάλειψη των νομικών κωλυμάτων στις διεθνείς σχέσεις της Βουλγαρίας ήταν ζητήματα άμεσης προτεραιότητας. Η αφορμή για την κλιμάκωση της έντασης στις βουλγαροτουρκικές σχέσεις δόθηκε με το «επεισόδιο Γκέσωφ» και την υπόθεση των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Στις 30 Αυγούστου / 12 Σεπτεμβρίου 1908 δόθηκε στην Κωνσταντινούπολη δείπνο για την επέτειο των γενεθλίων του Αβδούλ Χαμίτ Β'. Η κυβέρνηση του Κιαμάλ Πασά (Kâmil Paşa) δεν προσκάλεσε τον Ιβάν Γκέσωφ (Ivan Gešov), τον διπλω-

12. Βλ. Cv. Todorova – El. Stelova (επιμ.), *Dokumenti po objavjavane na nezavisimossta na Bâlgaria 1908 godina. Iz tajinija cabinet na knjaz Ferdidand*, Σόφια 1968, 22.

13. Todorova – Stelova, *ό.π.*, 24.

14. Todorova – Stelova, *ό.π.*, 26.

ματικό εκπρόσωπο της Βουλγαρίας, θέλοντας να δείξει ότι η Βουλγαρία ήταν υποτελής ηγεμονία. Αμέσως η κυβέρνηση Μαλίνωφ ανακάλεσε τον Γκέσωφ από την Κωνσταντινούπολη και σε αντίποινα ανακλήθηκε ο επιτετραμμένος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη Σόφια. Στις 5/18 Σεπτεμβρίου άρχισε απεργία των εργαζομένων στους Ανατολικούς Σιδηροδρόμους, συμπεριλαμβανομένων και των γραμμών που διέρχονταν από το βουλγαρικό έδαφος. Για να μην υποστεί πλήγμα το εμπόριο, η Διεύθυνση των Ανατολικών Σιδηροδρόμων παρακάλεσε τη Διεύθυνση των Βουλγαρικών Σιδηροδρόμων να αναλάβει τη διαχείριση των γραμμών επί βουλγαρικού εδάφους μέχρι τη λήξη της απεργίας. Στις 6/19 Σεπτεμβρίου 1908 όλο το δίκτυο των Ανατολικών Σιδηροδρόμων επί του εδάφους της βουλγαρικής ηγεμονίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας τέθηκε υπό βουλγαρική διοίκηση. Όταν στις 9/22 Σεπτεμβρίου έληξε η απεργία, οι βουλγαρικές αρχές αρνήθηκαν να παραδώσουν τις σιδηροδρομικές γραμμές στην Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Οι Ανατολικοί Σιδηροδρομοί καταλήφθηκαν από τον βουλγαρικό στρατό και ανακηρύχθηκαν βουλγαρικοί σιδηροδρομοί. Με το «επεισόδιο Γκέσωφ» και την κατάληψη των Ανατολικών Σιδηροδρόμων η κυβέρνηση Μαλίνωφ ήθελε να καταδείξει ότι η Βουλγαρία *de facto* ήταν ανεξάρτητο κράτος.

Η κατάληψη των Ανατολικών Σιδηροδρόμων προκάλεσε αγανάκτηση στην Αθήνα και εκτιμήθηκε ως το προανάκρουσμα της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας και της διείσδυσής της στη Μακεδονία. Τα δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου είχαν έντονο αντιβουλγαρικό τόνο¹⁵. Καθώς ήταν γνωστή η πρόθεση της Αυστροουγγαρίας να προσαρτήσει τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και πρόσφατη η συνάντηση του βασιλιά Φερδινάνδου με τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Ιωσήφ στη Βουδαπέστη, διατυπώθηκε η άποψη στον Τύπο ότι η Βουλγαρία είχε τη στήριξη της Αυστροουγγαρίας. Επειδή η Αγ-

γλία και η Γαλλία είχαν αποδεχτεί το καθεστώς των Νεοτούρκων, ενώ η Αυστροουγγαρία και η Γερμανία, αντίθετα, είδαν με επιφύλαξη την αποδυνάμωση της θέσης του Σουλτάνου, εκφράστηκαν και φόβοι ευρωπαϊκής σύρραξης με αφορμή την κατάληψη των Ανατολικών Σιδηροδρόμων από τις βουλγαρικές αρχές. Μιλώντας με τον πρέσβη της Γερμανίας στην Αθήνα Haniel, ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Μπαλτατζής προέβλεψε ότι, σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου, η Βουλγαρία θα συντριφθεί, εκτός και αν έχει την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης, υπαινισσόμενος την Αυστροουγγαρία. Αλλά χωρίς τη συναίνεση της Γερμανίας η Βιέννη δεν θα προέβαινε σε καμιά κίνηση, εκτίμησε ο Έλληνας υπουργός των Εξωτερικών¹⁶. Σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου η Ελλάδα θα τηρούσε μια ευμενή ουδετερότητα, δίνοντας τη δυνατότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να μετακινήσει στρατεύματα από τα θεσσαλικά σύνορα. Τέτοια διαβεβαίωση παρείχε η κυβέρνηση Θεοτόκη στον Ναμπί Μπέη (Naby Bey), τον πρέσβη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Αθήνα¹⁷.

Στους διπλωματικούς κύκλους η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας θεωρήθηκε ως το επόμενο βήμα της βουλγαρικής κυβέρνησης. Ο πρέσβης της Γερμανίας στην Κωνσταντινούπολη, ο βαρώνος Marschal, εκτιμούσε ότι σε μια τέτοια περίπτωση η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα κήρυττε πόλεμο στη Βουλγαρία, διότι δεν θα ήθελε να απωλέσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα επί της Ανατολικής Ρωμυλίας¹⁸. Κατά τον Marschal, στους οθωμανικούς στρατιωτικούς κύκλους υπήρχε ετοιμότητα για πόλεμο με τη Βουλγαρία, η οποία θα μπορούσε αρχικά να καταλάβει την Αδριανούπολη και τις Σαράντα Εκκλησιές, αλλά θα υφίστατο συντριβή στην Τσατάλτζα. Ο οθωμανικός στρατός υπολόγιζε ότι η οθωμανική νίκη θα ήταν βέβαιη, αν η Ελλάδα τηρούσε μια ευμενή ουδετερότητα και η Ρουμανία μετέφερε στρατεύματα στη Δοβρουτσά, ώστε η Βουλγαρία να μη μετακινήσει στρατεύματα

15. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* (στο εξής PAAA), R 7531, Akten betreffend Beziehungen Griechenlands zu Bulgarien Bd. 2 (vom 19 September 1906 bis 31 Mai 1913), Γερμανική Πρεσβεία προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. εγγρ. 68, Αθήνα, 2 Οκτωβρίου 1908.

16. PAAA, ό.π., αρ. εγγρ. 68.

17. PAAA, ό.π., αρ. εγγρ. 68.

18. PAAA, R 7531, Akten betreffend Beziehungen Griechenlands zu Bulgarien, Bd. 2 (vom 19 September 1906 bis 31 Mai 1913), Γερμανική Πρεσβεία προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. εγγρ. 315, Θεραπιά, 30 Σεπτεμβρίου 1908.

από τα βουλγαρορουμανικά σύνορα¹⁹.

Η Ρωσία, που έβλεπε με ανησυχία την πολιτική μεταβολή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς ήταν ορατό το ενδεχόμενο της αποσταθεροποίησής της, κάλεσε τη Βουλγαρία να μην επιδοθεί σε περιπέτειες και να μην ανακηρύξει την ανεξαρτησία της, παραβιάζοντας τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου, αλλά να αφήσει να θεωρηθεί υπεύθυνη η Αυστροουγγαρία για την παραβίαση των διεθνών συνθηκών. Αυτή ήταν η συμβουλή του Ιζόλσκυ (Izvol'sk'j), του Ρώσου υπουργού Εξωτερικών, προς τον Δημήτρη Στάντσοφ (Dimitâr Stančov), τον διπλωματικό πράκτορα της Βουλγαρίας στο Παρίσι, κατά τη συνάντησή τους στο Karlsbad στα τέλη Αυγούστου²⁰. Ήταν γνωστό ότι η Αυστροουγγαρία σχεδίαζε την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Αν συγκαλείτο μια διεθνής συνδιάσκεψη για την αναθεώρηση των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου, όπως σχεδίαζε η ρωσική διπλωματία, τότε η Ρωσία θα έθετε και το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας. Όταν στις 15 Σεπτεμβρίου 1908 ο Ιζβόλσκυ συναντήθηκε με τον βαρόνο Αίρενταλ (Aerental), τον υπουργό Εξωτερικών της Αυστροουγγαρίας, στο Buchlau της Τσεχίας, ο τελευταίος ενημέρωσε τον Ιζβόλσκυ ότι ορισμένες περιστάσεις ίσως οδηγούσαν στο μέλλον την Αυστροουγγαρία να προσαρτήσει τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη²¹. Στην παρατήρηση του Ιζβόλσκυ ότι το ζήτημα αυτό ενδιαφέρει όλες τις χώρες που υπέγραψαν τη Συνθήκη του Βερολίνου και ενδεχομένως να θέσει σε κίνδυνο την ειρήνη στα Βαλκάνια και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Αίρενταλ απάντησε ότι η Αυστροουγγαρία θεωρούσε το ζήτημα διμερές, που αφορούσε απλά τις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγαρίας, και για τη διατήρηση της ειρήνης θα απέσυρε τα στρατεύματά της από το Σαντζάκι του Νόβι Πάζαρ (Novi-Pazar), αναγνωρίζοντας εκεί τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου²². Ο Ιζβόλσκυ

ανταπάντησε ότι η Ρωσία δεν θα κήρυττε πόλεμο, αλλά, καθώς επρόκειτο για παραβίαση ενός άρθρου της Συνθήκης του Βερολίνου, θα εγειρόταν ζήτημα αναθεώρησής της. Στην περίπτωση αυτή η Ρωσία θα έθετε ζήτημα ανοίγματος των Στενών, ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, διόρθωσης των συνόρων της Σερβίας με τη Βοσνία, αποκατάστασης των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Μαυροβουνίου στις ακτές²³.

Η συνομιλία του Ιζβόλσκυ με τον Αίρενταλ είχε ακαδημαϊκό χαρακτήρα και δεν επρόκειτο για καμιά επίσημη συμφωνία ανάμεσα στη Βιέννη και την Αγία Πετρούπολη. Σε κάθε περίπτωση η Αυστροουγγαρία ήθελε να αποφύγει τη διεθνοποίηση της επικείμενης προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και τη σύνδεσή της με το ζήτημα των Στενών. Αλλά, για να εξευμενίσει τη Βουλγαρία και ίσως και τη Ρωσία, συναίνεσε κατά βάση στην ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας. Όταν ο Φερδινάνδος επισκέφθηκε τη Βουδαπέστη (10-12/23-25 Σεπτεμβρίου 1908), για να παρευρεθεί στις εορταστικές εκδηλώσεις για την 60ή επέτειο της ανάρρησης στον θρόνο του Φραγκίσκου Ιωσήφ, κατά τη συνάντησή του με τον Αίρενταλ, ο τελευταίος δεν υπήρξε αρνητικός στο ζήτημα της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας²⁴.

Η ιταμή στάση της Βουλγαρίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο ζήτημα των σιδηροδρόμων έγινε αισθητή ως το προσοίμιο ενδεχόμενης ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της και σχολιαζόταν στον βρετανικό και τον ελληνικό Τύπο κατά τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου 1908, ιδιαίτερα μετά τη συνάντηση του Φερδινάνδου με τον Φραγκίσκο Ιωσήφ²⁵. Η βρετανική κυβέρνηση επεδίωκε τη σταθεροποίηση του νεοτουρκικού καθεστώτος και προσπάθησε να αποτρέψει τη Βουλγαρία να ανακηρύξει την ανεξαρτησία της, επισημαίνοντας ότι η βουλγαρική κυβέρνηση θα έπρεπε να αναλάβει όλους τους κινδύνους που θα συνεπαγόταν η παρα-

19. ΡΑΑΑ, ό.π., αρ. εγγρ. 315.

20. El. Stelova – St. Grânčarov, *Istorijska na Nova Bâlgarija 1877-1944*, III, Σόφια 2006, 217.

21. G. P. Gooch – H. Temperley (εκδ.), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, V, *The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-1909*, Λονδίνο 1953, 383.

22. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π., 383.

23. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π., 383.

24. Stelova-Grânčarov, ό.π. (σημ. 20) 219.

25. *Εμπρός*, 13 Σεπτεμβρίου 1908.

βίαση της συνθήκης του Βερολίνου²⁶. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και οι συστάσεις της Ρωσίας προς τη Σόφια²⁷.

Αλλά η απόφαση του Φερδινάνδου ήταν αμετάκλητη. Στις 21 Σεπτεμβρίου / 4 Οκτωβρίου 1908, την ημέρα της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, ο Φερδινάνδος επέστρεψε στη Βουλγαρία μετά το πολήμερο ταξίδι του στην Ευρώπη. Στις 22 Σεπτεμβρίου / 5 Οκτωβρίου 1908 στην εκκλησία των 40 μαρτύρων στο Βελικό Τύρνοβο, την πρωτεύουσα του δεύτερου βουλγαρικού μεσαιωνικού κράτους, παρόντων όλων των υπουργών, ο Φερδινάνδος ανέγνωσε το μανιφέστο της ανακήρυξης της Βουλγαρίας σε Ανεξάρτητο Βασίλειο υπό την επωνυμία Τρίτο Βουλγαρικό Βασίλειο και έλαβε τον τίτλο του βασιλέως²⁸.

Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας δεν αποτέλεσε έκπληξη για την κυβέρνηση Θεοτόκη. Ωστόσο, η συντονισμένη ενέργεια της Βιέννης και της Σόφιας προκάλεσε ανησυχία στην Αθήνα. Επειδή επρόκειτο για μια παραβίαση της συνθήκης του Βερολίνου και οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις είχαν ήδη διασπαστεί και συγκροτήσει συνασπισμούς, επισημάνθηκε στον ελληνικό τύπο ο κίνδυνος μιας διεθνούς κρίσης από το βουλγαρικό πραξικόπημα που στήριξε η Αυστροουγγαρία.

...Ευρισκόμεθα ούτω εν μέσω σοβαροτάτης διεθνούς περιπλοκής. Ποία θα είναι αι άμεσοι ή έμμεσοι συνέπειαι ουδείς δύναται να προΐδη από τούδε. Βεβαίως το βουλγαρικόν πραξικόπημα αποτελεί κατάφωρον αφορμήν πολέμου. Οι αμερολήπτως δε κρίνοντες τα πράγματα οφείλουν να αναγνωρίσουν, ότι ο χαρακτηρισμός τον οποίον δίδουν εις το διάβημα της Βουλγαρίας αι αγγλικά εφημερίδες αποκαλούσαι αυτό «κυνικόν», είναι δικαιοτάτος. Επί μακράν σειράν ετών οι Βούλγαροι διακηρύττουν, ότι πάσαι αι ενέργειαι των εν Μακεδονία τείνουν εις το να απαλλάξουν τους ομοφύλους των από τα κακά της τουρκικής διοικήσεως και αυθαιρεσίας. Αλλά την στιγμήν, κατά την οποίαν δια της εφαρμογής του συντάγματος ανα-

τέλλουν ημέραι ειρήνης και ισοπολιτείας δι' όλους τους πληθυσμούς εν Τουρκία, αυτοί καταβάλλουν την εσχάτην προσπάθειαν δια να κλονίσουν το νέον καθεστώς και να δημιουργήσουν ανωμαλίας, δυναμένες να παρατείνουν την προτέραν κατάστασιν, εκείνην την κατάστασιν ακριβώς, εναντίον της οποίας οι Βούλγαροι εφάνησαν πάντοτε εξεγειρόμενοι και από την οποίαν εξήτουν, κατά τας διαβεβαιώσεις των, να λυτρώσουν τους Μακεδόνας. Ευλογωτέρα λοιπόν και μάλλον δικαία αφορμή προς κήρυξιν πολέμου εκ μέρους της Τουρκίας δεν υπάρχει²⁹.

Η πολιτική κρίση στα Βαλκάνια είχε άμεσο αντίκτυπο στα διεθνή Χρηματιστήρια. Στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου και των Παρισίων υπέστησαν έκπτωση τα χρεόγραφα της Αγγλίας, της Ρωσίας, της Αυστροουγγαρίας, της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ το Χρηματιστήριο Αθηνών έκλεισε την επαύριο της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας με μειωμένες τιμές³⁰. Η κρίση θα κλιμακωνόταν, αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία κήρυττε πόλεμο στη Βουλγαρία και οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις θα έπρεπε να λάβουν θέση. Δεν υπήρχε αμφιβολία στην Ελλάδα ότι οι Βούλγαροι αρχικά θα είχαν επιτυχίες, έως ότου η Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταφέρει στρατό από την Ασία και ανακόψει τη βουλγαρική προέλαση. Αν, όμως, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υποχωρούσε και αποδεχόταν τα τετελεσμένα, τότε για την ελληνική πλευρά ο κίνδυνος εντοπιζόταν στην αποθράσυνση των Βουλγάρων και στην πρόκληση νέων επεισοδίων³¹.

Στις 23 Σεπτεμβρίου / 6 Οκτωβρίου το βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο ενημέρωσε επίσημα την ελληνική κυβέρνηση για την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Ανεξάρτητο Βασίλειο, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι η νέα εποχή που διανοίγεται για το βουλγαρικό κράτος θα συμβάλει στην ανάπτυξη και την εμπέδωση των έξοχων σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας³². Την αισιοδοξία, ωστόσο, αυτή δεν συμμερίστηκε η ελληνική

26. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π. (σημ. 21) 372.

27. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π. (σημ. 21) 375.

28. Για τις διεθνείς διαστάσεις της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας σε συνάρτηση με την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, βλ. την έκδοση νέων διπλωματικών εγγράφων από τα βουλγαρικά κρατικά αρχεία: C. Biljarski (επιμ.), *100 Godini ot objavjavaneto na Nezavisimosta na Bălgarija, Izvestija na Dăržavnite Archivi* 95-96, Σόφια 2008.

29. *Νέον Άστυ*, 23 Σεπτεμβρίου 1908.

30. *Νέον Άστυ*, 24 Σεπτεμβρίου 1908.

31. *Νέον Άστυ*, 23 Σεπτεμβρίου 1908.

32. CDA, *Fond 322 K, Opis 1, Archivna Edinica 220*, βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο προς Μπαλτατζή αρ. εγγρ. 574, Αθήνα, 23 Σεπτεμβρίου 1908.

κυβέρνηση. Την ίδια μέρα πραγματοποιήθηκε υπουργική σύσκεψη στο Υπουργείο Στρατιωτικών, στην οποία παρέστησαν ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης, ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Μπαλτατζής και ο υπουργός Εσωτερικών Νικόλαος Λεβίδης. Στη σύσκεψη συζητήθηκε η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, χωρίς όμως να ληφθεί κάποια απόφαση για τις αντιδράσεις της Ελλάδας³³. Η κυβέρνηση Θεοτόκη αντιμετώπισε τα διλήμματα της κυβέρνησης Δηλιγιάννη το 1885, κατά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία: να επωφεληθεί από την κρίση και να απαιτήσει εδαφική αποζημίωση στην Ήπειρο ή στη Μακεδονία λόγω της καταστρατήγησης της Συνθήκης του Βερολίνου ή να συμμαχήσει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά της Βουλγαρίας, εξασφαλίζοντας κάποιες παραχωρήσεις στη Μακεδονία; Η πρώτη επιλογή ενείχε πολλούς κινδύνους. Η κυβέρνηση Θεοτόκη είχε επικροτήσει την πολιτική μεταβολή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και, τουλάχιστον στην παρούσα φάση, δεν θα διακύβευε τις φιλικές σχέσεις με το καθεστώς των Νεοτούρκων. Η δεύτερη επιλογή εντασσόταν μέσα στην παραδοσιακή πολιτική της Αθήνας μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας συνιστούσε πλήγμα για την Ελλάδα. Η Ανατολική Ρωμυλία θα αποτελούσε πλέον *de jure* τμήμα του βουλγαρικού κράτους. Έτσι, ούτε ο Σουλτάνος ούτε το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα είχαν το δικαίωμα να παρεμβαίνουν υπέρ των ψυχорραγουσών ελληνικών κοινοτήτων. Παρά το ανθελληνικό κίνημα του 1906, δεν είχε εξαλειφθεί η ελπίδα ότι θα ήταν εφικτή η επαναλειτουργία των ελληνικών κοινοτήτων και η αποκατάσταση των Ελλήνων πατριαρχικών μητροπολιτών, όσο η Βουλγαρία ήταν αυτόνομη ηγεμονία. Δεν ήταν τυχαίο ότι οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης αντέδρασαν εντονότερα από τους Τούρ-

κους, όταν έγινε γνωστή η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας. Χαρακτηριστική είναι η σχετική έκθεση (7 Οκτωβρίου 1908) του βουλγαρικού διπλωματικού πρακτορείου στην Κωνσταντινούπολη:

Τις πρώτες 3-4 μέρες μετά την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο τα πνεύματα του τουρκικού πληθυσμού δεν ήταν τόσο ερεθισμένα όσο των Ελλήνων... Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να αποδεχτούν ότι η Ανατολική Ρωμυλία θα παραμείνει στο Βουλγαρικό Βασίλειο και ότι έσβησαν όλα τους τα όνειρα για την επιστροφή των μητροπόλεων, των εκκλησιών και των σχολείων. Από εδώ απορρέει η σκληρή τους στάση κατά των Βουλγάρων και η δίψα τους για διαδηλώσεις εναντίον μας. Οι Νεότουρκοι, μόλις είδαν ότι ο αναβρασμός άρχισε να εντείνεται, άφησαν τον πληθυσμό να εκφράσει τα αισθήματά του και επέτρεψαν τις διαδηλώσεις εναντίον της Βουλγαρίας και της Αυστρίας. Αυτές οι διαδηλώσεις, ωστόσο, οργανώθηκαν κυρίως από τους Έλληνες με εξαίρεση τη διαδήλωση κοντά στην Αγία Σοφία στην οποία πήραν μέρος Τούρκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι και άλλοι. Όλοι οι διαδηλωτές ήταν Έλληνες από την κατώτατη τάξη και Τούρκοι αντιδραστικοί και πρώην κατάσκοποι. Μόλις το Νεοτουρκικό Κομιτάτο παρατήρησε ότι οι διαδηλώσεις άρχισαν να προσλαμβάνουν επικίνδυνο χαρακτήρα, καθώς οι αντιδραστικοί ήθελαν να τις εκμεταλλευτούν για τους σκοπούς τους, τις απαγόρευσε...»³⁴.

Αν η Βουλγαρία παρέμενε ατιμώρητη και οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις αποδέχονταν το γεγονός, το κύρος του Φερδινάνδου ως βασιλέως πλέον της Βουλγαρίας θα αυξανόταν και το Τρίτο Βουλγαρικό Βασίλειο θα αναζητούσε από θέση ισχύος περιπέτειες στη Μακεδονία. Στην Αθήνα γνώριζαν ότι η Βουλγαρία ήταν υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη. Για τους λόγους αυτούς η κυβέρνηση Θεοτόκη διαβεβαίωσε την Υψηλή Πύλη ότι σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου η Ελλάδα θα παρείχε στρατιωτική βοήθεια στους Νεότουρκους³⁵. Το ζή-

33. *Νέον Άστυ*, 24 Σεπτεμβρίου 1908.

34. V. Georgiev – St. Trifonov, *Istorija na Bălgarite 1878-1944 v Dokumenti*, I 1878-1912, Σόφια 1994, 270-271.

35. *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871-1914. Einzige vom Auswärtigen Amt autorisierte gekürzte Ausgabe des amtlichen Grossen Aktenpublikation der Deutschen Reichsregierung unter Leitung von A. M. Bartholdy und Fr. Thimme, Dritter Band*, Βερολίνο 1928, 241, γερμανική πρεσβεία προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. εγγρ. 9026, Θεραπιά, 12 Οκτωβρίου 1908. Τις ίδιες διαβεβαιώσεις παρείχε και η Σερβία στην κυβέρνηση του Κιαμίλ Πασά. Αλλά υπήρχε συμφωνία μεταξύ Βιέννης και Σόφιας που υποχρέωνε την Αυστροουγγαρία να εισβάλει στη Σερβία, αν η τελευταία εξαπέλυε επίθεση κατά της Βουλγαρίας. Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, ταυτόχρονα με την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία και κατόπιν συνεννόησης της Αυστροουγγαρίας με τη Βουλγαρία, αποτελούσε για τη Σερβία βουλγαρική προδοσία, παραβίαση των σερβοβουλγαρικών συνθηκών του 1904 και πλήγμα κατά της ρωσικής πολιτικής στα Βαλκάνια. Βλ. τις διαμαρτυρίες του Πάσιτς (Pašić) προς τον

τημα, επομένως, ήταν κατά πόσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν έτοιμη για πόλεμο με τη Βουλγαρία. Για την Υψηλή Πύλη, όπως και για την Ελλάδα, δύο ήταν οι βασικές συνέπειες του βουλγαρικού πραξικοπήματος: 1) Αν ο Φερδινάνδος έφερε τον τίτλο «Βασιλεύς Βουλγάρων», θα μπορούσε να ενεργεί στο όνομα και των Βουλγαρομακεδόνων στην οθωμανική επικράτεια, στους οποίους η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας δεν έμεινε χωρίς απήχηση. 2) Με τη σύμβαση του Τοπχανέ (1886) η Ανατολική Ρωμυλία *de jure* παρέμεινε οθωμανική επαρχία, ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας θα εκτελούσε και τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητού της Ανατολικής Ρωμυλίας. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια προσωπική ένωση. Έτσι, ετέθη το νομικό ζήτημα για την Υψηλή Πύλη, αν δηλαδή οι όροι *ανεξαρτησία* και *βασιλείο* αναφέρονταν στη βουλγαρική ηγεμονία ή συμπεριελάμβαναν και την Ανατολική Ρωμυλία. Αν η Ανατολική Ρωμυλία *de jure* έπανε να υπάρχει ως *buffer state* μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Βουλγαρίας, τότε οι Βούλγαροι θα ενθαρρύνονταν να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους στη Μακεδονία³⁶.

Ενώ στην Αθήνα επικρατούσε πνεύμα συνεννόησης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η απόφαση των Κρητών να κηρύξουν την ένωση με την Ελλάδα έθεσε την κυβέρνηση Θεοτόκη ενώπιον σκληρών διλημάτων. Όταν έγινε γνωστή στην Κρήτη η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, αμέσως ο Βενιζέλος, στις 23 Σεπτεμβρίου, απέστειλε επιστολή στους «αγαπητούς συμπατριώτας» με το λιτό περιεχόμενο, «*Της Βουλγαρίας ανακηρυχθείσης εις Βασιλείον ανάγκη αμέσως αύριον να κηρύζωμεν και ημείς την ένωσιν. Παραλάβετε ό-*

σον περισσότερους δύνασθε αόπλους και έλθετε αύριον εις Χανιά έως τις 2 μ.μ. Ζήτω το έθνος, ζήτω η ένωσις»³⁷.

Στις 24 Σεπτεμβρίου / 7 Οκτωβρίου Κρήτες οπλαρχηγοί, νόμιμοι εκπρόσωποι της Κρητικής Πολιτείας και πλήθος κόσμου σε πάνδημο συλλαλητήριο στα Χανιά κήρυξαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και προσκάλεσαν τον βασιλέα Γεώργιο Α΄ των Ελλήνων να καταλάβει το νησί με στρατό και να κυβερνήσει. Τα διεθνή στρατεύματα, ήδη βρισκόμενα σε διαδικασία αποχώρησης, παρέμειναν θεατές των τεκταινομένων. Σε έκτακτη σύνοδο η Βουλή των Κρητών στις 29 Σεπτεμβρίου κήρυξε την ανεξαρτησία της Κρήτης και την ένωσή της με το Βασίλειο της Ελλάδας σε μια αδιαίρετη Συνταγματική Πολιτεία.

Τα γεγονότα στην Κρήτη προκάλεσαν έκπληξη στην Αθήνα και ο πρωθυπουργός Θεοτόκης, μόλις πληροφορήθηκε από τον Μπαλτατζή το συμβάν στα Χανιά στις 24 Σεπτεμβρίου / 7 Οκτωβρίου, χαρακτήρισε την κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα ως απόρροια του βουλγαρικού πραξικοπήματος και εξέφρασε την πεποίθηση ότι οι Κρήτες θα επιδείκνυαν πνεύμα φρονήσεως και δεν θα παρασύρονταν από τον ούτως ή άλλως εύλογο ενθουσιασμό³⁸.

Καθώς η ελληνική εξωτερική πολιτική είχε ως άξονα τη συγκρότηση μιας συμμαχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά της Βουλγαρίας, η νέα φάση του Κρητικού ζητήματος υπονόμεινε την προσπάθεια της Αθήνας και αποτελούσε ένα νέο πλήγμα για το καθεστώς των Νεοτούρκων. Τα πρώτα σχόλια του ελληνικού Τύπου δεν ήταν κολακευτικά για τους Κρήτες. Η εφημερίδα *Εμπρός* χαρακτηρί-

Ιζβόλσκυ κατά την επίσκεψη του πρώτου στην Αγία Πετρούπολη (16 / 29 Οκτωβρίου 1908), στη συλλογή εγγράφων *100 Godini ot objanjananeto na Nezavisimosta na Bǎlgaria*, ό.π. (σημ. 28) 322-323.

36. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π. (σημ. 21) 426, Βρετανική Πρεσβεία προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. τηλεγρ. 317, Θεραπιά, 12 Οκτωβρίου 1908, Η κατάληψη των Ανατολικών Σιδηροδρόμων και η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας είχαν θετική απήχηση στους Βουλγαρομακεδόνες, με εξαίρεση την ομάδα του Γιάνε Σαντάνσκυ (Jane Sandanski) που επεδίωκε συνεργασία με τους Νεότουρκους. Ο Σαντάνσκυ καταδίκασε την πράξη του Φερδινάνδου να ανακηρύξει την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας και να λάβει τον τίτλο του βασιλέα, διότι υπονόμεινε το καθεστώς των Νεοτούρκων, από το οποίο οι Βουλγαρομακεδόνες προσδοκούσαν την αποκέντρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση αυτόνομης Μακεδονίας. Βλ. I. Burilkova – C. Biljarski (επιμ.), *Jane Sandanski, Spomeni*, Σόφια 2007, 262-265. Η δολοφονική απόπειρα κατά του Σαντάνσκυ στη Θεσσαλονίκη, τον Σεπτέμβριο του 1908 και τον Αύγουστο του 1909, ήταν μάλλον πράξη εκδίκησης των οπαδών του Μπόρις Σαράφωφ (Boris Sarafov), ο οποίος είχε δολοφονηθεί το 1907 από τον Τόντωρ Πανίτσα (Todor Panica), μετά από εντολή του Σαντάνσκυ.
37. *Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθερίου Βενιζέλου-Αρχειό Ελευθερίου Βενιζέλου* (στο εξής: ΠΙΕΒ-ΑΕΒ), *Φάκελος Ι/28/6*, επιστολή Βενιζέλου προς αγαπητούς συμπατριώτας (άνευ ημερομηνίας).
38. *Εμπρός*, 25 Σεπτεμβρίου 1908.

σε την αυθαίρετη ενέργεια των Κρητών άκαιρη, ολέθρια για την Ελλάδα, πράξη που τορπίλιζε την ελληνοοθωμανική συμμαχία και ενείχε τον κίνδυνο να εξαναγκάσει τελικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία να συνεννοηθεί με τη Βουλγαρία³⁹. Η εφημερίδα το *Νέον Άστυ* σε κύριο σχόλιό της την επαύριο της κήρυξης της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα παραδέχτηκε ότι το διάβημα των Κρητών προκάλεσε έκπληξη στην Ελλάδα, αλλά επεσήμανε και τις θεμελιώδεις διαφορές που υπήρχαν από την άποψη του διεθνούς δικαίου ανάμεσα στο βουλγαρικό πραξικόπημα και στην κίνηση των Κρητών: στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για παραβίαση της συνθήκης του Βερολίνου, η δεύτερη περίπτωση ήταν διαφορετική. Στην Κρήτη ο Σουλτάνος είχε απλά την υψηλή επικυριαρχία, το Κρητικό ζήτημα είχε στην ουσία διεθνοποιηθεί, ήταν θέμα που αφορούσε τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες απλά δεν έκριναν κατάλληλη τη χρονική στιγμή της ένωσης με την Ελλάδα. «*Αλλ' η στιγμή αυτή επήλθεν ήδη προφανώς, διότι ουδεμία άλλη διεθνής ευκαιρία δύναται να θεωρηθή τόσο αρμοδία δια την προσάρτησιν της Κρήτης εις την Ελλάδα, όσον η παρούσα, κατά την οποίαν υποτελής Ηγεμονία, έχουσα υποχρέωσιν φόρου προς την Τουρκίαν, αποσπάται οριστικώς αυτής παρά τας ρητάς διατάξεις ευρωπαϊκής συνθήκης... Η Ελλάς δεν επιθυμεί να παράσχη πράγματα εις την Τουρκίαν, αλλά νομίζει, ότι δικαιούται να επιδιώξη την βελτίωσιν της θέσεώς της, όταν μάλιστα εκ τούτου η Τουρκία δεν έχει πράγματι να ζη-*

μιωθή, αλλ' ασφαλώς να κερδίση. Διότι εάν δια της προσαρτήσεως της Κρήτης ενισχύεται η χώρα ημών, τούτο ακριβώς είναι και το αληθές συμφέρον της Τουρκίας, διότι ενισχυομένη η Ελλάς θα δυνηθή να παράσχη εις αυτήν ισχυράν συνδρομήν εις πάσαν περίπτωσιν. Η Κρήτη λοιπόν έρχεται εγγύτερον προς την Τουρκίαν και θα είναι δι' αυτήν χρησιμότερα προσαρτωμένη εις την Ελλάδα, παρά μένουσα εις την θέσιν, εις την οποίαν ευρίσκεται ήδη. Οι πολιτικοί άνδρες της Τουρκίας οφείλουν ν' αναγνωρίζουν τούτο, διότι στηρίζεται, νομίζομεν, επί λογικής ακαταμαχήτου»⁴⁰.

Άλλη διαφορά ήταν το γεγονός ότι την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας σχεδίασε ο ηγεμόνας Φερδινάνδος, ενώ στην περίπτωση της Κρήτης ο βασιλιάς Γεώργιος Α' δεν είχε καμιά ανάμιξη στα γεγονότα, κατά συνέπεια δεν επρόκειτο για πραξικόπημα, αλλά η Ελλάδα «δεν δύναται βεβαίως να κωφεύση εις την φωνήν του Κρητικού λαού, μη δυναμένου να ανεχθή επί πλέον το σημερινόν καθεστώς, το οποίον εθεωρήθη ανέκαθεν ως προσωρινόν, ως πρόδρομος της αναποφεύκτου προσαρτήσεως της νήσου εις την Ελλάδα. Αλλ' η θέσις της Κρήτης, η οποία δεν είναι χώρα ηπειρωτική, ούτε ευρίσκεται πλησίον των μερών εις τα οποία διεξάγεται ο οξύς φυλετικός αγών, καθώς και αι εξαιρετικά συνθήκαι, υπό τας οποίας αυτή διατελεί, καθιστούν την ποθητήν λύσιν δυνατήν και εύκολον, διότι δεν απειλείται κανείς κίνδυνος περιπλοκών»⁴¹.

39. «*Η δε κήρυξις της ενώσεως εν Κρήτη υπό τοιαύτας δυσχερείς δια την Τουρκίαν και την Ελλάδα συνθήκας, οσονδήποτε υπέρμετρος πατριωτισμός και αγανάκτησις την υπηγόρευσε, είναι απόφασις ολεθρία, ελέγχουσα εσχάτην αφροσύνην και απόγνωσιν... Εκείνο όπερ προέχει κατά την κρίσιμον ταύτην ώραν είναι η ενίσχυσις της Τουρκίας και η διατήρησις του εν αυτή καθεστώτος, όπερ ενδιαφέρει εξίσου ημάς μετά των Τούρκων, αν ουχί και πλείοτερον αυτόν. Ούτε επιτρέπεται εις τον Κρητικόν λαόν και τους ηγέτας αυτού να προβαίνωσιν εις διαβήματα άνευ βολιδοσκοπήσεως επισταμένης των πραγμάτων και συνεννοήσεως μετά των εν Ελλάδι. Διότι η απόφασις αυτών, την οποίαν εξέφρασαν και άλλοτε οσάκις, υπέρ ης αγωνίσθησαν απειράκις, και περί της οποίας ουδείς αμφιβάλλει εν Ευρώπη, οσηνδήποτε συγκίνησιν και αν διεγείρει εις τας ψυχάς ημών, δεν θα εύρη ήδη εν Αθήναις ανάλογον απήχησιν. Και έπρεπε να ενοήσωσιν οι εν Κρήτη βαθύτερον την θέσιν της Ελλάδος, συναισθανόμενοι ότι, καθ' ήν στιγμήν δίδομεν την χείραν εις την Τουρκίαν και κηρύσσομεν το δόγμα του σεβασμού προς το καθεστώς, θα διεπράττομεν έργον αξιοθρηνήτου παρασπονδίας, εάν ηυξάνομεν τους κινδύνους του καθεστώτος τούτου και διασαλεύσομεν αυτό εξ αμίλλης προς τους κηρυγμένους εχθρούς μας... Κίνημα όμως εξ εμπνεύσεως τυχαίας, άνευ άλλου εφοδίου εκτός του σκοπού της αντιδράσεως προς τους Βουλγάρους και με τον κίνδυνον της αναστολής της αποχωρήσεως του Ευρωπαϊκού στρατού εκ Κρήτης, αποδεικνύει ότι δεν γνωρίζομεν να πολιτευόμεθα ούτε ειλικρινώς ούτε ευφύως και προ πάντων, αναλόγως προς τα περιστάσεις. Είναι ως να λέγωμεν προς την Τουρκίαν, ότι δεν πρέπει να έχη πίστιν εις τη φιλίαν ημών και ότι αν θέλη να σωθή από την επέκτασιν της αρπαγής και την αποσύνθεσιν, πρέπει να σπεύση ν' αναγνωρίση το τετελεσμένον εν Βουλγαρία και ενούμενη μετ' αυτής να εξασφαλίση δια στιβαρωτέρας συμμαχου την κατάστασιν... Δυνάμεθα ν' αποδεχθώμεν το διάβημα ως πολιτικήν αντίδρασιν προς την Βουλγαρίαν, ως επιχείρημα δυνάμενον ν' αποδείξη εις την Ευρώπην τας συνεπειάς του εν Τυρνόβω πραξικοπήματος και να το χρησιμοποιήσωμεν μόνον εφόσον συμφέρι τούτο εις την Τουρκίαν. Αλλ' όχι ως διάβημα εκ του οποίου δυνάμεθα να πραγματοποιήσωμεν πόθους ή να καρπωθώμεν ωφελήματα...»*, Εμπρός, 25 Σεπτεμβρίου 1908.

40. *Νέον Άστυ*, 25 Σεπτεμβρίου 1908.

41. *Νέον Άστυ*, 26 Σεπτεμβρίου 1908.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη τήρησε τη γνωστή «άψογον στάσιον». Επεσήμανε αμέσως στις Μεγάλες Δυνάμεις ότι ήταν δική τους αρμοδιότητα η διευθέτηση του Κρητικού ζητήματος με βάση την εξής γραμμή: αν ικανοποιούνταν οι φιλοδοξίες της Βιέννης και της Σόφιας, τότε οι Μεγάλες Δυνάμεις όφειλαν όχι μόνο να αποδεχτούν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αλλά και να εξασφαλίσουν νέες παραχωρήσεις στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴².

Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Κρητικό ζήτημα δεν ήταν ενιαία. Η Αγγλία ήταν κατηγορηματικά κατά της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα στην παρούσα φάση, διότι θα υπονομευόταν περισσότερο το ούτως ή άλλως πληγέν καθεστώς των Νεοτούρκων, ενόψει και του προεκλογικού αγώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την ανάδειξη της Βουλής. Εν τέλει η Αγγλία απείλησε με αναστολή της αποχώρησης των βρετανικών στρατευμάτων από το νησί⁴³. Η βρετανική διπλωματία εκτιμούσε ότι σε αντίθεση με την περίπτωση της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας, όπου η Αγγλία δεν μπορούσε να αποτρέψει τις εξελίξεις, στο Κρητικό ζήτημα η Αγγλία μπορούσε να επιβάλει τη θέση της. Η Γαλλία συναίνεσε στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Τα γαλλικά σχέδια για εξοπλισμό του ελληνικού στόλου και η επιθυμία της Γαλλίας να αυξήσει την επιρροή της στο ελληνικό βασίλειο καθόρισαν τη στάση του Κλεμανσώ (Clemenceau). Η Ρωσία επιφυλάχτηκε να θέσει προς συζήτηση το Κρητικό ζήτημα στο περιθώριο της σχεδιαζόμενης Διεθνούς Συνδιάσκεψης για την αναθεώρηση των αποφάσεων της συνθήκης του Βερολίνου. Γερμανία και Αυστροουγγαρία τάχθηκαν κατά της ανακίνησης του Κρητικού ζητήματος⁴⁴.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη εξέταζε δύο επιλογές για την προώθηση του Κρητικού ζητήματος. Σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου, η Ελλάδα να παράσχει στρατιωτική βοήθεια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία σε αντάλλαγμα θα επικύρωνε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και θα προέβαινε σε παραχωρήσεις προς τον Ελληνι-

σμό. Η δεύτερη επιλογή ήταν η λύση του Κρητικού ζητήματος στην προβλεπόμενη Διεθνή Συνδιάσκεψη, τη σύγκληση της οποίας επεδίωκε κυρίως η Ρωσία. Τα ελληνικά επιχειρήματα ήταν ότι η Κρήτη ήταν αυτόνομη, από το 1906 ο βασιλεύς των Ελλήνων είχε το δικαίωμα να διορίζει τον Ύπατο Αρμοστή και τα διεθνή στρατεύματα επρόκειτο να αποχωρήσουν πλήρως το 1909, η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα ήταν μια τυπική διαδικασία, δεν ήταν πράξη στρεφόμενη κατά της συμμάχου Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από νομική άποψη το βουλγαρικό πραξικόπημα αποσυνδέθηκε από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Την απόφαση της κυβέρνησης Θεοτόκη, μετά το βουλγαρικό πραξικόπημα, να μην αναζητήσει περιπέτειες στον Βορρά (για παράδειγμα στην Ήπειρο), αλλά να υπερασπιστεί την υπόθεση της Κρήτης με διπλωματικά μέσα επικρότησε και ο Βενιζέλος σε επιστολή του (12 Οκτωβρίου 1908) προς τον Αθανάσιο Μιαούλη.

Θα διέπραττε σφάλμα κεφαλαιώδες η Κυβέρνησις, αν, ως αντάλλαγμα δια το Βουλγαρικόν πραξικόπημα εξήτει επέκτασιν των Ελληνικών ορίων προς βορράν. Όχι μόνον θα ανέτρεπε εν μια στιγμή όλην την πολιτικήν, την οποίαν και η Κυβέρνησις και το έθνος ολόκληρον διεχάραξαν απέναντι του νέου εν Τουρκία πολιτικού καθεστώτος, το οποίον εδημιούργησε το κίνημα των Νεοτούρκων, αλλά και θα έβαινε εις ασφαλή αποτυχίαν, όχι μόνον διότι η αντίστασις της Τουρκίας θα ήτο ακατανίκητος, αλλά και διότι ουδεμία των Μ. Δυνάμεων θα υπεστήριζε τοιαύτας αξιώσεις. Θα συνετέλει δε τοιαύτη πολιτεία ημών εις τούτο μόνον, να καταστήση ενδοτικωτέραν την Πύλην προς πάσαν Βουλγαρικήν αξίωσιν, δια να δυνηθή αύτη να στραφή αδεώς καθ' ημών. Ελπίζω ότι οι εν τη ελευθέρα Ελλάδι συναισθάνονται καλώς εις ποίαν υποδεή θέσιν ευρισκόμεθα απέναντι του Βουλγαρισμού, όταν ούτος μεν δύναται να παρατάξη 300 χιλ. στρατού πρώτης τάξης, ημείς δε ουδέ το πέμπτον ίσως του αριθμού τούτου. Η συναίσθησις αύτη πρέπει να ελπίζωμεν ότι θα φέρη τάχιστα τοιαύτην ανάνηψιν της εν Ελλάδι κοινής γνώμης και τοιούτον συγκλονισμόν της εθνικής ψυχής, ώστε να καταστή δυνατή ριζική μεταβολή των καθ' ημάς πραγμάτων, άνευ της οποίας φερόμεθα εις ασφαλές εθνικό ναυάγιον. Δια τούτο ορθώς η Ελληνική Κυβέρνησις έπραξε, στρέψασα την διπλωματικήν της ενέργειαν εις εξασφάλισιν τουλάχι-

42. W. Zürrer, «Das Kreta-Problem 1908-1912. Über die Unfähigkeit zur diplomatischen Konfliktlösung vor dem Ersten Weltkrieg», *Südost-Forschungen* XXXVIII (1979) 42.

43. Zürrer, *ό.π.*, 42-43.

44. Zürrer, *ό.π.*, 43-44.

στον της επιτυχίας της ενώσεως της Κρήτης, προς ην ένωσην απέβλεπον και αυτάι αυτάι αι Προστάτιδες Δυνάμεις, καθ' ον τρόπον διεμόρφωσαν το εν τη Νήσω καθεστώς μετά τον Θέρισσον. Το ατύχημα είναι ότι το Βουλγαρικό πραξικόπημα προκατέλαβεν ημάς, προ του συμπληρωθή η εκκένωσις της Νήσου υπό των διεθνών στρατευμάτων, η εξακολούθησις δε της παραμονής αυτών ενταύθα δεν επέτρεπεν όπως δημιουργήσωμεν και ημείς οι Έλληνες τετελεσμένον γεγονός εν Κρήτη...»⁴⁵.

Το κομιάτο «Ένωση και Πρόοδος» απέρριψε κατηγορηματικά τους όρους, υπό τους οποίους η κυβέρνηση Θεοτόκη ήταν πρόθυμη να συνάψει στρατιωτική συμμαχία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά της Βουλγαρίας⁴⁶. Παρά τις διαφορές που είχε το Κρητικό ζήτημα από το βουλγαρικό πραξικόπημα, οι Νεότουρκοι, ενόψει του προεκλογικού αγώνα, δεν ήθελαν να χρεωθούν μια ακόμα ήττα. Μετά από μια επιτυχή λύση του Κρητικού ζητήματος η Αθήνα θα μπορούσε να εγείρει διεκδικήσεις και αλλού, για παράδειγμα σε νησιά του Αιγαίου, ή να ανακινήσει το «Ηπειρωτικό ζήτημα». Έτσι, ερμήνευσε ο Τούρκος πρέσβης στην Αθήνα, Ναμί Μπέη, την περιοδεία του Ράλλη στη Μακεδονία και την Ήπειρο και το λαθρεμπόριο όπλων από την Κέρκυρα προς την Ήπειρο⁴⁷. Από την άλλη πλευρά ήταν γνωστό στους Οθωμανούς ότι η Βουλγαρία πάντα συνέδεε το Μακεδονικό ζήτημα με το Κρητικό. Αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδεχόταν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η Βουλγαρία όχι μονάχα δεν θα ικανοποιούνταν με

την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της από τις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά ίσως να ανακινούσε και το Μακεδονικό ζήτημα. Την κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα το βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο στην Αθήνα την απέδωσε σε ανάμιξη της ελληνικής κυβέρνησης, για να τεθεί το ζήτημα στη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Μεγάλων Δυνάμεων, και δεν χαρακτήρισε τυχαία την απουσία του Ύπατου Αρμοστή Αλέξανδρου Ζαΐμη από το νησί όταν κηρύχτηκε η ένωση⁴⁸.

Σταδιακά, ωστόσο, γινόταν σαφές ότι το ενδεχόμενο ενός βουλγαροτουρκικού πολέμου απομακρυνόταν. Λόγω του θρησκευτικού φανατισμού που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη μετά την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία και το βουλγαρικό πραξικόπημα οι Νεότουρκοι εκτιμούσαν ότι, σε περίπτωση πολέμου, τα συντηρητικά ισλαμικά στοιχεία, που στήριζαν τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β', θα επωφελούνταν της κατάστασης και θα αποσταθεροποιούσαν το νέο καθεστώς⁴⁹. Επιπλέον, είχε αρχίσει η προεκλογική περίοδος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μια πολεμική περιπέτεια θα έθετε σε κίνδυνο την πορεία προς τον Κοινοβουλευτισμό. Ταυτόχρονα, η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία με συλλογικό διάβημα, στις 14/27 Οκτωβρίου, κάλεσαν τη βουλγαρική κυβέρνηση να αποφύγει τη λήψη στρατιωτικών μέτρων και να αρχίσει επίσημες διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη για τη διευθέτηση του ζητήματος της αναγνώρισης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας

45. *ΙΣΕΒ-ΑΕΒ, φάκελος Ι/28/8*, επιστολή Βενιζέλου (12 Οκτωβρίου 1908) προς Αθανάσιο Μιαούλη.

46. Zürer, *ό.π.* (σημ. 42) 45.

47. F. R. Bridge (επιμ.), *Austro-Hungarian Documents relating to the Macedonian Struggle 1896-1912*, Θεσσαλονίκη 1976, 407. Με την περιοδεία του ο Δημήτριος Ράλλης αποσκοπούσε να εξακριβώσει το φρόνημα του υπόδουλου Ελληνισμού. Η αναφορά του Τούρκου πρέσβη στο «Ηπειρωτικό ζήτημα» οφειλόταν προφανώς στις επαφές που είχε ο Ράλλης στο Μοναστήρι με Αλβανούς. Στις 17 Σεπτεμβρίου ο Ράλλης έφθασε στο Μοναστήρι, γενόμενος δεκτός από τον ελληνικό πληθυσμό, το προσωπικό του ελληνικού προξενείου και από εκπροσώπους του Νεοτουρκικού Κομιάτου και της αλβανικής λέσχης. Ο Ράλλης επισκέφθηκε τα ελληνικά σχολεία και την αλβανική λέσχη, όπου εξεφώνησε λόγο, επισημαίνοντας τα κοινά συμφέροντα Ελλήνων και Αλβανών λόγω της κοινής καταγωγής τους. Οι Αλβανοί άκουγαν με σκεπτικισμό τον λόγο του Ράλλη, κατά τις πληροφορίες του προξένου της Αυστροουγγαρίας. Βλ. *Haus- Hof- und Staatarchiv, Politisches Archiv XXXVIII-395*, Ταχυ προς Aereuthall, Μοναστήρι, 22 Σεπτεμβρίου 1908. Ήταν γνωστή στους Νεότουρκους η ύπαρξη αλβανικού εθνικού κινήματος και η μεγάλη συμμετοχή Αλβανών αξιωματικών στο Νεοτουρκικό Κίνημα. Επιστρέφοντας ο Ράλλης στην Αθήνα, σε συνέντευξή του χαρακτήρισε δίκαιο το αίτημα των Αλβανών για χρήση της γλώσσας τους, αναφέρθηκε στην ανάγκη διατήρησης φιλικών δεσμών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και διαχώρισε το βουλγαρικό πραξικόπημα από το Κρητικό ζήτημα, το οποίο δεν θα έπρεπε να τεθεί σε Διεθνή Συνδιάσκεψη. Βλ. *Νέον Άστυ*, 2 Οκτωβρίου 1908.

48. *CDA, Fond 322 k, Opus 1, Archivna Edinica 220*, βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. αποκρυπτογραφημένου τηλεγραφήματος 578, Αθήνα 25 Σεπτεμβρίου 1908.

49. *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871-1914, ό.π.* (σημ. 35) 241-242, βαρώνος Marschall προς υπουργείο Εξωτερικών, αρ. εγγρ. 9026, Θεραπιά, 11 Οκτωβρίου 1908.

από την τελευταία⁵⁰. Στις 16/29 Οκτωβρίου 1908 η βουλγαρική κυβέρνηση απάντησε ότι επιδιώκει τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι τα μέτρα που έλαβε ήταν μια στοιχειώδης προφύλαξη, διότι και η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε διατάξει επιστράτευση. Σε τελευταία ανάλυση η βουλγαρική κυβέρνηση είχε αποστρατεύσει όλους τους εφένδρους και είχε αποστείλει με δική της πρωτοβουλία στην Κωνσταντινούπολη δύο εκπροσώπους για να πληροφορηθούν τους όρους, υπό τους οποίους θα μπορούσε να επιτευχθεί συμφωνία μεταξύ της βουλγαρικής και της οθωμανικής κυβέρνησης. Η βουλγαρική κυβέρνηση θα έπραττε ό,τι ήταν δυνατόν για μια άμεση συνεννόηση με την Υψηλή Πύλη, κατέληγε η βουλγαρική απάντηση⁵¹.

Ήταν προφανές ότι η βουλγαροτουρκική διένεξη θα επιλύταν με διαπραγματεύσεις. Έτσι, δεν είχαν πλέον νόημα οι ελληνικές προτάσεις για μια ελληνοτουρκική συμμαχία κατά της Βουλγαρίας. Αλλά και ανεξάρτητα από την έκταση της στρατιωτικής βοήθειας που η Ελλάδα ήταν πρόθυμη να παράσχει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου, αν για παράδειγμα οι διαπραγματεύσεις ναυαγούσαν, οι Νεότουρκοι είχαν απορρίψει τη σύνδεση του Κρητικού ζητήματος με το βουλγαρικό ζήτημα. Ο οθωμανικός στρατός ήταν σε θέση να συντρίψει το βουλγαρικό στρατό. Οι φόβοι των Νεοτούρκων οφείλονταν κυρίως στην πιθανότητα εκμετάλλευσης του θρησκευτικού ισλαμικού φανατισμού των συντηρητικών στοιχείων από τον Αβδούλ Χαμίτ Β' για την αποδυνάμωση του νεοτουρκικού καθεστώτος.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη ευελπιστούσε τώρα ότι το Κρητικό ζήτημα θα ετίθετο στην επικείμενη Διεθνή Συνδιάσκεψη. Αλλά η ρωσική πρωτοβουλία για τη σύγκλησή της υπήρξε θνησιγενής. Το βασικό ζήτημα για τη Ρωσία ήταν το άνοιγμα του Βοσπόρου και των Δαρδανελλίων για τα πολεμικά της πλοία. Ο υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας, Έδουαρτ Γκρέν (Edward Grey), παρά την αγγλορωσική

προσέγγιση του 1907, ήταν αρχικά αντίθετος στην ανακίνηση του ζητήματος των Στενών, επισημαίνοντας την ανωριμότητα της βρετανικής κοινής γνώμης να αποδεχτεί τέτοια παραχώρηση στη Ρωσία. Τελικά άφησε να εννοηθεί ότι η Αγγλία δεν θα έφερνε αντιρρήσεις, αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεχόταν να ανοίξει τα Στενά για τα πολεμικά πλοία της Ρωσίας, ωστόσο σε καμιά περίπτωση δεν θα ασκούσε πιέσεις στην τουρκική πλευρά να υποχωρήσει. Αλλά οι Νεότουρκοι δεν δέχτηκαν σε καμιά περίπτωση συζήτηση για αλλαγή του καθεστώτος των Στενών⁵². Έτσι, το ζήτημα των Στενών εξοβελίστηκε από την επικείμενη Διεθνή Συνδιάσκεψη. Τα θέματα που η Ρωσία σκόπευε να φέρει προς συζήτηση ήταν: 1) Το νομικό καθεστώς της Βουλγαρίας και οι οικονομικές της υποχρεώσεις έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. 2) Η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία. 3) Το Σαντζάκι του Νόβι Πάζαρ. 4) Οι διατάξεις του άρθρου 23 της Συνθήκης του Βερολίνου για τις επαρχίες της ευρωπαϊκής Τουρκίας, του άρθρου 61 για τις αρμενικές περιοχές και του άρθρου 29 για τα περιορισμένα κυριαρχικά δικαιώματα του Μαυροβουνίου. 5) Παραχωρήσεις στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο. 6) Δικαιώματα των βαλκανικών κρατών για ναυσιπλοία στο Δούναβη. 7) Το ζήτημα των Διομολογήσεων και των ξένων ταχυδρομικών υπηρεσιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην ουσία η Ρωσία επεδίωκε μια αναθεώρηση της Συνθήκης του Βερολίνου. Εκτός από το βουλγαρικό ζήτημα και την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, για τη Ρωσία σημασία είχε η τύχη του Σαντζακιού του Νόβι Πάζαρ, το οποίο η Αυστροουγγαρία άφησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως μια σφήνα μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου. Περαιτέρω η Σερβία έπρεπε να αποζημιωθεί με το 1/10 της Ερζεγοβίνης για να έχει μια λωρίδα επικοινωνίας με το Μαυροβούνιο και διέξοδο στην Αδριατική, ενώ το Μαυροβούνιο δικαιούνταν να αποκαταστήσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα στην Αδριατική. Με βάση τις ρωσικές

50. CDA, Fond 322k, Opus 1, Archivna Edinica 220, υπουργείο Εξωτερικών της Βουλγαρίας προς βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο (Αθήνα) αρ. εγγρ. 1217, Σόφια, 17/30 Οκτωβρίου 1908.

51. CDA, ό.π., αρ. εγγρ. 1217.

52. Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871-1914, ό.π. (σημ. 35) 243, Καγκελάριος Βίλντνερ προς γερμανική πρεσβεία του Λονδίνου, αρ. εγγρ. 9028, Βερολίνο, 13 Οκτωβρίου 1908, παραπομπή 2.

αυτές προτάσεις επιτεύχθηκε συμφωνία μεταξύ του Ιζβόλσκυ και του Γκρέυ στα μέσα Οκτωβρίου 1908⁵³. Το ζήτημα της Κρήτης προβλεπόταν να τεθεί στο περιθώριο της Συνδιάσκεψης, αφού πρώτα οι Μεγάλες Δυνάμεις το εξέταζαν σε συνεργασία με την Τουρκία⁵⁴. Στις 2 Νοεμβρίου η Γερμανία δέχτηκε κατά βάση τις ρωσικές προτάσεις (με ελαφρές τροποποιήσεις) για τη σύγκληση μιας Διεθνούς Συνδιάσκεψης, αλλά υπό την προϋπόθεση ότι θα συμφωνούσαν όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις. Σχετικά με την Κρήτη, Βερολίνο και Αγία Πετρούπολη επεσήμαναν ότι, αν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατέληγαν σε ικανοποιητικό αποτέλεσμα, δεν θα έφερναν καμιά αντίρρηση στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα⁵⁵. Ωστόσο, η Αυστροουγγαρία αντιτάχθηκε σφοδρά στη σύγκληση μιας Διεθνούς Συνδιάσκεψης για μερική αναθεώρηση της Συνθήκης του Βερολίνου, θεωρώντας την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης διμερές θέμα που αφορούσε απλά τις σχέσεις της Αυστροουγγαρίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά τη διάρκεια του Νοεμβρίου και του Δεκεμβρίου 1908 ανταλλάχθηκαν υπομνήματα μεταξύ Βιέννης και Αγίας Πετρούπολης σχετικά με τη Διεθνή Συνδιάσκεψη⁵⁶, αλλά χωρίς να μεταπεισθεί ο Αίρενταλ. Καθώς με την καταβολή αποζημίωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Βιέννη στην ουσία όδευε προς λύση του ζητήματος της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και την ίδια οδό των διμερών διαπραγματεύσεων επέλεξε και η Βουλγαρία, η σύγκληση μιας Διεθνούς Συνδιάσκεψης κατέστη υπόθεση άνευ ουσιαστικού περιεχομένου.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη, χωρίς να προσδοκά την περαιτέρω ανακίνηση του ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, δεν αδιαφόρησε για την κυφορούμενη βουλγαροτουρκική συνεννόηση, φοβούμενη μήπως τώρα οι πολιτικοί όροι αντιστρέφονταν και η Ελλάδα απέβαινε θύμα μιας βουλγαροτουρκικής προσέγγισης.

Το κύριο θέμα των βουλγαροτουρκικών συνομιλιών ήταν το ποσό της αποζημίωσης, που όφειλε να καταβάλει η Βουλγαρία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για τον φόρο της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ο Αντρέϊ Λιάπτσεφ (Andrej Ljapčev), ο εκπρόσωπος της βουλγαρικής κυβέρνησης, απέρριψε το αρχικό αίτημα του Κιαμής Πασά για καταβολή 150.000.000 γαλλικών φράγκων και δέχτηκε να καταβάλει μονάχα 82.000.000 φράγκα. Έχοντας κερδίσει τις εκλογές, οι Νεότουρκοι ήθελαν να μετριάσουν την αλγεινή εντύπωση που προκάλεσε στους φανατισμένους Μουσουλμάνους το ισχυρό πλήγμα που είχαν υποστεί τον Οκτώβριο του 1908. Για τον λόγο αυτό απαίτησαν ένα υψηλό ποσό. Η κυβέρνηση Μαλίνωφ, για λόγους εθνικής αξιοπρέπειας, επεδίωκε να μην εξαγοράσει την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας με υψηλό χρηματικό τίμημα. Καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υποχωρούσε, το ενδεχόμενο ενός βουλγαροτουρκικού πολέμου, μετά την εκλογική νίκη των Νεοτούρκων, επανήλθε στη επικαιρότητα. Η βουλγαρική πλευρά δεν αμφέβαλλε ότι σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου η Σερβία και η Ελλάδα θα συμπαράτασσονταν με τους Νεότουρκους. Τον Δεκέμβριο του 1908 το υπουργείο Πολέμου της Βουλγαρίας εξέτασε την προοπτική βουλγαροαλβανικής συμμαχίας κατά της Σερβίας και της Ελλάδας και υπέβαλε προτάσεις στο υπουργείο Εξωτερικών. Οι Αλβανοί, οι οποίοι σύμφωνα με το υπουργείο Πολέμου είχαν πλέον αφυπνιστεί εθνικά, θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τους Βούλγαρους κατά των Ελλήνων στην Ήπειρο και κατά των Σέρβων στην Παλαιά Σερβία και θα είχαν κάθε συμφέρον στο μέλλον να έχουν κοινά σύνορα με τη Βουλγαρία. Ως επιβεβαίωση της εθνικής αυτοσυνειδησίας των Αλβανών το υπουργείο Πολέμου επικαλέστηκε το Συνέδριο των Αλβανών στο Μοναστήρι τον Νοέμβριο του 1908 και το αίτημά τους για αυτονομία⁵⁷. Στην απάντησή του ο Στέφαν Πάπρικωφ, υπουργός Εξωτερικών, αντέτεινε ότι οι Αλβανοί δεν είχαν ακό-

53. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π. (σημ. 21) 453.

54. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π., 454.

55. *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871-1914*, ό.π. (σημ. 35) 261.

56. *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, ό.π. (σημ. 21) 538-543.

57. CDA, Fond 176, Opis 2, Archivna Eđinica 173, υπουργείο Πολέμου - Τμήμα Επιχειρήσεων προς υπουργείο Εξωτερικών και Θρησκευμάτων, αρ. εγγρ. 1146, 4 Δεκεμβρίου 1908, αυστηρώς εμπιστευτικών.

μα αφυπνιστεί εθνικά, δεν είχαν την αίσθηση της συλλογικότητας και δεν είχαν υπερβεί τις φυλετικές, γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές τους, όπως απέδειξαν και οι διαφωνίες τους στο Συνέδριο του Μοναστηρίου για τον καθορισμό του αλβανικού αλφαβήτου⁵⁸. Περαιτέρω οι Αλβανοί δεν διεκδικούσαν πλήρη ανεξαρτησία, αλλά αυτονομία εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στα όρια του αλβανικού χώρου συμπεριλάμβαναν και τμήματα από τα βιλαέτια του Μοναστηρίου και των Σκοπίων (Κοσόβου), συνέχιζε ο Πάπρικωφ⁵⁹. Το γεγονός ότι τμήματα του αλβανικού πληθυσμού στη Βόρεια Αλβανία παρέμειναν ανυπότακτα στους Οθωμανούς, οφειλόταν κυρίως στην αναρχία που κυριαρχούσε στην Αλβανία. Έτσι, οι Αλβανοί, υπανάπτυκτοι και διασπασμένοι σε φάρες, κρίθηκαν αφερέγγυοι σύμμαχοι από τον υπουργό Εξωτερικών της Βουλγαρίας⁶⁰.

Ανεξάρτητα από την αρχική δυστοκία των βουλγαροτουρκικών διαπραγματεύσεων δεν έμεινε απαρατήρητο από την ελληνική πλευρά ότι ο Σαντάνσκυ στην Ανατολική Μακεδονία επωφελήθηκε της συνεργασίας του με τους Νεότουρκους και εξασφάλισε τους εξής ευνοϊκούς όρους για την ενίσχυση του εκεί βουλγαρικού στοιχείου: 1) επιρροή στην Ανατολική Μακεδονία, χωρίς να ενοχλείται από κανέναν, 2) μισθοδοσία τόσο για τον εαυτό του όσο και για τους άλλους οπλαρχηγούς που ήλεγχε, 3) οικονομική ενίσχυση του βουλγαρικού εκπαιδευτικού έργου στην Ανατολική Μακεδονία από τους Νεότουρκους⁶¹. Δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί το γεγονός ότι και η επίσημη Βουλγαρία θα εξασφάλιζε περαιτέρω παραχωρήσεις, αν η οικονομική διαφορά μεταξύ Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διευθετούνταν προς όφελος της τελευταίας.

Στις 29 Δεκεμβρίου / 11 Ιανουαρίου 1909 ο Κιαμήλ Πασά μείωσε το αρχικό ποσό στα 125.000.000

φράγκα με αντάλλαγμα την εκχώρηση βουλγαρικών εδαφών της Ροδόπης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Μαλίνωφ απέρριψε τη νέα τουρκική πρόταση (μείωση του ποσού έναντι της εκχώρησης εδαφών) και διέκοψε τις συνομιλίες. Στις 12/25 Ιανουαρίου 1909 η κυβέρνηση Μαλίνωφ κήρυξε μερική επιστράτευση και ενίσχυσε την 8η μεραρχία στα νοτιοανατολικά σύνορα. Σε διπλωματική διακοίνωση προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, στις 15/28 Ιανουαρίου 1909, ο Πάπρικωφ επεσήμανε ότι, αν οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν ωθήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία να αναγνωρίσει την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας, η βουλγαρική κυβέρνηση έχει και άλλα μέσα να εξασφαλίσει τα εθνικά της συμφέροντα. «*Η υπέρβαση του ποσού των 82.000.000 φράγκων θα οδηγήσει αναγκαστικά σε γενική επιστράτευση και σε πόλεμο με την Τουρκία*», κατέληγε ο Πάπρικωφ⁶².

Οι Νεότουρκοι μέσα στο χειμώνα άρχισαν στρατιωτικά γυμνάσια στο βιλαέτι της Αδριανουπόλεως, απαντώντας στις προκλήσεις των Βουλγάρων. Η νέα κρίση των βουλγαροτουρκικών σχέσεων σχολιάστηκε στον ελληνικό Τύπο. Η πολεμική ρητορική της Βουλγαρίας κρίθηκε ανεδαφική, διότι οι Νεότουρκοι, ενισχυμένοι από το αποτέλεσμα των εκλογών, θα ήταν αναμφισβήτητοι οι νικητές σε μια σύρραξη, κατά την οποία η Βουλγαρία θα βρισκόταν απομονωμένη⁶³. Η βουλγαρική κυβέρνηση έλαβε μια επικίνδυνη απόφαση, ενεργώντας υπό την πίεση της συναισθηματικής φόρτισης του βουλγαρικού λαού για πόλεμο, «*τας ηδύτητας του οποίου ουδέποτε εδοκίμασε*»⁶⁴. Αλλά ο πόλεμος και σε περίπτωση που θα αποσοβούνταν τώρα, θα ξεσπούσε απειλητικότερα στο μέλλον, εκτιμούσε η εφημερίδα *Εμπρός*⁶⁵. Η Ελλάδα έπρεπε να παρακολουθεί τα τεκταινόμενα και η Βουλή, η οποία είχε διακόψει τις εργασίες της, όφειλε να συνεδριάσει ταχύτατα «*και να εγκαταλείψει την ραστώνην, εις ήν έχει*

58. CDA, Fond 176, Opus 2, Archivna Edinica 173, υπουργείο Πολέμου - Τμήμα Επιχειρήσεων προς υπουργείο Εξωτερικών και Θρησκευμάτων, αρ. εγγρ. 236, 4 Μαρτίου 1909, αυστηρώς εμπιστευτικών.

59. CDA, ό.π., αρ. εγγρ. 236.

60. CDA, ό.π., αρ. εγγρ. 236.

61. *Εμπρός*, 9 Ιανουαρίου 1909.

62. G. Markov, «Провъзгласването и признването на независимото царство Българија през balkanskata kriza (1908-1908)» στο συλλογικό έργο *100 Godini ot objanjaneto na Nezavisimosta na Bălgarija*, (σημ. 28) 11.

63. *Εμπρός*, 13 Ιανουαρίου 1909.

64. *Εμπρός*, 14 Ιανουαρίου 1909.

65. *Εμπρός*, 14 Ιανουαρίου 1909.

επιδοθή αντιλαμβανομένη εθνικώτερον την σημασίαν των τελουμένων περί αυτήν»⁶⁶.

Τη λύση στο αδιέξοδο, στο οποίο είχαν περιέλθει οι βουλγαροτουρκικές σχέσεις, έδωσε σύντομα η Ρωσία. Στις 17/30 Ιανουαρίου 1909 η ρωσική κυβέρνηση ανέλαβε την καταβολή 125.000.000 φράγκων ως αποζημίωση της Βουλγαρίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ποσό όμως που θα αφαιρούνταν από τις οφειλόμενες πολεμικές αποζημιώσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι της Ρωσίας λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου. Η Βουλγαρία δεσμευόταν, επίσης, να λάβει δάνειο 82.000.000 φράγκων από τη Ρωσία με ευνοϊκούς όρους. Τον Φεβρουάριο του 1909 ο Φερδινάνδος επισκέφθηκε την Αγία Πετρούπολη, γενόμενος δεκτός με βασιλικές τιμές. Μετά την επίτευξη ρωσοτουρκικής συμφωνίας για τη διαδικασία καταβολής της αποζημίωσης και την έναρξη των ρωσοβουλγαρικών συνομιλιών για τη χορήγηση του ρωσικού δανείου στη βουλγαρική κυβέρνηση, άρχισαν στα τέλη Μαρτίου στην Κωνσταντινούπολη οι βουλγαροτουρκικές συνομιλίες για την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας από τους Νεότουρκους. Η αναστάτωση που προκάλεσε η αντεπανάσταση της 13ης Απριλίου 1909 στην Κωνσταντινούπολη —το αποτυχόν πραξικόπημα Πανισλαμιστών και Φιλελευθέρων— επέσπευσε τη ρωσοβουλγαρική συνεννόηση. Στις 19 Απριλίου 1909 υπογράφηκε η σχετική συμφωνία από τον Αντρέι Λιάπτσεφ και τον Ριφάτ Πασά (Rifât Paşa)⁶⁷. Αμέσως οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα βαλκανικά κράτη αναγνώρισαν την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας. Τότε αναγνωρίστηκε *de jure* η ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία. Ο όρος «Ανατολική Ρωμυλία» καταργήθηκε και επίσημα. Η κυβέρνηση Μαλίνωφ εθνικοποίησε τους Ανατολικούς Σιδηροδρόμους, αποζημίωσε την Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων και εξαγόρασε τις τηλεφωνικές και τηλεγραφικές γραμμές επικοινωνίας της «Νότιας Βουλγαρίας», δηλαδή της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το εθνικό αίσθημα των Βουλγάρων τονώθηκε και το κύρος του βασιλέως πλέον Φερδινάνδου αυξήθηκε.

Στον ελληνικό Τύπο η ανάμιξη της Ρωσίας εκτιμήθηκε ορθά ως προσπάθεια ενίσχυσης της επιρροής της στη Βουλγαρία. «Έκαστος εννοεί ότι το περίτεχνον τούτο σχέδιον έχει διπλούν σκοπόν. Να απαλλάξη πρώτον την Βουλγαρίαν της αμέσου πληρωμής ενός ογκώδους ποσού όπερ θα εδυσχέραινε την οικονομικήν θέσιν αυτής και δεύτερον να δημιουργήση δια την Ρωσίαν νέους λόγους επιρροής και αφορμάς επεμβάσεως εις τα εν Βουλγαρία πράγματα»⁶⁸, σχολίασε η εφημερίδα *Εμπρός*. Επιστρέφοντας στα Βαλκάνια μετά την ήττα της στον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο (1904-1905), η Ρωσία δεν επιθυμούσε η συγκυριακή σύγκληση των βουλγαροαυστριακών συμφερόντων να οδηγήσει σε αύξηση της αυστριακής επιρροής στη Βουλγαρία. Η Βουλγαρία κατέκτησε την αυτονομία της το 1878 χάρη στα ρωσικά όπλα, ανακήρυξε την ανεξαρτησία της το 1908 με την ενθάρρυνση της Αυστροουγγαρίας, παρά τις προειδοποιήσεις της Αγγλίας και της Ρωσίας, και πέτυχε τη διεθνή αναγνώριση της ανεξαρτησίας της με τη βοήθεια της Ρωσίας. Η Ελλάδα δεν αποζημιώθηκε στη νέα αυτή κρίση ούτε με την ένωση της Κρήτης, όταν τον Ιούλιο του 1909 αποχώρησαν τα διεθνή στρατεύματα από το νησί. Στις 29 Απριλίου 1909 ο Γεώργιος Α΄, σε τηλεγράφημά του προς τον Φερδινάνδο από την Κέρκυρα, συνεχάρη τον Βασιλέα των Βουλγάρων με την ευκαιρία της αναγνώρισης της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁹, αναγνωρίζοντας έτσι τη Βουλγαρία ως ανεξάρτητο κράτος. Το βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο στην Αθήνα αναβαθμίστηκε σε πρεσβεία. Για την Ελλάδα, η Ανατολική Ρωμυλία είχε και *de jure* πλέον πάψει να υφίσταται.

Η βαλκανική κρίση του 1908 απέδειξε ότι η Ελλάδα δεν μπόρεσε να αντιδράσει δυναμικά λόγω της παθογένειας των θεσμών της και της ελλιπούς στρατιωτικής της προπαρασκευής. Η Βουλγαρία εξήλθε από την κρίση νικήτρια και, με το ηθικό της υψωμένο, θα μπορούσε να επιφυλάξει δυσάρεστες εκπλήξεις στο προσεχές μέλλον. Η αντεπανάσταση της 13ης Απριλίου 1909 στην Κωνσταντινούπολη

66. *Εμπρός*, 13 Ιανουαρίου 1909.

67. Για τη ρωσική πρωτοβουλία και τη βουλγαροτουρκική συμφωνία Stelova-Grânčarov, *ό.π.* (σημ. 20) 227-229.

68. *Εμπρός*, 21 Ιανουαρίου 1909.

69. *Dokumentí po objavnjavané na nezavisimossta na Bâlgaria*, *ό.π.* (σημ. 12) 124.

ήταν μια ένδειξη ότι και η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ίσως θα αποσταθεροποιούνταν. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αδυναμία της Ελλάδας να απαντήσει στις βαλκανικές προκλήσεις

του 1908 επέδρασε καταλυτικά για την εκδήλωση του Στρατιωτικού Κινήματος στο Γουδί, τον Αύγουστο του 1909, που αποτέλεσε την αφετηρία της αναζωογόνησης της χώρας.

Οι Έλληνες σύντροφοι του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο Τολέδο

Ιωάννης Κ. Χασιώτης

Ήδη από την εποχή (1910, 1927) που ο Ισπανός ιστοριοδίφης Francisco de San Román y Fermández (1887-1942), αναδιφώντας τα συμβολαιογραφικά και δημοτικά αρχεία του Τολέδου, έφερε στο φως τις πρώτες μαρτυρίες για την παρουσία του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στην αυτοκρατορική πόλη, διαθέταμε μερικές σκόρπιες πληροφορίες και για τους άλλους Έλληνες που έζησαν εκεί και που, με διάφορους τρόπους, συνδέθηκαν με τον μεγάλο ζωγράφο. Επρόκειτο ουσιαστικά για είκοσι ονόματα, ανάμεσά τους και του αδελφού του Δομήνικου, Μανούσου (1530;-1604), και του γιού του Γεωργίου-Μανουήλ (Jorge Manuel, 1578-1631)¹. Με την εξαίρεση του τελευταίου, οι βιογραφικές αναφορές του San Román για τα πρόσωπα αυτά ήταν ελάχιστες ή και ανύπαρκτες: επιπλέον, η απόδοση των ονομάτων τους (στα ίδια τα έγγραφα και στη μεταγραφή τους) ήταν σε αρκετές περιπτώσεις ασαφής και λανθασμένη. Αλλά και τα χρονολογικά δεδομένα που παρέθεσε αφορούσαν μόνο τριάντεσσερα πρόσωπα: για τα άλλα διαθέτουμε μόνο το γενικό χρονικό πλαίσιο μιας δεκαετίας περίπου

που καλύπτουν οι νοταριακοί φάκελλοι που συμβουλευτήκε. Όλα τα ονόματα, με τη λειψή ή τη λανθασμένη τους απόδοση, πέρασαν στους μετέπειτα βιογράφους του Greco και γενικά σε όσους άμεσα ή έμμεσα άντλησαν από τον San Román². Πέρα, ωστόσο, από την ορθή απόδοση των ονομάτων τους, εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η προσωπογράφησή τους (κατά το δυνατόν), ώστε να γίνουν σαφέστερες και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες βρέθηκαν στο Τολέδο. Θα το επιχειρήσω εδώ, αφήνοντας, για λόγους οικονομίας, τον αδελφό και τον γιο του ζωγράφου (των οποίων, άλλωστε, η δράση καλύφθηκε με σχετική επάρκεια από τη βιβλιογραφία)³, αλλά και τον «Nicolao, griego» και τον «caritán Constantino», επειδή η καταγραφή τους χωρίς άλλα στοιχεία δεν μου επέτρεψε να τους ταυτίσω με τους ομώνυμους «griegos» που συνάντησα σε ποικίλες ισπανικές πηγές της εποχής. Τις πληροφορίες μου τις άντλησα κυρίως από το Γενικό Αρχείο Simancas, αλλά και από μερικές δημοσιευμένες πηγές (του San Román συμπεριλαμβανομένου).

1. Fr. de Borja de San Román y Fernández, *El Greco en Toledo. Nuevas investigaciones acerca de la vida y obras de Domínico Theotokópuli*, Μαδρίτη 1910, 15, 26 κ.ε., 76 σημ. 1, 188, και «De la vida del Greco. Nueva serie de documentos inéditos», *Archivo Español de Arte y Arqueología* 3/8-9 (1927 ανάτ.) 5-9, 27-33. Για το ερευνητικό έργο του San Román, βλ. Cl. Palencia (Flores), «D. Francisco de Borja San Román. Su labor investigadora», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo* 59 (1943-44) 81-93.
2. Βλ. π.χ. J. Camón Aznar, *Dominico Greco*, τόμ. 1, Μαδρίτη 1950, 19, Gr. Marañoñ, *El Greco y Toledo*, Μαδρίτη 1964, 161-165, και J. Álvarez Lopera, *El Greco. La obra esencial*, Μαδρίτη 1993, 74-75. Πρβλ. Π. Πρεβελάκης, *Θεοτοκόπουλος. Τα βιογραφικά* (Αθήνα 1942) 134, και Α. Γ. Ξύδης, «Ένας Κύπριος στο Τολέδο το 1603», *Κυπριακά Σπουδαί* 33 (1969) 167-170. Ο L. Gil Fernández, «Griegos en Toledo en el Siglo de Oro», *Erytheia* 23 (2002) 187-198, προσπάθησε, με βάση φωτοτυπίες των πρωτότυπων συμβολαιογραφικών εγγράφων, να αποκαταστήσει τουλάχιστον τη μεταγραφή μερικών από τα ονόματα που είχε καταγράψει ο San Román.
3. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομήμων», *Πραγμ. Ακαδημίας Αθηνών* 9 (1939) 187-202, Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, 1568-1571*, Θεσσαλονίκη 1970, 99 σημ. 1, 203 σημ. 1, 204, και F. Mariás, *El Greco. Biografía de un pintor extraordinario*, Μαδρίτη 1997, 25-28 (για την οικογένεια του Γκρέκο, κυρίως για τον Μανούσο): πρβλ. και κείμενο διάλεξης του Νίκου Παναγιωτάκη, «Μανούσος ο πειρατής, 1571-1572», στον τόμο με τις εργασίες του ίδιου, *Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ηράκλειο 1999, 181-188. Για τον Jorge Manuel και την οικογένειά του, βλ. τη διγλωσση (ελληνικά/ισπανικά) μελέτη του J. Álvarez Lopera, «Χόρχε Μανουέλ Θεοτοκόπουλι, ο γιος του Γκρέκο/Jorge Manuel Theotokópuli, el hijo del Greco», στον τόμο: Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ο Γκρέκο και το εργαστήριό του / El Greco y su taller*, Αθήνα 2007, 115-149, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

Είναι πιθανόν, όταν ο Θεοτοκόπουλος έφτασε το καλοκαίρι του 1577 στο Τολέδο, να ζούσε ακόμα εκεί ο ηλικιωμένος πια Νικόλαος Γαϊτάνος, ένας ευγενής λόγιος (*letrado y caballero*) από τη Ρόδο, που μαρτυρείται ως κάτοικος της πόλης στα 1541⁴. Ο Γαϊτάνος είχε υπηρετήσει τους Ισπανούς ως δικαστικός (*procurador real y abogado fiscal*) τόσο στην Κορώνη —στα χρόνια της προσωρινής κατάληψης της πόλης (1532-1534) από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄— όσο και στην Κάτω Ιταλία μετά το τέλος της επιχείρησης εκείνης⁵. Το βέβαιο είναι ότι ο Greco βρήκε στο Τολέδο έναν τουλάχιστον συμπατριώτη του εγκατεστημένο εκεί από χρόνια (1567), τον Κρητικό γιατρό και γνωστό κωδικογράφο Αντώνιο Καλωσυνά⁶, με τον οποίο άλλωστε συναντήθηκε συχνά στο πλαίσιο της στενής τους συνεργασίας με μερικές σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες του Τολέδου, όπως π.χ. με τον Pedro García de Loaisa Girón (1534-1599) και, κυρίως, με τον εξέχοντα ουμανιστή Antonio de Covarrubias y Leiva (1524-1602)⁷. Βρέθηκαν επίσης μαζί —ως μάρτυρας ο κωδικογράφος και ως διερμηνέας ο ζωγράφος— σε μια δίκη που έγινε το 1582 στην Ιερή Εξέταση εναντίον δυο άλλων Ελλήνων του Τολέδου, του Δημητρίου Φωκά και του 20χρονου Αθηναίου συντρόφου του «Michel Rizo Calcandil». Οι κατηγορούμενοι είχαν εξιλαμιστεί στα παιδικά τους χρόνια με το παιδομά-

ζωμα· αλλά, όπως και πολλοί άλλοι ομοιογενείς τους, που είχαν την ίδια τύχη, κατάφεραν, όταν συνειδητοποίησαν την αληθινή εθνοτικοθηρευτική τους καταγωγή, να διαφύγουν στην Ιταλία και να επανεκχριστιανιστούν⁸. Η περιπέτειά τους στην Ισπανία άρχισε μετά από καταγγελίες ενός συμπατριώτη τους, ονόματι Νικολάου (με τον οποίο ο Φωκάς είχε μια βίαιη σύγκρουση στο Τολέδο μπροστά στον Καλωσυνά), ότι δήθεν και οι δυο παρέμειναν ουσιαστικά κρυπτομουσουλμάνοι (*moriscos*). Τελικά, οι καταγγελίες αποδείχτηκαν αβάσιμες και οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν στις 10 Δεκεμβρίου 1582⁹.

Για τον Δημήτριο Φωκά δεν βρήκα άλλες πληροφορίες, πέρα από αυτές που περιέχει ο φάκελλος της δίκης του. Θα ανήκε μάλλον στην ίδια οικογένεια με τον Κωνσταντίνο Φωκά (Constantino Foca), κάτοικο (*vecino*) του Τολέδου και μάρτυρα σε πληρεξούσιο (*poder*) της 31 Μαρτίου 1614 του ετοιμοθάνατου Δομήνικου Θεοτοκοπούλου προς τον γιο του Jorge Manuel¹⁰. Αλλά και τον Νικόλαο δεν τολμώ, με μόνο το βαφτιστικό του, να τον ταυτίσω με τον «Nicolaο griego», που υπογράφει στο Τολέδο το 1585 ως μάρτυρας σε ενοικιαστήριο του Έλληνα ζωγράφου¹¹ και ακόμα λιγότερο με τον κρητικής καταγωγής «Nicolás Greco», που γεννήθηκε γύρω στα 1566 στη Σεγκόβια, όπου και εργάστηκε κατά περιόδους ως ζωγράφος και πυροτε-

4. Αυτό φαίνεται από τον φάκελλο της δίκης του για βλασφημία στην Ιερή Εξέταση του Τολέδου: Archivo Histórico Nacional-*Inquisición de Toledo* [στο εξής: AHN-Toledo, φάκ. 42, υποφάκ. 31, φφ. 1r-43v (1541).
5. Πληροφορίες για τη συνεργασία του με τους Ισπανούς στο Archivo General de Simancas, Sección de Estado [στο εξής: AGS-E], φάκ. E 1015, αριθ. 131v (22 Ιαν. 1533), E 1016, αριθ. 39v (Lecce, 20 Ιαν. 1533), E 1024, αριθ. 13, φφ. 2v, 7v (Νεάπολη, 1536)· πρβλ. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της μεσογειακής πολιτικής του Καρόλου Ε΄», *Πελοποννησιακά* 15 (1984) 227.
6. Στην ισπανική περίοδο της ζωής του αναφέρονται συνοπτικά ο Βασ. Λαούρδας, «Ο κωδικογράφος Αντώνιος Καλωσυνάς», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950) 245-251, και ο Gr. de Andrés, «Una carta griega del cretense copista griego Antonio Calosinas a Diego de Covarrubias (a. 1567)», *Erytheia* 8/1 (1987) 63-71.
7. Gr. de Andrés, «Historia de un fondo griego de la Biblioteca Nacional de Madrid: Colecciones cardenal Mendoza y García de Loaisa», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 77 (1974) 5-65, και του ίδιου, «El helenismo del canónigo toledano Antonio de Covarrubias. Un capítulo del humanismo en Toledo en el siglo XVI», *Hispania Sacra* 40 (1988) 237-313. Για τις σχέσεις των δυο Ισπανών κληρικών με τον Γκρέκο, βλ. Camón Aznar, *ό.π.* (σημ. 2) 147, και Gr. de Andrés Martínez, «El helenismo en Toledo en tiempo del Greco», *Cuadernos para investigación de la literatura hispánica* 11 (1989) 167-176.
8. Δείγματα στους Β. και L. Benassar, *Los cristianos de Alá. La fascinante aventura de los renegados*, (μετάφρ. J. L. Gil Aristu), Μαδρίτη 1989, 216-217, 224-226, 355, 374, 381-384, και Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Πηγές της κυπριακής ιστορίας από το ισπανικό αρχείο Simancas: Από τη μικροϊστορία της κυπριακής Διασποράς κατά τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα*, Λευκωσία 2000, 42-44, 53-66, 97-100, 108-109, 118-122, 127-130, 144-148, 179-181· πρβλ. και Ι. Κ. Χασιώτης, «Ειδήσεις για Πατρινοφύγαδες στην Κάτω Ιταλία κατά τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα», στο: *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. 1, Πάτρα 1990, 309-310.
9. Η υπόθεση έγινε γνωστή με την έρευνα του σχετικού φακέλλου (σήμερα στο AHN-Toledo, legajo 196, αριθ. 30) από τον J. Martí y Monso, «Domínico Theotocópuli, intérprete griego», *Bolletín de la Sociedad Castellana de Excursiones* 1/11 (1903) 146-149 (αυδημοσιεύτηκε στον τόμο *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Τεκμήρια*, 138-139). Πρβλ. Gil, *ό.π.* (σημ. 2) 196-198.
10. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) *El Greco en Toledo*, 188, αριθ. 49.
11. San Román, *ό.π.*, 140-142, αριθ. 7.

χνουργός (pintor y pirotécnico)¹². Ούτε επίσης ο «Michel Rizo Calcandil», ράφτης στο επάγγελμα, ανήκε στον έναν από τους δυο μεγάλους κλάδους της ιστορικής αθηναϊκής οικογένειας των Χαλκοκονδυλών (της οποίας το πιο προβεβλημένο μέλος ήταν ο γνωστός ιστορικός των υστεροβυζαντινών χρόνων Λαόνικος Χαλκοκονδύλης)¹³. Έναν *Μιχα(ή)λ Χαρκανδύλ(η)* βρίσκω σε χάραγμα του 1576 στην οικογενειακή εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, η οποία ως τα μέσα σχεδόν του 19ου αιώνα σωζόταν στη Στοά του Αδριανού της Αθήνας¹⁴. Ωστόσο, παρά τα συγκλίνοντα δεδομένα, τα δυο πρόσωπα δεν θα πρέπει μάλλον να ταυτιστούν, επειδή το «Rizo Calcandil» των πρακτικών της Ιερής Εξέτασης μας κατευθύνει στον άλλο κλάδο —τον ταπεινότερο— της οικογένειας, τους λεγόμενους «Ριζοκαστριώτες» Χαλκο(κον)δύληδες, αυτούς δηλαδή που ήταν εγκατεστημένοι στα ριζά του κάστρου της Ακρόπολης¹⁵.

Στις αρχές του 1601 δυο Ναυπλιώτες, ο Μιχαήλ Τζούκης (Zuqui) και ο γιος του Δημήτριος, εφοδιασμένοι με παπικό βρέβιο (buleto) και συστατικό γράμμα του Οικουμενικού Πατριάρχη, έφθασαν στην Ισπανία και με μια σειρά υπομνημάτων που υπέβαλαν στο Συμβούλιο του Κράτους προσπάθησαν να λύσουν ένα σοβαρό οικονομικό και οικογενειακό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν στην πατρίδα τους: Ο Μιχαήλ, επειδή αντιστεκόταν στη μετατροπή του ναού της Αγίας Τριάδας σε τζαμί, συκοφαντήθηκε ως δήθεν οφειλέτης του σουλτάνου (en los libros camerales del Gran Turco) από την εκμίσθωση φόρων και των αλυκών (las alcavalas y sali-

nas) του Ναυπλίου, τις οποίες όμως στην πραγματικότητα εκμεταλλεύονταν δυο Εβραίοι εκμισθωτές. Υποχρεώθηκε, λοιπόν, να πάει στην Κωνσταντινούπολη και να καταβάλει στην οθωμανική κυβέρνηση το ποσό των 18.000 σκούδων. Ο Δημήτριος πάλι, που έκανε μεταφορές σταριού από τις τουρκοκρατούμενες σε φραγκοκρατούμενες περιοχές, έπεσε θύμα μουσουλμάνων κουρσάρων (turcos cossarios) και υποχρεώθηκε κι αυτός να δώσει ως λύτρα άλλα 1.000 χρυσά τσεκίγια. Τελικά, ο Μιχαήλ αναγκάστηκε να δανειστεί τα τεράστια αυτά ποσά από μερικούς Τούρκους εμπόρους, αφήνοντας όμως πίσω ως ενέχυρο —κατά τη συνήθεια της εποχής— τη γυναίκα του και τα δυο παιδιά του. Φαίνεται ότι οι δυο Ναυπλιώτες έπεισαν τις ισπανικές αρχές για την αλήθεια των λεγομένων τους, επειδή και το Συμβούλιο του Κράτους και το Συμβούλιο της Ιταλίας ενέκριναν αρκετά (και σεβαστά) ποσά για τις ανάγκες τους, όλα όμως καταβλητέα με περίπλοκες διαδικασίες στη Νεάπολη και τη Σικελία. Τελικά, οι αποφάσεις αυτές έμεναν ουσιαστικά ανεκτέλεστες, κυρίως εξαιτίας της παρελκυστικής ισπανικής γραφειοκρατίας. Έτσι, πατέρας και γιος αναγκάστηκαν να παραμείνουν στην Ισπανία, προκειμένου με βασιλική άδεια και τη συγκατάθεση των τοπικών αρχών να συγκεντρώσουν με εράνους (limosnas) τα χρήματα που απαιτούνταν για την απολύτρωση των συγγενών τους¹⁶. Μετά, λοιπόν, από άγονες σχεδόν περιοδείες ενός χρόνου στην Αραγόνα, κατέληξαν στο Τολέδο, όπου τους συναντούμε στα 1602-1605. Και μόλις το Φεβρουάριο του 1608 πήραν άδεια για νέο έρανο, τη φορά αυτή στο βασι-

12. Ο Gr. de Andrés, «El pintor segoviano Nicolás Greco, hijo del cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II», *Archivo Español de Arte* 40/160 (1967) 359, θεωρεί πως ο Νικόλαος αυτός ήταν πρωτότοκος γιος του Κρητικού κωδικογράφου Νικολάου Τουρριανού (de la Torre), ο οποίος, ως σημειωθεί, είχε κατά περιόδους συνεργαστεί με προσωπικότητες που γνώριζε και ο Θεοτοκόπουλος (π.χ. με τον Diego de Covarrubias).

13. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Οι Χαλκοκονδύλοι. Μονογραφία*, Αθήνα 1926, όπου 21 κ.ε. και οι διάφορες μορφές του επωνύμου: *Χαλκοκονδύλης, Χαλκονδύλης, Χαλκανδήλης, Χαρχαντίλης*, αλλά και *Καλκο(κο)ντύλης, Καλκαντύλης, Καρχαντίλης*. Για τη μορφή του επωνύμου ως *Καρκανδύλης* σε έγγραφο της 8 Αυγ. 1702, πρβλ. Μέρτζιος, *ό.π.* (σημ. 3) 141 (Γεώργιος Καρκανδύλης εξ Αθηνών).

14. Κ. Γ. Ζησιού, «Χαράγματα επιγραφικά επί αρχαίων και χριστιανικών ναών της Αττικής αναφερόμενα εις τον Μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1885) 27-28· βλ. 21, 26 (*Μηχα(η)λ ο Χαρκανδ(υ)λ(η)ς εν έτει ,ζπε´ [7085-5509=1576] εν μι(νί) νοεβρί(ω) κα´*, και *Μιχα(η)λ Χαρκο(νδύλης) εν έτει ζπε´ μι(νι) δικεβρίου στ´*. Πρβλ. Καμπούρογλου, *ό.π.* (σημ. 13) 15, 220.

15. Καμπούρογλου, *ό.π.* (σημ. 13) 222-227.

16. Μερικά χρόνια αργότερα (1627) ένας άλλος γιος του Τζούκη, ο Ιωάννης, θα ισχυριστεί ότι τελικά η οικογένεια διέφυγε στη Δύση, προκαλώντας τη σύλληψη και τον ανασκοπισμό ενός θείου του (y no aniéndolos [οι Τούρκοι] havido a las manos, empararon a un tio suyo y hizieron otros daños): AGS-E 3706, αριθ. 37 (Μαδρίτη, 7 Νοεμβρ. 1628), όπου αναφορά σε επιστολή του αντιβασιλιά της Νεάπολης δούκα de Alba (1622-1629) της 11ης Δεκ. 1627, σχετικά με τις υπηρεσίες του νεότερου γιου του Μιχαήλ, Ιωάννη Τζούκη (Juan Zuqui), αρχικά ως προμηθευτή γερακιών και από το 1621 ως «aventajado» στο νεαπολιτανικό ναυτικό.

λειο της Νεάπολης, όπου, όπως φαίνεται, εγκαταστάθηκαν οριστικά¹⁷.

Η παρουσία των δυο Ναυπλιωτών στο Τολέδο και των σχέσεών τους με τους αδελφούς Θεοτοκόπουλου πιστοποιείται από τη συμμετοχή τους, ως μαρτύρων, σε ποικίλα συμβολαιογραφικά έγγραφα (εξουσιοδοτήσεις, διαθήκες κλπ.) συμπατριωτών τους. Ανάμεσα σ' αυτούς και ο Θωμάς Τροτσέλλος (Trechello) από τη Λευκωσία. Ο Τροτσέλλος ανήκε στην πολυάριθμη ομάδα των Κυπρίων που περιπλανιόνταν σε διάφορες χώρες της χριστιανικής Δύσης, συγκεντρώνοντας τα απαραίτητα χρήματα για την απελευθέρωση συγγενικών τους προσώπων που είχαν αιχμαλωτιστεί κατά την κατάληψη της πατρίδας τους από τους Οθωμανούς (1570-1571). Έναν, μάλιστα, από αυτούς, τον Λευκωσιάτη επίσης Αλέξανδρο Τρουτσέλλο (Tucelli, Trucello), τον οποίο συναντούμε το 1580 στη Ρώμη και δυο χρόνια αργότερα (τον Απρίλιο του 1582) στην Τυβίγγη, στον Γερμανό ελληνιστή Μαρτίνο Κρούσιο (Martin Kraus, 1526-1607), θα πρέπει μάλλον να τον θεωρήσουμε συγγενή με τον ομώνυμό του τού Τολέδου. Και οι δυο περιόδευσαν με τον ίδιο στόχο: ο Θωμάς για να εξαγοράσει την ελευθερία της γυναίκας του Κυπριανής και του γιού του Ιερωνύμου και

ο Αλέξανδρος του αδελφού του Μάρκου, της αδελφής του Ελένης, αλλά και τη δική του¹⁸. Ο Θωμάς Τροτσέλλος συνδέθηκε ιδιαίτερα με τον Μανούσο Θεοτοκόπουλο, στον οποίο, μάλιστα, λίγο πριν πεθάνει εμπιστεύθηκε, με τη διαθήκη του της 23 Δεκεμβρίου 1603, τα λιγοστά υπάρχοντά του (ρούχα και χρήματα) που είχε στο Τολέδο. Ο Μανούσος με τη σειρά του αναλάμβανε να τα στείλει στη Βενετία, στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο (1577-1616), ο οποίος και θα τα προωθούσε στη Λευκωσία, στον ιερομόναχο Παρθένιο, ιεροκήρυκα (πιθανότατα ηγούμενο) της μονής «de Zonati» Παρθένιο, που είχε και την ευθύνη της απολύτρωσης της γυναίκας και του γιου του¹⁹.

Πριν συμπληρωθεί χρόνος από το θάνατο του Τροτσέλλου, στις 13 Δεκεμβρίου 1604, πέθανε και ο 66χρονος Μανούσος Θεοτοκόπουλος, χωρίς να προλάβει ούτε να εκτελέσει τη διαθήκη του Λευκωσιάτη ούτε και να συντάξει τη δική του²⁰. Λίγους μήνες αργότερα πεθαίνει άρρωστος και ο πατέρας ενός από τους μάρτυρες στη διαθήκη του Τροτσέλλου, ο Ηπειρώτης Ευστάθιος Οικονόμου (Estacio Iconomo). Από τη σωζόμενη διαθήκη του της 7ης Απριλίου 1605, της οποίας εκτελεστή (albacea) όρισε τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και την οποία, εξαι-

17. AGS-Secretarías Provinciales-Nápoles [στο εξής: S.P.-N.], libro 168, φφ. 284r-285r (Μαδρίτη, 5 Φεβρ. 1608). Για την υπόθεσή τους σώθηκαν αρκετά έγγραφα (υπομνήματα, γνωματεύσεις του Συμβουλίου του Κράτους, αντίγραφα βασιλικών επιστολών κ.ά.) στο AGS-E 1696, χ.χ. (20 Μαρτ. 1605), E 1697, χ.α. (26 Μαρτ. 1604) E 1697, χ.α. (12 Οκτ. 1601 = Παράρτημα, έγγρ. 1), E 1697, αριθ. 379 (26 Μαρτ. 1602), E 1985, χ.α. (Βαλιαδολίδ, 21 Ιουν. 1604). Πρβλ. και την πιο πάνω σημ. 16. Είναι πιθανόν με τον Μιχαήλ Τζούκη να συσχετίζονται δυο άλλα πρόσωπα με το ίδιο ονοματεπώνυμο, ο «κύριος Μιχαήλ ό Τζούκις, ό τοϋ Άνδρέου, καί Μιχαήλ Τζούκις, ό τοϋ Νικολάου», τα οποία συναντώ σε αχρονολόγητη (αλλά της ίδιας περίπου εποχής με τις δικές μου πηγές) και ανυπόγραφη επιστολή εκκλησιαστικού αξιωματούχου (που αναχωρεί για την Κρήτη, πιθανότατα του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου) προς ανώνυμο παραλήπτη που αποκαλείται «Πανιερώτατος» και «ποιμήν καλός άρχιερέων άριστος» και οι Τζούκηδες αυτοί είχαν επίσης κάποια κακή συναλλαγή με Εβραίους («διήλθον τήν όσην κατ' αυτών κατηγορίαν διήγειρε ό έξ' Ιουδαίων παμμίαιρος εκείνος Σολομών, δι' ής έκάτεροι ένοχλοϋνται διά τό τής όμωνυμίας σημαινόμενον»): Ιο. Lamius, *Deliciae eruditorum, seu veterum ανεκδότων opusculorum collectanea*, Φλωρεντία 1744, 146-147, όπου ασχολίαστη έκδοση της επιστολής.
18. Π. Γ. Ζερλένης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσιού Σουηκικών Χρονικών* (Αθήνα 1922) 9 (Αλέξανδρος Τρούκελλος). Πρβλ. W. H. Rudt de Collembert, «Les *Litterae Hortariae* accordées par les Papes en faveur de la rédemption des Chyriotes, captifs des Turcs (1570-1597), d'après les fonds de l'Archivio Segreto Vaticano», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-82) 144-145, αριθ. 221 (Alexander Tucelli, 1580). Ο Κ. Π. Κύρρης, «Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII Centuries with Some Notes on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same Period», στον τόμο: J. Irmscher – M. Mineemi (επιμ.), *Ο Ελληνισμός εις το Εξωτερικόν / Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, Βερολίνο 1968, 258 σημ. 140, συνδέει το επώνυμο με τη μεταγενέστερη κυπριακή οικογένεια Τρικέλλη. Πρβλ. και το επώνυμο «Τορτσέλλος» στην Κρήτη στα μέσα του 17ου αιώνα: É. Legrand, *Bibliographie hellénique... XVII siècle*, τόμ. 5, Παρίσι 1903, 65 (για τον Κρητικό σπουδαστή της Πάδοβας Ανδρέα Τορτσέλλο).
19. Εκδόθηκε από τον San Román, *ό.π.* (σημ. 1) «De la vida», 27-28, αριθ. XII, όπου αναφορά και στο πανδοχείο όπου έμενε («Posada de la Higuera»), πιθανότατα χώρο φιλοξενίας και άλλων Ελλήνων του Τολέδου. Την «Posada» αυτή θα πρέπει ίσως να ταυτίσουμε με ένα συγκρότημα σπιτιών στον άλλοτε ιουδαϊκή γειτονιά της πόλης, που επί αιώνες ονομαζόταν «casa de la Higuera»: βλ. σχετικά J. Passini, «La sinagoga del Sofer en Toledo/La synagogue du Sofer», *Sefarad* 64/1 (2004) 141-157. Στον Τροτσέλλο αναφέρονται και άλλα έγγραφα του San Román, *ό.π.*, 29-32, αριθ. XIV, XV. Η μονή «de Zonati» θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με τη μονή του Τιμίου Σταυρού του «Διοσμάτη» (ή Αγιασμάτη), βορειοδυτικά του χωριού Πλατανιστάσα της επαρχίας Λευκωσίας. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Π. Παπαπολυβίου του Πανεπιστημίου Κύπρου, που μου υπέδειξε, με επιφυλάξεις, τον συσχετισμό αυτόν.
20. San Román, *ό.π.*, 32, αριθ. XVI.

τίας της αδυναμίας του συντάκτη της (por la gravedad de su enfermedad), υπέγραψε ο Δημήτριος Τζούκης, μαθαίνουμε ότι ο Οικονόμου ήταν από την Άρτα, ότι ήταν σύζυγος της Χρυσάνθης και πατέρας έξι γιων: του Θεοχάρη και του Γεωργίου (που ήταν μαζί του στο Τολέδο)²¹, του Ματθαίου (που βρισκόταν «en Roma en el estudio de San Atanasio»), του Μιχαήλ, του Ιωάννη και του Απόστολου²².

Στις 14 Ιουλίου 1604 ο πιστός φίλος, συγγάτοικος και ομότεχνος του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου Francesco Preboste (1554-1607) υπογράφει στο Τολέδο ως μάρτυρας σε εξουσιοδότηση του «Jorge Cocunari, gobernador y vecino y natural de la isla de Spiro»²³. Πρόκειται για τον Γεώργιο Κουκουνάρη, επί έντεκα χρόνια «γκουβερναδόρο» της αυτοδιοικούμενης κοινότητας του Αγίου Γεωργίου της Σκύρου²⁴. Ο Σκυριανός προεστώς εφοδιάζε με στάρι τις γαλέρες της Νεάπολης και της Ραγούζας, αλλά παράλληλα διευκόλυνε και τους χριστιανούς κουρσάρους που κινούνταν στο βόρειο Αιγαίο. Οι περιπέτειές του άρχισαν ουσιαστικά τον Μάιο του 1599, όταν τόλμησε να ανεφοδιάσει και τον τοσκανικό στόλο, ο οποίος, αφού πρώτα στάθμευσε επί δυο ημέρες στη Σκύρο, προχώρησε στη συνέχεια

στην πρόσκαιρη κατάληψη της πρωτεύουσας της Χίου²⁵. Οι συντοπίτες του, φοβούμενοι τις συνέπειες από την εμπλοκή του νησιού τους στην αιματηρή εκείνη επιχείρηση των Φλωρεντινών, τον κατήγγειλαν στις οθωμανικές αρχές ως μοναδικό υπεύθυνο. Ο Κουκουνάρης πιάστηκε αμέσως, αλλά κατάφερε να διαφύγει, αφήνοντας όμως πίσω τη γυναίκα του και τις τέσσερις κόρες του, τις οποίες βέβαια κρατούσαν οι Οθωμανοί, ζητώντας ως λύτρα 2.200 τσεκίγια. Ακριβώς, για να συγκεντρώσει το ποσό αυτό άρχισε να περιοδεύει στη χριστιανική Δύση, ξεκινώντας το 1600 από τη Ρώμη, συνεχίζοντας τον επόμενο χρόνο στο Λιβόρνο και τη Φλωρεντία και καταλήγοντας στις αρχές του 1602 στο Βαλιαδολίδ, προσωρινή τότε έδρα της αυλής του Φιλίππου Γ'²⁶.

Από τα αλληπάλληλα υπομνήματά του προκύπτει ότι ο Κουκουνάρης (που κατά τις δηλώσεις του ίδιου και τη βεβαίωση του αρχηγού του τοσκανικού στόλου Marcantonio Calafati, ήταν άνθρωπος «noble»), δεν ικανοποιήθηκε καθόλου με την ανταπόκριση των ισπανικών αρχών· τα βασιλικά συμβούλια, με συνεχείς αναβολές και εγκρίσεις μικροποσών, τον παρέπεμπαν στους αντιβασιλείς της Νεάπολης και της Σικελίας²⁷. Το Φεβρουάριο του

-
21. Ο Γεώργιος Οικονόμου (Jorge Yconomo) υπογράφει ως μάρτυρας στη διαθήκη του Τροτσέλλου: San Román, *ό.π.*, 27-28, αριθ. XII.
22. San Román, *ό.π.*, 32-33, αριθ. XVII. Στους καταλόγους των μαθητών του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου δεν συνάντησα κανέναν την εποχή αυτή με το επώνυμο Οικονόμου. Είναι πιθανόν να πρόκειται για τον Ματθαίο «Stamati» από την Άρτα, που είχε γίνει δεκτός στα 1600 σε ηλικία 11 ετών (γενν. 1589) και για τον οποίο δεν διαθέτω άλλα στοιχεία· βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, 368, αριθ. 197.
23. San Román, *ό.π.*, 7, 28, αριθ. XIII.
24. Για το θεσμό του «γκουβερναδόρου» στη Χίο και τις Κυκλάδες, βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, 343, 345-346. Η περίπτωση που παρουσιάζουμε αποτελεί, από όσο ξέρω, την πρώτη αναφορά στο θεσμό αυτόν και στη Σκύρο (βλ. π.χ. Ξ. Α. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος στην Τουρκοκρατία: Κοινωνία, διοίκηση, δικαιοσύνη*, Αθήνα 1997, χωρίς μνεία «γκουβερναδόρου»). Σε υπόμνημά του προς τον Φίλιππο Γ' ο Κουκουνάρης υπογραμμίζει, επαυξάνοντας τη θητεία του ως «γκουβερναδόρου» σε 12 χρόνια, «que después que dicha isla fue tomada por el Turco que a más de ses(en)ta y cinco años [1538], fue con-cierto que se había de gobernar por naturales della, y assi sus padres y hultimam(en)te él por tiempo de doce años ha tenido el go-vierno»: AGS-E 1694, χ.χ. (18 Φεβρ. 1603).
25. Πηγές για την επιχείρηση εκείνη στον Ph. P. Argenti, *The Expedition of the Florentines to Chios, 1599*, Οξφόρδη 1934, x-xxii.
26. Για την υπόθεσή του: AGS-E 1596, αριθ. 419 (χ.τ.χ. [=Βαλιαδολίδ, Ιούν. 1602· βλ. σημ. 27], E 1597, αριθ. 252, Βαλιαδολίδ, Οκτ. 1602: σχέδιο νέας εισήγησης του ίδιου Συμβουλίου [=E 1974, χ.α., 14 Οκτ. 1602], E 1599, αριθ. 11, χ.τ.χ. (βλ. σημ. 27), E 1669, χ.χ. (1611), E 1694, χ.α. (18 Φεβρ. 1603: Κατάλογος δικαιολογητικών του, μεταξύ των οποίων παπικό βρέβιο του 1600, βεβαίωση της 24 Μαΐου 1601 του αρχηγού του τοσκανικού στόλου Marcantonio Calafate [=Marc'Antonio Calafati, 1546-1601] και αχρονολόγητο συστατικό του νουντσίου στη Μαδρίτη [=Domenico Ginnasi, στην ισπανική αυλή στα 1600-1604]· πρβλ. Krajcar, *ό.π.*, 160: Φεβρ. 1601), E 1699, χ.α., χ.χ. (σχέδιο βασιλικής επιστολής προς τον δούκα de Feria [τον Lorenzo Suárez de Figueroa, αντιβασιλιά της Σικελίας στα 1602-1606]), E 1704, χ.α. = Παράρτημα, έγγρ. 2). Πρβλ. AGS-S.P.-N., libro 181, φφ. 76r-77r (βλ. σημ. 29). Ο νεαπολιτάνος περιηγητής Francesco Piacenza (†1687), καταγράφει μια όμοια περίπτωση, σύγχρονη με του Κουκουνάρη, αλλά τη συνδέει, συγγέοντάς τη Σκύρο με τη Σύρο, με τον καθολικό επίσκοπο της πρωτεύουσας των Κυκλάδων, Benedetto Sepsio· βλ. την ελληνική απόδοση του κειμένου του Piacenza από τον Ξ. Α. Αντωνιάδη, *Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900)*, Αθήνα 1977, 88-89 και σημ. 26, 125 σημ. 47.
27. AGS-E 1599, αριθ. 11 (χ.τ.χ.: αναπομπή του Κουκουνάρη στον αντιβασιλιά της Νεάπολης, να εξετάσει την περίπτωση του και να εισηγηθεί), E 1596, αριθ. 419 (Ιούν. 1602: εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους να του δοθούν εφάπαξ 100 σκούδα για τα έξοδα του ταξιδιού του), E 1597, αριθ. 252 (Οκτ. 1602, νέα εισήγηση να του εγκριθούν δύο σκούδα «de ventaja al mes en las galeras de Sicilia»).

1603, ύστερα από προσπάθειες ενός χρόνου, αρνήθηκε με υπερηφάνεια να δεχτεί τα δυο σκούδα το μήνα που του ενέκρινε το Συμβούλιο του Κράτους, ελπίζοντας πια μόνο να συγκεντρώσει το ποσό που χρειαζόταν για να απελευθερώσει την οικογένειά του με «limosnas» μέσω των μηχανισμών της «Cruzada»²⁸. Ωστόσο, ούτε αυτό δεν το κατάφερε, όπως δείχνει η παραμονή του στο Τολέδο το 1604, αλλά κυρίως το γεγονός ότι οχτώ χρόνια αργότερα (1617), μολονότι στο μεταξύ πέρασε στην υπηρεσία του νεαπολιτανικού και του σικελικού στόλου ως «piloto real», χρωστούσε ακόμα για την απολύτρωση της γυναίκας και των παιδιών του 1.500 τσεκινιά²⁹.

Περισσότερο περιπετειώδης —αληθινή Οδύσσεια— ήταν και η διαδρομή ενός ακόμα Έλληνα που κατέληξε στο Τολέδο, του Γεωργίου Αθηναίου³⁰. Ο «Jorge de Atenas, ombre noble» (όπως αυτοχαρακτηρίζεται σε ένα αναλυτικό υπόμνημά του της 6 Δεκεμβρίου 1604 προς το Συμβούλιο του Κράτους), κατάφερε να αποσπάσει, μετά από γενναιόδωρες δωροδοκίες ανώτατων αξιωματούχων στην Κωνσταντινούπολη, τους νεοστρατολογημένους στο παιδομάζωμα δυο ανεψιούς του, αλλά και να τους φυγαδεύσει μαζί με άλλους πέντε χριστιανούς αιχμαλώτους³¹. Στη συνέχεια, ακολουθώντας την καθιερωμένη τακτική, έφερε στη Ρώμη τους δυο ανεψιούς του για τον επανεκχριστιανισμό τους. Αντι-

δρώντας οι οθωμανικές αρχές της Αθήνας, συνέλαβαν και μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη ολόκληρη την οικογένειά του: τη μητέρα του (που ζούσε ως μοναχή σε μοναστήρι), τη γυναίκα του και τα δυο τους παιδιά, 7 και 9 ετών, και την αδελφή του και τον άνδρα της. Είναι ενδεικτικό για το κύρος που είχε ο Γεώργιος στην πατρίδα του το γεγονός ότι, όπως αναφέρει, κινητοποιήθηκαν αποτελεσματικά για την εξαγορά τουλάχιστον των δυο ανήλικων παιδιών του ο μητροπολίτης Αθηνών (που πήγε ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη) και ο Οικουμενικός Πατριάρχης³². Η εξαγορά κατορθώθηκε με την καταβολή 1.000 τσεκινιών (από τα οποία τα μισά καταβλήθηκαν από κάποιον έμπορο στην Κρήτη· αλλά έμειναν ακόμα υπό κράτηση τα άλλα μέλη της οικογένειας. Ύστερα από όλα αυτά, ο Γεώργιος, αφού πρώτα εφοδιάστηκε με παπικό βρέβιο και συστατικά του αποστολικού νουντσίου στην Ισπανία³³, κατάφερε να πάρει και την απαραίτητη βασιλική άδεια (real provisión), για να μπορέσει να πραγματοποιήσει «limosna» για την υπόθεσή του. Το Δεκέμβριο του 1604 ζήτησε επιπλέον και κάποια οικονομική ενίσχυση από τα ταμεία του αντιβασιλιά της Σικελίας, αλλά η ανταπόκριση του Συμβουλίου του Κράτους ήταν μάλλον απογοητευτική (το Φεβρουάριο του 1605 του ενέκριναν τελικά 200 δουκάτα εφάπαξ για τα έξοδα του ταξιδιού του)³⁴.

28. «Con las limosnas que per la Cruzada se le libran espera en Dios pagara los rescates»: AGS-E 1694, χ.χ. (18 Φεβρ. 1603, υπόμνημα με το οποίο αρνήθηκε να δεχτεί τον μισθό των δύο σκούδων, «por no ser merced conforme a la calidad de su persona»). Η «Cruzada» (Santa Cruzada) αποτελούσε ειδικό φόρο της ισπανικής εκκλησίας προς το βασιλικό ταμείο (Real Hacienda)· βλ. πρόχειρα J. Rodríguez García – J. Castilla Soto (επιμ.), *Diccionario de términos de historia de España. Edad moderna*, Βαρκελώνη 1998, 25 («Bula de cruzada»).
29. AGS-S.P.-N., libro 181, φφ. 76r-77r, Ανάκτορα Πάρδο, 30 Ιαν. 1617: Εντολή στον αντιβασιλιά της Νεάπολης δούκα de Osuna (τον Pedro Téllez Girón, αντιβασιλιά της Νεάπολης στα 1616-1620) να ορίσει δυο πρόσωπα κατάλληλα, που θα βοηθήσουν τον «patrón Jorge Cucunare, natural de la isla de St. Jorge de Esquiro», στον έρανο που θα κάνει για έναν χρόνο «*ostatim por todo el dicho mi reyno de Nápoles*», για την απελευθέρωση της γυναίκας του και των παιδιών του.
30. Ο San Román, *ό.π.*, 7, μνημονεύει τον «Jorge de Atenas» με την απλή αναφορά ότι προσπαθούσε να απολυτρώσει «a seis cautivos». Το υπόμνημά του στο AGS-E 1694, χ.α. [παλιό 390]: 6 Δεκ. 1604=Παράρτημα, έγγρ. 4). Η αντίστοιχη εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους στο Ε 1977, χ.α. (Βαλιαδολίδ, 26 Φεβρ. 1605) ακολουθεί την πρόταση του τότε (1600-1607) επιφορτισμένου με τα ζητήματα της Ιταλίας Γραμματέα του Pedro Franqueza y Esteve (1547-1612), κόμη της Villalonga.
31. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. 4, όπου και για το ρόλο του στην απελευθέρωση και τριών Ισπανών «cautivos», αιχμαλώτων του γιού του «Cigala, general del Gran Turco», δηλ. του Mahmud Cigala, τότε στρατιωτικού διοικητή της ελληνικής χερσονήσου: V. J. Parry, «Cighâla-Zâde», *Encyclopaedia of Islam*, τόμ. 2, 1965, 33-34. Για την οικογένεια πρβλ. G. Benzoni, «Cicala, Scipione», *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 10, Ρώμη 1981, 320-340.
32. Είναι πιθανόν να πρόκειται για τον επίσης Αθηναίο Νεόφυτο Γ', πρώτα (1597-1602) μητροπολίτη Αθηνών και στη συνέχεια (1602-1603, 1607-1612) πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, γνωστόν και για τα φιλοπαπικά του αισθήματα. Βλ. γι' αυτόν Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσοουργοί)*, Θεσσαλονίκη 1966, 98 κ.ε., και G. Hering, *Οικουμενικό Πατριάρχειο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-163* (μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα 1992, 46 και σημ. 9.
33. Τού Domenico Ginnasi (1551-1631)· πρβλ. πιο πάνω, σημ. 26.
34. AGS-E 1977, χ.α., Βαλιαδολίδ, 26 Φεβρ, 1605. Απόφαση του Συμβουλίου του Κράτους, με την οποία του εγκρίνονται 200 δουκάτα «de ayuda de costa por una vez en cosas extraordinarias en Nápoles y Sicilia»). Ας σημειωθεί ότι η αρχική εισήγηση ήταν για 150 δουκάτα, όπως αναγράφεται στην επικυρωμένη «Consulta», στο εξώφυλλο του ίδιου εγγράφου: «Consulta. 1605, 150 du(cad)os un vez. Del Cons(ej)o de Estado por Jorge de Atenas. | Dénsele 150 d(ucad)os por una vez en lo que parece».

Αναγκάστηκε, λοιπόν, να αρχίσει να περιοδεύει σε διάφορες επαρχίες της Ισπανίας, για να καταλήξει να συνενώσει στο Τολέδο τις δικές του κακοτυχίες του με εκείνες των συμπατριωτών του.

Στην καταγραφή των Ελλήνων του Τολέδου ο San Román περιλαμβάνει και έναν «Yanoda Bayboda, príncipe de Moldavia», με την ένδειξη ότι προσπαθούσε κι αυτός να επιτύχει την απολύτρωση της γυναίκας του και των παιδιών του (el rescate de su mujer e hijos)³⁵. Ωστόσο, την εποχή εκείνη δεν ζούσε κανένας ηγεμόνας/βοεβόδας της Μολδαβίας με το όνομα «Γιάννος/Ιωάννης». Βέβαια, το «Ιω(άννης)» δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως βαφτιστικό, αφού ήδη από τον Μεσαίωνα έμπαινε ως ιδιόμορφος τίτλος μπροστά από τα ονόματα των ηγεμόνων των ρουμανικών χωρών (και όχι μόνο)³⁶. Πάντως, δεν εντόπισα κανέναν άλλον «príncipe de Moldavia» στην Ισπανία από τα τέλη του 16ου ως τα μέσα τουλάχιστον του 17ου αιώνα. Το μόνο, λοιπόν, πρόσωπο που θα εμφανιζόταν μεταξύ των Ελλήνων του Τολέδου με αυτόν τον τίτλο θα μπορούσε να είναι, νομίζω, ένας Κεφαλλονίτης στρατιωτικός, με τις περιπλανήσεις του οποίου ασχολήθηκα σε παλιότερη μελέτη μου³⁷. Πρόκειται για τον αυτοκαλούμενο «Ιωάννη» Γεώργιο Ηράκλειο (Joan Jorge Heraclio), ο οποίος από «rovero cavaglier e soldato sol' con la spada e cara», άρχισε να εμφανίζεται, από το 1566 τουλάχιστον, ως «ηγεμόνας της Μολδαβίας», συγγενής του διάσημου Έλληνα «δεσπότη» (despot-Voda) της Μολδαβίας στα 1561-1563 Ιακώβου Ηρακλείδη Βασιλικού (1526-1563), αλλά και του αντιπάλου του Αλεξάνδρου Δ' Lăpușneanu (1552-1561, 1564-1568). Με την επιτηδειότητά του και πλαστά προφανώς πιστοποιητικά κατάφερε να αποκτήσει υψηλές διασυνδέσεις με την Αγία Έδρα, με Γερμανούς ηγεμόνες —ίσως και με

τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό Β' (1564-1576)— και με αρκετούς αξιωματούχους της ισπανικής μοναρχίας στην Ιταλία. Ο Ηράκλειος, μέλος για ένα διάστημα της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Νεάπολης, επισκέφθηκε ως δήθεν εκθρονισμένος ηγεμόνας της Μολδαβίας την Ισπανία δυο τουλάχιστον φορές: Το 1573, όταν, αξιοποιώντας τους ψεύτικους ηγεμονικούς του τίτλους, πέτυχε να εξασφαλίσει από τον Φίλιππο Β' (1556-1598) μηνιαίο μισθό 25 χρυσών σκούδων, και στα 1605-1606, όταν σε προχωρημένη πια ηλικία (αυτοπροβαλλόμενος και πάλι ως «príncipe deposto del Poloroneso, Macedonia, Albania, Moldavia y Valaquia») πήρε από τον Φίλιππο Γ' (1598-1621) αύξηση της αρχικής βασιλικής χορηγίας κατά πέντε χρυσά σκούδα³⁸.

Στα πρόσωπα που συνδέθηκαν με τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο στο Τολέδο περιλαμβάνονταν επίσης ένας θεολόγος, τέσσερις κληρικοί και δύο ιερομόναχοι. Ο πρώτος —τον οποίο ο San Román κατέγραψε ως «doctor Diogenis Parramonlio»— υπέγραψε στις 31 Μαρτίου 1614 ως μάρτυρας στο πληρεξούσιο, με το οποίο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο ετοιμοθάνατος Έλληνας ζωγράφος ανέθετε στον γιό του Jorge Manuel να αναλάβει τη σύνταξη της διαθήκης του³⁹. Πρόκειται για τον καταγόμενο από το Λεοντάρι της Αρκαδίας και εγκατεστημένο στη Νεάπολη Διογένη Παραμονάρη. Ο Παραμονάρης (γενν. 1580) δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο. Ήταν ανεψιός του Ιωάννη Πολυχρόνη, ενός από τους ηγέτες των αντιτουρκικών εξεγέρσεων που οργανώθηκαν στην Πελοπόννησο με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακαρίου Μελισσουργού-Μελισσηνού (†1585) πριν και αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)⁴⁰. Ο Διογένης Παραμονάρης, αφού πρώτα φοίτησε (1596-1610) με επιτυχία στο ελλη-

35. San Román, *ό.π.*, 7, όπου το «Yanoda Bayboda» θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως κακή ανάγνωση ή και παραφθορά του «Yano despot Voda».

36. Πρβλ. G. Nandriș, «L'origine de Iw dans le titre des souverains bulgares et roumains», *Revue des Études Slaves* 40 (1964) 159-166.

37. I. Hassiotis, «George Heraclius Basilicos, a Greek Pretender to a Balkan Principality», *Balkanica* 13-14 (1982-1983) 85-97.

38. Hassiotis, *ό.π.*, 93-95.

39. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) *El Greco en Toledo*, 76 σημ. 1 («dr. Diogenes de Parramonlio»), 188, αριθ. 49 («doctor Diogenis Parramonlio»).

40. Οι υπηρεσίες του Ιωάννη Πολυχρόνη (γενν. 1543), που μετά την αποτυχία της εξέγερσης κατέφυγε με τους Μελισσηνούς στη Νεάπολη, καταγράφηκαν σε αρκετά έγγραφα, από τα οποία μερικά ετοιμάστηκαν με φροντίδα του Παραμονάρη· βλ. π.χ. AGS-E 1665, χ.α. (= Παράρτημα, έγγρ. 6), E 1670, χ.α. (21 Μαρτ. 1612· εκδ. από τον J.-M. Floristán, «Catedráticos de griego en Salamanca y Alcalá: Diógenes Paramonaris (1617-18) y Constantino Sofía (1629-31). Notas prosopográficas», στον τόμο: A. Bernabé - I. Rodríguez Alfageme (επιμ.), *Φίλου σκιά. Studia philologiae in honorem Rosae Aguilar ab amicis et sodalibus dicata*, Μαδρίτη 2007, 250-251). Για το ρόλο των Μελισσηνών στις εξεγέρσεις του 1570-1572, που ξεκίνησαν μετά από συνεννοήσεις με τον αρχηγό του

νικό κολλέγιο της Ρώμης, αποκτώντας τον τίτλο του «*dotto*» της φιλοσοφίας και θεολογίας⁴¹, πέρασε στη συνέχεια στην Ισπανία⁴². Τον Ιούνιο του 1611 τον βρίσκουμε στην ισπανική αυλή να ζητά ανταμοιβή των υπηρεσιών της οικογένειάς του, αντιμετωπίζοντας όμως (όπως και άλλοι συμπατριώτες του με ανάλογα αιτήματα) την παρελκυστική τακτική της ισπανικής γραφειοκρατίας⁴³. Ακολούθησαν άλλες δυο τουλάχιστον προσπάθειες, που κατέληξαν τον Νοέμβριο του 1613 σε μιαν εφάπαξ επιχορήγησή του από τα βασιλικά ταμεία (*Cámara*) με 100 ρεάλια, για τα έξοδα της επιστροφής του (*ayuda de costa*) στη Νεάπολη⁴⁴. Ωστόσο, η επιστροφή του αναβλήθηκε, αφού τέσσερις μήνες αργότερα τον βρίσκουμε στο Τολέδο ως μάρτυρα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Εξάλλου, το Σεπτέμβριο του 1617 διορίστηκε καθηγητής των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκας, όπου όμως δεν έμεινε παρά μόνο ως τον Αύγουστο του 1618, οπότε μετακινήθηκε στη Μαδρίτη⁴⁵. Εκεί άρχισε να συνεργάζεται με τον πρωτοπόρο Αραγονέζο παιδαγωγό Juan Pablo Bonet (1573;-1633), βοηθώντας τον στην αξιοποίηση του ελληνικού αλφαβήτου στο βιβλίο του για την καθιέρωση της νοηματικής γλώσσας για κωφάλαλους, ένα έργο που τελικά εκδόθηκε στην ισπανική πρωτεύουσα το

1620⁴⁶. Τεκμήριο της συνεργασίας εκείνης αποτελεί ένα ελληνικό επίγραμμα του Παραμονάρη, που προτάσσεται στην αρχή του βιβλίου του Bonet⁴⁷. Ας σημειωθεί ότι στο ίδιο μέρος φιλοξενούνται τρία ακόμα ανάλογα κείμενα: το πρώτο στα ισπανικά του ποιητή Francisco López de Zárate (περ. 1580-1658), εμπνευσμένο μάλιστα από το επίγραμμα του Παραμονάρη, το δεύτερο στα ελληνικά και λατινικά του Σμυρναίου καθηγητή των ελληνικών (1629-1631) στο Πανεπιστήμιο του Alcalá de Henares Κωνσταντίνου Σοφίας, και το τρίτο στα ισπανικά του καθιερωμένου ήδη ως του κατεξοχήν θεατρικού συγγραφέα της Ισπανίας Félix Lope de Vega y Carpio (1562-1535)⁴⁸.

Οι πρώτοι κληρικοί της συντροφιάς του Γκρέκο, που κατέγραψε ο San Román, ήταν ο «Dionisio Paleólogo, obispo de Aeto (isla de Ítaca)» και ο «Angelo Castro, obispo de Lepanto»⁴⁹. Όμως δεν πρόκειται για δυο πρόσωπα, αλλά για ένα: τον επίσκοπο Αετού και Αγγελοκάστρου Διονύσιο Παλαιολόγο. Η επισκοπή, επίσης, αυτή δεν είχε καμιά σχέση με την Ιθάκη· είχε την έδρα της αρχικά στον Αετό και στη συνέχεια στο Αγγελοκάστρο (στο Ξερόμερο) της Ακαρνανίας και υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπακτίας⁵⁰. Ο Διονύσιος, που φαίνεται ότι ήταν άνθρωπος λόγιος, διακρίθηκε για την πολυπραγμο-

Ιερού Συνασπισμού, πρίγκιπα Don Juan de Austria (1547-1578), βλ. Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 32) 27-47· πρβλ. του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 3) 103-105, 227, 229.

41. É. Legrand, *Biographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par les Grecs au dix-septieme siècle*, τόμ. 5, Παρίσι 1903, 233-234· πρβλ. Τσιρπανλής, *ό.π.* (σημ. 22) 350-351.
42. Φαίνεται ότι ο Παραμονάρης έφερε μαζί του από τη Ρώμη συστατικά υψηλών Ισπανών και πομφηφικών αξιωματούχων, όπως τουλάχιστον υπονοεί στη φράση του «*como los cardenales Zapata y Esforça y el embaxador que reside por Vuestra Magestad en Roma escriben a algunos de Sus reales ministros*» (Παράρτημα, έγγρ. 6). Πρόκειται για τον καρδινάλιο και μετέπειτα (1620-1622) αντιβασιλιά της Νεάπολης Antonio Zapata y Cisneros (1550-1635), εγκατεστημένο στη Ρώμη στα 1604-1617, τον καρδινάλιο από το 1584 Francesco Sforza (1562-1624) και τον Ισπανό πρεσβευτή στην Αγία Έδρα στα 1609-1615 Francisco Ruiz de Castro (1579-1637), αντιβασιλιά, επίσης, σε διάφορες περιόδους της Νεάπολης και της Σικελίας.
43. AGS-E 1665, χ.α. (= Παράρτημα, έγγρ. 6), όπου ο νεοδιορισμένος Γραμματέας του Συμβουλίου του Κράτους Antonio de Aróstequi (†1623) εισηγείται ουσιαστικά μόνο τον εφοδιασμό του με βασιλική συστατική επιστολή «*en buena forma*». Πρβλ. AGS-E 1670, χ.α. (21 Μαρτ. 1612), E 1727, χ.α. (24 Σεπτ. 1613), και Floristán, *ό.π.* (σημ. 40) 242-243.
44. AGS-E 1634, χ.α. (Εισηγήση του Συμβουλίου του Κράτους της 7ης Νοεμβρ. 1613).
45. E. de Andrés, *Helenistas españoles del siglo XVII*, Μαδρίτη 1988, 58-60. Πρβλ. Gr. de Andrés, *El helenismo en España en el siglo XVII*, Μαδρίτη 1976, 20-21.
46. Για το έργο αυτό του Bonet βλ. M. López Torrijo, *La educación de las personas con sordera. La escuela oralista española*, Βαλένθια 2005, 37-77.
47. *Διογόνους του Παραμονάρου, έν τή Σαλαμαντική ακαδημία τά ελληνικά διδάσκοντος, εις τήν Παύλου του Βονέτου βίβλον επίγραμμα*: Iuan Pablo Bonet, *Reduction de las letras y arte para enseñar a ablar a los mudos*, Μαδρίτη 1620, χ.α. (φ. VIIn), όπου ο συγγραφέας του βιβλίου χαρακτηρίζεται από τον Παραμονάρη ως «μύστης έμός άμύμων, πάσι διδασκαλής δαλόν άνασχόμενος».
48. Bonet, *ό.π.*, φφ. VIIv-VIIIv. Ο Legrand, *ό.π.* (σημ. 18) 38-39, αναδημοσιεύει μόνο τα ελληνικά επιγράμματα του Παραμονάρη και του Σοφίας. Για τον Κωνσταντίνο Σοφίας και τις ποικίλες δραστηριότητές του βλ. τη βιβλιογραφία και τις πηγές που σημειώνει ο Floristán, *ό.π.* (σημ. 40) 243-248.
49. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) *De la vida*, 7, 8 σημ. 1.
50. Η μοναδική ελληνική μαρτυρία που εντόπισα για τον Διονύσιο είναι η υπογραφή του σε σιγίλλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη

σύνη του: Το 1590, αμέσως σχεδόν μετά την έναρξη της επισκοπικής του θητείας, προσπάθησε να φέρει σε επαφή τον αντιβασιλιά της Νεάπολης κόμη de Miranda⁵¹ με τον κρυπτοχριστιανό Αλβανό διοικητή της επαρχίας του «Peri» (Piri) bey (†1600), χρησιμοποιώντας ως διαμεσολαβητή έναν γνωστό πράκτορα των Ισπανών, τον Κερκυραίο Πέτρο Λάντζα (capitán Pietro Lanzi)⁵². Ο Αλβανός τοπάρχης ήταν πρόθυμος, κατά τον Διονύσιο πάντοτε, να παραδώσει στους Ισπανούς το φρούριο της Λευκάδας, αλλά και να διευκολύνει μιαν αντιτουρκική εξέγερση των κατοίκων της περιοχής. Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1602, ο Διονύσιος προθυμοποιήθηκε να πάει στην Κέρκυρα και από εκεί στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να έρθει σε επαφή με μερικούς πλούσιους σεφαρδίτες της πόλης, που επιζητούσαν μυστική συνεννόηση με τους Ισπανούς⁵³. Όλα αυτά θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν στο κλίμα που δημιουργήθηκε σε πολλές περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου μετά την έκρηξη του 13χρονου αυστροτουρκικού πολέμου (1593-1606) και τις σταυροφορικές προσπάθειες του πάπα Κλήμη Η' (1592-1605)⁵⁴. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο Έλ-

λβανός ιεράρχης, όταν μετατέθηκε ο Αλβανός μπέης στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε το 1595 να αφήσει την εκκλησιαστική του έδρα και να περάσει στη Ρώμη, όπου όμως έμαθε ότι ο σύνδεσμός του, ο Λάντζας, ήταν στη φυλακή και ο αντιβασιλιάς Miranda είχε αντικατασταθεί. Ο Παλαιολόγος έμεινε στη Ρώμη έξι περίπου χρόνια, μισθοδοτούμενος γενναιόδωρα από τα ταμεία της Αγίας Έδρας (αφού, βέβαια, έδωσε πρώτα την απαραίτητη *confessio fidei*)⁵⁵. Το Σεπτέμβριο του 1597, ωστόσο, ζήτησε από τον πάπα να αναστείλει την επιχορήγησή του, επειδή σκόπευε να γυρίσει στην Ελλάδα, ελπίζοντας να αναλάβει και πάλι τα επισκοπικά του καθήκοντα (che possa essercitare gl'ordini suoi eriscorali)⁵⁶. Άλλαξε, όμως, γνώμη και το καλοκαίρι του 1601 ήρθε στην Ισπανία, αναβάλλοντας την επιστροφή του στην εκκλησιαστική του επαρχία για δυο τουλάχιστον λόγους: επειδή η μακρόχρονη απουσία του θα είχε ήδη προκαλέσει τις υποψίες των οθωμανικών αρχών και επειδή έπρεπε πρώτα να εξοφλήσει τα μεγάλα χρέη, τα οποία, κατά τους ισχυρισμούς του, είχε δημιουργήσει ο προκάτοχός του στην επισκοπική του έδρα⁵⁷. Παράλληλα, πρό-

Ιερεμία του Β' του 1592/93, για τη Μονή Ταξιαρχών της επισκοπής Δαμαλών και Πεδιάδος: Διον. Ζακυθηνός, «Ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1593-1798), εκδιδόμενα εκ παρισιακών κωδίκων», *Ελληνικά* 2 (1928) 132.

51. O Juan de Zúñiga y Avellaneda, κόμης de Miranda del Castañar, χρημάτισε αντιβασιλιάς της Νεάπολης στα 1586-1595.

52. AGS-E 1691, χ.α. (9 Σεπτ. 1601: *Relazione* του Διονυσίου, συνταγμένη σε καλά ιταλικά, προς τον Φίλιππο Γ'), και E 1595 (χ.α., χ.χ., εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους για το υπόμνημα του Διονυσίου), όπου αναφέρεται ότι ο Αλβανός μπέης εξομολογούνταν μυστικά αρχικά στον μητροπολίτη της περιοχής (τον Μακάριο Ναυπακτίας), και μετά τον θάνατό του, το 1590, στον Παλαιολόγο. Για τη δράση του Λάντζα σώθηκαν πλήθος αρχαιακές μαρτυρίες, τόσο σε ισπανικά όσο και σε βενετικά αρχεία: Μ. Θ. Λάσκαρις, «Πέτρος Λάντζας, διοικητής της Πάργας (1573) και οργανων των Ισπανών εν Ηπείρω (1596-1608)», στον τόμο: *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Αθήνα 1956, 103-118, 237-253· πρβλ. Π. Κ. Ιωάννου, «Από τη Γαληνότατη στον Καθολικότατο: Οι φουρτούνες του καπετάν Πέτρου Λάντζα», *Θησαυρίσματα* 30 (2000) 277-299.

53. AGS-E 1596, αριθ. 16 (χ.η., 1602: Σχέδιο επιστολής Φιλίππου Γ' προς τον αντιβασιλιά της Νεάπολης Francisco de Castro).

54. P. Bartl, «*Marciare verso Constantinopoli*. Zur Türkenpolitik Klemens' VIII», *Saeculum* 20 (1969) 44-56· πρβλ. του ίδιου, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegs-problematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 1974) 43 κ.ε., και για την απήγηση του πολέμου στη Δύση, G. Roumarède, *Pour en finir con la Croisade: Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècle*, Παρίσι 2004, 247-253, 280-288.

55. Οι πληροφορίες αυτές στο υπόμνημά του προς τον Φίλιππο Γ': AGS-E 1691, χ.α. (9 Σεπτ. 1601· επαναλαμβάνονται στη σχετική εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους: E 1595, χ.α., χ.χ. [Ιαν. 1601/1602], σχέδιο), αλλά και σε ένα παρόμοιο υπόμνημα που ο Διονύσιος υπέβαλε μερικούς μήνες αργότερα στις δημοτικές αρχές της Σεβίλλης: J. Gil, «Griegos en España», *Habis* 21 (1990) 166-167, όπου εκδίδεται η απόφαση του τοπικού «cabildo» της 22ης Νοεμβρ. 1602, για το υπόμνημα του «obispo de Acto [= Aeto] y Angelo Castro». Πηγές του Βατικανού μας πληροφορούν για την καταγωγή από τη Θήβα, την ηλικία του (44 ετών στα 1596) και, κυρίως, για τη διαδικασία της ομολογίας του στην καθολική εκκλησία: τις χρησιμοποίησε ο J. M. Floristán, «(Arz)obispos griegos en Roma y España (1596-1602)», *Erytheia* 26 (2005) 189-194. Για τη φυλάκιση του Λάντζα, τον Ιούνιο του 1591 και το Μάρτιο του 1594 (αλλά και για άλλες ανάλογες περιπέτειές του αργότερα), βλ. Ιωάννου, *ό.π.* (σημ. 52) 292 σημ. 87. Τον Miranda διαδέχτηκε στα τέλη του 1595 (και ως το 1599) ο ως τότε αντιβασιλιάς της Σικελίας (1592-1595) Enrique de Guzmán, (δευτερός) κόμης de Olivares.

56. Πρβλ. J. Krajcar, S. J., *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiences and Consistorial Acts*, Ρώμη 1966, 147, όπου εγγραφή του Σεπτ. 1597 για το υπόμνημα του «Vescovo di Aitò, greco». Η αίτησή του έγινε επειδή η Αγία Έδρα δεν του επέτρεπε να εκτελέσει τα ποιμαντικά του καθήκοντα στους ελληνόρρυθμους της Ιταλίας· πρβλ. Floristán, *ό.π.*, 192-194.

57. AGS-E 1595, αριθ. 444, χ.η. (1602=E 1602, χ.α., χ.τ.χ.), σχέδιο βασιλικής επιστολής προς τον Francisco Ruiz de Castro, προσωρινό αντιβασιλιά στη Νεάπολη στα 1601-1603.

βαλε και το επιχείρημα ότι ήθελε να συγκεντρώσει χρήματα, για να ανακαινίσει τον ερειπωμένο επισκοπικό ναό του Τιμίου Προδρόμου (Sant Juan Bautista)⁵⁸. Ο Διονύσιος πέρασε πρώτα από το Βαλιαδολίδ, περιμένοντας να του δοθεί κάποια αξιολογική οικονομική ενίσχυση. Αρχικά, τον Νοέμβριο του 1601, το Συμβούλιο του Κράτους εισηγήθηκε την καταβολή 400 δουκάτων ως έξοδα του ταξιδιού του (*ayuda de costa*), από τα οποία θα εισέπραττε τα μισά στην Ισπανία και τα υπόλοιπα στη Νεάπολη⁵⁹. Ακολούθησαν νέα υπομνήματά του, ώσπου να επιτύχει στις 22 Ιανουαρίου 1602 την έγκριση μηνιαίου μισθού 50 σκούδων (*entretenimiento*) για δυο χρόνια από το ταμείο της αντιβασιλιά της Νεάπολης⁶⁰. Στη συνέχεια, τον Μάρτιο, ο ανικανοποίητος Έλληνας ιεράρχης, έχοντας εξασφαλίσει βασιλικό συστατικό έγγραφο⁶¹, άρχισε να περιοδεύει την Ισπανία. Έτσι, στις αρχές Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου τον βρίσκουμε στο Τολέδο να εξουσιοδοτεί τους προαναφερθέντες Δημήτριο Τζούκη και Θωμά Τροτσέλλο να διενεργήσουν για λογαριασμό του έρανο (προφανώς ταυτόχρονα με τον δικό τους)⁶², και τον επόμενο μήνα στη Σεβίλλη, όπου το τοπικό δημοτικό συμβούλιο του διέθεσε δυο πρόσωπα, για να τον βοηθήσουν στην ίδια αποστολή, τη φορά αυτή με περιοδείες στην Ανδαλουσία⁶³. Τελικά, ο Διονύσιος δεν επέστρεψε ποτέ στην επαρχία του· εγκαταστάθηκε στο Τολέδο, ως

προστατευόμενος, μάλιστα, του τοπικού αρχιεπισκόπου (*Arzobispo Primado*)⁶⁴. Αλλά εκεί είχε τραγικό τέλος και μάλιστα από συγγενικό χέρι: Το 1605 ο ανεψιός και συνοδός του Θεοδόσιος Παλαιολόγος, εποφθαλμιώντας τα τιμαφή και τα χρήματα (*joyas y dinero*) που είχε συγκεντρώσει ο θείος του κατά τις περιοδείες του στη Δύση, τον δολοφόνησε⁶⁵.

Οι άλλοι δυο καταγραμμένοι (χωρίς χρονολογικές ενδείξεις) από τον San Román Έλληνες ιεράρχες του Τολέδου είναι ο «Jerónimo Cocunari», επίσκοπος αδιευκρίνιστης επισκοπής (*sin precisar la diócesis*) και ο «Estéphano Jamarto, clérigo, cura de la ciudad de Sarnata en la Morea»⁶⁶. Ο πρώτος θα πρέπει να ταυτιστεί με τον άλλοτε επίσκοπο Αμαθούντος της Κύπρου Γερμανό Κουσκούναρη. Ο Κύπριος ιεράρχης εγκατέλειψε την πατρίδα του μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού και πέρασε στην Ιταλία, όπου τον βρίσκουμε από τις αρχές τουλάχιστον της δεκαετίας του 1580. Εκεί η Αγία Έδρα του ανέθεσε τη χειροτονία των αποφοίτων του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης, αλλά και των «ελληνόρρυθμων» κληρικών της νότιας Ιταλίας⁶⁷. Το 1600 ήταν ήδη εγκατεστημένος στο Παλέρμο, εκτελώντας χρέη εφημερίου στην εκεί ελληνορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Νικολάου, διατηρώντας όμως πάντοτε τον τίτλο του επισκόπου Αμαθούντος⁶⁸. Το καλοκαίρι

58. Gil, *ό.π.* (σημ. 55) 167.

59. AGS-E 1595, χ.α., χ.χ. (εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους, με βάση υπόμνημα του Διονυσίου (E 1691, χ.α., 9 Σεπτ. 1601).

60. AGS-E 1596, αριθ. 156/159 (Βαλιαδολίδ, Ιαν. 1602, σχέδιο: εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους), E 1602, χ.α., σχέδιο [= E 1595, αριθ. 444, 445]: Βασιλικές εντολές στον αντιβασιλιά της Νεάπολης για την εκτέλεση του E 1596, αριθ. 156/159.

61. AGS-E 1602, χ.α., χ.τ.χ. (Μάρτιος 1602).

62. San Román, *ό.π.*, 8, σημ. 1.

63. Πρβλ. Gil, *ό.π.* (σημ. 2) 194.

64. Την έδρα κατείχε από το 1599 και ως τον θάνατό του ο don Bernardo de Sandoval y Rojas (1546-1618), γνώριμος του Θεοτοκοπούλου· πρβλ. P. Martínez-Burgos Garcia, «Το έργο του Γκρέκο και του Λουίς Τριστάν στο άβατο των μονών: Σχέσεις με τον κύκλο του Τολέδου / La obra de El Greco y Luis Tristán en clausura: Relaciones con el foco de Toledo», *ό.π.* (σημ. 3) *Ο Γκρέκο και το εργαστήριο του*, 104, 106, 108.

65. Μερικές γενικές πληροφορίες για τη δολοφονία του Διονυσίου στη Venta de San Blas, τότε τρεις λεύγες από το Τολέδο, τη σύλληψη του Θεοδοσίου στην πόλη Getafe και την καταδίκη του, δίνει ο Miguel Fernando Gómez Vozmediano, «Mundo urbano y delincuencia rural. La Corte de Carlos II y la Manca de la Santa Hermandad Vieja», *Madrid. Revista de Arte, Geografía e Historia* 3 (2000) 174, 197 σημ. 42. Σε ό,τι αφορά την έδρα του στην Ελλάδα είναι πιθανόν να διαδέχτηκε τον Διονύσιο ο εμφανιζόμενος στα 1587 ως αρχιδιάκονος και αργότερα (1599) ως επίσκοπος Αετού και Αγγελοκάστρου Ιωάσαφ: Τ. Φ. Χριστόπουλος, «Αετού επισκοπή», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, Αθήνα 1965, 251. Ο «Αετού Μάρκος» αναγράφεται σε ενθύμηση των αρχών του 17ου αιώνα μαζί με τον Ναυπάκτου και Άρτης Γαβριήλ (1601-1632): Ε. Ι. Κωνσταντινίδης «Αγγελόκαστρο, έδρα επισκοπής», *αυτ.*, 26.

66. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) 7.

67. V. Peri, «Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma», *Aevum* 44 (1970) 17-18, 57-61. Πρβλ. M. Foscolos, «I vescovi ordinanti per il rito greco a Roma. Nota bibliografica ed archivistica», *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività* (επιμ. Ant. Fyrgos), Ρώμη 1983, 291-292.

68. M. Sciambra, «Clero di rito greco che ha servito la comunità greco-albanese di Palermo», *Bolletino della Badia Greca di Grottaferata* 17 (1963) 10, 99, 106-111· πρβλ. Peri, *ό.π.*, 60-61.

μάλλον του 1602 ήρθε στην Ισπανία, και στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού έμεινε και στο Τολέδο. Πάντως, τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς βρισκόταν στο Βαγιαδολίδ, διεκδικώντας κάποια βασιλική οικονομική ενίσχυση, την οποία και επέτυχε: το Συμβούλιο του Κράτους εισηγήθηκε να του καταβληθούν για τα έξοδα του ταξιδιού του 500 δουκάτα, τα 200 επιτόπου και τα 300 στη Σικελία (εάν θα συναινούσε και το αρμόδιο Συμβούλιο της Ιταλίας)⁶⁹. Ο Κουσκούναρης επέστρεψε τελικά στο Παλέρμο, όπου από τον Νοέμβριο τουλάχιστον του 1604 τον βρίσκουμε να συνεχίζει να ασκεί τα ποιμαντικά του καθήκοντα ως το θάνατό του στις 2 Ιουλίου 1610⁷⁰.

Ο άλλος κληρικός, ο Στέφανος Χαμάρτος, εφημέριος στην ακμάζουσα τότε «χώρα» της Ζαρνάτας, στη βορειοδυτική Μάνη, συνδέθηκε με ένα δραματικό, μοιλονότι ελάχιστα γνωστό γεγονός της πελοποννησιακής ιστορίας της περιόδου εκείνης: την πρόσκαιρη κατάληψη της Πάτρας από τον ισπανικό στόλο της Νεάπολης και της Σικελίας την άνοιξη του 1595⁷¹. Ως οδηγοί και πλοηγοί στην επιχείρηση χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί Έλληνες συνεργάτες των Ισπανών· ανάμεσά τους και δυο πρωτεξάδελφοι (primos hermanos) του Χαμάρτου, που συνεργάστηκαν ως «guías y pilotos» με τους δυο διοικητές του ισπανικού στόλου «Dom [!] Pedro de

Toledo» και «Dom Pedro de Leiba»⁷². Το γεγονός αυτό στοίχισε στον ίδιο και τον γιο του φυλάκιση τριών ετών. Αλλά και η αποφυλάκισή του έγινε με την παρεμβολή Οθωμανών προυχόντων της επαρχίας του και την υποχρέωση καταβολής 1.500 δουκάτων, για τη συγκέντρωση των οποίων βρισκόταν τώρα στην Ισπανία ζητώντας την οικονομική στήριξη της ισπανικής αυλής και κάποια έμμισθη θέση είτε στο φρούριο του San Salvatore της Μεσσήνης —τόπο καταφυγής αρκετών Ελλήνων στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα⁷³— είτε στη Ζάκυνθο, όπου είχαν ήδη μεταφερθεί μερικά μέλη της οικογένειάς του⁷⁴.

Στην ίδια ομάδα ανήκουν και δυο Έλληνες ιερομόναχοι, ο Σάββας της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους (Nuestra Señora de Yberia del Monte Santo), και ο Νικηφόρος, πληρεξούσιος (procurador) του ιστορικού επίσης μοναστηριού της Παναγίας της Ελεούσας (Nuestra Señora de la Caridad) της δυτικής Ναυπακτίας⁷⁵. Ο πρώτος αποτελεί ιδιάζουσα (αλλά όχι μοναδική) περίπτωση Αγιορείτη μοναχού, που στάλθηκε στη Δύση από τους προϊστάμενους του για να σπουδάσει θεολογία. Τελικά, από την Ιταλία πέρασε στην Ισπανία, για να εγγραφεί στο πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκας⁷⁶. Στις αρχές του 1603 ο Σάββας βρισκόταν στο Τολέδο, ό-

69. Εκδόθηκε στις *Πηγές της κυπριακής ιστορίας*, 87-89, αριθ. 16.

70. Sciambra, *ό.π.* (σημ. 68) 107, 109.

71. Βλ. γι' αυτήν: C. Fernández Duro, *Armada española*, τόμ. 3, Μαδρίτη 1897, 171-172· πρβλ. Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 8) 319, σημ. 38.

72. Ο Pedro Álvarez de Toledo y Colonna (1548-1627) και ο Don Pedro de Leiva (†1622) ήταν ισχυρές προσωπικότητες της εποχής: ο πρώτος διορίστηκε κυβερνήτης του δουκάτου του Μιλάνου (1614-1618) και ο δεύτερος αρχιναύαρχος του ισπανικού στόλου (1621). Για άλλους Έλληνες συνεργάτες των Ισπανών στην επιχείρηση εκείνη, βλ. Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 8) 307-309, 319 σημ. 38, 41.

73. Πρβλ. Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 8), 59-60, 63-64, 84, 124, 139, 140, 146-147, 170-171. Για το φρούριο και την ιστορία του βλ. C. Fulci, «Impianto urbanistico della città di Messina nel XVI secolo», στον τόμο: Gr. Fallico κ.ά. (επιμ.), *Messina: Il ritorno della memoria*, Παλέρμο 1994, 69-82.

74. AGS-E 1692, χ.α., 30 Ιαν. 1604 (=Παράρτημα, έγγρ. 3)· πρβλ. Χασιώτης, *ό.π.* (σημ. 8) 306-307. Στην ίδια οικογένεια ανήκε μάλλον και ο Δανιήλ Χαμάρτος, εφημέριος στην ελληνορθόδοξη εκκλησία της Νεάπολης στα τέλη του 16ου αιώνα (I. K. Hassiotis, «Sull'organizzazione, integrazione e ideologia politica dei Greci a Napoli, XV-XIX sec.», *Επιστ. Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης* 20 [1981] 423 και σημ. 34, 35), και ο Νιάρχος Χαμάρτος «εκ χώρας Ζαρνάτας», που συνυπογράφει με άλλους Μανιάτες προύχοντες την έκκληση του επισκόπου Μάνης Νεοφύτου προς τον Φίλιππο Γ' της 2 Σεπτ. 1613 (J. M. Floristán Imízcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias. La documentación griega del Archivo de Simancas, 1571-1621* [διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο León 1988] 388). Το επώνυμο παραπέμπει στη γνωστή αρχοντική βυζαντινή οικογένεια των Χαμάρτων της Λακωνίας του 13ου-15ου αιώνα: D. A. Zakythinis, *Le despotat grec de Morée*, τόμ. 1, Παρίσι 1932, 126, 342, τόμ. 2, Αθήνα 1953, 100 σημ. 5, 214, 379· πρβλ. D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 466-467.

75. San Román, *ό.π.*, 7.

76. I. K. Hassiotis, «España y los movimientos antitúrcos en Macedonia en los siglos XVI y XVII», στον τόμο: R. M. Aguilar κ.ά. (επιμ.), *Χάρης διδασκαλίας. Homenaje a Luis Gil*, Μαδρίτη 1994, 691, όπου και οι σχετικές αρχειακές αναφορές. Πρβλ. Gil, *ό.π.* (σημ. 2) 193-194. Για τις επαφές του Αγίου Όρους με τη Δύση και τις προσπάθειες της Ρώμης να διεισδύσει στη μοναστική του κοινότητα, χρησιμοποιώντας αρχικά Ιησουίτες και στη συνέχεια αποφοίτους του Κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου, βλ. G. Hofmann, *Rom und der Athos* (Ρώμη 1954). Οι J. M. Floristán - A. Valladolid, «Mendicantes atonitas en la corte de Felipe III (1602-1620)», *Erytheia* 27 (2006) 141, στηριζόμενοι στον Τσιρπανλή, *ό.π.* (σημ. 22) 265-166, που είχε συσχετίσει τον απόφοιτο του Κολλεγίου του Αγ.

που με εξουσιοδότηση —την οποία υπογράφουν ως μάρτυρες «sin cautela alguna» ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και ο 25χρονος τότε γιος του Jorge Manuel— αναθέτει στον προαναφερθέντα Δημήτριο Τζούκη να πραγματοποιήσει τον έρανο που είχε αναλάβει αυτός για την απολύτρωση έξι αιχμαλώτων μοναχών του μοναστηριού του⁷⁷. Στη συνέχεια, ο Σάββας πήγε στο Εσκοριάλ, όπου έμεινε τρία χρόνια, διδάσκοντας ελληνικά στους μοναχούς της ανακτορικής αυτής μονής και ακούγοντας παράλληλα από τους μαθητές του —όλους του τάγματος του Αγίου Ιερωνύμου— μαθήματα θεολογίας. Τελικά, στα τέλη του 1607, αφού πρώτα εξασφάλισε τη βασιλική έγκριση για τη διενέργεια εράνων στο βασίλειο της Νεάπολης, αλλά και μηνιαίου μισθού 15 σκούδων, κατέληξε στη Σικελία, πιθανότατα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο εκεί ελληνορθόδοξο στοιχείο⁷⁸.

Οι πηγές που εντοπίσαμε για τον ιερομόναχο Νικηφόρο συνιστούν, όσο γνωρίζω, τις μοναδικές συγκεκριμένες πληροφορίες μας για τα πρώτα χρόνια της επαναλειτουργίας της βυζαντινής μονής της Παναγίας της Ελεούσας, που καταστράφηκε κατά την οθωμανική κατάκτηση της Ναυπακτίας στο κλείσιμο του 15ου αιώνα και που αναδείχτηκε αργότερα (και ως τις μέρες μας) σε ένα από τα πιο γνωστά προσκυνήματα της δυτικής Ελλάδας⁷⁹. Σύμφωνα με υπόμνημα του Νικηφόρου (που έφτασε στη γραμματεία του Συμβουλίου του Κράτους τον Απρίλιο του 1605), η μονή άρχισε να ξαναχτίζεται

πριν μερικά χρόνια (*algunos años ha*), αλλά το καθολικό της δεν είχε ακόμα ανεγερθεί. Το μοναστήρι, που είχε ήδη επανδρωθεί με 20 μοναχούς, χάρη στην καίρια θέση του (βρισκόταν στην Κλεισούρα, το μοναδικό πέρασμα από τη Ναυπακτία προς την Ακαρνανία), είχε αρχίσει κιόλας να διευκολύνει τη διέλευση των πρακτόρων της Νεάπολης και της Σικελίας προς την Κωνσταντινούπολη, αλλά και, αντίστροφα, τη φυγάδευση αιχμαλώτων που δραπέτευαν από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα προς τη χριστιανική Δύση⁸⁰. Επιστρατεύοντας ο Νικηφόρος τις υπηρεσίες αυτές του μοναστηριού του, για τις οποίες είχε φαίνεται ισχυρά πιστοποιητικά των εκπροσώπων της ισπανικής μοναρχίας στην Ιταλία⁸¹, εξασφάλισε από το Συμβούλιο του Κράτους όχι μόνο το ποσό των 1.000 δουκάτων για τα έξοδα της αποστολής του (*ayuda de costa*), αλλά και βασιλικές εντολές στον αντιβασιλιά της Νεάπολης Benavente να του διαθέσει δυο κατάλληλα πρόσωπα, που θα τον βοηθήσουν επί έναν χρόνο να πραγματοποιήσει έρανο (*limosna ostiatim*) σε ολόκληρο το βασίλειο, ώστε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα ποσά για την επισκευή και τη συντήρηση του μοναστηριού του⁸².

Στον κύκλο των Ελλήνων που συνδέθηκαν με τον Θεοτοκόπουλο στο Τολέδο ο San Román εντάσσει και έναν Αρμένιο ιεράρχη· τον «Martheros, arzobispo de Santa Cruz de Acta Mar en la Armenia Mayor»⁸³. Πρόκειται για τον Μάρκο, αρχιεπίσκοπο του αρμενικού πατριαρχείου («καθολικοσά-

Αθανασίου Γεώργιο Ταούτη του Παρασκευά από την Κύπρο με κάποιον Κύπριο μαθητή του ιδρύματος «Giorgio Sabba», τείνουν να ταυτίσουν τον Σάββα του Τολέδου με τον Ταούτη.

77. Μερική έκδοση στον San Román, *ό.π.* (σημ. 1), 27, αριθ. XI. Για την υπόθεση πρβλ. Floristán – Valladolid, *ό.π.* (σημ. 76) 142-144, όπου και η ατεκμηρίωτη διασύνδεση του Σάββα με έγγραφο του ΑΗΝ, το οποίο όμως αναφέρεται στους Ιβηρίτες μοναχούς Γαλακτίωνα, Κύριλλο, Δωρόθεο και Γεννάδιο (Galateo, Cirilo, Doroteo, Enodio).

78. AGS-E 1714, χ.τ.χ. (15 Οκτ. 1607: βασιλική εντολή στον αντιβασιλιά της Σικελίας Juan Fernández Pacheco, δούκα της Escalona, με την οποία εγκρίνεται για τον Σάββα ένα «entretenimiento» 15 σκούδων το μήνα) και E 1714 (Πάρδο, 21 Νοεμβρ. 1607: εντολή προς τον αντιβασιλιά της Νεάπολης Juan Alonso Pimentel de Herrera, κόμη του Benavente, να διευκολύνει τον Σάββα, που διακρίθηκε στο Εσκοριάλ για την «doctrina» του, στη διενέργεια «limosna» στην Κάτω Ιταλία).

79. Σύντομο χρονικό της μονής στον Κ. Κώνστα, «Αγία Ελεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, 43-6, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη βυζαντινή περίοδο της μονής, βλ. τη βιβλιογραφία που σημειώνει ο Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.)». Πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13 (1985) 1509-1513. Ο J. M. Floristán, «Basilio ortodoxos y política mediterránea de España», *Erytheia* 28 (2007) 154, που μνημονεύει την περίπτωση, ταυτίζει λανθασμένα το μοναστήρι της «Nuestra Señora de la Caridad» με τη γνωστή μονή της Βαρνάκοβας, η οποία, ωστόσο, ήταν αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου.

80. AGS-E 1690, χ.α. (1 Απρ. 1605 = Παράρτημα, έγγρ. 5).

81. Ο Έλληνας μοναχός υπογράμμισε επίσης ότι αν η μονή και η εκκλησία της ανεγειρόταν με την οικονομική βοήθεια του Φιλίππου Γ', τότε ο Ισπανός μονάρχης θα αναδεικνυόταν ουσιαστικά σε νέο κτήτορά της («nuevo fundador de aquella casa»· βλ. Παράρτημα, έγγρ. 5).

82. AGS-E 1607, χ.α. (= E 1962, χ.α., Βαλιαδολίδ, 29 Νοεμβρ. 1605), S.P.-N., libro 165, φφ. 183v-184v (Βαλιαδολίδ, 9 Φεβρ. 1606).

83. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) 7.

του») του Αχταμάρ (Aght'amar), στη ομώνυμη λίμνη (σημ. Βαν) της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας⁸⁴. Ο αρχιεπίσκοπος Μάρκος ανήκει σε μια πλειάδα Αρμενίων εμπόρων και κληρικών, οι οποίοι από τα τέλη του 16ου ως τη δεύτερη δεκαετία του επομένου αιώνα είχαν χρησιμοποιηθεί ως διερμηνείς ή και διαμεσολαβητές, άλλοτε από τον σάχη της Περσίας 'Abbās A' (1586-1628) και άλλοτε από τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και την Αγία Έδρα, στις προσπάθειες και των δυο πλευρών να συνεργαστούν στρατιωτικά εναντίον των Οθωμανών⁸⁵. Το καλοκαίρι του 1603 βρίσκουμε τον Μάρκο στο Βαλιαδολίδ (ως μέλος πιθανότατα της μεγάλης περσικής αποστολής που είχε έρθει στην ισπανική αυλή πριν δυο χρόνια)⁸⁶, να προσπαθεί να αποσπάσει συστατικά γράμματα του Ισπανού μονάρχη προς τον σάχη, «su señor», με τα οποία, όπως ισχυ-

ρίστηκε στα υπομνήματά του, θα κατάφερνε να τον προσηλυτίσει στον χριστιανισμό και συνεπώς να εξασφαλίσει την ένταξή του στο χριστιανικό στρατόπεδο⁸⁷. Ωστόσο, παρά τις προβαλλόμενες από τον Αρμένιο κληρικό μακροχρόνιες υπηρεσίες του στον Γερμανό αυτοκράτορα, οι Ισπανοί ήταν πολύ επιφυλακτικοί απέναντί του· την ίδια άλλωστε εποχή βρίσκονταν στην ισπανική αυλή και άλλοι Αρμένιοι λαϊκοί και ιερωμένοι, με ποικίλα αιτήματα και προτάσεις⁸⁸. Έτσι, μετά από έξι μήνες άσκητη αναμονή, ο Μάρκος αναζήτησε άλλους ισχυρούς αποδέκτες των σχεδίων του, αρχικά στη Γαλλία και την Αγία Έδρα, στη συνέχεια στην Πολωνία και στην Αγγλία. Πάντως, στα 1605-1607 τον ξαναβρίσκουμε (τη φορά αυτή με συνοδεία) στην Ισπανία, όπου και επανέλαβε τις προτάσεις του, αλλά και πάλι χωρίς επιτυχία (πέρα από κά-

84. Το «Santa Cruz» αποδίδει τον αρμενικό «Surp Khach» (Άγιος Σταυρός), στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο γνωστός για την αρχιτεκτονική του καθεδρικός ναός του πατριαρχείου Aght'amar: S. Der Nersessian, *Aght'amar, Church of the Holy Cross*, Harvard 1965, και J. G. Davies, *Medieval Armenian Art and Architecture. The Church of the Holy Cross, Aghtamar*, Λονδίνο 1991. Μερικά από τα ελάχιστα στοιχεία, που καταγράφηκαν για το ελάχιστο γνωστό αυτό αρμενικό εκκλησιαστικό και πολιτιστικό κέντρο, στου D. Kouymjian, «Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)», στον τόμο: R. G. Hovannisian (επιμ.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, τόμ. 2, Νέα Υόρκη 2004, 25-26, 30, 35, 39.
85. Για την ισπανοπερσική προσέγγιση —που καταγράφηκε σε πλήθος εγγράφων, αλλά με υπερβολές και σε έντυπα της εποχής— βλ. τη βιβλιογραφία των W. Floor – F. Hakimzadeh, *The Hispano-portuguese Empire and its Contacts with Safavid Persia... 1489 to 1720. A Bibliography of Printed Publications, 1508-2007*, Peeters 2007. Στον ρόλο των Αρμενίων στην προσέγγιση εκείνη αναφέρεται ο A. Alroyadjian, «Sbania yev Haiastan» (Η Ισπανία και η Αρμενία), *Patma Banasirakan Handes* 4 (1959) 93-97 (χωρίς επαρκή τεκμηρίωση), και με πλήθος πηγών ο L. Gil, «Carta del patriarca armenio David IV a Felipe III», *Sefarad* 46 (1986) 197-205, και *El imperio luso-español y la Persia safávida*, τόμ. 1 (1582-1605), Μαδρίτη 2006, 47-48, 74-75, 119, 125, όπου αναφορές —μερικές ονομαστικές— σε διάφορους Αρμενίους διαμεσολαβητές. Η ιρανική θεώρηση των ισπανοπερσικών επαφών καταγράφηκε στο χρονικό του Eskandar Beg Monshi, *History of Sah 'Abbās the Great* (μετάφρ. R. M. Savory), Boulder Colorado 1978, 1074-1076. Το ενδιαφέρον των Ισπανών για την Περσία αυξήθηκε κατακόρυφα μετά την ενσωμάτωση (1580) στο ισπανικό στέμμα της Πορτογαλίας και των κτήσεών της στον Περσικό Κόλπο.
86. Δεν γνωρίζουμε τα ονόματα των ακόλουθων και των πέντε διερμηνέων της περσικής αντιπροσωπείας, που είχε μείνει στο Βαλιαδολίδ, από τον Αύγουστο ως το τέλος Οκτωβρίου του 1601: R. Menéndez Pidal (επιμ.), *Historia de España*, τόμ. 24, Μαδρίτη 1988, 395. Ας σημειωθεί ότι μερικά από τα μέλη της, ανάμεσά τους και ο πολυσυζητημένος Don Juan de Persia (Uruj Beg Bayat), δεν ακολούθησαν την αποστολή στην επιστροφή της στην Περσία, αλλά παρέμειναν για αρκετά χρόνια στο Βαλιαδολίδ· πρβλ. L. Gil Fernández, «Tras las huellas de Don Juan de Persia y otros Persas», *Silva: Estudios de humanismo y tradición clásica* 2 (2003) 111-130, και J. Fr. Cutillas Ferrer, «Las Relaciones de Don Juan de Persia: Una imagen exótica de Persia narrada por un musulmán shií, convertido al cristianismo a principios del s. XVII», *Sharq al-Andalus* 16-17 (1999-2002) 211-225, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.
87. AGS- E 1598, αριθ. 193 (Βαλιαδολίδ, Αύγ. 1603, σχέδιο απόφασης του Συμβουλίου του Κράτους). Η χιμαιρική ιδέα για τον προσηλυτισμό μουσουλμάνων ηγεμόνων και ιδιαίτερα του σίτη σάχη μέσω του προσηλυτισμού τους ήταν παλιά και εξαιρετικά δημοφιλής στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη· βλ. A. Knobler, «Pseudo-Conversions and Patchwork Pedigrees: The Christianization of Muslim Princes and the Diplomacy of Holy War», *Journal of World History* 7/2 (1996) 191-195. Ο χαρακτηρισμός του σάχη από τον Μάρκο ως «su Señor» δείχνει ότι ο αρχιεπίσκοπος προερχόταν από τις αρμενικές κοινότητες της Περσίας, πολυάνθρωπες και ακμαίες πριν ακόμα από την αναγκαστική μετοικεσία του 1604 και την ανάπτυξη της Νέας Τζούλφας στο Ισπαχάν· V. Gregorian, «Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, 1587-1722», *Iranian Studies* 7/3-4 (1974) 652-680 (βλ. κυρίως 657 κ.ε.).
88. AGS-E 1597, αριθ. 192 (1602· E 1695, χ.α.: Jacome da Brox, armenio, ανεψιός του «patriarca de Armenia Mayor»), E 1955, χ.α. (29 Αυγ. 1603: αρχιεπίσκοπος «de Dersina»), E 1957, χ.α. (Βαλιαδολίδ, 17 Ιαν. 1606=E 1605, χ.α.: Αζαρίας «Fridonij/Fridon»). Για την κινητικότητα εκείνη, πρβλ. R. Gulbekian, «L'habit arménien, laissez-passer oriental pour les missionnaires, marchands et voyageurs européens aux XVIe et XVIIe siècles», *Revue des Études Arméniennes* 25 (1994-95) 369-388, όπου καταγράφονται και τα αντίστροφα ταξίδια Ευρωπαίων (κυρίως ιεραποστόλων) στις αρμενικές παροικίες της οθωμανικής και περσικής Ανατολής.

ποια οικονομικά οφέλη)⁸⁹. Τελικά, παρέμεινε στη χώρα ως το 1610 τουλάχιστον⁹⁰, ζώντας για ένα διάστημα και στο Τολέδο, όπου και συνδέθηκε με τους Έλληνες της πόλης και μαζί με αυτούς και με τον κύκλο του Θεοτοκόπουλου.

Από τη σύντομη σκιαγράφηση των προσώπων, που βρέθηκαν στο διάστημα μιας περίπου δεκαετίας στο περιβάλλον του Γκρέκο στο Τολέδο, προκύπτουν μερικά γενικά συμπεράσματα. Καταρχήν η παρουσία τους εκεί, με την εξαίρεση βέβαια του Μανούσου Θεοτοκόπουλου, δεν οφειλόταν (όπως άφησαν να εννοηθεί μερικοί ερευνητές)⁹¹ στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν από τον Δομήνικο την οικονομική του συμπαράσταση· ο ζωγράφος, άλλωστε, δεν ήταν πάντοτε σε θέση να τους την προσφέρει⁹². Το γεγονός, εξάλλου, ότι μερικοί καταγράφτηκαν ως «residentes» της αυτοκρατορικής πόλης δείχνει σχετική μονιμότητα της εγκατάστασής τους στο Τολέδο (μερικών ως το θάνατό τους)⁹³. Είναι πιθανόν οι μελλοντικές έρευνες στα τοπικά αρχεία, εάν διευρυνθούν χρονικά κατά έναν αιώνα περίπου (από τα μέσα του 16ου ως τα μέσα του 17ου αιώνα), να φέρουν στο φως και άλλες ανάλογες περιπτώσεις, πέρα από τα ονόματα που μας γνωστοποίησε, έστω και με τρόπο ελαττωματικό, ο San Román, και πέρα και από τα χρονικά όρια που καλύπτει η παραμονή του Γκρέκο στο Τολέδο (1577-1614).

Τα μέλη της μικρής παροικίας του Τολέδου προέρχονταν, με την εξαίρεση του Αρμενίου αρχιεπισκόπου, από διάφορες περιοχές της ελληνικής Ανατολής, φραγκοκρατούμενες και, κυρίως, τουρκο-

κρατούμενες: την Κρήτη και τα Επτάνησα, την Κύπρο, την Πελοπόννησο, την Ακαρνανία, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Ήταν, επίσης, λαϊκοί, μοναχοί και κληρικοί, μερικοί λόγιοι, οι περισσότεροι ελάχιστα ή καθόλου μορφωμένοι, αλλά όλοι σχεδόν άνθρωποι κουρασμένοι και ταλαιπωρημένοι, που έφταναν στο Τολέδο μετά από συνεχείς, πολυχρόνιες και επίπονες περιπλανήσεις, έχοντας ζήσει, οι περισσότεροι, οδυνηρές ατομικές και οικογενειακές τραγωδίες. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, τα πρόσωπα μερικών από τους πολύπλαγκτους εκείνους Έλληνες να αποτυπώθηκαν σε πίνακες του Γκρέκο, που αναπαριστούν μορφές βασανισμένων αγίων και μαρτύρων ή απλών φτωχών ανθρώπων⁹⁴.

Ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες του Τολέδου εμφανίζονται στις αρχαιακές πηγές της πόλης (ως μάρτυρες, ο ένας για τον άλλο, ή διαχειριστές της πενιχρής περιουσίας τους) πιστοποιεί την μεταξύ τους συνεργασία ή και μιαν αλληλεγγύη που ξεπερνούσε τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους (όλοι σχεδόν αποζητούσαν οικονομικά οφέλη από τις ίδιες πηγές). Η προθυμία, πάντως, του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (έστω και μέσω του αδελφού του Μανούσου και του γιου του Jorge Manuel) να συμμετάσχει ως μάρτυρας, εγγυητής ή και εκτελεστής σε διάφορα πληρεξούσια και διαθήκες των Ελλήνων που περνούσαν από την αυτοκρατορική πόλη, δεν οφειλόταν, νομίζω, μόνο στη συμπάθειά του προς ανθρώπους απροστάτευτους και ξεριζωμένους⁹⁵, αλλά, κυρίως, στην προέλευσή τους από τον ελληνικό κόσμο: Η επικοινωνία του με τους

89. AGS-E 1605, χ.α. (=E 1606, χ.α. και E 1957, χ.α., Μαδρίτη, 23 Δεκ. 1606: απόφαση του Συμβουλίου του Κράτους για την εφάπαξ ενίσχυση του με 400 δουκάτα «de ayuda de costa... que se le señalen en parte donde los pueda cobrar luego»). Πρβλ. και AGS-E 1660, χ.α. (25 Ιαν. 1607: υπόμνημα του Μάρκου προς Φίλιππο Γ').

90. AGS-E 1662, χ.α. (27 Φεβρ. 1610: Ο γραμματέας του Consejo de Guerra, Juan López de Zárate για τις δυσκολίες επιστροφής του αρχιεπισκόπου Μάρκου στην Περσία και την ανάγκη να σταλεί προσωρινά στην Ιταλία με ένα «entretenimiento», που θα του επιτρέψει να ζήσει εκεί ως τον επαναπατρισμό του).

91. San Román, *ό.π.* (σημ. 1) 8· πρβλ. Ξύδης, *ό.π.* (σημ. 2) 170.

92. Όπως δείχνει η διαθήκη και η απογραφή της περιουσίας του μετά τον θάνατό του μερικά χρόνια αργότερα (1614): San Román, *ό.π.* (σημ. 1) *El Greco en Toledo*, 77, 185-188, 189-198. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του M. B. Cossío, *Lo que se sabe de la vida del Greco*, Μαδρίτη 1914, 98-107.

93. Γνωρίζουμε π.χ. ότι ο Μιχαήλ Ρίζος Χαλκανδύλης, πριν οδηγηθεί στις φυλακές της Ιερής Εξέτασης, είχε ζήσει στο Τολέδο δυο τουλάχιστον χρόνια: Martíy Monsó, «Dominico Theotocópuli», 147.

94. Ο Θεοτοκόπουλος συνήθιζε, άλλωστε, να χρησιμοποιεί στους πολυπρόσωπους πίνακές του μορφές υπαρκτών ανθρώπων, με τις οποίες βέβαια ταυτίστηκαν μόνο μερικές διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής του· βλ. π.χ. τις έρευνες των J. C. Suárez Bermejo – Fr. López Martín, «Una mitra en la catedral de Toledo. Nuevas aportaciones y descubrimientos en 'El entierro del Señor de Orgaz'», *Revista Toletana* 13 (2005) 249-270, και «'El entierro del señor de Orgaz'». Identificación de los personajes retratados como San Esteban y como caballero de Santiago», *Revista Toletana* 16 (2007) 287-310.

95. Πρβλ. Álvarez Lopera, *ό.π.* (σημ. 2) 75.

συμπατριώτες του (η οποία αποδόθηκε από κάποιους στη νοσταλγία για την πατρίδα του και στην επιθυμία του να μιλά τη μητρική του γλώσσα)⁹⁶ μειώνει κατά κάποιον τρόπο, έστω και περιστασιακά, το συναισθηματικό βάρος που προκαλούσε αναπόφευκτα η διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης στον ισπανικό περίγυρο ενός ανθρώπου, ο οποίος σταθερά προσδιοριζόταν (από τους άλλους, αλλά

και από τον ίδιο) ως «greco» ή «griego»⁹⁷. Εξάλλου, ανάλογες εξισορροπήσεις διακρίνουν μερικοί μελετητές και στην ίδια την τέχνη του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, όπου ιχνηλατούνται αρκετά στοιχεία των «ανατολικών» καλλιτεχνικών καταβολών του, προσαρμοσμένα, βέβαια, στο εικαστικό και γενικά στο πολιτιστικό περιβάλλον, στο οποίο τελικά εντάχθηκε ο Έλληνας ζωγράφος⁹⁸.

96. Cossío, *ό.π.* (σημ. 92) 113-114.

97. Στα πολλά συμβολαιογραφικά έγγραφα που υπέγραψε ο Θεοτοκόπουλος (βλ. π.χ. San Román, *El Greco en Toledo*, 157, 158, 161, 162, 197, 199, 200, 218, του ίδιου, «De la vida», 22, 23, 25, 26, 27, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 49, 50, 51, 55, 57, 59, 60, 63, M. R. Zarco del Valle, *Datos documentales para la historia del arte español*, τόμ. 2, Μαδρίτη 1916, 217, J. Zarco Cuevas, *Pintores españoles en San Lorenzo de El Escorial, 1566-1613*, Μαδρίτη 1931, 141) το όνομα ή το ονοματεπώνυμο του ζωγράφου το ακολουθεί ο εθνικός του προσδιορισμός (greco, griego), αυτός που τελικά επικράτησε και μετά το θάνατό του (M. B. Cossío, *El Greco*, Μαδρίτη 1908, 3, 20-22). Τον ίδιο προσδιορισμό (el griego de Toledo, el griego) υιοθέτησαν και στα επιτάφια σονέτα που αφιέρωσαν στον Θεοτοκόπουλο οι φίλοι του Hortensio Félix Paravicino y Arteaga (1580-1633) και Luis de Góngora y Argote (1561-1627): Cossío, *ό.π.* 36-41, 56, 95-96, 116-120.

98. Βλ. τις παρατηρήσεις και τη βιβλιογραφία που σημειώνει ο R. G. Mann, «Tradition and Originality in El Greco's Work: His Synthesis of Byzantine and Renaissance Conceptions of Art», *Quidditas* 23 (2002) 85-110, σε συνδυασμό με τις μελέτες των A. L. Mayer, Γ. Μηλιάδη, Αχ. Κύρου, C. Serrano, D. Talbot Rice, Α. Γ. Προκοπίου, Μ. Χατζηδάκη και L. Habermann-Misguich, που αναδημοσιεύονται στον τόμο: Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος*, τόμ. 2, Αθήνα 1990. Πρβλ. και Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ο Έλληνας. Ένα υστερόγραφο», *Δελτίο Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 17 (1993-94) 375-380.

Παράρτημα*

Υπομνήματα προς το ισπανικό Συμβούλιο του Κράτους των Μιχαήλ Τζούκη (1), Γεωργίου Κουκουνάρη (2), Στεφάνου Χαμάρτου (3), Γεωργίου Αθηναίου (4), Ιερομονάχου Νικηφόρου (5) και Διογένη Παραμονάρη (6)

1

[AGS- E 1697, χ.α., χ.τ. (Βαλιαδολίδ, 12 Οκτ. 1601). Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υπομνήματος, σύνοψη των αιτημάτων και των υποβληθέντων αιτιολογικών και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους: *Pide el perdón de dos bandidos en Nápoles o trata de 500 salmas de trigo de Sicilia. P(re)se)nta fee del Patriarca de Constantinopla de todo lo que refiere y otros recaudos de Roma. | Miguel Zuqui y Dimitrio, su hijo, | de la ciudad de Nápoles de Romanía | en Greçia. | A 12 de octu(br)e 1601. | Al S(ecretario) Franqueza. | Longa. | Tratas de vinos y carta de recom(endaci)ón y escribirle a Italia, digo al Cons(ej)o. Franq(eza). | P(ar)a C(onsej)o d(e) Estado*].

Señor:

Miguel Zuqui y Dimitrio, su hijo, naturales de la ciudad de Nápoles de Romania en Greçia, que son de las casas nobles y rricas y aora desdichadas, como consta por sus legítimos y auténticos fees, diçen que ellos am [!] padeçido muchas y mui grandes persecuçiones de los Turcos enemigos por n(uest)ra s(an)ta fee cathólica, y entre otros por defender una yglesia nombrada la Sanctissima Trinidad e edificada por sus antepassados en la dicha çuudad, que los moros la querian hazer mezquita, y viendo que la defendía y que no podían haçer lo que querían, por haçer daño al dicho Miguel le asentaron falsamente en los libros camerales del Gran Turco, diçiendo ser fiador y prinçipal pagador de los Ebreos, que havían tomado las alcavalas de la dicha çuudad, que se pagavan al Gran Turco por diez y ocho mill escudos, los quales huyeron y no pagaron nada, y alándole a el asentado en los libros le hiçieron pagar los dichos diez y ocho mill escudos tiranizadamen-

te con demás perdidos. Y demás desto cautibaron al dicho Dimitrio turcos cossarios, llevando trigo por la mar en un navio suyo a tierra de christianos, en tiempo que havia mucha falta dello, y pagó por su rescate el dicho su padre mill zequíes de oro, los quales tomó prestados de çiertos mercaderes turcos, con ynterés por no los tener él, ni posivilidad para pagarlos por las causas susodichas, en manos de los quales dichos mercaderes dejó por ganadora e principal pagadora a su muger e dos hijos suyos, hasta tanto que los pagase.

Atento a lo qual V(uestra) Mag(esta)d les hiço m(e)r(ce)d de Su provisión real, para que pudiesen pedir limosna para el dicho rrescate en la Corona de Aragón, donde, después de haver travajado un año con mucho trabajo y fatiga, allegaron una miseria, mui poca cosa, casi nada.

Por lo qual supp(lic)an humillm(en)te a V(uestra) Mag(esta)d, por amor de las çinco llagas de Christo les haga m(e)r(ce)d y limosna para el dicho rrescate del perdón de dos vandidos por casos graçiables en el reyno de Nápoles, o una trata de trigo de quinientas salmas del Reyno de Siçilia, como mas V(uestra) Mag(esta)d fuere servido y que no faboreçiéndolos V(uestra) Mag(esta)d no tienen remedio de salir deste trabajo y sacar aquellas tres animas que están em [!] poder de Turcos a peligro de perderse; que en ello se hará servido a Dios n(uest)ro S(eñ)r y a ellos gran vien y m(e)r(ce)d.

2

[AGS- E 1704, χ.α., χ.τ. (Βαλιαδολίδ, 24 Απριλίου 1602). Στο εξώφυλλο: Σύνοψη των αιτημάτων και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους: *El capp(it)án Jorge Cucunary. | A 24 de Abril 1602. | Al s(eñ)or Franqueza. | Cien d(ucad)os de ayuda de costa. | Μονογραφή. | Hecha*].

* Έγιναν μικρές επεμβάσεις στη στίξη, τα κεφαλαία και τον τονισμό. Στις περιγραφές των εκδιδόμενων εγγράφων δεν επαναλαμβάνονται οι περιλήψεις τους (minutas), που καταγράφονται στα «εξώφυλλά» τους.

Señor:

El capp(it)an Jorge Cucunari, dize que siendo governador de la ysla d'Esquiro onze años, todo este t(iem)po a procurado servir y a servido al rrey n(uest)ro S(eñ)or, que está en gloria, y a V(uestra) Mag(esta)d en todas las ocasiones que le an ofresçido en aquella ysla con mucho cuidado y fidelidad en recoger y dando puerto seguro a todos los navios de remo y a los de alto bordo de V(uestra) Mag(esta)d, que se enviavan a Levante, asi por lengua como en corso, y les dava a los navios de remo todos los rrefrescamientos y agua que avían menester para seguir su viaje y los avisos necesarios que ymportavan a Su rreal serviçio, y a los navios de altoborde que yban por trigo les cargava el dicho trigo y los ynbiava a tierra de cristianos, y esto lo hazia e hizo muchas vezes; y a todos los cristianos cautibos que se huyan de Costantinopla y de toda la Turquía, que aportavan en aquella ysla, les salbava y ynbiava a tierra de cristianos en libertad con mucha seguridad; y agora hultimam(en)te vinieron quatro naves grandes, las dos de Nápoles y las otras dos Arraguçesas, para llevar trigo porque avía falta en el dicho rreyno, y las cargo de trigo, aora quatro años, y en el camino las topó Çigala, g(enera)l del Turco, y tomó las dos y las otras dos se escaparon. Y agora hultimamente las galeras de Florençia las rrecogió dos días en la dicha ysla y les dió todos los bastimentos que avían menester y aguardando la ora y ocasión para tomar la çidad de Sio, y allegada la ocasión por los avisos que les dió, fueron y la tomaron y saquearon; y por averlo savido el Turco le prendieron y maltratavan y dieron grandes tormentos y negó, y ansi le tomaron toda su haçienda y le condenaron por dos mill y doçientos çequíes; y por haverle quitado todo quanto tenía, no tenia con que poderlos pagar, se huyó, y ansi prendieron a su muger e quatro hijas y padeçen muchos trabajos y corren peligro por la poca hedad que tienen las hijas; no las hagan rrenegar hasta que pague la dicha suma, como consta todo lo susodicho ser ansi verdad por la bula de Su S(antida)d y fee del general de las galeras de Florençia de que haçe presentaçion.

Y en consideracion de todo lo suso dicho y en rrecompensa de los serviçios que a hecho a V(uestra) Mag(esta)d y por haver perdido todo quanto tenia en su rreal serviçio y perdido su patria, pide y

supp(li)ca a V(uestra) Mag(esta)d, por amor de Dios le mande de dar y haçer m(e)r(ce)d de un entretenimineto conforme a la calidad se su persona en el rreyno de Siçilia y poderse sustentar con su muger y quatro hijas; y que de allí podrá continuar en su rreal serviçio en las cossas secretas de ymportancia en Levante, como hombre suficiente p(ara) ello, que en ello hará V(uestra) Mag(esta)d servicio a Dios y a él mucha m(e)r(ce)d y limosna.

3

[AGS- E 1692, χ.α. (παλιό 228), χ.τ. (Βαλιαδολίδ), 30 Ιανουαρίου 1604. Στο εξώφυλλο: Σύνοψη των αιτημάτων και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους; *Dentro va la relación.* | *Don Esteban de Camartos.* | *A 30 de henero 1604.* | *Al conde de Villalonga* | Μονογραφή | *Cien r(eal)es por la Cam(er)a.* | *Hecha.* | *Longa*].

Señor:

Don Esteban Camartos, saçerdote griego y cura de la çidad de Carnata, que es en la Morea junto a Petrachi, diçe que por haver tomado Dom [!] Pedro de Toledo y Dom Pedro de Leiba, generales de V(uestra) Mag(esta)d de Nápoles y Siçilia, la çidad de Petrachi y saqueádola, y que en las galeras de Nápoles yban el ellas dos primos hermanos del dicho Don Estaban en serviçio de V(uestra) Mag(esta)d en aquella jornada, como personas pláticas y que sabían toda aquella tierra como naturales della, y ansi saltaron ellos dos, los primeros en tierra a descubrir y reconoçer como guías y pilotos del exerçito de V(uestra) Mag(esta)d, que yban a tomar a Petrachi, y por su ocasión destes sus dos primos se tomó y saqueó sin pérdida de ningún christiano; y en el saco y toma fueron conoçidos sus dos primos de los Turcos, como naturales de tierra, y luego avisaron al vaxá de aquella provinçia, que los dos primos del dicho cura Don Esteban fueron los que traxeron a los christianos a tomar la tierra; y ansi luego prendieron al d(ic)ho Don Esteban Camartos como cura y cabeça de los griegos y a un hijo suyo por traidores y rrebeldes al Gran Turco, diçiendo quel fue causa de que se perdiese y tomasen los christianos la tierra, por haver ynbiado a sus hermanos a tierra de christianos con los avisos para que

viniesen a tomar la tierra, y ansi le an quitado y tomado toda su hacienda y quanto tenía, y le an dado muchos tormentos y no confesó, y a estado poco menos de tres años preso padeçiendo muchos travaxos y miserias y cada día le amenaçaban que le querían quemar o que se bolviese Turco con su hijo, sufriendo todos estos tormentos por n(uest)ra sancta fee cathólica, y al cabo deste tiempo y desbenturas fue Dios servido de que dos Turcos principales de la tierra, mobidos de compasión como le conoçían, tomaron este negoçio a su cargo y lo conçertaron que diese y pagase por su libertá y de su hijo por la culpa que tenía tres mill ducados, y ansi lo soltaron; y dio por sus fiadores a dos mercaderes cristianos y dejó a su hijo en rrehenes hasta que pagase el dicho rrescate, como consta todo lo susod(ic)ho por los rrecados y papeles que consigo trae ser ansi verdad.

Y en consideracion de todo lo susod(ic)ho a V(uestra) Mag(esta)d pide y supp(li)ca humillm(en)te por amor de Dios le mande dar y haçer m(e)r(ce)d de un entretenimiento en el reino de Siçilia en la çiudad de Meçina en el castillo de San Salvador, para que con el dicho entretenimiento se pueda sustentar con su familia, porque no tiene otra cosa por havérselo tomado todo el Turco, sino es con la m(e)r(ce)d que de V(uestra) Mag(esta)d espera, y que se le pague el dicho entretenimiento con fee de vida en la ysla de Zante, adonde a de asistir con su familia y desde ally se ofreçe con mucha fidelidad y diligencia en servir a V(uestra) Mag(esta)d en los negoçios secretos de Lebante yr con su propia persona y enbiar a sus hijos e parientes a Costantinopla a traer los avisos de ymportancia al serviçio de V(uestra) Mag(esta)d y al bien de toda n(uest)ra religion christiana, por que no puede bolver a su patria por estar desterrado por el Turco della, por haver servido a V(uestra) Mag(esta)d, que en ello hará serviçio a Dios y animará a los demás de aquella patria, para que con mayor ánimo y voluntad en semejantes ocasiones sirban a V(uestra) Mag(esta)d, y demás desto a él se le hará mucha m(e)r(ce)d y limosna.

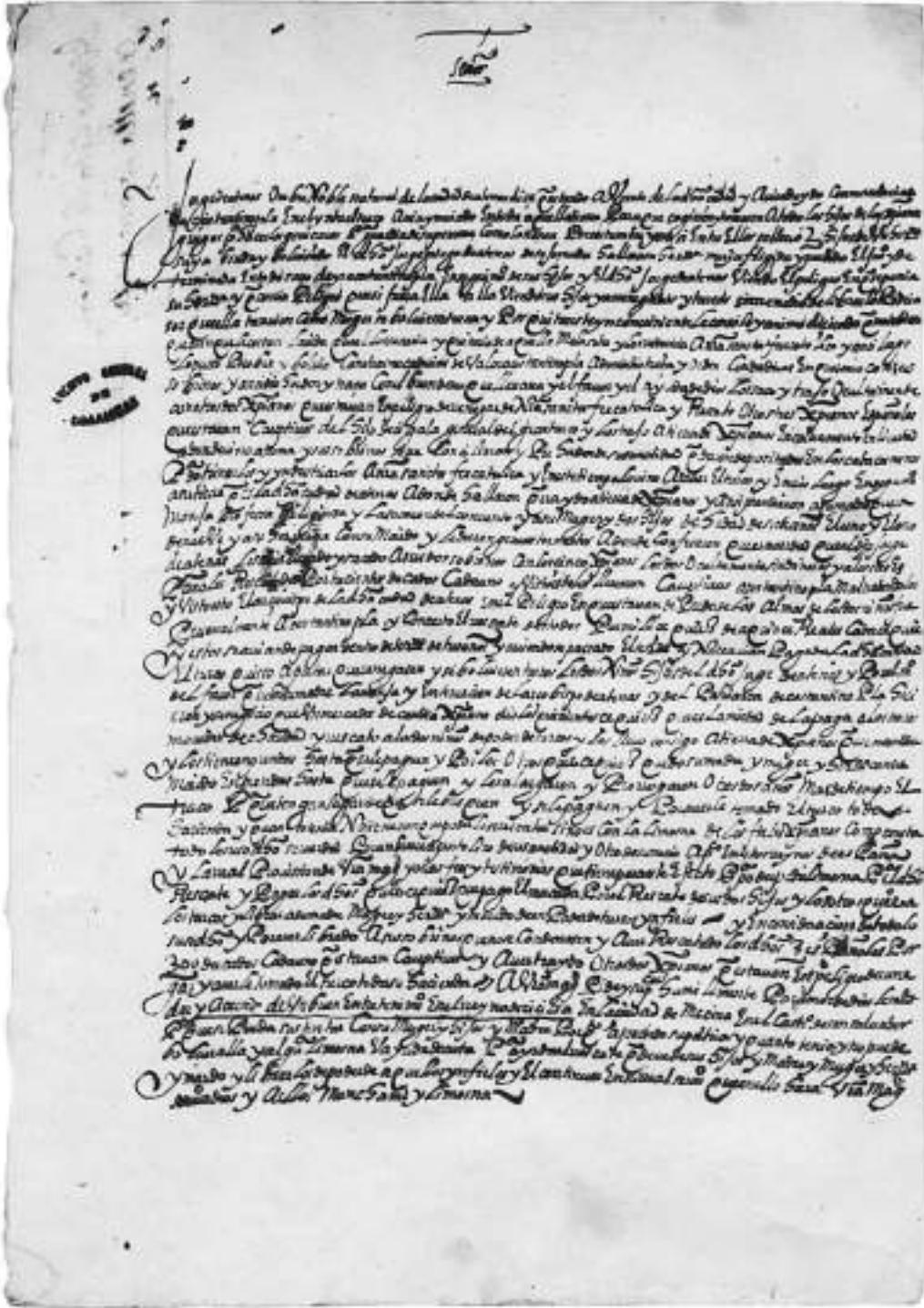
4 (εικ. 1)

[AGS-E 1694, χ.α. (παλιό 390), χ.τ. (Βαλιαδολίδ), 6 Δεκεμβρίου 1604. Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υ-

πομνήματος, τα στοιχεία του συντάκτη και του εγγράφου και μονογραφημένα το διαβιβαστικό και η ιδιόχειρη γνωμάτευση του Γραμματέα του Κράτους; *Dentro está la relación y en ella lo que pide. | Jorge de Atenas. | A 6 de Diz(iembr)e 1604. | Alc(on)de de V(ill)a Longa. | Hecha. | Duzientos ducados una vez en cosas ex(traordinari)as promitad Náp(ol)es y Sicilia. | (Villa)longa*].

Señor:

Jorge de Atenas, ombre noble, natural de la ciudad de Atenas, diçe que, estando ausente de la dicha çiudad y aviendo ydo con mercaderías a Costantinopla, en el ynt[r]a el Turco avía ynviado en toda aquella tierra para que cogieren y tomasen a todos los hijos de los christianos griegos, para haçerles geniçaros para guardia de su persona, como lo tienen por constumbre, y a ver si entre ellos se llevó 2 hijos de su her(ma)na suya, biuda, y bolviendo el dicho Jorge, griego de Atenas, de su jornada halló a su her(ma)na muj afligida y perdido el jui(cio) y determinada en todo casso de yr a Costantinopla en seguimi(ent)o de sus hijos; y el dicho Jorge de Atenas, viendo el peligro en que se ponía su her(ma)na y que corría peligro que si fuera ella allá, viendo sus hijos ya rrenegados y turcos sin rremedio de librar, lo podría ser que ella tanvién, como muger, se bolviese turca, y por quitar este ynconviniente le consoló y animó, diçiendo que note bien que, aunque le costase la vida, que él los sacaría y quitaría de aquella mala seta, y los rreduciría a n(uest)ra sancta fee católica; y ansi luego lo pusso por{o} bía y bolvió con otras mercaderías de valor a Costantinopla, adonde dio traça y orden con dadas en rrescato con sus sobrinos, y ansi dio horden y traça con el buen deseo que llevaba y el favor y el ayuda de Dios los sacó y trajo ocultamente con dos otros dos christianos, que estavan en peligro de rrenegar de n(uest)ra sancta fee católica, y rescató otros tres christianos españoles que estavan cauptivos del hijo de Cigala, general del Gran Turco, y los trajo a tierra de christianos en salvamento en liverdad, a donde vino a Roma; y sus sobrinos se rreconsiliaron y por horden de Su Sanctidad quequaron depositados en los catacúmenos p(ar)a dotrinarlos y yndustriarlos a n(uest)ra sancta fee catolica. Y en este tiempo lo vino a saver el Turco y envio luego

Εικ. 1. Το έγγραφο αρ. 4.

en seguim(ient)o a su tierra, que es la d(ic)ha ciudad de Atenas, adonde hallaron que era ydo a tierra de christianos, y ansi prendieron a su madre, que era monja professa religiosa, y la sacaron del convento, y a su muger y dos hijos de hedad de siete años el uno y el otro de nueve, y su hermana con su

marido, y le[s] dieron graves tormentos, adonde confesaron que estar verdad que el d(ic)ho Jorge de Atenas los avía llevado y sacado a sus dos sobrinos con los çinco christianos, los dos ocultamente sin dineros y los tres españoles rescatados por trecientos ducados cada uno, y visto esto, los llevaron

cautivos a Costantinopla maltratándolos. Y visto esto el arçobispo de la d(ic)ha ciudad de Atenas, en el peligro en que estaban de perderse las almas de los dos niños, fue personalmente a Costantinopla y concertó el rrescate de{s} todos por mill cequíes, de quince reales cada cequíe, y estos se avian de pagar dentro de tér(mi)no de tres años, y aviéndose pasado el tér(mi)no y no se avían pagado la d(ic)ha cantidad, el Turco quiso apretar que rrenegasen y si bolviesen Turcos los dos niños, hijos del d(ic)ho Jorge de Atenas, y por el †m(uch)o† del favor que tubo su madre, la monja, y enterve[n]ción del arçobispo de Atenas y del Patriarca de Costantinopla hicieron, y se negoció que un mercader de Candia christiano dio los quinientos cequíes, que es la mitad de la paga, a los Turcos movidos de charidad, y rrescató a los dos niños de poder de Turcos y los llevó consigo a tierra de christianos, que es en Candia, y los tiene en prendas hasta que se le paguen, y por los otros quince cequíes quedó su madre y muger y her(ma)na con su marido en prendas hasta que se le paguen; y les alargaron y prorrogaron otros dos años mas tiempo el Turco para que tengan lugar de que se le busquen, y se le paguen; y por averle tomado el Turco toda su hacienda y quanto tenía, no tiene con que poderlos rrescatar, sino es con la limosna de los fieles christianos, como consta todo lo susod(ic)ho ser verdad por un breve apostólico de Su Sanctidad y otro de su nuncio ap(ostóli)co en estos rreynos de España y la rreal provissión de V(uest)ra Mag(esta)d y otras fees y testimonios que tiene parta este efecto, p(ar)a poder pedir limosna p(ar)a el d(ic)ho rrescate y pagar los d(ic)hos quince cequíes que pagó el mercader por el rescate de sus dos hijos y los otros quince a los Turcos y librar a su madre, muger y her(ma)na y marido de en poder de Turcos ynfieles. Y en consideraçión de todo lo susod(ic)ho y por aver librado a sus sobrinos que no se condenasen y aver rescatado los d(ic)hos 3 españoles por 300 ducados cada uno que estaban cautivos, y aver traydo otros dos christianos que estaban en peligro de rrenegar, y averle tomado el Turco toda su hacienda, a V(uest)ra Mag(esta)d pide y sup(li)ca humillmente por amor de Dios le m(an)de dar y acer m(erce)d de un buen entretenim(ent)o en el rreyno de Siçilia en la çiudad de Mecina el el cast(ill)o de San Salvador, p(ar)a que se

pueda sustentar con su muger y hijos y madre, por q(ant)to a perdido su patria y quanto tenía y no puede bolver allá, y algu(n)a limosna o ayuda de costa p(ar)a ayudar el rrescate que deve de sus hijos y madre y muger y her(ma)na y marido, y librarlos de poder de aquellos ynfieles y el continuar en Su rreal serv(ici)o, que en ello hará V(uest)ra Mag(esta)d sev(ici)o a Dios y a ellos mu{n}cha m(erce)d y limosna.

5

[AGS-E 1690, χ.α. (παλιό 410), Βαλιαδολίδ, 1 Απριλίου 1605. Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υπομνήματος, τα στοιχεία του συντάκτη του και σημείωμα που παραπέμπει την εξέταση του θέματος στον Γραμματέα του Συμβουλίου και η σχετική γνωμάτευσή του: *Dentro va la relación. Señor. | Los padres del monast(eri)o de N(uest)ra S(eñor)a de la Caridad de la orden de San Basilio, en la provincia de Lepanto. | A 1 de Abril 1605. | Al C(onde) de V(ill)a Longa. | Mil ducados una vez en el rey(n)o de Nápoles en cosas ex(traordinari)as. Longa*].

Señor:

Los padres del monasterio de N(uest)ra S(eñor)a de la Caridad, de la orden de San Basilio en la provincia de Lepanto, dizen que como algunos años ha que tomaron este monasterio, el qual havían destruydo y derivado los Turcos quando tomaron y saquearon aquella tierra; y poco a poco la [!] han ydo reparando y reedificando, y al pres(en)te ay en el hasta 20 religiosos, sirviendo a Dios n(uest)ro S(eño)r y a V(uestra) M(agesta)d, en todas las ocasiones que se offrescen, que muy a menudo, porque está en el camino y passo de Constantinopla, y todas las personas que van a Levante embiadas de los Virreyes de Nápoles y Sicilia a neg(oci)os secretos del servicio de V(uestra) M(agesta)d passan por el d(ic)ho monast(eri)o y los padres del los acojen, acariçian y dan luz y noticia de lo que saven y los encaminan por partes que no ay peligro de los Turcos; y también los cautivos christianos, que se huyen de Constantinopla y de aquellas provincias, los esconden y tienen en el d(ic)ho monast(eri)o hasta que hallan ocasión de embiarlos en christiandad; y otros serv(ici)os hazen cada dia a V(uestra) M(agesta)d y a la christiandad, como todo parece por los

recaudos que con este presentan. Por tanto sup(li)-can muy humil(m)en)te a V(uestra) M(agesta)d por amor de n(uest)ro S(eño)r sea servido como rey tan cat(óli)co y que suele amparar a los que acuden a Sus reales pies, y refugio, de hazerles m(e)r(ce). de alguna ayuda y socorro en el reyno de Nápoles, o adonde V(uestra) M(agesta)d fuere más servido, como por Su real grandeza haze a semejantes buenas obras, para que puedan con ello remediar el dicho convento e yglesia, que está toda cayda, como esta dicho, que de otra man(er)a les es impossible hazerlo, siendo tan pobres, como son; que demás de los sobredichos respectos y ser obra de tanto serv(ici)o de n(uest)ro S(eño)r, sera V(uestra) M(agesta)d nuevo fundador de aquella casa, en la qual rogaran siempre a Dios por la salud y vida de V(uestra) M(agesta)d.

6

[AGS-E 1665, χ.α. Στο εξάφυλλο: *Entretenim(ien)to en Nápoles o Siçilia*. | *Dentro va la r(elaci)ón*. | *Diogenes Paramonaro, griego de Lacedemonia*. | *A 27 de ot(ob)re 1611*. | *Que se le dé carta de recom(endaci)ón en buena forma*. Μονογραφή | *A 17 de junio 1611*. | *Al s(eño)r Aróstegui*. | *Aróstegui*].

Señor:

Diogenes Paramonaro, griego de Lachedemonia, dize que por haver sus antepass(a)dos ser(vi)do a esta real Corona, como devotíss(im)os que

han sido siempre della, particular(men)te al t(iem)po del armada, y tomado tambien las armas contra el Turco en servj(c)i)o se S(an)ta Yglesia y de la mis(m)a Corona, han sido muy maltratados en las personas y haziendas muchos dellos, como estuvo tambien a gran peligro Juan Policroni, su tío, en Costantinopla, donde continuando su real ser(vi)ci)o en cosas secretas por comission y correspondencia con el virrey de Nápoles, fue preso y a peligro de ser empalado, como hizieron morir parientes del supp(lica)nte, quitándoles la haz(ien)da, la qual fortuna ha passado tambien el supp(lica)nte; a respecto dellos pues, demás de haver perdido sus bienes, procuraron tenerle en las manos, como huviera sucedido, si no se huviesse huydo, y hallándose en tan lastimoso estado de perdida de la pr(op)ia <vida> y haz(ien)da, y ser tan prop(i)o de V(uestra) M(agesta)d el amparar a todo el mundo y en particular los que son devotos de Su real corona, como los cardenales Zapata y Esforça y el embax(a)dor que reside por V(uestra) M(agesta)d en Roma escriben a algunos de Sus reales ministros. Supp(li)ca muy humil(en)te a V(uestra) M(agesta)d se sirve mandar hazelle m(e)r(ce)d de algun entretenj(mien)to en Nápoles o Sicilia, donde mas fuere V(uestra) M(agesta)d servido, mandando por villedo particular, que sea consultado en la merced para que, teniendo con que poder sustentarse, pueda continuar tambien su devoción y fidelidad con la persona y letras que en todo etc.

Dominicos Theotokopoulos' Greek Companion in Toledo

Ioannis K. Hassiotis

In 1910 and 1927, Francisco de San Román, a Spanish researcher of the Toledan archives, recorded a short list of the Greeks, who, between 1600 and 1608, had created some kind of connection with Dominicos Theotokopoulos, at that time resident of the imperial city. The autor of this study, on the basis of information derived from Spanish archives, rectifies the correct form of almost all the names and origin of those persons, analyses the conditions which obliged them to leave their own countries and take refuge in Spain, and reconsiders the importance of the relations between them with the eminent Greek painter of Toledo. In an appentix some of the relevant documents are published *in extenso*.

Αρχαιολογία

Η τοπογραφία και η πολεοδομία της Συριακής Τετραπόλεως κατά την ελληνιστική περίοδο*

Δημήτρης Βήτας

Το μεγαλύτερο πρόβλημα, που αντιμετώπισαν οι Σελευκίδες στη διακυβέρνηση του βασιλείου τους, ήταν η ανομοιογένεια που πήγαζε από το μέγεθος και τον πολυεθνικό χαρακτήρα του¹. Η λύση που υιοθετήσαν ήταν η ίδρυση πόλεων, τακτική που εγκαινιάστηκε από τον Μ. Αλέξανδρο με σκοπό την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου σε όλο το εύρος της αυτοκρατορίας του. Η τακτική αυτή αποσκοπούσε αφ' ενός στην αύξηση του αριθμού των Ελλήνων αποίκων και αφ' ετέρου στην οργάνωση των σχέσεων μεταξύ αποίκων και γηγενών, έτσι ώστε στο μέλλον να εξελληνίζονται όσο το δυνατόν περισσότεροι αυτόχθονες². Η αρχή του φιλόδοξου αυτού σχεδίου έγινε το 301 π.Χ. από τον

Σέλευκο Α' (312-281 π.Χ.) με τη σχεδόν ταυτόχρονη ίδρυση στη Β. Συρία τεσσάρων πόλεων, της Σελεύκειας, της Αντιόχειας, της Απάμειας και της Λαοδίκειας, γνωστές και με τον όρο «Τετράπολις».

Η μελέτη της Τετραπόλεως γεννάει ορισμένα ερωτήματα αναφορικά με τη λειτουργία, τη δομή και τη μορφή των τεσσάρων πόλεων· ποιο ήταν το σχέδιο του Σελεύκου Α' ιδρύοντας τις πόλεις αυτές; Γιατί τις ίδρυσε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και στο συγκεκριμένο τόπο; Ποιο ήταν το πολεοδομικό τους σχέδιο και πώς εξελίχτηκε με την πάροδο των αιώνων; Σε τελική ανάλυση ήταν πόλεις ελληνικές ή απλώς ελληνίζουσες³;

* Το θέμα αποτελεί περίληψη της διπλωματικής διατριβής που συνέγραψα υπό την επίβλεψη του καθηγητή Ρ. Gros για την απόκτηση διπλώματος DEA από το Πανεπιστήμιο Aix-Marseille I. Για τις υποδείξεις και παρατηρήσεις της στο παρόν κείμενο ευχαριστώ την καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Μπ. Σμιτ-Δούνα.

1. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Οξφόρδη 1941, 472.
2. Rostovtzeff, *ό.π.*, 475-476. Για τον μακεδονικό αποικισμό στην Ανατολή, βλ. V. Tscherikower, *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, Λειψία 1927. Πιο συγκεκριμένα για τη Συρία, βλ. P. Jouguet, *L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient*, Παρίσι 1926. D. Musti, «Lo stato dei Seleucidi. Dinastia, popoli, città da Seleuco I ad Antiocho III», *SCO* 15 (1966) 61-197. H. Seyrig, «Séleucos I et la fondation de la monarchie syrienne», *Syria* 47 (1970) 290-311. G. M. Cohen, «The Hellenistic military colony. A Herodian example», *TAP(h)A* 103 (1972) 83-95. E. Frézouls, «La toponymie de l'Orient syrien et l'apport des éléments macédoniens», στον τόμο: T. Fahd (επιμ.), *La toponymie antique. Actes du Colloque de Strasbourg 12-14/6/1977*, Leiden 1977, 219-248. P. Briant, «Colonisation hellénistique et populations indigènes; la phase d'installation», *Klio* 60 (1978) 57-92. G. M. Cohen, *The Seleucid colonies. Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden 1978. D. Musti, «Syria and the East», *CAH* VII.1 (1984) 175-220. E. Frézouls, «Du village à la ville: Problèmes de l'urbanisation dans la Syrie hellénistique et romaine», στον τόμο: E. Frézouls (επιμ.), *Sociétés urbaines, sociétés rurales dans l'Asie Mineure et la Syrie hellénistiques et romaines*, Strasbourg 1985, Στρασβούργο 1988, 81-93. Του ίδιου, «Fondations et refondations dans l'Orient syrien – Problèmes d'identification et d'interprétation», στον τόμο: P.-L. Gatiar – B. Helly – J.-P. Rey-Coquais (επιμ.), *Géographie historique au Proche-Orient*, Παρίσι 1988, 111-131. P. Leriche, «Urbanisme défensif et occupation du territoire en Syrie hellénistique», στον τόμο: E. Frézouls, *ό.π.* (1988) 57-79. Του ίδιου, «Remarques sur l'urbanisation de l'Orient à l'époque hellénistique (de la Méditerranée à l'Inde)», στον τόμο: J.-L. Huot (επιμ.), *La ville neuve. Une idée de l'antiquité?*, Παρίσι 1988, 109-121. R. A. Billows, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, Berkeley 1990. J. Grainger, *The Cities of Seleucid Syria*, Οξφόρδη 1990. P. Leriche, «Villes fortifiées de Syrie hellénistique», στον τόμο: *Ο Ελληνισμός στην Ανατολή. Πρακτικά Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Δελφοί 6-9/11/1986*, Αθήνα 1991, 372-382. A. Mehl, «The Seleucid cities in Syria. Development, population, constitutions», στον τόμο: *Ο Ελληνισμός στην Ανατολή*, 99-111. E. Will, «Les villes nouvelles des époques hellénistique et romaine en Syrie, Phénicie, Palestine et Transjordanie», στον τόμο: E. Will (επιμ.), *De l'Euphrate au Rhin: aspects de l'hellénisation et de la romanisation du Proche-Orient*, Βηρυττός 1995, 457-468. Του ίδιου, «Les villes de la Syrie à l'époque hellénistique et romaine», στον τόμο: E. Will, *ό.π.*, 469-496. M. Sartre, *D'Alexandre à Zénobie. Histoire du Levant antique (IVe s. av. J.-C. – IIIe s. ap. J.-C.)*, Παρίσι 2001.
3. Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν μέρος του γενικότερου προβληματισμού σχετικά με τον μακεδονικό αποικισμό, που έλαβε χώρα σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου, κυρίως όμως στον χώρο της Μ. Ανατολής. Ο κύριος προβληματισμός, ωστόσο, που κρύβεται πίσω από αυτήν την έρευνα αφορά τη διεύθυνση του ελληνισμού στην ανατολή και την αρχαιολογική της τεκμηρίωση.

Για να δοθούν ικανοποιητικές απαντήσεις στα πιο πάνω ερωτήματα είναι απαραίτητη η συνδρομή τόσο της αρχαιολογικής έρευνας όσο και των γραπτών πηγών. Δυστυχώς, η μελέτη της ελληνιστικής φάσης συναντάει αρκετές δυσκολίες, οι οποίες έγκεινται τόσο στη συνεχή κατοίκηση των πόλεων, που φτάνει ως τις μέρες μας (εξαιρέση αποτελεί η Απάμεια), όσο και στην έλλειψη γραπτών πηγών σύγχρονων της ελληνιστικής περιόδου. Αντιμετωπίζοντας, λοιπόν, τέτοια εμπόδια, είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει μια ξεκάθαρη εικόνα της ελληνιστικής Τετραπόλεως. Στην παρούσα μελέτη, όμως, θα καταβληθεί προσπάθεια να αποκατασταθεί όσο το δυνατό καλύτερα η μορφή των συγκεκριμένων πόλεων.

Αντιόχεια

α) Οι πηγές

Η Αντιόχεια είναι η μόνη από τις πόλεις της Τετραπόλεως, για την οποία υπάρχουν τόσο αρχαιολογικές όσο και φιλολογικές πηγές που επιτρέπουν, σε κάποιο βαθμό, τη σκιαγράφηση της πολεοδομίας της.

Στον τομέα της αρχαιολογίας διαθέτουμε τα αποτελέσματα των ανασκαφών (1932-1939) της ευρύτερης περιοχής της Αντιόχειας, της Δάφνης και της Σελεύκειας. Οι βυθομετρήσεις που έγιναν στον κύριο δρόμο της πόλης και στο χώρο όπου βρισκόταν το νησί της Αντιόχειας, αποκάλυψαν σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη του πολεοδομικού πλέγματος της πόλης, το σπουδαιότερο εκ των οποίων είναι η διαπίστωση ότι η χάραξη του σύγχρονου κεντρικού δρόμου συμπίπτει με τη χάραξη της ρωμαϊκής *via columnata*, με τη χάραξη του κεντρικού δρόμου της ελληνιστικής πόλης και επιπλέον με τη χάραξη του δρόμου, ο οποίος, πολύ πριν από την ίδρυση της πόλης, περνούσε από την περιοχή, ενώνοντας την ενδοχώρα με την ακτή⁴. Φάνηκε, δηλαδή, ότι ένας δρόμος που προϋπήρχε της ίδρυσης

της Αντιόχειας, αποτέλεσε τη σπονδυλική στήλη της κι επηρέασε την πολεοδομική ιστορία της.

Αναφορικά με τις φιλολογικές μαρτυρίες, αν και γράφτηκαν αρκετά έργα (τα *Ιστορικά Υπομνήματα* του Ευφορίωνος από τη Χαλκίδα⁵, το *Περί τῶν ἐν Δάφνῃ Πανηγυρέων* του Πρωταγορίδη από την Κύζικο⁶, το *Περί τῶν βασιλέων τῆς Συρίας* του Αθήναιου του Ναυκρατίτη⁷, σώζονται ελάχιστα χωρία, όπως από το *Ἀντιοχείας Κτίσις* του Πausανία⁸. Κάποιες πληροφορίες για την τοπογραφία της Αντιόχειας βρίσκουμε και στα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα⁹. Τα σημαντικότερα όμως έργα για την ιστορία, την οικονομία, την πολιτική και την πολιτιστική ζωή της πόλης, αν και πολύ μεταγενέστερα από την ελληνιστική εποχή, είναι ο *Ἀντιοχικός* (Λόγος XI) του Λιβανίου (314-393 μ.Χ.) και η *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα (6ος αι. μ.Χ.).

β) Η τοπογραφία και το πολεοδομικό σχέδιο της Αντιόχειας

Η Αντιόχεια άρχισε να χτίζεται το 300 π.Χ. από τον Σέλευκο Α', μετά τη μάχη στην Ίψό (301 π.Χ.) και την καταστροφή της Αντιγονείας, της πρωτεύουσας του βασιλείου του Αντιγόνου Μονόφθαλμου¹⁰. Όπως αναφέρει ο Στράβων (16, 2,4) «ἔστι δὲ ἢ μὲν Ἀντιόχεια καὶ αὕτη τετράπολις, ἐκ τεττάρων συνεστῶσα μερῶν».

Η επιλογή της τοποθεσίας για την ίδρυση της πόλης δεν ήταν τυχαία· χτισμένη στη ΝΔ γωνία της πεδιάδας, που σήμερα ονομάζεται Αμούκ, στους πρόποδες του όρους Σίλπιο, συνδύαζε όλους εκείνους τους παράγοντες που κάνουν μια τοποθεσία κατάλληλη για εγκατάσταση-πρόσβαση σε πόσιμο νερό, φυσική οχύρωση, εύφορο έδαφος (εικ. 1).

Ο Σέλευκος Α' ίδρυσε την Αντιόχεια στις όχθες του Ορόντη, ανάμεσα στον ποταμό και το Σίλπιο όρος και την οχύρωσε με ισχυρά τείχη που σχημάτιζαν ένα ορθογώνιο, μήκους περίπου 1500 μ., προσέχοντας, παράλληλα, να την προφυλάξει από τους

4. J. Lassus, *Antioch on the Orontes V. Les portiques d'Antioche*, Πρίνστον 1957, 140.

5. W. Schmid – O. Stählin – W. v. Christ, *Geschichte der Griechischen Literatur* II.1, Μόναχο 1924, 148-150. Σούδα s.v. Εὐφορίων.

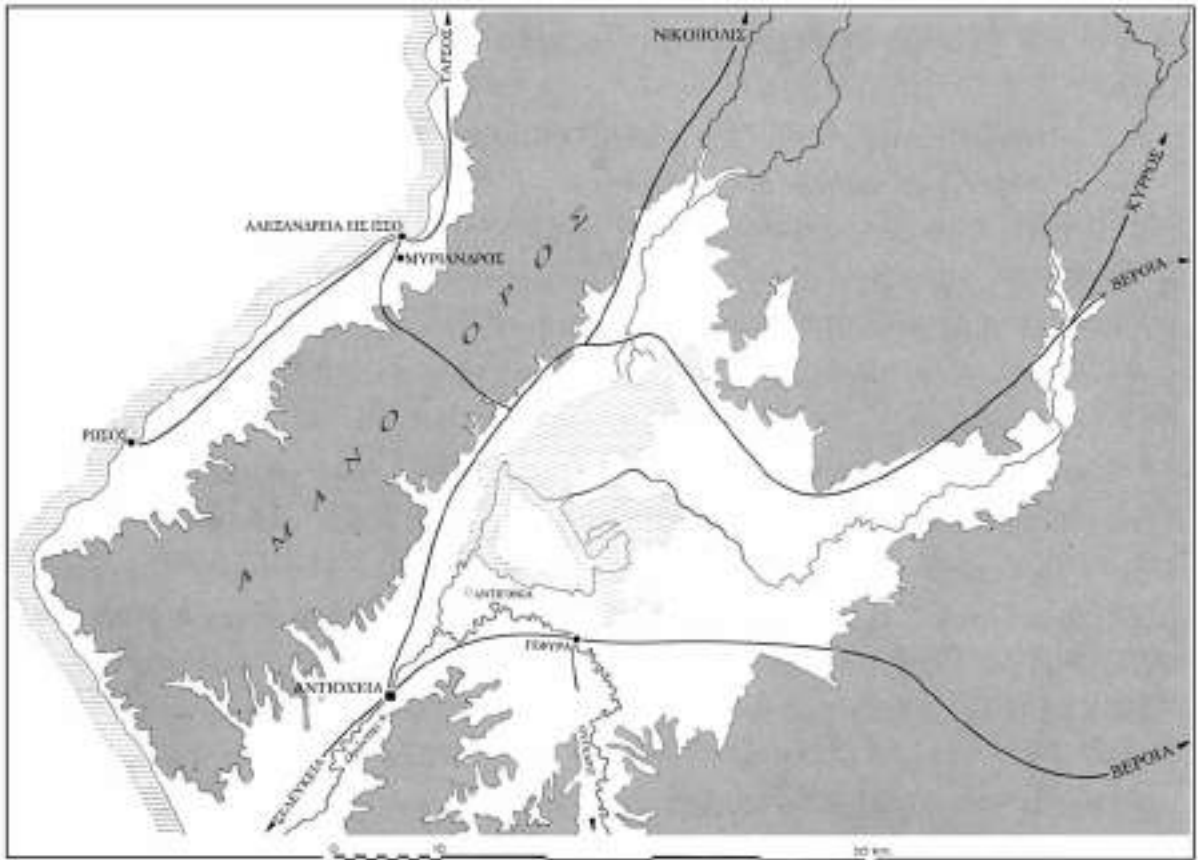
6. *FGrHist* 853.

7. *FGrHist* 166.

8. *FGrHist* 854.

9. Στράβων, 16, 2,4-5. Για τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων χρησιμοποιήθηκε η έκδοση της Loeb Classical Library. Για όσες περικοπές δεν εμπίπτουν στη συγκεκριμένη έκδοση, θα γίνεται ξεχωριστή αναφορά.

10. Μαλάλας, 152, 82-83. Για το κείμενο του Ι. Μαλάλα χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Βερολίνο 2000.

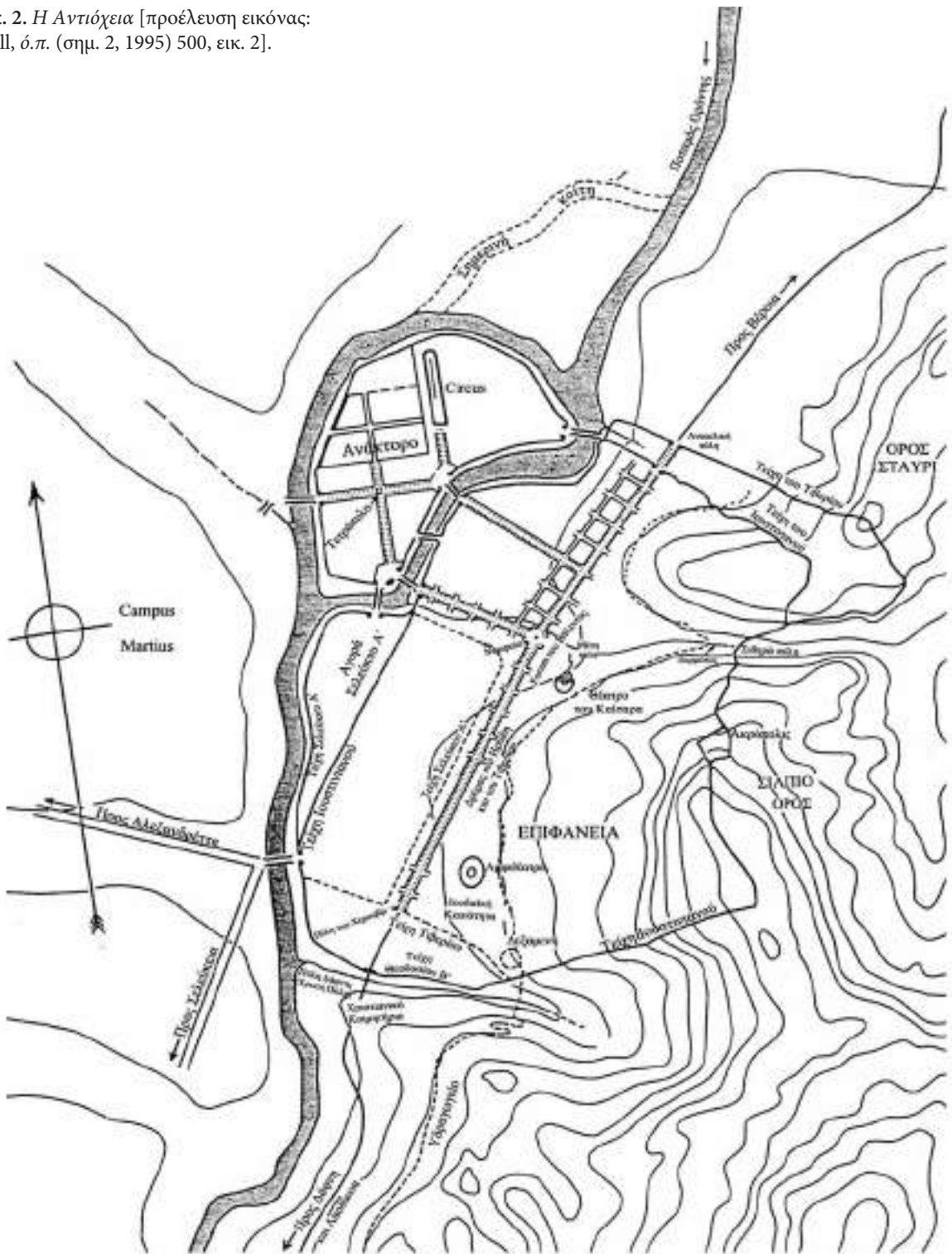
Εικ. 1. Η πεδιάδα της Αντιόχειας [προέλευση εικόνας: Seyrig, *ό.π.* (σημ. 2) 295, εικ. 2].

χειμάρρους που κατέβαιναν ορμητικοί από τις πλαγιές του Σιλπίου κατά τους χειμερινούς μήνες¹¹. Αυτό σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Παρμένιος¹² αποτέλεσε το βόρειο όριο της πόλης του Σελεύκου Α'. Το νότιο όριο βρισκόταν στο σημείο όπου ο ποταμός πλησιάζει περισσότερο τους πρόποδες του όρους και παρέμεινε εκεί καθ' όλη την αρχαιότητα, αφού, σύμφωνα με τον Μαλάλα (177, 16-19), ο Τιβέριος (14-37 μ.Χ.) προσκόλλησε τα τείχη

που έχτισε ο ίδιος σε εκείνα του Σελεύκου Α'. Δυτικά της πόλης έρεε ο Ορόντης και ανατολικά, παράλληλα προς τα τείχη, έβαινε ο δρόμος που αργότερα μετατράπηκε στην κεντρική λεωφόρο της πόλης (εικ. 2)¹³. Μέσα σε αυτά τα όρια αναπτύχθηκε αρχικά η Αντιόχεια καταλαμβάνοντας έκταση που κυμαινόταν μεταξύ 100-110 εκταρίων¹⁴, (1-1,1 χλμ.²) ή κατ' άλλους γύρω στα 150 εκτάρια¹⁵ (1,5 χλμ.²). Αντίθετη με αυτή τη θεωρία είναι η άποψη του W.

11. Μαλάλας, 151, 69-74: «κα φοβηθεις τας ρύσεις του Σιλπίου ὄρους και τοὺς κατερχομένους ἐξ αὐτοῦ χειμάρρους ἐν τῇ πεδιάδι του αὐλώνος κατέναντι τοῦ ὄρους πλησίον τοῦ Δράκοντος ποταμοῦ... ἐκεῖ διεχάραξαν τὰ θεμέλια τοῦ τείχους...». Lassus, *ό.π.* (σημ. 4) 140. G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab conquest*, Πρίνστον 1961, 16-17, 69, 77-78. Του ἴδιου, *Ancient Antioch*, Πρίνστον 1963, 11, 13, 32-33. E. Will, «La capitale des Séleucides» στον τόμο: Will, *ό.π.* (σημ. 2, 1995) 499. Του ἴδιου, «Antioche sur l'Oronte, Métropole de l'Asie», *Syria* 74 (1997) 101.
12. Ο Παρμένιος ἢ Ονοπνίκτης ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς χειμάρρους που κατέβαιναν ἀπὸ τις πλαγιές του Σιλπίου και χύνονταν στον Ορόντη. Το φαράγγι εἶχε κλειστεί με ἓνα φράγμα που σκοπὸ εἶχε τον ἐλεγχὸ της ροῆς του νεροῦ. Περισσότερα για τον Παρμένιο και τοὺς ἄλλους χειμάρρους της πόλης, βλ. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 17-18, 63-64, 653-656. Του ἴδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1963) 14. E. R. Bevan, *The House of Seleucus I*, Λονδίνο 1902, 211.
13. Ἀπὸ ἀνασκαφές που ἐγίναν ἐκατέρωθεν του δρόμου αὐτοῦ ἀνακαλύφθηκε στα δυτικά του ἓνα τμήμα τείχους, πάχους πέραν των 2 μ., το οποίο ἀποτελοῦσε πιθανότατα τμήμα του ἀνατολικῦ τείχους που ἐχτίσε ὁ Σέλευκος Α' για την προστασία της πόλης του. (R. Stillwell [ἐπιμ.], *Antioch-on-the-Orontes* III, Πρίνστον 1941, 15). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ συγκεκριμένος δρόμος δεν συμπεριελήφθη ἐντὸς του ἀρχικοῦ σχεδιασμοῦ της πόλης.
14. Will, *ό.π.* (σημ. 11, 1995) 499. Του ἴδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1997) 108.
15. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 79. Του ἴδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1963) 33.

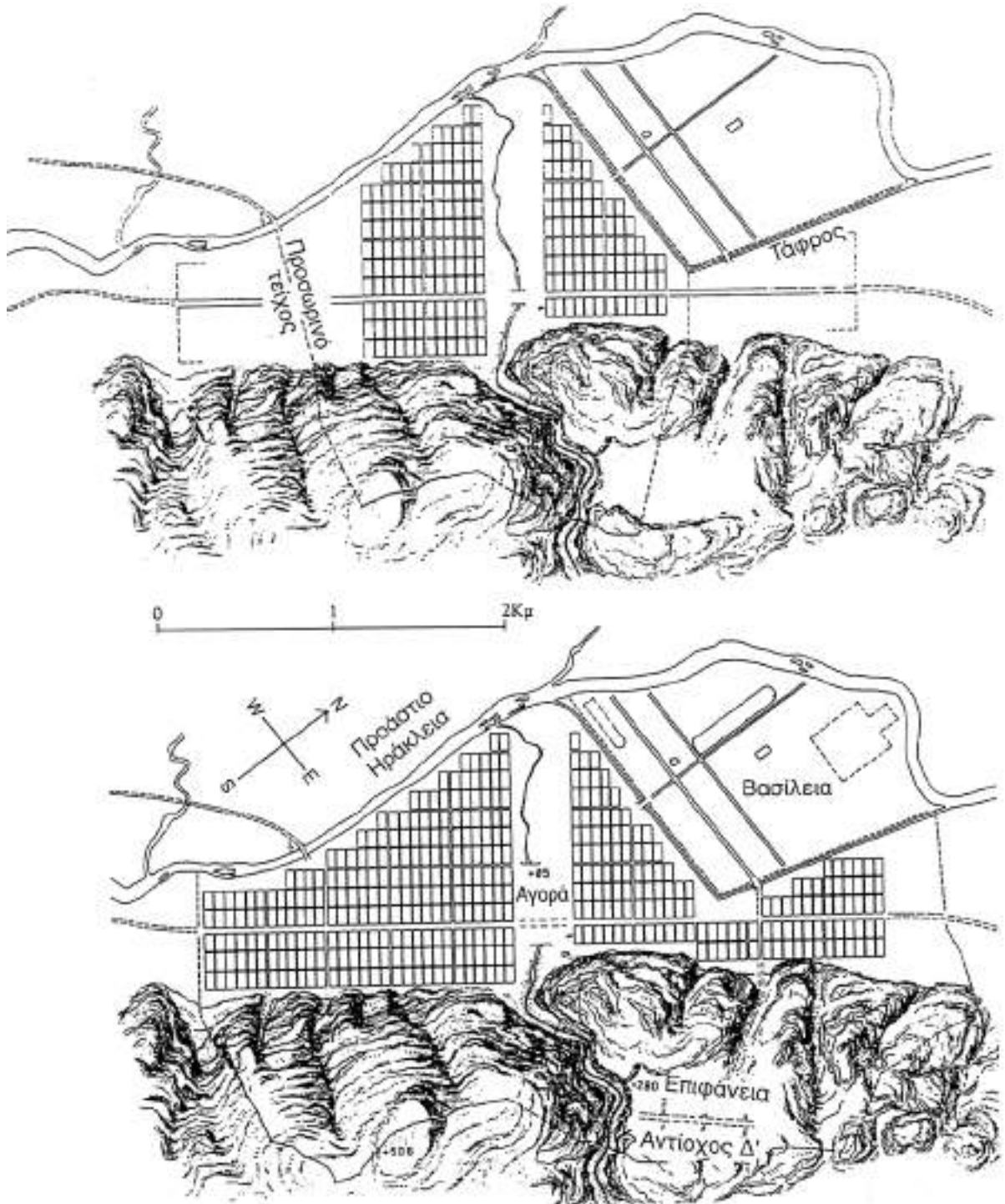
Εικ. 2. Η Αντιόχεια [προέλευση εικόνας: Will, ό.π. (σημ. 2, 1995) 500, εικ. 2].

Hoerfner που υποστηρίζει ότι η πόλη του Σελεύκου Α' αναπτύχθηκε εκατέρωθεν της αγοράς, την οποία τοποθετεί στο σημείο τομής της κεντρικής

αρτηρίας της πόλης με τον Παρμένιο¹⁶, και οχυρώθηκε με προσωρινό τείχος που περιέκλειε τμήμα του όρους κι εκτεινόταν περίπου 2 χλμ. βορείως του

16. W. Hoerfner, *Ιστορία της Κατοικίας 5000 π.Χ. - 500 μ.Χ.* (μτφρ. Π. Αδάμ-Βελένη - Η. Τσιριγκάκης), Θεσσαλονίκη 2005, 499-501. Για την τοποθεσία της αγοράς, βλ. πιο κάτω, 94-95.

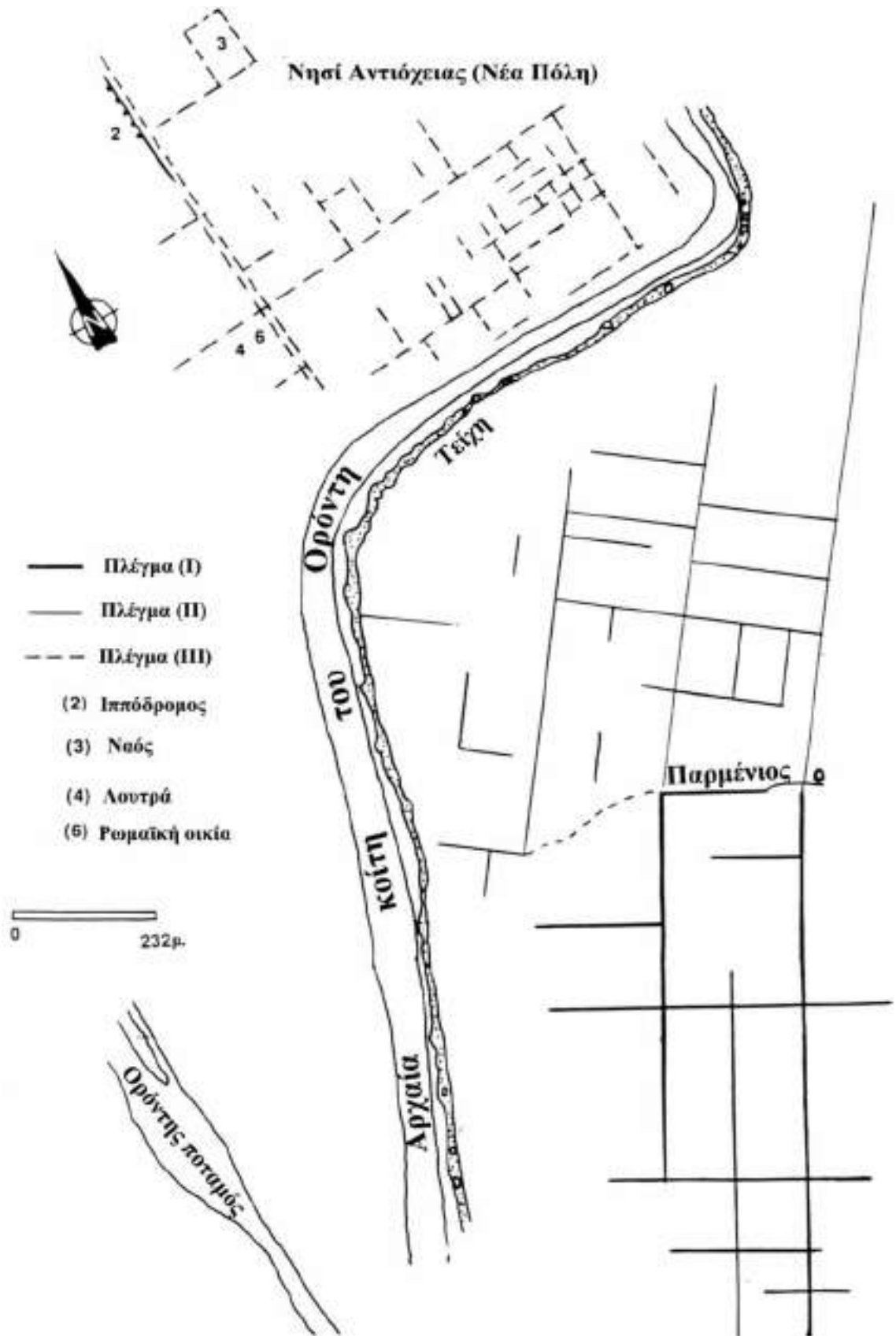
Εικ. 3. Η Αντιόχεια σύμφωνα με τον W. Hoerfner. Στο επάνω σχέδιο παρουσιάζεται η Αντιόχεια λίγο μετά την ίδρυσή της, ενώ στο κάτω η πόλη επί Αντίοχου Δ' [πρόελευση εικόνας: Hoerfner, ό.π. (σημ. 16) 500].

χείμαρρον (εικ. 3).

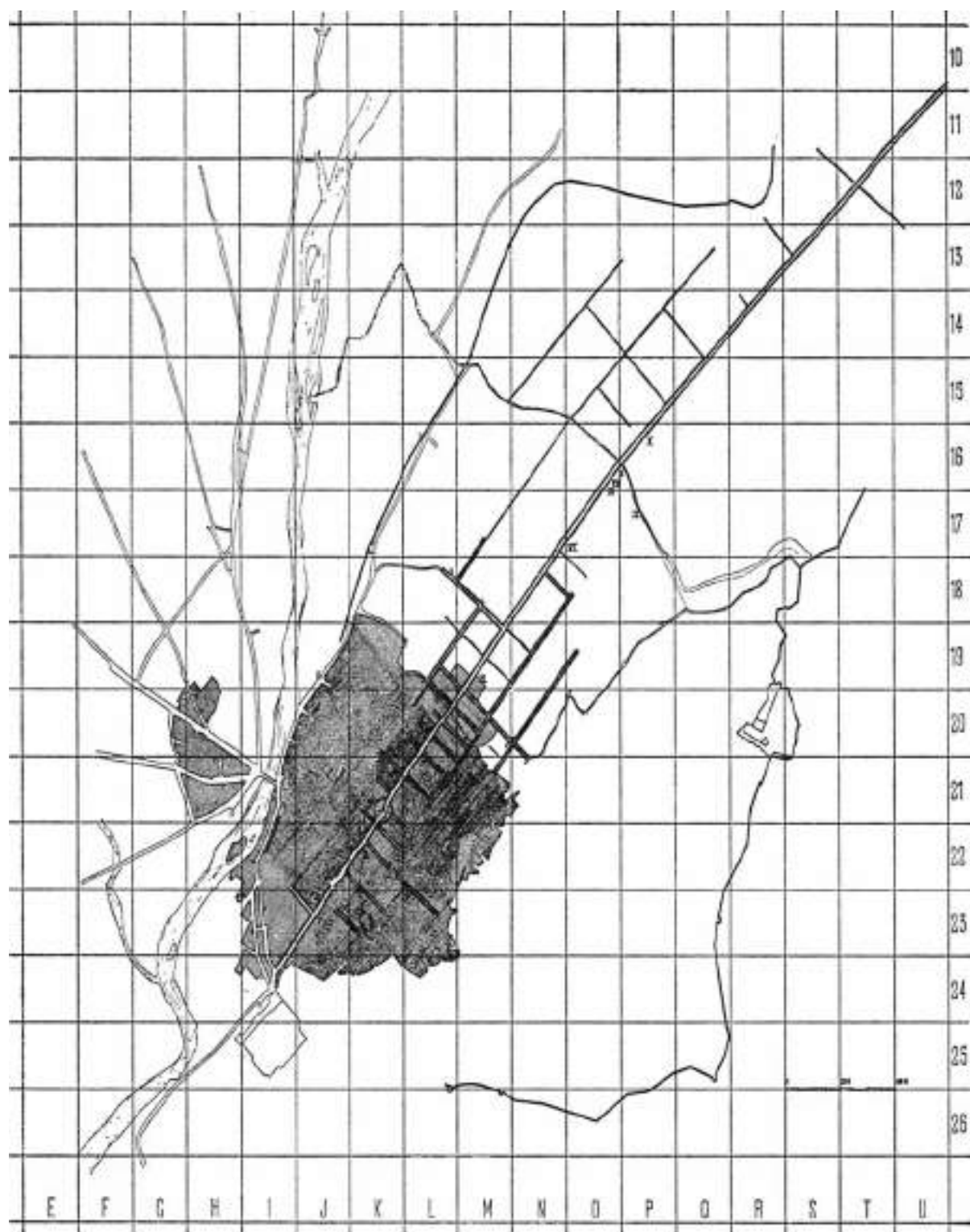
Σχετικά με τον προσανατολισμό της πόλης, οι ανασκαφές έδειξαν ότι οι δρόμοι της δεν ακολου-

θούσαν την κοίτη του Ορόντη, που έχει κατεύθυνση Β-N, αλλά χαραχτηκαν με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ¹⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο η πόλη επωφελούνταν

17. Downey, ό.π. (σημ. 11, 1961) 608-611. Lassus, ό.π. (σημ. 4) 141.

Εικ. 4. Απόδοση, βάσει αεροφωτογραφιών των τριών πολεοδομικών πλεγμάτων της Αντιόχειας [προέλευση εικόνας: Leblanc - Roccardi, ό.π. (σημ. 19) 125, σχ. 5].

Εικ. 5. Ανακάλυψη τμήματος του πολεοδομικού σχεδίου της αρχαίας πόλης, όπως προέκυψε από τις βυθομετρήσεις του J. Lassus στη σύγχρονη πόλη [προέλευση εικόνας: Lassus, ό.π. (σημ. 4), σχ. I].

της ζέστης του ηλίου το χειμώνα και της δροσιάς του αέρα¹⁸ που φυσάει στην περιοχή από τον Μάη ως τον Οκτώβρη. Ωστόσο, δεν ήταν ολόκληρη η πόλη προσανατολισμένη κατά τον ίδιο τρόπο· όπως προέκυψε από τις ανασκαφές αλλά και από τις αεροφωτογραφίες που τραβήχτηκαν μεταξύ 1922 και 1932, τόσο ο κύριος δρόμος, όσο και το γενικότερο πολεοδομικό πλέγμα βορείως του Παρμενίου στρεφόταν ελαφρά προς τα ανατολικά, αποκλίνοντας κατά 5 μοίρες περίπου από το πλέγμα που εκτεινόταν στα νότια του χειμαρρου (εικ. 4)¹⁹. Η αλλαγή προσανατολισμού του συγκεκριμένου τμήματος της πόλης οφείλεται πιθανότατα στην αρχική επέκτασή της, η οποία «του πλήθους τῶν οικήτόρων ἐστὶ κτίσμα» (Στράβων 16, 2,4).

Η Αντιόχεια ακολούθησε τα πολεοδομικά πρότυπα της εποχής, που ήθελαν τις πόλεις να χτίζονται σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα, ίχνη του οποίου διατηρήθηκαν στη χάραξη των σύγχρονων δρόμων της²⁰. Οι βυθομετρήσεις του J. Lassus επιβεβαίωσαν τη χάραξη ενός ορθογωνισμένου ρυμοτομικού σχεδίου, αποκαλύπτοντας ένα σύστημα δρόμων, παράλληλων και κάθετων προς την κύρια αρτηρία της πόλης, που σχημάτιζαν νησίδες διαστάσεων 112 × 58 μ. (εικ. 5). Οι διαστάσεις αυτές είναι παρόμοιες με τις διαστάσεις των νησίδων άλλων πόλεων, που ιδρύθηκαν ή επανιδρύθηκαν από τους Σελευκίδες, όπως η Λαοδίκεια, η Δούρα-Ευρωπός, η Απάμεια, η Βέροια (Αλέππο) και η Δαμασκός²¹.

Το μόνο κτίριο, για το οποίο υπάρχει μαρτυρία ότι χτίστηκε από τον Σέλευκο Α', είναι ο ναός του Βοττιαίου (ή Βοττίου) Διός²². Συνήθως, στις ελληνικές πόλεις, οι ναοί και οι βωμοί βρίσκονταν μέσα ή γύρω από την αγορά²³, που αποτελούσε το πολιτικό, εμπορικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ο ναός αυτός να χτίστηκε σε άμεση συνάρτηση με την αγορά²⁴.

Η ύπαρξη αγοράς πρέπει να θεωρείται βέβαιη, το ερώτημα όμως είναι σε ποιο σημείο της πόλης βρισκόταν. Από έρευνες διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες συριακές πόλεις υπήρχε πάντα ένας συγκεκριμένος χώρος, όπου διεξάγονταν οι εμπορικές συναλλαγές καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους²⁵. Αν η Αντιόχεια δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα, είναι πολύ πιθανόν η αγορά της αρχαίας πόλης να βρισκόταν κάτω από την αγορά της σύγχρονης, στις όχθες του Ορόντη, νοτίως του νησιού· δυστυχώς, όμως, μέχρι στιγμής δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές στο συγκεκριμένο χώρο για να αποδείξουν κατά πόσο αληθεύει ή όχι αυτή η υπόθεση.

Σύμφωνα με την πρόσφατα διατυπωμένη θεωρία του W. Hoerfner²⁶, η αγορά της πόλης βρισκόταν στο κέντρο της, στη συμβολή της κεντρικής αρτηρίας με τον χειμαρρο Παρμενίου. Η συγκεκριμένη άποψη στηρίζεται αφ' ενός στο γεγονός ότι στο συγκεκριμένο χώρο δεν εντοπίστηκαν ερείπια του κεντρικού δρόμου και των στοών που τον πλαισιώναν²⁷, αφ' ετέρου σε χωρία του Μαλάλα²⁸, ο οποίος,

18. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 20, 71. Του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1963) 16-17, 34. Για το κλίμα της Αντιόχειας, βλ. Λιβάνιος, *Λογ.* XI, 29-33. Για το κείμενο του Λιβανίου χρησιμοποιήθηκε η έκδοση Teubner.

19. Lassus, *ό.π.* (σημ. 4) 141. J. Leblanc – G. Pocard, «Étude de la permanence de tracés urbains et ruraux antiques à Antioche-sur-l'Oronte», *Syria* 76 (1999) 105-111.

20. Hoerfner, *ό.π.* (σημ. 16) 501. Για τη διατήρηση της χάραξης των αρχαίων δρόμων σε σύγχρονες πόλεις, βλ. J. Sauvaget, «Le plan de Laodicée sur mer», στον τόμο: *Mémorial Jean Sauvaget*, V.I, Δαμασκός 1954, 131-132.

21. Sauvaget, *ό.π.*, 117.

22. Μαλάλας, 152, 78: «... κτίσας εὐθέως καὶ ἱερόν, ὃ ἐκάλεσε Βωττίου Διός, ...». Λιβάνιος, *Λογ.* XI, 76: «αἱ δὲ ἀρχαὶ τοῦ κατοικισμοῦ Ζεὺς Βωττιαῖος ἰδρυθεὶς ὑπὸ Ἀλεξάνδρου...». Ο Λιβάνιος αναφέρει ότι το ιερό του Δία χτίστηκε από τον Αλέξανδρο, αλλά μια τέτοια εκδοχή θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον απίθανη, καθώς ήταν συνήθεια να ανάγεται στον Αλέξανδρο η ίδρυση μιας πόλης προκειμένου να αυξηθεί η αίγλη της.

23. P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme. Antiquité – Moyen Age*, Παρίσι 1926, 176. H. Plommer, *Ancient and classical architecture*, Λονδίνο – Ν. Υόρκη – Τορόντο 1956, 122. R. D. Martienssen, *The idea of space in Greek architecture*, Johannesburg 1958, 31. R. E. Wycherley, *How the Greeks built cities*, Λονδίνο – Μελβούρνη – Τορόντο 1967, 52. W. Müller-Wiener, *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Μ. Σμιτ-Δούνα), Θεσσαλονίκη 1995, 176.

24. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 72.

25. Sauvaget, *ό.π.* (σημ. 20) 124-125.

26. Hoerfner, *ό.π.* (σημ. 16) 503-505.

27. Lassus, *ό.π.* (σημ. 4) 82 κ.ε.

28. Μαλάλας, 163, 51-53. 208, 30-34. 217, 70-72.

αναφερόμενος σε κτίρια που οικοδομήθηκαν κατά καιρούς στο συγκεκριμένο χώρο (Καϊσάριον, ιερό του Άρη, αψίδα του Τραϊανού), κάνει λόγο και για την παρουσία ενός *macellum* (κρεαταγορά).

Πέραν όμως των επιχειρημάτων που στηρίζουν την παραπάνω θεωρία, υπάρχουν αρκετά αντεπιχειρήματα που την ανατρέπουν. Πρώτα απ' όλα, η πόλη του Σελεύκου Α' δεν περιέκλειε εντός των τειχών της την περιοχή, όπου, σύμφωνα με τον Hoerfner, βρισκόταν η αγορά²⁹. Επιπλέον, οι ανασκαφές αποκάλυψαν κατάλοιπα δύο παράλληλων θολωτών κατασκευών —διαμέτρου 6,60 μ. και ύψους 4,80 μ.— που χρησίμευαν για τη διοχέτευση των υδάτων του Παρμενίου και παράλληλα ως γέφυρα του κεντρικού δρόμου και οι οποίες, βάσει της κεραμικής, χρονολογούνται επί Αντιόχου Δ'³⁰. Αυτό σημαίνει ότι μέχρι εκείνη την περίοδο ο κίνδυνος που υπήρχε από τα όμβρια ύδατα που κατέβαιναν ορμητικά το φαράγγι του Παρμενίου δεν θα επέτρεπε τη δημιουργία αγοράς στη συγκεκριμένη περιοχή. Όσον αφορά το *macellum* —πρέπει να χτίστηκε στο χώρο όπου βρισκόταν το ιερό του Άρη— και τα δημόσια κτίρια που υπήρχαν τριγύρω εντάσσονται στα πλαίσια του *forum* που έχτισε εκεί ο Βάλης (364-378)³¹. Τέλος, αν ο Ορόντης ήταν πλωτός μέχρι την Αντιόχεια, όπως προκύπτει από ένα χωρίο του πάπυρου Gourob³², τότε η πόλη θα πρέπει να διέθετε ένα αγκυροβόλιο³³ για τη φορτοεκφόρτωση εμπορευμάτων. Υπό αυτήν την υπόθεση η αγορά θα πρέπει να βρισκόταν κοντά στην κοίτη του ποταμού κι όχι κοντά στους πρό-

ποδες του όρους.

Όσον αφορά τη μορφή της αγοράς, ανήκε πιθανότατα στο νέο τύπο, σχήματος Π —στις λεγόμενες ιωνικού τύπου αγορές, που συνηθίζονταν στις νεοϊδρυθείσες πόλεις της Μ. Ασίας και της Συρίας³⁴. Υπάρχει, ωστόσο, ένα απόσπασμα του Φλάβιου Ιώσηπου, όπου γίνεται λόγος για μια τετράγωνη αγορά (*Ιουδ. Πόλ.* 7, 55: «ἐπεὶ γὰρ συνέβη καταπρησθῆναι τὴν τετράγωνον ἀγορὰν ἀρχεῖα τε καὶ γραμματοφυλάκιον...»). Η χρήση του επιθέτου *τετράγωνον* γίνεται προφανώς για να ξεχωρίσει ο Ιώσηπος την αγορά, στην οποία αναφέρεται από κάποια άλλη (ή κάποιες άλλες) που υπήρχαν στην πόλη. Επομένως, είναι δύσκολο να πει κανείς με βεβαιότητα εάν η τετράγωνη αγορά είναι της εποχής του Σελεύκου Α' ή εάν ανήκει σε κάποια άλλη συνοικία της πόλης που χτίστηκε αργότερα³⁵.

Δύο κτίρια, των οποίων η ύπαρξη πρέπει να θεωρείται βέβαιη είναι το γυμνάσιο και το θέατρο. Ο ιδανικός τόπος³⁶ για την ανέγερση γυμνασίου στην Αντιόχεια ήταν το προάστιο της Δάφνης³⁷, η οποία «ὑπέρκειται δὲ τετταράκοντα σταδίοις... κατοικία μετρία, μέγα δὲ καὶ συνηφερὲς ἄσλος διαρρεόμενον πηγαίοις ὕδασι, ἐν μέσῳ δὲ ἄσυλον τέμενος καὶ νεὼς Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος. ἐνταῦθα δὲ πανηγυρίζει ἔθνος τοῖς Ἀντιοχεῦσι καὶ τοῖς ἀστυγεῖτοσι· κύκλος δὲ τοῦ ἄσλους ὀγδοήκοντα στάδιοι» (Στράβων, 16, 2,6). Η Δάφνη διέθετε στάδιο³⁸, η παρουσία του οποίου συνδέεται συχνά με την ύπαρξη γυμνασίου³⁹. Εξάλλου, μια αναφορά του Πολυβίου τοποθετεί το γυμνάσιο, εμμέσως πλην σαφώς στη

29. Βλ. πιο πάνω, 89 σημ. 11, 12, 13.

30. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 13. Lassus, *ό.π.* (σημ. 4) 101, 143.

31. Μαλάλας, 261, 48-66. Για το *forum* του Βάλεντος, βλ. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 632-640.

32. Πάπυρος του Gourob, Col. III, 7-17, στο: M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque III: Lagides et Séleucides*, Παρίσι 1942, 281-310. *FGrHist* 160.

33. Για λιμάνια που βρισκόταν στις εκβολές ή στις όχθες ποταμών, βλ. D. J. Blackman, «Ancient harbours in the Mediterranean. Part 2», *IJNA* 11.3 (1982) 186-187.

34. A. W. Lawrence, *Greek Architecture*, Λονδίνο 1957, 265. Lavedan, *ό.π.* (σημ. 23) 171. Martienssen, *ό.π.* (σημ. 23) 32-33. Wycherley, *ό.π.* (σημ. 23) 69-86. Müller-Wiener, *ό.π.* (σημ. 23) 176.

35. Περισσότερα για τις Αγορές της Αντιόχειας, βλ. πιο κάτω, 100. Για την τετράγωνη Αγορά, βλ. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 628-629.

36. Η τοποθεσία των γυμνασίων συνδεόταν πολλές φορές με λατρευτικές παραδόσεις που απαιτούσαν την παρουσία ιερών αφιερωμένων σε θεούς ή τοπικούς ήρωες. Επιπλέον, η ύπαρξη τρεχούμενων νερών και φυσικών πηγών θεωρούσαν απαραίτητη για τους αθλητές. βλ. J. Delorme, *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Παρίσι 1960, 24-25, 272-276, 446-447. Wycherley, *ό.π.* (σημ. 23) 141-142. Müller-Wiener, *ό.π.* (σημ. 23) 180-182.

37. Λιβάνιος, *Λόγ.* XI, 234-243. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 19. Του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1963) 15.

38. Είναι σίγουρο ότι υπήρχε ένα στάδιο στη Δάφνη, τουλάχιστον από το 175 π.Χ., όταν ο Αννίβας επισκέφτηκε την Αντιόχεια κατά τη διάρκεια των εορτασμών που έκανε ο Αντίοχος Δ' στη Δάφνη: «Ibi profectum iam regem in Asiam cum audisset filiumque eius sollempne ludorum ad Daphnem celebrantem convenisset...» (Λίβιος, 33, 49,6).

39. Delorme, *ό.π.* (σημ. 36) 444-445. Wycherley, *ό.π.* (σημ. 23) 142. Müller-Wiener, *ό.π.* (σημ. 23) 182.

Δάφνη⁴⁰. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανόν και το ενδεχόμενο το γυμνάσιο —ή ένα δεύτερο γυμνάσιο— να είχε χτιστεί *intra muros*⁴¹. Τέλος, από ένα χωρίο του πάπυρου Gourob, όπου γίνεται λόγος για νέους που ασκούσαν στο γυμνάσιο⁴², πιστοποιείται η παρουσία του, αλλά δεν είναι δυνατός ο εντοπισμός του⁴³.

Το θέατρο είναι ακόμα ένα κτίριο, για το οποίο δεν υπάρχουν πληροφορίες, αλλά αυτό δεν ισοδυναμεί απαραίτητα και με την απουσία του. Ο πιθανότερος και καταλληλότερος χώρος για την ανέγερση του θεάτρου βρισκόταν *extra muros*, στις πλαγιές του Σιλπίου, αλλά η ακριβής τοποθεσία παραμένει άγνωστη⁴⁴.

Εκτός από τα κτίρια πολιτικού και δημόσιου χαρακτήρα, υπήρχαν και άλλα, που εξυπηρετούσαν τις οικονομικές ανάγκες της πόλης. Μια ανώνυμη, αραβική πηγή⁴⁵ αναφέρει ότι ο Σέλευκος Α΄ έχτισε δύο σιταποθήκες, που εξασφάλιζαν την τροφοδοσία της πόλης με σιτάρι και ένα υδραγωγείο για να προμηθεύει την πόλη με νερό. Επειδή η μαρτυρία αυτή είναι πολύ μεταγενέστερη από την εποχή στην οποία αναφέρεται, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί αν ο συγγραφέας της καταγράφει μια παράδοση ή απλά κάνει κάποιες υποθέσεις. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν πρέπει να θεωρηθεί αξιόπιστη πηγή για την τοπογραφία της πόλης. Ωστόσο, πάνω στο θέμα του υδραγωγείου ο Λιβάνιος αναφέρει ότι κά-

ποιοι Σελευκίδες μετέφεραν νερό από τη Δάφνη στην Αντιόχεια⁴⁶, αλλά χωρίς να προσδιορίζει ποιοι ήταν αυτοί.

Καμιά πληροφορία δεν υπάρχει για την ακρόπολη της Αντιόχειας, εκτός από το ότι ονομαζόταν Ημαθία από τον τόπο καταγωγής του Μ. Αλεξάνδρου⁴⁷. Η παρουσία όμως ακροπόλεων στις υπόλοιπες σελευκιδικές πόλεις, καθιστά βέβαιη την ύπαρξη ακρόπολης και στην Αντιόχεια, πιθανότατα στις πλαγιές του Σιλπίου⁴⁸.

Ο Στράβων, σχετικά με την πρώτη επέκταση της πόλης, αναφέρει ότι «τὸ δὲ δεύτερον τοῦ πλήθους τῶν οἰκητόρων ἐστὶ κτίσμα» (16, 2,4). Η συγκεκριμένη φράση, σύμφωνα με τον Downey, επιδέχεται τρεις διαφορετικές ερμηνείες: α) ότι αυτό το τμήμα της πόλης προήλθε από τον υπερπληθυσμό του πρώτου· β) ότι περιελάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πόλης (αυτό θα σήμαινε ότι ήταν μεγαλύτερο από το τμήμα που έχτισε ο Σέλευκος Α΄)· γ) ότι περιελάμβανε μεικτό πληθυσμό Ελλήνων και γηγενών⁴⁹. Η πιο αποδεκτή από τις τρεις ερμηνείες είναι εκείνη που υποστηρίζει ότι το δεύτερο τμήμα της πόλης ήταν η συνοικία των γηγενών⁵⁰. Συνήθως, οι νεοϊδρυθείσες ελληνικές πόλεις της ανατολής εποικίζονταν από εθνικά ομοιογενή πληθυσμό⁵¹, τουλάχιστον στην αρχή, για λόγους ασφάλειας και κοινωνικής σταθερότητας. Έτσι, είναι πολύ πιθανό, οι γηγενείς της Αντιόχειας να

40. Πολύβιος, 30, 25,1-26,1: «Ὁ δὲ αὐτὸς οὗτος βασιλεὺς... ἐξέπεμψεν πρέσβεις καὶ θεωροὺς εἰς τὰς πόλεις καταγγελοῦντας τοὺς ἐσομένους ἀγῶνας ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ Δάφνης... ἐπιτελεσθέντων δὲ τῶν ἀγῶνων καὶ μονομαχιῶν καὶ κυνηγεσιῶν κατὰ τριάκονθ' ἡμέρας, ἐν αἷς τὰς θεάς συντελεῖ, πέντε μὲν τὰς πρώτας ἐν τῷ γυμνασίῳ πάντες ἐκ χρυσῶν ἡλκείων ἠλείφοντο κροκίνῳ μύρῳ».

41. Συνήθως, οι μεγάλες πόλεις διέθεταν παραπάνω από ένα γυμνάσιο, βλ. Delorme, *ό.π.* (σημ. 36) 51-59 & 143-147 (Αθήνα), 171-191 (Πέργαμος).

42. Πάπυρος του Gourob, *ό.π.* (σημ. 32), Col. III, 23: «...καὶ [πάντες οἱ ἄπ]δ' τοῦ γυμνασίου νεανίσκοι».

43. Έχοντας ως δεδομένο ότι τα γυμνάσια συχνά συνδέονταν με λατρείες θεοτήτων, είναι πολύ πιθανόν, το γυμνάσιο της Αντιόχειας να χτίστηκε κοντά στο ναό του Βοττιαίου Διός. Αν σε αυτήν την εικασία προστεθεί αφ' ενός μεν η υπόθεση ότι ο ναός του Βοττιαίου Διός βρισκόταν κοντά στην αγορά αφ' ετέρου δε το δεδομένο ότι για το χτίσιμο γυμνασίων επιλέγονταν τόποι όπου υπήρχε τρεχούμενο νερό εν αφθονία (βλ. πιο πάνω, 95 σημ. 36), τότε τείνω στο συμπέρασμα ότι το γυμνάσιο της πόλης βρισκόταν στην ανατολική όχθη του Ορόντη, δίπλα ή μέσα στην αγορά (Για την παρουσία γυμνασίων σε άμεση συνάρτηση με την αγορά, βλ. Delorme, *ό.π.* (σημ. 36), 445).

44. R. Förster, «Antiochia am Orontes», *Jdl* 12 (1897) 106. Ο Förster πίστευε ότι είχε ανακαλύψει το θέατρο, αλλά τα ίχνη που είδε χάθηκαν κι έτσι σήμερα είναι δύσκολο να εντοπιστεί αυτή η τοποθεσία.

45. I. Guidi, «Una descrizione araba di Antiochia», *RAL* 5.5 (1897) 155-156.

46. Λιβάνιος, *Λόγ.* XI,125: «οἱ δὲ τὰ Νυμφῶν ὄχετοῖς ἐκόμιζον, οἱ μὲν ἐκ προαστείων εἰς τὴν πόλιν, οἱ δὲ εἰς τὸ νεώτερον μέρος ἐκ τῶν πηγῶν...».

47. Λιβάνιος, *Λόγ.* XI, 76: «ἡ ἄκρα τῆς ἐκείνου πατρίδος λαβοῦσα τοῦνομα καὶ Ἡμαθία κληθεῖσα».

48. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 71.

49. G. Downey, «Strabo on Antioch: Notes on his method», *TAP(h)A* 72 (1974) 89.

50. A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Οξφόρδη 1937, 244. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 78, 80. Του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1963) 39. Του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 49) 89, 95. Will, *ό.π.* (σημ. 11, 1995) 499. Του ίδιου, *ό.π.* (σημ. 11, 1997) 101.

51. Cohen, *ό.π.* (σημ. 2, 1978) 30.

κατοίκησαν αρχικά εκτός των τειχών της πόλης, δημιουργώντας ξεχωριστό «πολίτευμα»⁵², που θα βοηθούσε στην ομαλή ένταξή τους στην πόλη⁵³.

Ο χώρος που δέχτηκε την πρώτη επέκταση της πόλης ήταν εκείνος που εκτεινόταν στα ΒΑ της πόλης του Σελεύκου Α'. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τη μελέτη της μελλοντικής επέκτασης της Αντιόχειας, που έγινε στο νησί και υποδηλώνει ότι ο χώρος στην ανατολική όχθη του Ορόντη ήταν ήδη κατειλημμένος⁵⁴. Η ανακάλυψη οστράκων και ερειπίων από κτίρια της ελληνιστικής περιόδου, ανατολικά των τειχών του Σελεύκου Α', μαρτυρούν την παρουσία μιας φτωχής και υποβαθμισμένης συνοικίας σε εκείνη την περιοχή⁵⁵. Η παρουσία αυτής της συνοικίας σημαίνει ότι μέρος του δεύτερου τμήματος της πόλης αναπτύχθηκε πιθανότατα και ανατολικά της πόλης του Σελεύκου Α'.

Με τη σταδιακή συρρίκνωση του βασιλείου, η Αντιόχεια έγινε η σημαντικότερη πόλη και χρειάστηκε περαιτέρω επέκταση, λόγω του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού της. Έτσι, άρχισε η κατασκευή του τρίτου τμήματος, στο νησί της Αντιόχειας (εικ. 2), για τον ιδρυτή του οποίου υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα στον Στράβωνα και τον Λιβάνιο. Ο πρώτος υποστηρίζει ότι «τὸ δὲ τρίτον Σελεύκου τοῦ Καλλινίκου» (Στρ. 16, 2,4), ενώ ο δεύτερος αναφέρει «ἀλλ' ὁ Ἀντίοχος ὁ μέγας... τὴν νεωτέραν τῆς πόλεως μοῖραν οὐ πολλῶ τῷ φαυλοτέραν τῆς ἀρχαίας, ἢν ὁ ποταμὸς περιλαμβάνει, προκατασκευάζεται» (Λιβάνιος, Λόγ. XI, 119). Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι ο Σέλευκος Β' (246-225 π.Χ.)

άρχισε την κατασκευή του νέου τμήματος και ο Αντιόχος Γ' (223-187 π.Χ.) το αποπεράτωσε⁵⁶, κι έτσι η παράδοση διέσωσε και τους δύο ως ιδρυτές του τρίτου τμήματος της πόλης.

Οι πληροφορίες που υπάρχουν για τη νέα συνοικία της πόλης κατά την ελληνιστική περίοδο, δεν είναι πολλές, μας επιτρέπουν, ωστόσο, να συμπεράνουμε ότι εκεί ανοικοδομήθηκε το ανάκτορο της Αντιόχειας⁵⁷. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι ο Σέλευκος Α' μεταφέροντας την έδρα του από τη Σελεύκεια του Τίγρη προς τα δυτικά, έκανε τη Σελεύκεια εν Πιερία τη νέα πρωτεύουσα του βασιλείου του⁵⁸ κι επομένως είναι πολύ λογικό να έχτισε εκεί ένα καινούργιο ανάκτορο. Η Σελεύκεια εν Πιερία παρέμεινε πιθανότατα η πρωτεύουσα των Σελευκιδών έως το 246 π.Χ., όταν την κατέλαβε ο Πτολεμαίος Γ' στα πλαίσια του Γ' Συριακού Πολέμου (246-241 π.Χ.). Η κατάληψη της πρωτεύουσας και η κατοχή της για 27 χρόνια —την ανακατέλαβε ο Αντιόχος Γ' το 219 π.Χ. στο πλαίσιο του Δ' Συριακού Πολέμου (219-217 π.Χ.)— κατέστησε επιτακτική την ανάγκη μεταφοράς της έδρας και ανοικοδόμησης ενός νέου ανακτόρου στην Αντιόχεια⁵⁹.

Η αρχαιότερη μαρτυρία για το ελληνιστικό ανάκτορο της Αντιόχειας είναι η αναφορά σε μια εξέγερση, που έλαβε χώρα το 145 π.Χ., επί Δημήτριου Β' Νικάτορος (145-139 π.Χ./129-125 π.Χ.)⁶⁰. Από εκεί μαθαίνουμε ότι το ανάκτορο όπου αποσύρθηκε ο βασιλιάς, ήταν ένα οικοδόμημα αρκετά οχυρό, αφού άντεξε την επίθεση του οπλισμένου πλήθους, αποτελείτο από διάφορα κτίρια και γειτ-

52. Τα *πολιτεύματα* ήταν το συνηθισμένο μοντέλο διοίκησης των ασιατών στις ελληνικές πόλεις. Επρόκειτο για οργανωμένα σώματα ξένων που είχαν ως στόχο να τους δώσουν διοικητικό και πολιτικό *status*. Τα μέλη των *πολιτευμάτων* είχαν συγκεκριμένα πολιτικά δικαιώματα, είχαν τη δική τους οργάνωση, τους δικούς τους ανώτατους άρχοντες και τις δικές τους θρησκευτικές παραδόσεις, αλλά δεν θεωρούνταν πολίτες της εκάστοτε πόλης. Για τα *πολιτεύματα*, βλ. W. W. Tarn – G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization*, Λονδίνο 31952, 147-148, 157-158. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 115.

53. Tarn – Griffith, *ό.π.*, 138.

54. Για τα όρια και την έκταση του δεύτερου τμήματος της Αντιόχειας βλ. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 78-79. Will, *ό.π.* (σημ. 11, 1997) 101.

55. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 13-14.

56. Ö. Müller, *Antiquitates Antiochenae*, Göttingen 1839, 51.

57. Για το ανάκτορο της Αντιόχειας, βλ. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961), 640-647. I. Nielsen, *Hellenistic Palaces. Tradition and Renewal*, Aarhus 1999, 112-115.

58. Βλ. πιο κάτω, 102-103.

59. W. Held, «Die Residenzstädte der Seleukiden», *JdI* 117 (2001) 243.

60. Φλ. Ιώσηπος, *Ιουδ. Αρχ.*, 13, 135-142: «Ἀντιοχεῖς δὲ μισοῦντες τὸν Δημήτριον... ἀρπάσαντες τὰ ὄπλα καὶ περιστάντες τοῖς βασιλείοις αὐτοῦ τρόπῳ πολιορκίας καὶ τὰς ἐξόδους διαλαβόντες ἐζήτουν χειρώσασθαι τὸν βασιλέα... βλέποντες δὲ τοὺς Ἀντιοχεῖς κρατοῦντας οἱ Ἰουδαῖοι, ἐπὶ τὰς στέγας τῶν βασιλείων ἀναβάντες ἐκείθεν ἔβαλλον τοὺς Ἀντιοχεῖς... τῶν σύνεγγυς αὐτοῦς οἰκιῶν ἀπωσαντο· καὶ ταῦται μὲν εὐθὺς πῦρ ἐνήκαν, ἡ δὲ φλόξ ἐφ' ὄλην διατείνουσα τὴν πόλιν, πυκνῶν τῶν οἰκιῶν οὐσῶν καὶ τὰ πλείστα ἐκ ξύλων ἠκοδομημένων, πᾶσαν αὐτὴν ἐνέμετο. ... τῶν δὲ Ἰουδαίων ἀπὸ δώματος ἐπὶ δῶμα διαπηδόντων καὶ τοῦτον αὐτοῦς διωκόντων τὸν τρόπον, παράδοξον συνέβη γενέσθαι τὴν διώξιν. ὁ δὲ βασιλεὺς... δι' ἄλλων αὐτοῖς ἐπιτίθεται στενωπῶν».

νίαζε με μία οικιστική συνοικία. Πέραν των λιγοστών αυτών πληροφοριών δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την τοποθεσία του. Το γεγονός, ωστόσο, ότι το ρωμαϊκό ανάκτορο έδρευε στο νησί, σημαίνει ότι κι εκείνο των Σελευκιδών βρισκόταν στον ίδιο χώρο, αφού φαντάζει μάλλον δύσκολο ο χώρος των βασιλείων να άλλαζε από εποχή σε εποχή.

Μετά την ολοκλήρωση του νέου τμήματος, ο Αντίοχος Γ' «γένος μὲν Ἑλληνικὸν εἰσάγων, Αἰτωλοὺς καὶ Κρήτας καὶ Εὐβοεῖς, τείχει δὲ τὴν ἅπασαν ἀσφάλειαν παρασχών» (Λιβάνιος, *Λογ.* XI, 119). Αυτή η αναφορά του Λιβανίου πιθανόν να κρύβει κάποιες πληροφορίες σχετικά με την παρουσία του ανακτόρου στη νέα συνοικία της πόλης. Αφ' ενός η περιτείχισή της με ξεχωριστό τείχος —τμήμα του οποίου έχει ανασκαφεί⁶¹—, αφ' ετέρου η εγκατάσταση στο νησί των Ελλήνων μισθοφόρων, φανερόνουν τη λήψη αυξημένων μέτρων προστασίας για το νέο τμήμα της πόλης. Οι μισθοφόροι αυτοί πρέπει να ήταν απόστρατοι του Αντιόχου Γ', οι οποίοι μετά τον Αντιοχικό πόλεμο (192-189 π.Χ.) εγκαταστάθηκαν στη Συρία για να αποφύγουν τα αντίποινα των Ρωμαίων⁶². Όντας πιστοί στο βασιλιά, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την προστασία του ανακτόρου σε περιπτώσεις ανάγκης.

Το δίκτυο των δρόμων της νέας συνοικίας, βάσει των όσων γράφει ο Λιβάνιος⁶³, πρέπει να ακολουθούσε τη ρυμοτομία της παλιάς πόλης, είχε ωστόσο διαφορετικό προσανατολισμό (B-N και A-Δ), κρίνοντας από αεροφωτογραφίες και από τον προσανατολισμό των καταλοίπων του ιπποδρόμου στο νησί⁶⁴ (εικ. 4).

Σχετικά με τη νέα συνοικία και τα Βασιλεία της Αντιόχειας προσφάτως διατυπώθηκε η θεωρία ότι η βασιλική συνοικία της πόλης κατελάμβανε ολόκληρη την έκταση του νησιού —συνολικά το 1/4 της έκτασης ολόκληρης της πόλης—, το οποίο δεν ήταν πραγματικό νησί, αλλά δημιουργήθηκε από τη διάνοιξη μιας τάφρου μπροστά από τα τείχη των

Βασιλείων. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Σελευκίδες ξαναχρησιμοποίησαν —όπως είχαν κάνει και στο παρελθόν, στις περιπτώσεις της Σελεύκειας στον Τίγρη και του Ai-Khanoum— μία παράδοση που προερχόταν από την Ανατολή και ήθελε τα ανάκτορα να είναι αποκομμένα από την υπόλοιπη πόλη, πάνω σε ένα τεχνητό ή φυσικό νησί⁶⁵.

Η παραπάνω θεωρία θέτει κάποια δεδομένα (έκταση Βασιλείων, δημιουργία τεχνητού νησιού), τα οποία, ελλείψει ανασκαφικής έρευνας, δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθούν· αντίθετα, μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση βάσει των γραπτών πηγών. Πρώτα απ' όλα, σχετικά με την ίδρυση του τρίτου τμήματος της πόλης, ο Λιβάνιος (*Λογ.* XI, 119) αναφέρει ότι ο Αντίοχος Γ' εγκατέστησε εκεί Αιτωλούς, Κρήτες και Ευβοείς, οι κατοικίες των οποίων θα κατέλαβαν ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του νησιού. Ο ίδιος συγγραφέας γράφοντας παρακάτω για το ανάκτορο της εποχής του (*Λογ.* XI, 206), το οποίο είχε ήδη υποστεί επιδιορθώσεις, προσθήκες κι επεκτάσεις από παλαιότερους αυτοκράτορες⁶⁶, αναφέρει ότι κατελάμβανε το 1/4 της νέας πόλης (δηλ. του νησιού) και όχι ολόκληρης της πόλης. Τέλος, όσον αφορά τη διάνοιξη τάφρου για τη δημιουργία τεχνητού νησιού, οι πηγές που σώζονται δεν αναφέρουν τίποτε σχετικό. Αν αναλογιστεί κανείς την πληθώρα των πληροφοριών που παρέχουν οι ίδιες πηγές σχετικά με τα οικοδομικά προγράμματα που έλαβαν χώρα κατά καιρούς στην Αντιόχεια, τότε φαντάζει αρκετά περίεργη η αποσιώπηση ενός τόσο σημαντικού έργου, το οποίο κάλλιστα θα μπορούσε να θεωρηθεί κατασκευαστικό επίτευγμα της εποχής. Ο Λιβάνιος, ωστόσο, χωρίς να κάνει την παραμικρή νύξη για τεχνητή παρέμβαση στην κοίτη του ποταμού, αναφέρει (*Λογ.* XI, 203): «τὴν δὲ νέαν πόλιν ἢ νῆσος, ἦν ἢ τοῦ ποταμοῦ σχίσιν ἐποίησεν, ὑπεδέξατο. ῥέων γὰρ εἷς ἄνωθεν καὶ προελθὼν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τεμὼν ἑαυτὸν περιβάλλει τὸ χωρίον καὶ ἀπέφηνε περίρρυτον. καὶ τοῖν ῥεί-

61. W. Campbell, «Archaeological Notes. Excavations at Antioch-on-the-Orontes», *AJA* 38 (1934) 204-205.

62. Müller, *ό.π.* (σημ. 56) 51.

63. Λιβάνιος, *Λογ.* XI, 204-205. Ο Λιβάνιος στο συγκεκριμένο χωρίο περιγράφει τους κύριους δρόμους του νησιού της εποχής του, οι οποίοι, ωστόσο, πρέπει να αντιστοιχούσαν σε δρόμους που χαραχτήκαν κατά την ελληνιστική περίοδο. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 93.

64. Leblanc - Pocard, *ό.π.* (σημ. 19) 115-122. Campbell, *ό.π.* (σημ. 61) 204. G. W. Elderkin, *Antioch-on-the-Orontes I*, Πρίνστον 1934, 40-41.

65. Held, *ό.π.* (σημ. 59) 244-247. Hoepfner, *ό.π.* (σημ. 16) 506.

66. Βλ. πιο κάτω, 101 σημ. 92.

θροιν τὸ μὲν ἀμφοῖν ταῖν πόλεων ὁράται, τὸ δ' ἐπὶ θάτερα τῆς νέας κατιὸν μετὰ τὴν ποίησιν τῆς νήσου τὸν πόρον συμβάλλει καὶ καθίστησι τὸν ποταμὸν ἴσον τῷ πρὶν διαστήναι».

Ο Αντίοχος Δ' Επιφανής (175-164 π.Χ.) είναι ο θεμελιωτής της τέταρτης επέκτασης της Αντιόχειας (εικ. 2)⁶⁷. Η νέα πόλη, που ονομάστηκε από το προσωνόμιο του Αντιόχου Δ' Επιφάνεια, δεν είναι ακόμα και σήμερα γνωστό πού ακριβώς είχε χτιστεί. Ο Μαλάλας, αναφερόμενος στην Επιφάνεια γράφει ότι χτίστηκε «ἐπὶ τὸ ὄρος», ενώ σε άλλο χωρίο την τοποθετεί «παρὰ τὸ ὄρος». Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο χώρος ανατολικά της πόλης του Σελεύκου Α' πρέπει να είχε ήδη καταληφθεί από «τὸ πλῆθος τῶν οἰκητῶρων», τότε ο μόνος πιθανός τόπος για την Επιφάνεια ήταν οι πλαγιές του Σιλπίου. Ωστόσο, οι πλαγιές του ὄρους που ορθώνονται πάνω από την πόλη είναι αρκετά απότομες και ακατάλληλες για την οικοδόμηση μιας ολόκληρης συνοικίας. Έτσι, ο W. Hoerfner την αναζήτησε βορειότερα, πέρα από τη χαράδρα του Παρμενίου, στο ὄρος Σταυρίν, όπου σχηματίζεται ένα πλάτωμα έκτασης περίπου 50 εκταρίων (0,5 χλμ.²), χώρος ικανός να δεχτεί μια νέα συνοικία (εικ. 3). Αυτό, άλλωστε, μαρτυρά και η πληθώρα οστράκων που υπάρχει εκεί, καθώς και οι μαρτυρίες κάποιων ντόπιων που κάνουν λόγο για χιλιάδες νομίσματα που έβρισκαν εκεί και τα πουλούσαν⁶⁸. Αυτή η επέκταση είχε ως αποτέλεσμα να ενταχθεί εντός των ορίων της πόλης ο δρόμος που περνούσε έξω από τα τείχη του Σελεύκου Α', να διαπλατυνθεί και να πλακωθεί πιθανότατα με την ανέγερση μίας στοάς⁶⁹, μετατρέποντάς τον στον κύριο άξονά της πόλης.

Ένα από τα βασικά ερωτήματα για την Επιφάνεια είναι η χρονολόγηση των τειχών της. Ο Στράβων αναφέρει (16, 2,4) ότι «τετείχισται δὲ καὶ κοινῶ τείχει καὶ ἰδίῳ καθ' ἕκαστον τὸ κτίσμα», που σημαίνει ότι και η Επιφάνεια ήταν τειχισμένη, αλλά

δεν αναφέρει ποιος ήταν ο θεμελιωτής των τειχών της. Ο Μαλάλας από την πλευρά του, υποστηρίζει ότι τα τείχη που περιέβαλαν την πόλη ήταν κατασκευή των Ρωμαίων και πιο συγκεκριμένα του Τιβερίου (14-37 μ.Χ.)⁷⁰.

Η απάντηση στο θέμα των τειχών της Επιφανείας ήρθε από τις αμερικάνικες ανασκαφές της περιόδου 1935-1936, κατά τη διάρκεια των οποίων ανακαλύφθηκαν τμήματα πολυγωνικού τείχους — στο βορειότερο άκρο της πόλης— στους πρόποδες του ὄρους Σταυρίν. Αυτό το τμήμα του τείχους, που χρονολογείται το 2ο αι. π.Χ. βάσει των οστράκων που βρέθηκαν στα θεμέλιά του⁷¹, ανέβαινε την πλαγιά του ὄρους κι εν συνεχεία κατευθυνόταν προς τα νότια. Άλλο ένα τμήμα, μήκους περίπου 60 μ., εντοπίστηκε ανατολικά της προτεινόμενης από τον Hoerfner τοποθεσίας της Επιφανείας, καθώς και νοτίως της χαράδρας του Παρμενίου⁷². Από τα κατάλοιπα των τειχών που ανακαλύφθηκαν προκύπτει ότι ο Αντίοχος Δ' δεν τείχισε μόνο τη συνοικία που οικοδόμησε ο ίδιος, αλλά και όλες εκείνες τις συνοικίες της πόλης που αναπτύχθηκαν εκτός των τειχών του Σελεύκου Α'. Βάσει αυτής της ενέργειας του Αντιόχου Δ', θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι με το όνομα Επιφάνεια νοείται ὅλο εκείνο το τμήμα που συμπεριλήφθηκε εντός του νέου οχυρωματικού περιβόλου. Έτσι, ερμηνεύεται και η τοποθέτηση της Επιφανείας από τον Μαλάλα άλλοτε «ἐπὶ τὸ ὄρος» και άλλοτε «παρὰ τὸ ὄρος».

Κατά τις ανασκαφές του 1935-1936 ανακαλύφθηκαν ίχνη υδραγωγείου που βρισκόταν κοντά στα τείχη και χρονολογείται στην ίδια περίοδο με αυτά. Ήταν σχεδιασμένο για να μεταφέρει το νερό από το φαράγγι του Παρμενίου σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων και να γεμίζει τις δεξαμενές που υπήρχαν στους πρόποδες του βουνού. Στον τοίχο του υδραγωγείου βρέθηκε δύο φορές χαραγμένο το όνομα *COSSVTIVS*⁷³. Cossutius ονομαζόταν

67. Μαλάλας, 155, 78-86: «...Ἀντίοχος ὁ λεγόμενος Ἐπιφανῆς... καλέσας τὰ αὐτὰ μέρη εἰς τὸ ἐπὶ τὸν ὄρον αὐτοῦ Ἐπιφανίαν πόλιν, μὴ κτίσας αὐτὴν τείχος, ἀλλ' οὕτως ἦν ἡ οἰκισὶς αὐτῆς ἐπὶ τὸ ὄρος», 177, 35-37: «ῥεῖται γὰρ δίχα τείχους πρὸ τῆς πόλεως, κτισθὲν ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ ἐπιφανεστάτου βασιλέως».

68. Hoerfner, *ό.π.* (σημ. 16) 506-510.

69. Lassus, *ό.π.* (σημ. 4) 142-143.

70. Μαλάλας, 178, 35-36: «...δίχα τείχους πρὸ τῆς πόλεως, κτισθὲν ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ ἐπιφανεστάτου βασιλέως», 178, 57-60: «...τοῦ προστεθέντος τείχους τῆ αὐτῆς Ἀντιόχου πόλεως».

71. W. A. Campbell, «Archaeological Notes. The 4th and 5th Seasons of Excavation at Antioch-on-the-Orontes: 1935-1936», *AJA* 42 (1938) 205.

72. Hoerfner, *ό.π.* (σημ. 16) 511.

73. Campbell, *ό.π.* (σημ. 71) 205-206.

ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας, στον οποίο ο Αντίοχος Δ' ανέθεσε την αποπεράτωση του ναού του Ολύμπιου Διός στην Αθήνα, ένα έργο που είχε αρχίσει ο Πεισίστρατος, αλλά είχε παραμείνει ανολοκλήρωτο⁷⁴. Αν και δεν είναι σίγουρο ότι το όνομα COSSVTIVS ταυτίζεται με τον Ρωμαίο αρχιτέκτονα, το γεγονός ότι το υδραγωγείο είναι της εποχής του, καθώς επίσης ότι εκείνος δούλεψε για τον Αντίοχο Δ', ενισχύει το ενδεχόμενο ο γνωστός Cossutius να είχε δουλέψει και στην Αντιόχεια⁷⁵. Κατά συνέπεια, ο Αντίοχος Δ' κατασκεύασε στην πόλη ένα δεύτερο υδραγωγείο⁷⁶, ενώ, παράλληλα, ξεκίνησε την κατασκευή των τειχών, αλλά παραμένει άγνωστο αν ολοκληρώθηκαν ή όχι τα συγκεκριμένα οικοδομήματα.

Σχετικά με το οικοδομικό έργο του Αντίοχου Δ' οι πηγές είναι σποραδικές. Ο Μαλάλας αναφέρει μόνο ότι ο Αντίοχος Δ' έχτισε ένα βουλευτήριο και διάφορους ναούς⁷⁷. Ένας από αυτούς ήταν και ο ναός του Juppiter Capitolinus⁷⁸, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα χτίστηκε στην Επιφάνεια και αποτελούσε απομίμηση του αντίστοιχου ναού στη Ρώμη⁷⁹.

Για το βουλευτήριο, ο Μαλάλας (155, 78-80) γράφει ότι ο Αντίοχος Δ' «έκτισε πρώτον ἐν Ἀντιοχείᾳ... τὸ λεγόμενον βουλευτήριον...». Η λέξη *πρώτον* δημιουργεί πρόβλημα στην κατανόηση του χωρίου, αφού μπορεί να σημαίνει είτε ότι ο Αντίοχος Δ' ήταν ο πρώτος βασιλιάς που έχτισε τέτοιο κτίριο στην Αντιόχεια είτε ότι το βουλευτήριο ήταν το πρώτο κτίριο που χτίστηκε στο νέο τμήμα της πόλης⁸⁰. Μια ιδέα για τη μορφή αυτού του βουλευτηρίου ίσως θα μπορούσε να προσφέρει εκείνο της Μιλήτου, το οποίο χτίστηκε μεταξύ 175 και 164 π.Χ., και αποτελούσε, σύμφωνα με επιγραφή που βρέθηκε στο χώρο του αρχείου, δωρεά του Αντίοχου Δ'⁸¹.

Το βουλευτήριο έδρευε, πιθανότατα, στη νέα αγορά που έχτισε ο Αντίοχος Δ' στην Επιφάνεια. Αυτή η διαπίστωση προέρχεται από την αναφορά του Μαλάλα ότι, επί Τιβερίου (23/4 μ.Χ.), ξέσπασε μια πυρκαγιά που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της αγοράς, το βουλευτήριο και το Μουσείο⁸². Στις μεγάλες πόλεις (Μίλητος, Πέργαμος, Πριήνη, Πειραιάς, κλπ.) εκτός από την παρουσία της κεντρικής «πολιτικής» αγοράς υπήρχε και άλλη (ή άλλες), όπου διεξαγόταν το εμπόριο και οι υπόλοιπες οικονομικές συναλλαγές⁸³. Έτσι και στην Αντιόχεια, η δημιουργία μιας νέας αγοράς και το χτίσιμο του βουλευτηρίου στην Επιφάνεια σήμανε και τη μεταφορά του πολιτικού κέντρου της πόλης στη νέα συνοικία.

Η νέα αγορά της Επιφανείας ταυτίζεται πιθανότατα με την *τετράγωνον ἀγοράν* της αναφοράς του Ιώσηπου (*Ιουδ. Πόλ.* 7, 55). Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τα *ἀρχεῖά τε καὶ γραμματοφυλάκιον*, τα οποία, ανεξάρτητα από το αν αποτελούσαν μέρος του βουλευτηρίου ή εντάσσονταν μέσα σε κάποια από τις στοές της αγοράς, συνδέονταν με την πολιτική και τη διοικητική ζωή της πόλης. Η καταστροφή, επομένως, της τετράγωνης αγοράς και των αρχείων σήμαινε και την καταστροφή ενός μέρους του πολιτικού κέντρου της πόλης, το οποίο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, μεταφέρθηκε στην Επιφάνεια.

Η βασιλεία του Αντίοχου Δ' Επιφανούς ήταν το κύκνειο άσμα ενός βασιλείου που άρχισε να παρακμάζει μετά τον Αντίοχο Γ' Μέγα. Η παρακμή αντικατοπτρίζεται στην πολεοδομική ιστορία της Αντιόχειας με τη μείωση των οικοδομικών έργων μετά την ολοκλήρωση της Επιφανείας. Από ένα απόσπασμα του Μαλάλα μαθαίνουμε ότι κάποιος Μά-

74. Βιτρούβιος, 7, praef. 15: «Namque Athenis Antistates et Callaeschros et Antimachides et Porinos aedifici Pisistrato aedem Iovi Olympico facienti fundamenta constituerent, post mortem autem eius propter interpellationem reipublicae incepta reliquerunt. Itaque circiter annis quadringentis post Antiochus rex, cum in id opus impensam esset pollicitus, cellae magnitudinem et columnarum circa dipterum conlocationem epistyliorumque et ceterorum ornamentorum ad symmetriam distributionem magna sollicitudine summa civis Romanus Quossutius nobiliter est architectatus».

75. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 103. Hoepfner, *ό.π.* (σημ. 16) 511-513.

76. Για το πρώτο, βλ. πιο πάνω, 96 σημ. 46.

77. Μαλάλας, 178, 37-38: «...δοστικ καὶ τὸ βουλευτήριον ἔκτισε καὶ ἄλλα ἱερά».

78. Λίβιος, 41, 20,9: «...et Antiochiae Iovis Capitolini magnificum templum...».

79. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 100.

80. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 106, σημ. 94.

81. D. S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*, Καίμπριτζ² 1969, 179.

82. Μαλάλας, 179, 69-72: «...καὶ τὸ πλεον μέρος τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸ βουλευτήριον καὶ τὸ ἱερόν τῶν Μουσῶν...».

83. Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1331a. Martienssen, *ό.π.* (σημ. 23) 31-32. Müller-Wiener, *ό.π.* (σημ. 23) 176.

ρων από την Αντιόχεια που ζούσε στην Αθήνα, έστειλε χρήματα στον Αντίοχο Φιλοπάτωρα για την κατασκευή ενός Μουσείου και μιας βιβλιοθήκης⁸⁴. Η αναφορά αυτή όμως δεν βοηθάει ιδιαίτερα στον προσδιορισμό της εποχής που χτίστηκαν αυτά τα δύο οικοδομήματα, αφού το επίθετο «Φιλοπάτωρ» δόθηκε και στον Αντίοχο Θ' Κυζικηνό (115-96 π.Χ.) και στον Αντίοχο Ι' Ευσεβή (95-92 π.Χ.).

Η βιβλιοθήκη της αναφοράς του Μαλάλα δεν πρέπει να ήταν η πρώτη βιβλιοθήκη που χτίστηκε στην Αντιόχεια. Μια επιγραφή⁸⁵ αναφέρει ότι ήδη από την εποχή του Αντιόχου Β' Θεού (261-246 π.Χ.) υπήρχε μία βιβλιοθήκη —άγνωστο που— ενώ από το λεξικό Σούδα⁸⁶ πληροφορούμαστε ότι ο Αντίοχος Γ' Μέγας (223-187 π.Χ.) διόρισε τον Ευφορίωνα από τη Χαλκίδα ως επιμελητή της «δημόσιας βιβλιοθήκης» της πόλης. Όσον αφορά το Μουσείο, ο Μαλάλας προσθέτει ότι κάρηκε από τη φωτιά που κατέστρεψε την αγορά της Επιφανείας⁸⁷, αφήνοντας να εννοηθεί ότι το Μουσείο βρισκόταν κοντά ή μέσα στην ίδια την αγορά.

Το 67 π.Χ. επισκέφτηκε την Αντιόχεια ο ανθύπατος της Κιλικίας Q. Marcus Rex και φρόντισε να χτιστεί στην πόλη ένας *Circus Maximus* κι ένα ανάκτορο⁸⁸. Ο *Circus* κατασκευάστηκε στο νησί, όπως άλλωστε μαρτυρούν και τα αποτελέσματα των ανασκαφών που έφεραν στο φως τα ίχνη ενός σταδίου, το οποίο χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ., βάσει της τοιχοδομίας και των νομισμάτων⁸⁹.

Για τον εντοπισμό του ανακτόρου, ο Δίων Κάσσιος (68, 25,5) προσφέρει μία συγκεκριμένη βο-

ήθεια αναφέροντας ότι στο σεισμό του 115 μ.Χ. «Τραϊανός δὲ διέφυγε μὲν διὰ θυρίδος ἐκ τοῦ οἰκήματος ἐν ᾧ ἦν... ὡς δὲ ἐπὶ πλείους ἡμέρας ὁ σεισμὸς ἐπέιχεν, ὑπαίθριος ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ διῆγεν». Αν και το απόσπασμα δεν αναφέρει ότι ο Τραϊανός έμεινε σε ανάκτορο, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι ο αυτοκράτορας επέλεξε να διαμείνει σε άλλο τόπο πέραν του ανακτόρου. Το απόσπασμα του Δίωνος δεν αναφέρει ούτε ότι το οίκημα, όπου διέμενε ο Τραϊανός, ήταν κοντά στον ιππόδρομο⁹⁰. Αν αναλογιστεί όμως κανείς τη στενή σχέση μεταξύ παλατιού και ιπποδρόμου στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική (βλ. ανάκτορο και *Circus* στον Παλατίνο λόφο στη Ρώμη, ανάκτορο Γαλερίου και ιππόδρομος στη Θεσσαλονίκη), τότε είναι πολύ πιθανό το ανάκτορο όπου διέμενε ο Τραϊανός να βρισκόταν στο νησί, δίπλα στο *Circus Maximus*⁹¹. Το συγκεκριμένο ανάκτορο πρέπει να επιδιορθώθηκε ή να επεκτάθηκε από μεταγενέστερους αυτοκράτορες, όπως ο Γαλληνός (253-268 μ.Χ.) και ο Διοκλητιανός (284-305 μ.Χ.)⁹².

Η αναφορά του Μαλάλα για το χτίσιμο ανακτόρου στο νησί γεννάει κάποια ερωτήματα σχετικά με την αρχική θέση του συγκεκριμένου οικοδομήματος. Σύμφωνα με μια εκδοχή το ανάκτορο είχε χτιστεί στο νησί ήδη επί Αντιόχου Α' ή επί Σελεύκου Β' και το 67 π.Χ. απλά επιδιορθώθηκε⁹³. Αντίθετα, μια άλλη εκδοχή θέλει τη βασιλική κατοικία να είχε χτιστεί στο πρώτο τμήμα της πόλης, που οικοδομήθηκε από τον Σέλευκο Α'⁹⁴. Η διαχρονική χρήση όμως του νησιού ως έδρα των ανακτόρων, δεν μπο-

84. Μαλάλας, 179, 72-75: «...τὸ κτισθὲν ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ Φιλοπάτορος ἐκ τῶν ἐαθέντων χρημάτων κατὰ διαθέκας ὑπὸ Μάρωνος Ἀντιοχέως, ... κελεύσαντος τότε ἐκ τῶν αὐτοῦ κτισθῆναι τὸ τῶν Μουσῶν ἱερόν καὶ βιβλιοθήκην».

85. *Corpus Inscriptionum Indicarum* I 48.

86. Σούδα s.v. Εὐφορίων.

87. Βλ. πιο πάνω, 100 σημ. 82.

88. Μαλάλας, 171, 36-40: «...ἐκτίσσε δὲ πρῶην τὸ αὐτὸ παλαιὸν ἵππικὸν καὶ τὸ παλαιὸν παλάτιον ἐκ τῶν ἰδίων Κοϊντος {δὲ} Μαρκιανὸς Ῥήξ Ῥωμαίων...».

89. Campbell, *ό.π.* (σημ. 61) 204. Elderkin, *ό.π.* (σημ. 64) 40-41.

90. Ο ιππόδρομος αυτός πρέπει να είναι ο *Circus Maximus* του νησιού, αφού δεν υπάρχει μαρτυρία για την ύπαρξη άλλου ιπποδρόμου στην πόλη, αυτήν την περίοδο.

91. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 644-645.

92. Μαλάλας, 236, 85-86: «καὶ ἐκτίσεν ἐκεῖ παλάτιον μέγα, εὐρῶν θεμελίους τεθέντας πρῶην μὲν ὑπὸ Γαλλινοῦ τοῦ καὶ Λικιννιανοῦ».

93. Βλ. πιο πάνω, 97-99. Είναι αλήθεια ότι ο Μαλάλας χρησιμοποιεί συχνά το ρήμα *ἐκτίσσε* με την έννοια της ανακατασκευής, της επιδιόρθωσης ή της επέκτασης. Στο απόσπασμα όμως όπου μιλάει για τον ιππόδρομο (171, 36-40), το ρήμα *ἐκτίσσε* δεν μπορεί να σημαίνει επιδιόρθωση, γιατί απ' όσο γνωρίζουμε δεν υπήρχε ιππόδρομος στην Αντιόχεια πριν από το 67 π.Χ. Όσο για το επίθετο *παλαιόν*, δεν σημαίνει ότι ο ιππόδρομος ήταν πεπαλαιωμένος κι επιδιορθώθηκε, αλλά ο Μαλάλας το χρησιμοποιεί σε σύγκριση με την εποχή του, όταν δηλαδή υπήρχε κι ένας δεύτερος ιππόδρομος στην πόλη (ο επονομαζόμενος «Βυζαντινός»), οπότε αυτός του Q. Marcus Rex ήταν ήδη παλιός (Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 641-642, σημ. 8). Στην περίπτωση του ανακτόρου, όμως, το ρήμα *ἐκτίσσε* πρέπει να χρησιμοποιείται είτε εκ παραδρομής είτε με την έννοια της επιδιόρθωσης ή της επέκτασης.

94. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 641, σημ. 3.

ρεί παρά να κρύβει μια παράδοση που άρχισε με την ανέγερση του πρώτου ανακτόρου, κατά τη βασιλεία των Σελευκιδών. Η επέμβαση πάντως του Q. Marcius Rex στην πολεοδομία της πόλης σηματοδοτούσε την εισαγωγή της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής και υποδήλωνε τις βλέψεις των Ρωμαίων στην περιοχή.

Σελεύκεια

α) Οι πηγές

Οι πηγές που αφορούν τη Σελεύκεια είναι πολύ περιορισμένες. Από αρχαιολογικής άποψης υπάρχει μόνο το οδοιπορικό του V. Charot, ο οποίος περιηγήθηκε στο χώρο της αρχαίας πόλης και κατέγραψε όσα από τα ερείπιά της ήταν ακόμα ορατά στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και τα αποτελέσματα των ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν την άνοιξη του 1937, στα πλαίσια του ανασκαφικού προγράμματος της Αντιόχειας.

Από πλευράς φιλολογικών μαρτυριών, ο Πολύβιος στην *Ιστορία* του κάνει μια σύντομη περιγραφή της πόλης (5, 59-60), ενώ κάποιες σποραδικές πληροφορίες εξάγονται και από τον πάπυρο του Gourob.

β) Ήταν η Σελεύκεια η πρώτη πρωτεύουσα του βασιλείου;

Μετά τη νίκη στην Ιψό (301 π.Χ.), ο Σέλευκος Α', σατράπης μέχρι τότε της Βαβυλωνίας, πρόσθεσε στο βασίλειό του τη Συρία, την Αρμενία και την Καππαδοκία, αποκτώντας πρόσβαση στις ακτές της Μεσογείου. Αυτήν την επέκταση του βασιλείου διαδέχτηκε η μετατόπιση του κέντρου του προς τα δυτικά με τη δημιουργία μιας νέας πρωτεύουσας. Η περίπτωση να ορίστηκε η Αντιγονεία πρωτεύουσα

του σελευκιδικού βασιλείου απορρίφθηκε νωρίς⁹⁵, αφού ο Σέλευκος την κατέστρεψε μεταφέροντας τους κατοίκους της στη Σελεύκεια, σύμφωνα με τον Διόδωρο⁹⁶, ή στην Αντιόχεια, σύμφωνα με τον Λιβάνιο και τον Μαλάλα⁹⁷.

Οι επιλογές που είχε ο Σέλευκος για την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας ήταν τρεις: η Αλεξάνδρεια στην Ισσό, η περιοχή της Λαοδικείας και η ευρύτερη περιοχή της Σελεύκειας και Αντιόχειας⁹⁸. Οι πρώτες δύο απορρίφθηκαν επειδή δεν είχαν φυσική οχύρωση και ήταν κοντά στα σύνορα του βασιλείου με αποτέλεσμα να είναι άμεσα εκτεθειμένες σε πιθανές εχθρικές επιθέσεις. Αντίθετα, τόσο η περιοχή της Σελεύκειας όσο κι αυτή της Αντιόχειας είχαν εύφορα εδάφη, που θα μπορούσαν να μοιραστούν στους Έλληνες αποίκους, που σκόπευε να εγκαταστήσει εκεί ο Σέλευκος, διέθεταν φυσική οχύρωση και επιπλέον, βρισκονταν πάνω στο φυσικό άνοιγμα που συνδέει το εσωτερικό της Συρίας με τη Μεσόγειο.

Η Αντιόχεια αποτέλεσε για αιώνες την πρωτεύουσα του βασιλείου. Υπάρχουν όμως μερικές ενδείξεις⁹⁹ που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Σελεύκεια ήταν η πρωτεύουσα του Σελεύκου στη Συρία. Πρώτα απ' όλα ήταν εκείνη από τις πόλεις της Τετραπόλεως που χτίστηκε αμέσως μετά τη μάχη στην Ιψό κι έφερε το όνομα του ιδρυτή της (σύμφωνα με τη συνηθισμένη τακτική των βασιλέων της ελληνιστικής περιόδου να ονομάζουν τις πρωτεύουσές τους από το όνομά τους, π.χ. Λυσιμάχεια, Κασσανδρία, Αντιγονεία). Η μεταφορά του νομισματοκοπείου από την Αντιγονεία στη Σελεύκεια είναι ενδεικτικό του σημαντικού ρόλου που έπαιξε η πόλη αυτήν την περίοδο. Η κατασκευή, επίσης, του τάφου του Σελεύκου (το επονομαζόμενο «Νικατόρειον») και ο ενταφιασμός του στη Σελεύκεια ήταν

95. Οι λόγοι μιας τέτοιας απόφασης ήταν πολλοί: πρώτα απ' όλα η δημιουργία μιας νέας πρωτεύουσας θα έδινε στο Σέλευκο το κύρος που δεν θα μπορούσε να του δώσει η διατήρηση της Αντιγονείας. Επιπλέον, η καταστροφή της πρωτεύουσας του Αντιγόνου αποτελούσε επίδειξη δύναμης και υποδείκνυε τον νέο κυρίαρχο της περιοχής. Τέλος, τα δεδομένα για τους δύο βασιλείς ήταν διαφορετικά: ο Αντίγονος ήταν κύριος της Κόιλης Συρίας, της Φοινίκης, της Κιλικίας και της Μ. Ασίας. Ήθελε, επομένως, μία βάση απ' όπου θα μπορούσε να επιτηρεί και να κυβερνά όλο το βασίλειό του. Αντίθετα, ο Σέλευκος επιθυμούσε το άνοιγμα στη Μεσόγειο, που θα ήταν σωτήριο για το εμπόριο του βασιλείου του και το οποίο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της Β. Συρίας (Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 62. Seyrig, *ό.π.* (σημ. 2) 308-309).

96. Διόδωρος, 20, 47,5-6: «Σελεύκου καθελόντος αὐτὴν καὶ μεταγαγόντος ἐπὶ τὴν κτισθεῖσαν μὲν ὑπ' αὐτοῦ, ἀπ' ἐκείνου δὲ κληθεῖσαν Σελεύκειαν».

97. Λιβάνιος, *Λόγ.* XI, 91-92: «Ἀντιγονίαν δὲ αὐτὴν μὲν ἠφάνισεν, ἀνδρὸς δυσμενοῦς ὑπόμνημα, τὸ δὲ πλήρωμα δεῦρο (στην Αντιόχεια) μετέστησεν». Μαλάλας, 152, 90-153, 9.

98. Seyrig, *ό.π.* (σημ. 2) 301-302.

99. Downey, *ό.π.* (σημ. 11, 1961) 58-59. Seyrig, *ό.π.* (σημ. 2) 302-303.

σύμφωνα με το έθιμο που ήθελε τους μονάρχες να ενταφιάζονται στην πρωτεύουσα του βασιλείου τους¹⁰⁰. Τέλος, υπάρχει ένα απόσπασμα στον Πολύβιο (5, 58,4), όπου αναφερόμενος ένας αξιωματούχος των Σελευκιδών στη Σελεύκεια λέει: «ἀρχηγέτην οὖσαν καὶ σχεδὸν ὡς εἰπεῖν ἐστὶαν ὑπάρχουσαν τῆς αὐτῶν δυναστείας».

Αν η Σελεύκεια ήταν όντως η νέα πρωτεύουσα του βασιλείου, τότε ο Σέλευκος Α', μεταφέροντας εκεί την έδρα του έχτισε πιθανότατα κι ένα ανάκτορο, για το οποίο όμως δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτα παραπάνω, χωρίς τη διεξαγωγή συστηματικών ανασκαφών¹⁰¹.

γ) Η τοπογραφία και το πολεοδομικό σχέδιο της Σελεύκειας (εικ. 6)

Η Σελεύκεια βρίσκεται ανάμεσα στον κόλπο της Ισού και τις εκβολές του Ορόντη. Αποτελούσε ένα από τα ισχυρότερα λιμάνια του βασιλείου των Σελευκιδών, παρόλο που οι ακτές της Β. Συρίας δεν είναι οι καταλληλότερες για την κατασκευή λιμανιών, καθώς είναι αρκετά απότομες. Ωστόσο, στο σημείο που ο Ορόντης χύνεται στη Μεσόγειο, σχηματίζεται ένας κόλπος που εκτείνεται από το όρος Κορυφαίος, στα βόρεια, μέχρι το όρος Κάσιος, στα νότια. Ανάμεσα σε αυτά τα βουνά απλώνεται μια ημικυκλική πεδιάδα, αρκετά εύφορη, στη νότια άκρη της οποίας ρέει ο Ορόντης, ενώ στο βόρειο άκρο της χτίστηκε η Σελεύκεια σε μια βραχώδη και αρκετά απότομη προεξοχή του όρους Κορυφαίος

¹⁰². Εξαιτίας του απόκρημνου ανάγλυφου της προεξοχής, η πόλη ήταν χτισμένη σε δύο επίπεδα, την άνω και την κάτω πόλη, ενώ στα ανατολικά και τα δυτικά της έρρεαν δύο χείμαρροι, που έπαιζαν τον ρόλο φυσικών τάφρων, ενισχύοντας την οχύρωσή της. Από την άνω πόλη πήγαζε ένας τρίτος, μικρότερος χείμαρρος που μέσω μιας πύλης έβγαине εκτός πόλεως κι ενωνόταν με τον ανατολικό¹⁰³.

Η πόλη χτίστηκε πιθανότατα πάνω σε μια προγενέστερη ελληνική αποικία¹⁰⁴ και γι' αυτό η παλιότερη συνοικία της ονομαζόταν *παλαίπολις*¹⁰⁵. Τα δύο επίπεδα της πόλης επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω μιας μνημειακής κλίμακας λαξευμένης στο βράχο¹⁰⁶. Στο τέλος αυτής της σκάλας ο Charpot εντόπισε μια οχυρωμένη πύλη (R) και μια σειρά από μεγάλους δόμους που σχημάτιζαν ένα τείχος μήκους 500 μ.¹⁰⁷. Το γεγονός ότι ο Πολύβιος δεν αναφέρει τίποτα για την πύλη και το εσωτερικό τείχος σημαίνει ότι αυτά κατασκευάστηκαν μετά την εποχή του (τέλη του 2ου αι. π.Χ.).

Η πόλη μαζί με το λιμάνι περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη¹⁰⁸, μήκους 12,5 χλμ., τα οποία ήταν χτισμένα σε τέτοιο σημείο και με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκμεταλλεύονται τη φυσική προστασία των χείμαρρων. Σύμφωνα όμως με τον τοπογραφικό χάρτη, που σχεδίασαν τα μέλη της αμερικανικής αρχαιολογικής αποστολής, ύστερα από επιφανειακή έρευνα, ο οχυρωματικός περίβολος υφίσταται μόνο στο νότιο και στο ανατολικό τμήμα της πόλης, φτάνοντας τα 5 χλμ. μήκος (εικ. 7). Η απουσία τειχών

100. Tscherikower, *ό.π.* (σημ. 2) 132.

101. Το ανάκτορο της Σελεύκειας πιθανόν να έδρευε στην άνω πόλη, ενδεχομένως πάνω από το θέατρο, κατά το πρότυπο των ανακτόρων της Βεργίνας και της Πέλλας. Για τα χαρακτηριστικά των ανακτόρων της Μακεδονίας, βλ. Nielsen, *ό.π.* (σημ. 57) 81, 94-99. Αντίθετα, ο Held —*ό.π.* (σημ. 59) 241— υποθέτει ότι το ανάκτορο βρισκόταν στην κάτω πόλη, κοντά στη θάλασσα, θεωρώντας ότι ο Σέλευκος πήρε ως πρότυπο για τα Βασιλεία του το Ai-Khanoum. Ωστόσο, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι πρώτοι Σελευκίδες μετέτρεψαν την Ανατολή και κυρίως τη Β. Συρία σε μια νέα Μακεδονία, υιοθετώντας μακεδονικά κι ελληνικά τοπωνύμια —βλ. Frézouls, *ό.π.* (σημ. 2, 1977) 238-248— προκειμένου να την κάνουν πιο οικεία στους Μακεδόνες κι Έλληνες μισθοφόρους κι εποίκους που ήθελαν να προσελκύσουν στο βασιλείό τους, τότε φαίνεται πολύ πιθανή και η υιοθέτηση των μακεδονικών προτύπων για την ανέγερση του ανακτόρου στη Σελεύκεια.

102. Bevan, *ό.π.* (σημ. 12) 209-210. V. Charpot, «Séleucie de Piérie», *MSAF* 66 (1906) 184-186.

103. Charpot, *ό.π.*, 187.

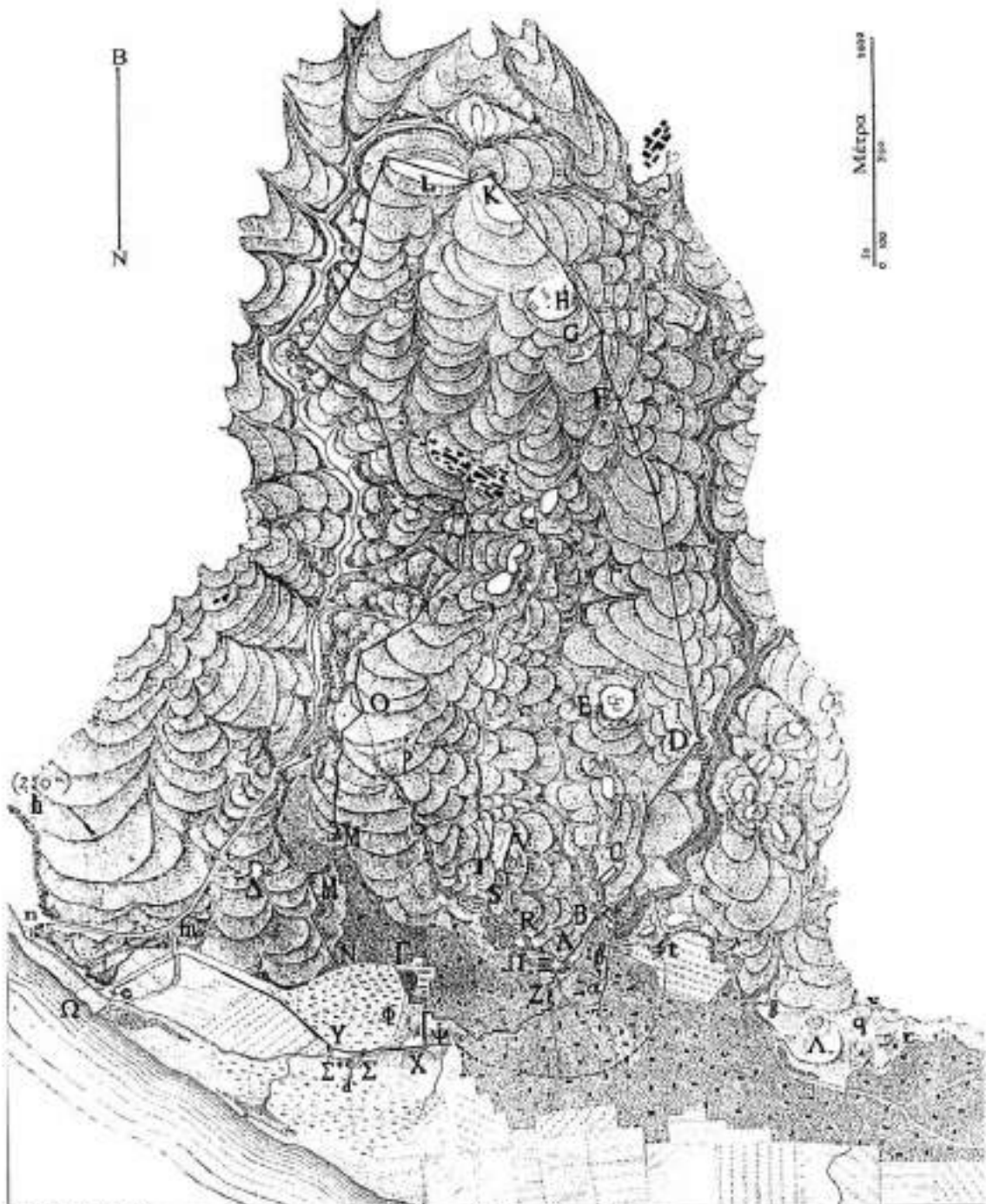
104. Στράβων, 16, 2,8: «ἐκαλεῖτο δ' ἡ Σελεύκεια πρότερον Ὑδατος ποταμοί».

105. Μαλάλας, 111, 36-37: «...εἰς τὸ παράλιον τῆς λεγομένης πρώην Παλαισπόλεως, νυνὶ δὲ Σελευκείας...», 150, 41-42: «...καὶ κατελήθων παρὰ τὴν θάλασσαν εἶδεν ἐν τῷ ὄρει κειμένην πόλιν μικράν, ἣτις ἐλέγετο Παλαία πόλις...», 151, 45-49 «...καὶ κατήγαγεν ἐπὶ τὴν Παλαιάν πόλιν...παρὰ θάλασσαν κάτω τῆς Παλαιᾶς πόλεως...».

106. Πολύβιος, 5, 59,9 «πρόσβασιν δὲ μίαν ἔχει κατὰ τὴν ἀπὸ θαλάττης πλευρὰν κλιμακωτὴν καὶ χειροποίητον, ἐγκλίμασι καὶ σκαιώμασι πυκνοῖς καὶ συνεχέσι διελημμένην». Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 5. Charpot, *ό.π.* (σημ. 102) 196.

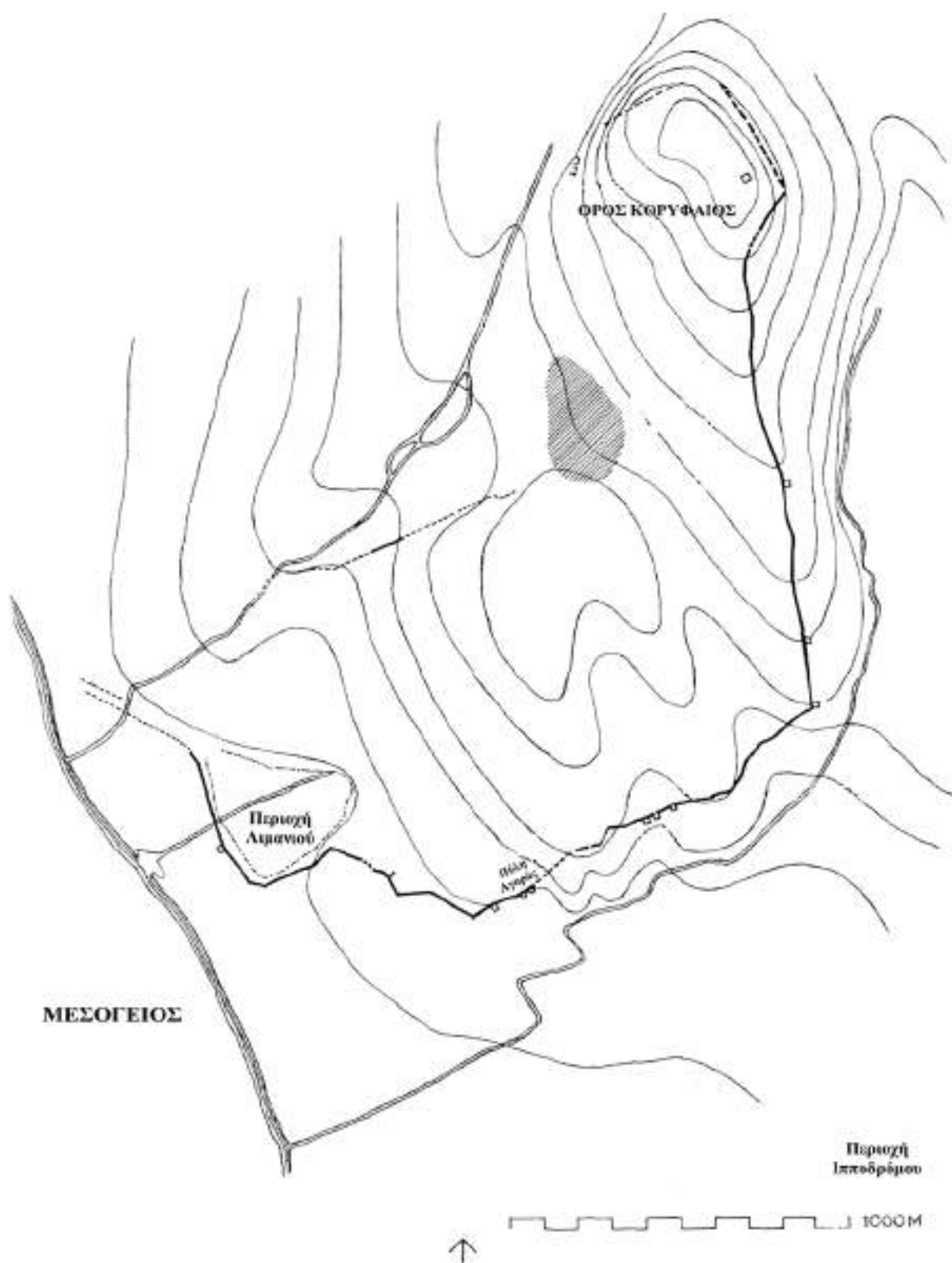
107. Charpot, *ό.π.* (σημ. 102) 196-197.

108. Για τα τείχη της Σελεύκειας, βλ. Charpot, *ό.π.* (σημ. 102) 187-197. A. W. McNicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Οξφόρδη 1997, 85-89.

A, B, F, R, Z Πύλες	ΣΣ Αρχική είσοδος λιμανιού	0 100 200 300 400 500 Μέτρα
D, Y, c, d Πύργοι	Φ, Ψ Υποθετικά όρια αρχικού λιμανιού	Καλλιεργήσιμοι αγροί
H, K, L Ακρόπολις	X Οχυρό	Βάλτοι
C, E, G, P, S, T, V, Γ, Α Διάφορα κτίσματα	Ω Εξωτερικός λιμένας	Αμμόδης παραλία
a, b Μονεπάτια που οδηγούσαν στην πάνω πόλη	g Σπήλαιο	Οπωροφόρα δέντρα
J Οχυρό Kahaklie	h, i Σπήλαιο και υδρογέγιο του Civanlik	Ερείπια, τείχος αγοράς
O Διακλάδωση του τείχους	j, l Φράγμα	Γαλαρία χωρίς οροφή
MM' Αρχαία κούπη χιμάρου	m Ρήγμα στο πλάι σήραγγας	Υπόγειο γαλαρία
N Συνάντηση τειχών και λεκάνης του λιμανιού	n Κατάληξη σήραγγας	Τείχη πόλης
Δ Ταροκά σπήλαια	q, r Κατέλυτα υποδρόμοι (?)	
Π Παρεκκλήσι	t Τελείωμα του τείχους της αγοράς	

Εικ. 6. Η Σελεύκεια [προέλευση εικόνας: Charot, ό.π. (σημ. 102)].

Εικ. 7. Η περιοχή της Σελεύκειας με αποτυπωμένη τη χάραξη του σωζόμενου οχυρωματικού περιβόλου [προέλευση εικόνας: Stillwell, ό.π. (σημ. 13) πίν. Ι].

στο δυτικό και βόρειο τμήμα της πόλης οφείλεται είτε στην επαναχρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού τους από τους νεότερους κατοίκους της περιοχής είτε στην κατάρρευση της απότομης πλαγιάς, πάνω στην οποία έβαιναν τα τείχη. Το μεγαλύτερο τμήμα του σωζόμενου οχυρωματικού περιβάλλοντος ήταν κατασκευασμένο βάσει του *εμπλέκτου* συστήματος οικοδόμησης, φτάνοντας μέχρι και τα 3 μ. πάχος. Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ωστόσο πρέπει να υπέστη κάποιες επιδιορθώσεις και προσθήκες σε μεταγενέστερες εποχές. Στην κάτω πόλη, το τείχος ήταν ενισχυμένο με πύργους, προμαχώνες και παρατηρητήρια, καθώς αυτό το τμήμα, ελλείψει φυσικής οχύρωσης, ήταν ιδιαίτερα ευάλωτο.

Σε αυτό το τμήμα της πόλης βρισκόταν η καλύτερα διατηρημένη πύλη, η «Πύλη της Αγοράς» (Ζ). Αρχικά ήταν ένα απλό άνοιγμα στα τείχη, αργότερα, όμως, με την προσθήκη δύο πύργων, μεταβλήθηκε σε μια πύλη πολύ καλά οχυρωμένη¹⁰⁹.

Εκτός από την «Πύλη της Αγοράς», τη μόνη στην κάτω πόλη, ο Charot εντόπισε άλλες τρεις¹¹⁰. Η πρώτη από αυτές (Α) βρισκόταν στο νοτιότερο σημείο της άνω πόλης, η δεύτερη (Β) λίγο βορειότερα της πρώτης κι επικοινωνούσε με αυτήν μέσω ενός μονοπατιού που βρισκόταν εκτός των τειχών και η τρίτη (Γ) περίπου 2 χλμ. βόρεια της δεύτερης. Όλες οι πύλες βρισκόνταν στην ανατολική πλευρά της πόλης και προφανώς ποτέ δεν υπήρξε κάποια στη δυτική, αφού οι πλαγιές του Κορυφαίου είναι πιο απότομες εκεί και η πρόσβαση σχεδόν αδύνατη.

Λίγο βορειότερα της τρίτης πύλης, υπάρχουν τέσσερα μικρά υψώματα (G, H, K, L), όπου, με εξαίρεση το πρώτο (G), πρέπει να έδρευε η ακρόπολη¹¹¹. Το γεγονός ότι βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο της πόλης, σε συνδυασμό με την ανακάλυψη ερειπίων από στρατώνες¹¹² ενισχύει αυτήν την υπό-

θεση.

Τόσο το οδοιπορικό του Charot όσο και οι ανακαλύψεις των ετών 1937-1939, δεν προσφέρουν καμία πληροφορία σχετικά με το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης, τον προσανατολισμό των δρόμων και τις διαστάσεις των νησίδων, με εξαίρεση τον κύριο δρόμο, κατεύθυνσης Α-Δ, που ένωνε την «Πύλη της Αγοράς» με το λιμάνι¹¹³. Ωστόσο, κάποιες εικασίες για το πολεοδομικό σχέδιο¹¹⁴ μπορούν να γίνουν λαμβάνοντας υπόψη τον φυσικό προσανατολισμό ολόκληρης της πόλης (Β-Ν), αλλά και την κατεύθυνση του κύριου άξονά της, ο οποίος πρέπει να αποτελούσε τη βάση γύρω από την οποία αναπτύχθηκε ολόκληρο το οδικό δίκτυο. Αν συνυπολογιστούν αυτά τα δύο στοιχεία, τότε είναι πολύ πιθανό το ενδεχόμενο οι δρόμοι να χαραχτηκαν με βάση τα σημεία του ορίζοντα. Η ανακάλυψη θεμελίων που αποδίδονται σε οικίες¹¹⁵ κι ενός δωρικού ναού¹¹⁶ τεκμηριώνουν την παραπάνω υπόθεση, αφού οι βάσεις τους έχουν μια απειροελάχιστη απόκλιση από τα σημεία του ορίζοντα.

Η αγορά βρισκόταν στην κάτω πόλη, στο τέλος του κύριου άξονα¹¹⁷. Ο Charot εντόπισε θραύσματα αναγλύφων, αγαλμάτων και μεγάλων κιόνων από πράσινο μάρμαρο, στη ΒΑ γωνία του λιμανιού (Γ) και υποθέτει ότι όλα αυτά ήταν μέρος της *via columnata* ή των στοών που περιέβαλλαν την αγορά¹¹⁸. Δεδομένου ότι οι πόλεις εμπορικού χαρακτήρα συνήθως είχαν την αγορά δίπλα στο λιμάνι¹¹⁹, τότε τα ερείπια που εντόπισε ο Charot πρέπει να ανήκουν στις στοές της αγοράς.

Ο Πολύβιος αναφέρει ότι «τὸ σύμπαν τῆς πόλεως κύτος... κεκόσμεται δὲ καὶ ναοῖς καὶ ταῖς τῶν οἰκοδομημάτων κατασκευαῖς ἐκπρεπῶς», χωρίς όμως να πει κάτι παραπάνω γι' αυτά. Από τον Αππιανό πληροφορούμαστε ότι ο Αντίοχος Α' έχτισε, προς τιμήν του πατέρα του, ναούς και τους περιέ-

109. Για την «Πύλη της Αγοράς», βλ. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 198-199. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 31. McNicoll, *ό.π.*, 86.

110. Για τις πύλες της Σελεύκειας, βλ. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 187-192.

111. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 193-194.

112. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 4.

113. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 3.

114. J.-Ch. Balty, «L'urbanisme de la Tétrapolis syrienne», στον τόμο: *Ο Ελληνισμός στην Ανατολή*, *ό.π.* (σημ. 2) 210.

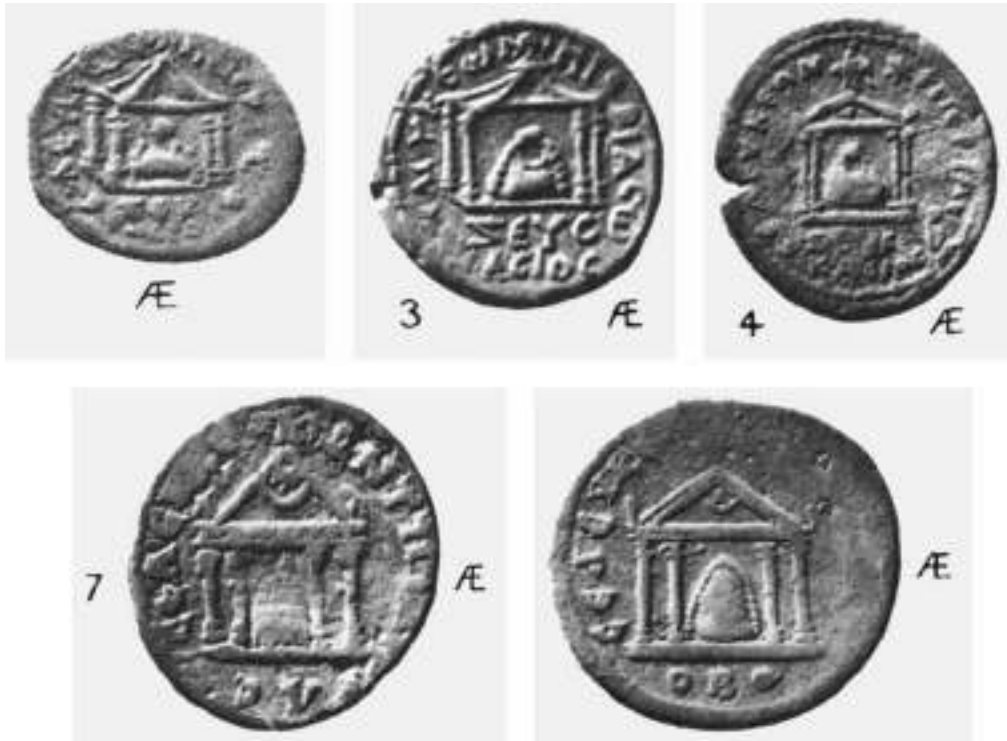
115. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 259, εικ. 8.

116. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 260, εικ. 9.

117. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 3.

118. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 200.

119. Lavedan, *ό.π.* (σημ. 23) 171. Martiensen, *ό.π.* (σημ. 23) 32. Wycherley, *ό.π.* (σημ. 23) 69.

Εικ. 8. Νομίσματα που απεικονίζουν το ναό του Κασίου Διός (;) [προέλευση εικόνας: Wroth, ό.π. (σημ. 125)].

βαλε με τέμενος¹²⁰. Η χρήση του πληθυντικού —νεών—, υποδηλώνει την ύπαρξη μέσα στο τέμενος ενός συνόλου κτιρίων, στα οποία σίγουρα θα συγκαταλεγόταν ο τάφος του Σελεύκου, καθώς και ναοί αφιερωμένοι σε διάφορους θεούς, αλλά και στη βασιλική λατρεία. Η τοποθεσία του Νικατόρειου παραμένει άγνωστη, ο W. Held, ωστόσο, κρίνοντας από την Αλεξάνδρεια και από τη Σελεύκεια στον Τίγρη, υποθέτει ότι βρισκόταν εντός των βασιλείων¹²¹.

Ένα κτίριο, για το οποίο υπάρχει αναφορά στον Πολύβιο (5, 60.4), είναι το *Διοσκούριον*, ναός αφιερωμένος στους Διόσκουρους, που βρισκόταν κοντά στη δεύτερη πύλη της άνω πόλης (B)¹²². Πράγματι, λίγα μέτρα βόρεια της συγκεκριμένης πύλης υπάρχουν τα ίχνη ενός μακρόστενου κτιρίου (C), το οποίο οι ντόπιοι αποκαλούν *El-Knisse* (δηλ. η εκκλη-

σία), αλλά ο Charot πιστεύει ότι πρόκειται για ένα μικρό οχυρό¹²³. Θα ήταν άραγε υπερβολή να πει κανείς, βασιζόμενος στην κάτοψη και στις διαστάσεις του, ότι αυτό το κτίριο ήταν αρχικά ναός (των Διόσκουρων;) και ότι μετατράπηκε σε οχυρό σε υστερότερη φάση; Μια τέτοια μετατροπή, πάντως, εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα της πόλης, ακριβώς πάνω από τον απόκρημνο βράχο που χωρίζει την άνω από την κάτω πόλη, όπου βρέθηκαν τα ίχνη ενός δωρικού ναού που μετατράπηκε σε οχυρό σε κάποια μεταγενέστερη φάση¹²⁴.

Ένας ακόμα ναός που υπήρχε στην πόλη ήταν του Κασίου Διός. Η τοποθεσία του είναι άγνωστη, αλλά μια ιδέα της μορφής του δίνουν τα νομίσματα¹²⁵, που απεικονίζουν μια κωνική πέτρα (το όρος Κάσσιος), που στεγάζεται από ένα τετράστυλο ναό, το αέτωμα του οποίου κοσμεί αετός (εικ. 8).

120. Αππιανός, *Συριακή*, 63: «καί Σέλευκον μὲν ἔκαιε Φιλέταιρος... καὶ τὰ λείψανα ἔπεμπε Ἀντιόχῳ τῷ παιδί αὐτοῦ. ὃ δ' ἐν Σελευκείᾳ τῇ πρὸς θαλάσσην ἀπέθετο καὶ νεῶν αὐτῷ ἐπέστησε καὶ τέμενος περιέθηκε· καὶ τὸ τέμενος Νικατόρειον ἐπικληῖται».

121. Held, ό.π. (σημ. 59) 240-241.

122. Charot, ό.π. (σημ. 102) 219-220.

123. Charot, ό.π. (σημ. 102) 190, σημ. 1.

124. Stillwell, ό.π. (σημ. 13) 7.

125. W. Wroth, *British Museum Catalogue of Greek Coins. Galatia, Cappadocia and Syria*, 269, εικ. XXXII.9 – XXXIII.3, 4, 7, 8.

Το θέατρο της πόλης αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές των Αμερικανών κοντά στη βαθμιδωτή κλίμακα που συνδέει την άνω με την κάτω πόλη¹²⁶. Ένα μεγάλο μέρος του κοίλου ήταν λαξευμένο στο βράχο, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της σκηνής βρισκόταν κάτω από μια οικία.

Άλλη μια πληροφορία που αντλούμε από τον Πολύβιο είναι ότι στην κάτω πόλη υπήρχαν τα *ἐμπόρια* και το *προάστειον*¹²⁷, που περιβαλλόταν από τείχη διαφορετικά από αυτά της υπόλοιπης πόλης. Πράγματι, ο Charot διέκρινε τα ίχνη ενός ημικυκλικού τείχους, που ξεκινούσε από το νοτιότερο σημείο των τειχών (Ψ) και τελείωνε στους βραχώδεις πρόποδες του Κορυφαίου (t), περίπου 300 μ. ανατολικά της δεύτερης πύλης¹²⁸.

Αν όμως το τείχος κάλυπτε όντως αυτήν την έκταση, τότε θα εμπόδιζε την πρόσβαση στις δύο πρώτες πύλες της άνω πόλης (Α και Β), όπου πρέπει να διεξήχθη μέρος της επίθεσης του σελευκιδικού στρατού, δημιουργώντας δυσκολίες στην κατανόηση της αφήγησης του Πολυβίου. Η πιο πειστική και αληθοφανής απάντηση που μπορεί να δοθεί, ελλείψει ανασκαφών, είναι ότι το τείχος του *προαστείου*, μέχρι το 219 π.Χ. που έγινε η πολιορκία, κάλυπτε μικρότερη έκταση κι επεκτάθηκε αργότερα, όταν αποδείχτηκε ότι η φυσική προστασία δεν ήταν αρκετή από μόνη της για την οχύρωση των πυλών της άνω πόλης¹²⁹.

Σε απόσταση 900 μέτρων ανατολικά του τείχους του *προαστείου* υπάρχουν ίχνη μιας ορθογώνιας κατασκευής, λαξευμένης στο βράχο. Σχημάτιζε μια μεγάλη κοιλότητα με άνοιγμα στα νότια, όπου διασώζονται 14 σειρές εδράνων¹³⁰. Είναι πολύ πιθανόν εκεί να βρισκόταν ο ιππόδρομος, αφού ο Πολύβιος (5, 59,1-2) αναφέρει ότι ο στρατός των Σελευκιδών «περί πέντε σταδίους άποσχών τῆς πόλεως, προσεστρατοπέδευσε κατά τὸν ἰππόδρομον».

Η απόσταση των πέντε σταδίων είναι ίση σχεδόν με αυτή που χωρίζει την κοιλότητα από τα τείχη.

Όσον αφορά το λιμάνι¹³¹, τα ερείπια που σώζονται δείχνουν ότι βρισκόταν στο νοτιότερο σημείο της πόλης, περιβαλλόταν από τα τείχη και στα δυτικά υπήρχε ένα κανάλι που συνδέει το λιμάνι με τη θάλασσα. Στην ανατολική πλευρά του ανακαλύφθηκαν δύο θολωτές κατασκευές, σε απόσταση η μία από την άλλη, στην ίδια ευθεία και με άνοιγμα προς τη λεκάνη, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα ήταν μέρος των *ἐμπορίων*. Ο ρόλος τους είναι αμφιλεγόμενος, καθώς θα μπορούσαν να είναι εμπορικές αποθήκες και καταστήματα, *νεώσοικοι* ή σιταποθήκες, η λειτουργία τους όμως πρέπει να συνδεόταν άμεσα με το λιμάνι. Σε αυτό το χώρο βρέθηκαν και δύο αποβάθρες, εκ των οποίων η μία είχε βαθμίδες ως την επιφάνεια του νερού¹³².

Τα ίχνη του λιμανιού που σώζονται σήμερα δεν είναι τα ίχνη του αρχικού λιμανιού. Πριν από αυτό, υπήρχε ένα άλλο, μικρότερο και στενότερο (εικ. 9), συμπέρασμα που προκύπτει από ένα χωρίο του πάπυρου Gourob¹³³. Από αρχαιολογικής άποψης, υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν την ύπαρξη ενός προγενέστερου λιμένα· νοτίως του λιμανιού διακρίνονται τα ίχνη δύο τοίχων (Σ, Σ'), οι οποίοι ξεκινώντας από τα τείχη κατευθύνονταν προς τη θάλασσα· ο ένας (Σ), μάλιστα, έφερε δύο πύργους (c, d). Αυτοί οι δύο τοίχοι πρέπει να έβαιναν επί των λιμενοβραχιόνων, που όριζαν την είσοδο του αρχικού λιμανιού¹³⁴. Μεταξύ της ανατολικής πλευράς του λιμανιού και των τειχών εντοπίστηκε η θεμελίωση ενός μικρού τοίχου (Φ), ο οποίος πρέπει να οριοθετούσε τη βόρεια πλευρά του αρχικού λιμανιού, ενώ η νότια πλευρά του θα βρισκόταν εκτός των σωζόμενων τειχών, στο σημείο όπου ξεκινάει η θεμελίωση του τείχους του *προαστείου* (Ψ).

126. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 6.

127. Πολύβιος, 5, 59,7: «ὕπὸ δὲ τὴν ἐπὶ θάλατταν αὐτῆς νεύουσαν πλευρὰν ἐν τοῖς ἐπιπέδοις τὰ τ' ἐμπόρια καὶ τὸ προάστειον κεῖται, διαφερόντως τετειχισμένον».

128. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 219.

129. Charot, *ό.π.* 220, σημ. 1. Η επίθεση του σελευκιδικού στρατού εντάσσεται στα πλαίσια ανακατάληψης της πόλης από τον Αντίοχο Γ' μετά από μία σύντομη περίοδο πτολεμαϊκής κατοχής.

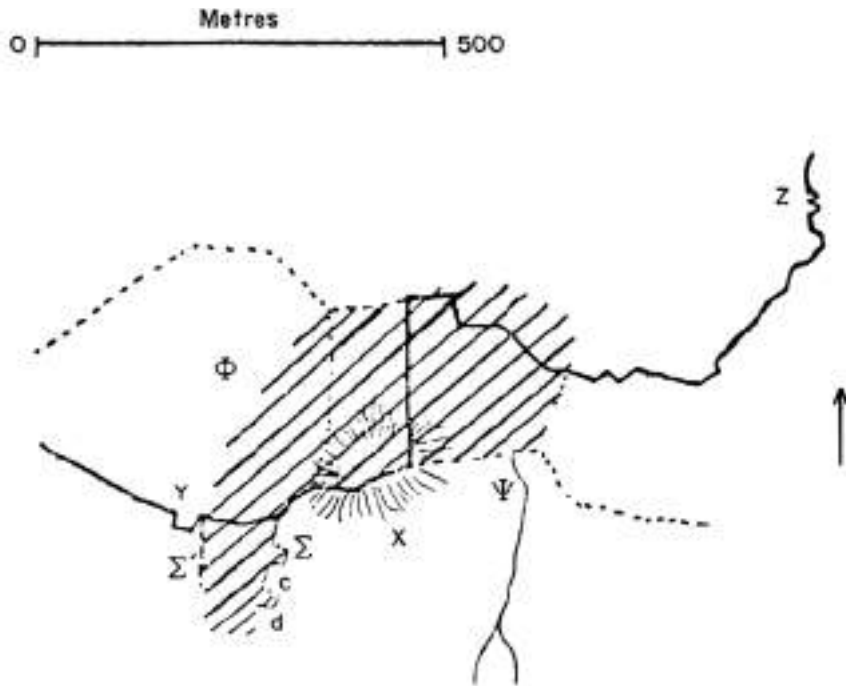
130. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 218.

131. Για το λιμάνι και τις εγκαταστάσεις του, βλ. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 200-201. D. v. Berchem, «Le port de Séleucie de Pièrie et l'infrastructure des guerres parthiques», *BJ* 185 (1985) 59, σημ. 42.

132. Stillwell, *ό.π.* (σημ. 13) 3.

133. Πάπυρος Gourob, *ό.π.* (σημ. 32) col. II, 18-19: «[ἐμ]βάντες εις τσοσάτας ὄσας ἤμελλ(ε)ν ὁ ἐν Σελευκεί[αι λ]ιμῆν δέξασθαι».

134. Για τα πιθανά όρια του λιμανιού, βλ. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 204-205.

Εικ. 9. Η έκταση που πρέπει να καταλάμβανε το πρώτο λιμάνι της Σελεύκειας [προέλευση εικόνας: Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 205, εικ. 3].

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το αρχικό λιμάνι είχε άμεση επικοινωνία με το προάστειον και γι' αυτό η κατάληψη των νεωρίων και του προαστείου, κατά την επίθεση του σελευκιδικού στρατού, ανατέθηκε στο ίδιο σώμα¹³⁵. Ωστόσο, η τοποθέτηση του αρχικού λιμανιού ανατολικά του σωζόμενου, γεννάει ερωτήματα σχετικά με την κατεύθυνση των τειχών, που είναι αδύνατο να απαντηθούν χωρίς τη διεξαγωγή ανασκαφών.

Δεν γνωρίζουμε πότε επιχωματώθηκε το παλιό λιμάνι για να δημιουργηθεί το νέο. Φαίνεται, πάντως, ότι πέραν του μεγέθους του, ένας ακόμη σημαντικός λόγος που υπαγόρευε αυτήν την αλλαγή ήταν ο άσχημος προσανατολισμός της εισόδου του (Σ, Σ'), η οποία δεχόμενη κατά μέτωπο τους δυνατούς ανέμους της περιοχής, ήταν εκτεθειμένη σε συνεχή πρόσχωση¹³⁶.

Ακόμα όμως και μετά τη δημιουργία του νέου λιμανιού το πρόβλημα της πρόσχωσης εξακολουθούσε να υφίσταται λόγω της ιλύος που κατέβαζε

ο δυτικός χείμαρρος. Για τον λόγο αυτό κατασκευάστηκε το λεγόμενο «κανάλι του Βεσπασιανού» που άλλαξε το ρου του χείμαρρου μεταφέροντας τα ιζήματα μακριά από το λιμάνι¹³⁷. Η εμβάθυνσή του επί Διοκλητιανού¹³⁸ ήταν το δεύτερο μεγάλο έργο που έγινε στη Σελεύκεια κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Γενικά, όμως, μετά την έλευση των Ρωμαίων η πόλη έπαψε να παίζει σημαντικό ρόλο στην περιοχή.

Απάμεια

α) Οι πηγές

Οι πληροφορίες που υπάρχουν για την Απάμεια προέρχονται κυρίως από τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Η περιοχή όπου χτίστηκε η πόλη, με εξαίρεση την ακρόπολη, είναι σήμερα ακατοίκητη, επιτρέποντας στους αρχαιολόγους την άμεση πρόσβαση στα αρχαιολογικά στρώματα. Υπάρχουν, ωστόσο, δυσκολίες στην αποκατάσταση της πολεο-

135. Πολύβιος, 5, 60,4-5: «...Ἄρδυϊ δὲ καὶ Διογνήτῳ τὰς κατὰ τὸ νεώριον καὶ τὸ προάστειον ἐπέτρεψε προσβολὰς...».

136. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 205. O. Erol – P. A. Pirazzoli, «Seleucia Pieria: an ancient harbor submitted to successive uplifts», *INJA* 21.4 (1992) 324.

137. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 208, 212-217. Berchem, *ό.π.* (σημ. 131) 53-61.

138. Charot, *ό.π.* (σημ. 102) 210-212.

δομίας της ελληνιστικής πόλης, αφού τα ελληνιστικά στρώματα έχουν επικαλυφθεί από τα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά.

Οι πρώτες ανασκαφές¹³⁹ άρχισαν το 1930 από βελγική αποστολή και διήρκεσαν ως το 1938. Με την έκρηξη του Πολέμου διακόπηκαν οριστικά, ενώ δύο πυρκαγιές στη Λουβαίν το 1944 στις *Halles Universitaires de Louvain* και στις Βρυξέλλες το 1946 στο *Musées Royaux d'Art et d'Histoire* κατέστρεψαν το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων και των πληροφοριών που είχαν συλλεχθεί τα προηγούμενα χρόνια, με αποτέλεσμα να καταστεί αδύνατη η έκδοση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών.

Η καταστροφή κατέστησε αναγκαία την έναρξη νέου κύκλου ανασκαφών. Οργανώθηκαν, έτσι, δύο νέες αποστολές, το 1947 και το 1953, με σκοπό την αποκατάσταση των απωλεσθέντων στοιχείων και την έκδοση ενός έργου σχετικά με την τοπογραφία της πόλης. Νέες ανασκαφές στην Απάμεια άρχισαν το 1965 υπό την καθοδήγηση του *Centre Belge des Recherches Archéologiques à Apamée de Syrie*.

β) Η τοπογραφία και το πολεοδομικό σχέδιο της Απάμειας

Η Απάμεια χτίστηκε σε ένα οροπέδιο, στην κοιλάδα του Ορόντη, ανατολικά της Λαοδίκειας, ανάμεσα σε δύο γεωμορφολογικά αντίθετες περιοχές. Στα ανατολικά απλώνεται μια έκταση άγονη και στεπώδης, με μικρούς λόφους¹⁴⁰, ενώ στα δυτικά υπάρχει η εύφορη κοιλάδα του Ορόντη, πλούσια στην παραγωγή δημητριακών, ελιάς και κρασιού¹⁴¹.

Δυτικά της κοιλάδας ορθώνεται η οροσειρά του Βαργύλου, αποκόπτοντας την περιοχή της Απάμειας από τη θάλασσα¹⁴².

Οι απότομες πλαγιές του οροπεδίου της Απάμειας προσέφεραν φυσική οχύρωση που ενισχυόταν από την παρουσία του υψώματος της ακρόπολης¹⁴³ στα δυτικά και από την ύπαρξη ενός μικρού ποταμού, που αγκάλιαζε το οροπέδιο στα ανατολικά και στα νότια, προτού εκβάλει στον Ορόντη (εικ. 10). Έτσι, το μόνο σημείο εύκολης πρόσβασης στην πόλη ήταν από τα βόρεια: «ή τε δή πόλις ούτως ασφαλώς κείται (καί δὴ καὶ Χερρόνησος ἐκλήθη διὰ τὸ συμβεβηκός)» (Στρ. 16, 2,10).

Η Απάμεια ήταν η στρατιωτική βάση των Σελευκιδών¹⁴⁴, προορισμένη να επιτηρεί την κοιλάδα του μέσου Ορόντη, την κύρια δίοδο για τη Β. Συρία. Το ρόλο αυτό επιβεβαιώνει και ο Στράβων (16, 2,10): «ἐνταῦθα δὲ καὶ ὁ Νικάτωρ Σέλευκος τοὺς πεντακοσίους ἐλέφαντας ἔτρεφε καὶ τὸ πλεόν τῆς στρατιᾶς... ἐνταῦθα δὲ καὶ τὸ λογιστήριον τὸ στρατιωτικὸν καὶ τὸ ἵπποτροφεῖον, θήλειαι μὲν ἵπποι βασιλικάι πλείους τῶν τρισμυρίων, ὄχεια δὲ τούτων τριακόσια· ἐνταῦθα δὲ καὶ πωλοδάμναι καὶ ὄπλομάχοι καὶ ὅσοι παιδευταὶ τῶν πολεμικῶν ἐμισθοδοτοῦντο».

Η ακρόπολη της Απάμειας είχε κατοικηθεί αιώνες πριν την έλευση των Μακεδόνων¹⁴⁵. Η ελληνική παρουσία εντοπίζεται ήδη από το β' μισό του 5ου και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹⁴⁶, ενώ ο Μαλάλας και ο Ευστάθιος μιλούν για την ύπαρξη μιας κοινότητας με το όνομα «Φαρνάκη»¹⁴⁷. «Έκαλεῖτο δὲ καὶ Πέλλα ποτὲ ὑπὸ τῶν πρώτων Μακεδόνων διὰ τὸ τοὺς πλείστους τῶν Μακεδόνων ἐνταῦθα

139. Για το ιστορικό των ανασκαφών και των ερευνών, βλ. J. Balty – J.-Ch. Balty – M. Dewez, *Un chantier de recherches archéologiques belges en Syrie, Apamée sur l'Oronte*, extrait de *Textes et Documents* N° 255, Janvier 1970, 6-10. J.-Ch. Balty, «Problèmes de l'eau à Apamée de Syrie», στον τόμο: P. Louis – J. Métral (επιμ.), *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche-Orient IV: L'eau dans l'agriculture*, Λυών 1987, 2.

140. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.*, 15.

141. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.*, 35.

142. Στράβων, 16, 2,9: «αἱ δὲ κορυφαὶ... τῆς Ἀπαμείας δὲ ὑπερκύπτουσιν ἐπ' ὄρθιον ὕψος ἀνατεταμέναι».

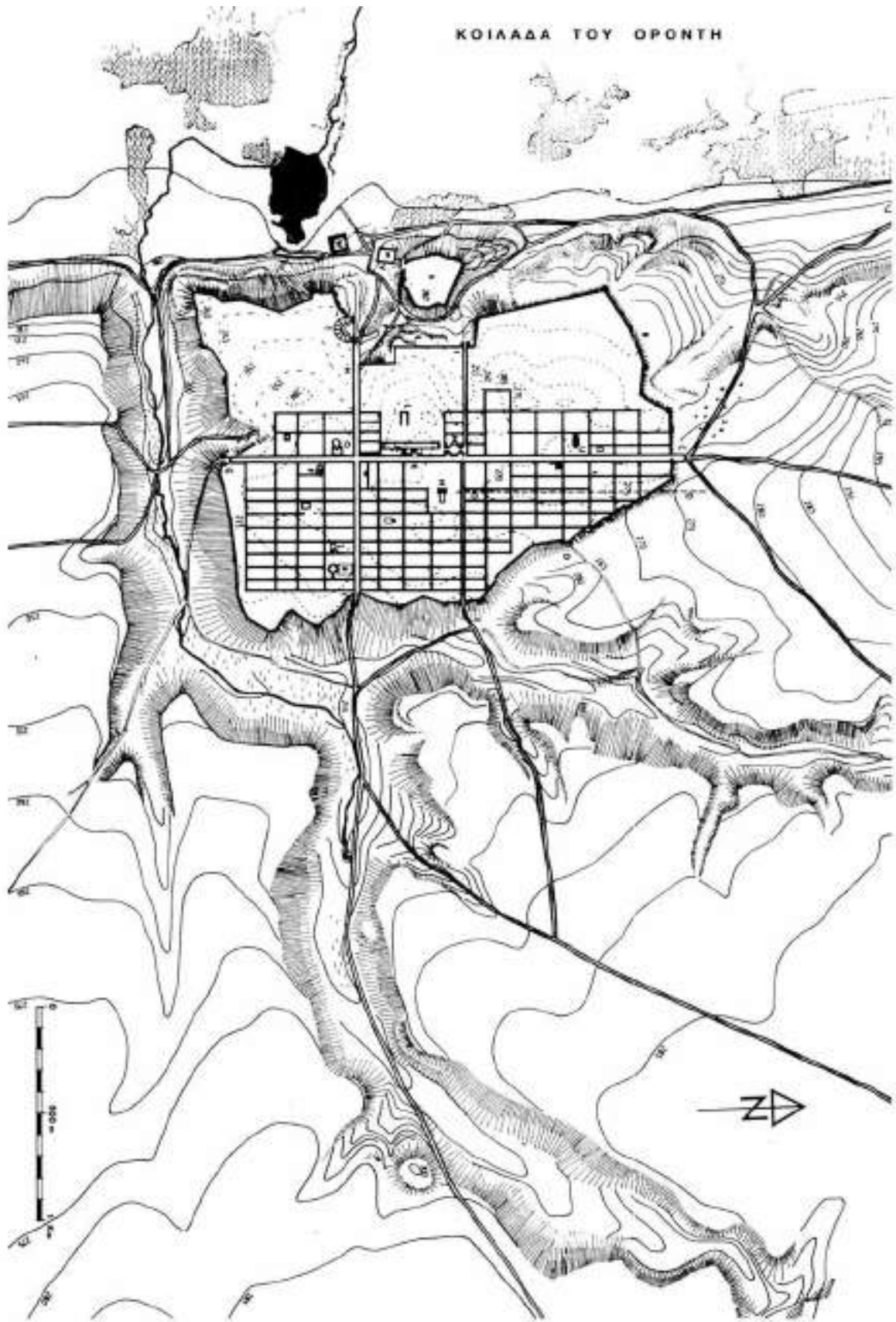
143. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 15. Balty, *ό.π.* (σημ. 139) 9.

144. J. Balty – J. Ch. Balty, «Le cadre topographique et historique», στον τόμο: *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1965-1968, Actes du Colloque de Bruxelles 29-30/4/1969*, Βρυξέλλες 1969, 31-32. Των ίδιων, «L'Apamée antique et les limites de Syria Secunda», στον τόμο: *La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mohamet, Actes du Colloque de Strasbourg 14-16/6/1979*, Leiden 1981, 41-45. J. Balty, «Les grandes étapes de l'urbanisme d'Apamée sur l'Oronte», *Ktèma* 2 (1997) 7. Της ίδιας, «A la recherche de l'Apamée hellénistique I. Les sources antiques», στον τόμο: *La Syrie Hellénistique, Actes du Colloque International Tours 6-8/10/2000 = Topoi Suppl. 4* (2003) 217-218.

145. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 19-24.

146. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 144, 1969) 30-31. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 24.

147. Μαλάλας, 154, 36-37. Ευστάθιος v. 918. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 144, 1969) 31, σημ. 2.

Εικ. 10. Η Απάμεια και το φυσικό της περιβάλλον [προέλευση εικόνας: Balty, ό.π. (σημ. 114) 218, εικ. 8].

οικήσαι τῶν στρατευομένων, τὴν δὲ Πέλλαν ὤσπερ μητρόπολιν γεγονέναι τῶν Μακεδόνων τὴν Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου πατρίδα» (Στρ. 16, 2,10). Τέλος, λίγο μετὰ τὴν νίκη τοῦ Σελεύκου στὴν Ἰψό (301 π.Χ.) ἰδρύθηκε ἡ ἐλληνιστικὴ πόλις τῆς Ἀπάμειας¹⁴⁸.

Ἡ εἰκόνα τῆς Ἀπάμειας σήμερα αντικατοπτρίζει τὴν πόλιν ἐτοίπως διαμορφώθηκε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο· τὸ ἐλληνιστικὸ πρόσωπό τῆς καταστράφηκε στὸν σεισμό τοῦ 115 μ.Χ., ἀλλὰ στὴν Ἀπάμεια «*comme sur tant d'autres points l'époque romaine n'est souvent, en Orient, qu'une prolongation de l'époque hellénistique*»¹⁴⁹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχικὴ χάραξη τόσο τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς ὅσο καὶ τῶν τειχῶν τῆς ἀνάγεται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο¹⁵⁰.

Ἡ ἔκταση τῆς Ἀπάμειας ἦταν περίπου 250 ἐκτάρια (2,5 χλμ.²) καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ ἓνα τεῖχος μήκους 7 χλμ. Τα οἰκιστικὰ τετράγωνα τῆς πόλης πρέπει νὰ περιορίστηκαν σὲ ἓνα μικρὸ μέρος αὐτῆς τῆς ἔκτασης, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο, κατὰ πάσα πιθανότητα, φιλοξενούσε στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις¹⁵¹.

Τὸ τεῖχος ἐκμεταλλεύοταν τὴ φυσικὴ οχύρωση, πατώντας στὸ περίγραμμα τῆς κορυφῆς τοῦ οροπεδίου, ἐνῶ παράλληλα ἐνισχυόταν στα δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ υψώματος τῆς ἀκρόπολης. Μολονότι ὑπέστη ἀρκετὲς ἐπιδιορθώσεις λόγω σεισμῶν καὶ ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων, φαίνεται ὅτι διατήρησε τὴν ἀρχικὴ τοῦ χάραξη¹⁵².

Σε γενικὲς γραμμὲς ὁ προσανατολισμὸς τῶν δρόμων βασιζόταν στα τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα· ὁ κύριος ἀξονας τῆς Ἀπάμειας, με κατεύθυνση Β-Ν, τεμνόταν κάθετα ἀπὸ δύο δευτερεύοντες με κατεύθυνση Α-Δ¹⁵³. Οἱ ἀξονες αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση τῆς πολεοδομίας, καθὼς γύρω τους ἀναπτυσσόταν ἓνα σύστημα δρόμων, ὀριζόντιων καὶ κάθετων, ποὺ σχηματίζε νησιδὲς διαστάσεων 105/110 × 55 μ.¹⁵⁴.

Ἡ πόλις διέθετε τέσσερις τουλάχιστον κύριες πύλες· μία στα βόρεια, μία στα νότια, στὶς ἄκρες δηλαδὴ τοῦ κάθετου ἀξονα καὶ ἄλλες δύο στὶς ἀνατολικὲς ἄκρες τῶν ὀριζόντιων ἀξόνων¹⁵⁵. Σὲ μεταγενέστερη φάση, ἴσως κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἡ βόρεια πύλη ἐνισχύθηκε με τὴν προσθήκη μιᾶς κατασκευῆς, ποὺ συνίστατο στὸ χτίσιμο μιᾶς ἀψίδας σὲ ἀπόσταση 50 μ. ἀπὸ τὴν πύλη, με τὴν ὁποία ἐνωνόταν με ἰσχυροὺς τοίχους πάχους τριῶν μέτρων¹⁵⁶. Ἡ ἐνισχυτικὴ αὐτὴ κατασκευὴ ἐγένε ἐπειδὴ ἡ βόρεια πύλη ἀποτελοῦσε τὸ τρωτὸ σημεῖο τῆς πόλης. ΓΙΑ τὸν λόγο αὐτὸ προφανῶς εἶχε χτιστεῖ καὶ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου Β-ΒΔ τῆς πύλης αὐτῆς ἓνα οχυρὸ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται σήμερα ἓνα τμήμα πολυγωνικῆς τοιχοδομίας¹⁵⁷.

Ἐξω ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο ποὺ τὴν ἐνώνε με τὴν ἀψίδα βρέθηκαν κατάλοιπα τοῖχου τῆς «ὑστερῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου»¹⁵⁸. Τὴν ἀνακάλυψη αὐτὴ διαδέχθηκαν διαφορὲς τομὲς στὸ χῶρο μετὰξὺ ἀψίδας καὶ πύλης, τα ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐξω ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη, σαν προέκταση τοῦ κύριου ἀξονα τῆς πόλης, εἶχε χτιστεῖ μιὰ διώροφη στοὰ ποὺ φιλοξενούσε καταστήματα καὶ ἐργαστήρια καὶ χρονολογεῖται στα τέλη τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁹. Ἡ στοὰ αὐτὴ ἐκτεινόταν τουλάχιστον 74,8 μ.¹⁶⁰ πέρα ἀπὸ τὴ Β. πύλη

148. ΓΙΑ τὴν ονοματολογία τῆς Ἀπάμειας βλ. Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 2003) 212-217.

149. J.-Ch. Balty, «Apamée et la Syrie du Nord aux époques hellénistiques et romaines», *RMMM* 62 (1991) 16.

150. Balty – Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 33-34. Balty – Balty – Dewez, ὁ.π. (σημ. 139) 35-37. J. Balty – J.-Ch. Balty, «Apamée sur l'Oronte: La ville antique», *Archéologia* No 62 (1973) 27-28. Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1997) 5-6. J.-Ch. Balty, «A la recherche de l'Apamée hellénistique II. Les témoignages archéologiques», στὸν τόμο: *La Syrie hellénistique*, ὁ.π. (σημ. 144) 225-228.

151. Will, ὁ.π. (σημ. 11, 1995) 501.

152. Balty – Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 33-34. Τῶν ἰδίων, ὁ.π. (σημ. 150, 1973) 27. Balty – Balty – Dewez, ὁ.π. (σημ. 139) 35.

153. Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 223. Τῶν ἰδίων, ὁ.π. (σημ. 149) 18. Τῶν ἰδίων, «Grande Collonade et quartiers nord d'Apamée à la fin de l'époque hellénistique», *CRAI* 1994, 96

154. Balty – Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 33-34. Τῶν ἰδίων, ὁ.π. (σημ. 150, 1973) 27-28. Balty – Balty – Dewez, ὁ.π. (σημ. 139) 35. Balty, ὁ.π. (σημ. 114) 217. Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1997) 3-6.

155. Balty – Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 34. Τῶν ἰδίων, ὁ.π. (σημ. 150, 1973) 27-28. Balty – Balty – Dewez, ὁ.π. 35.

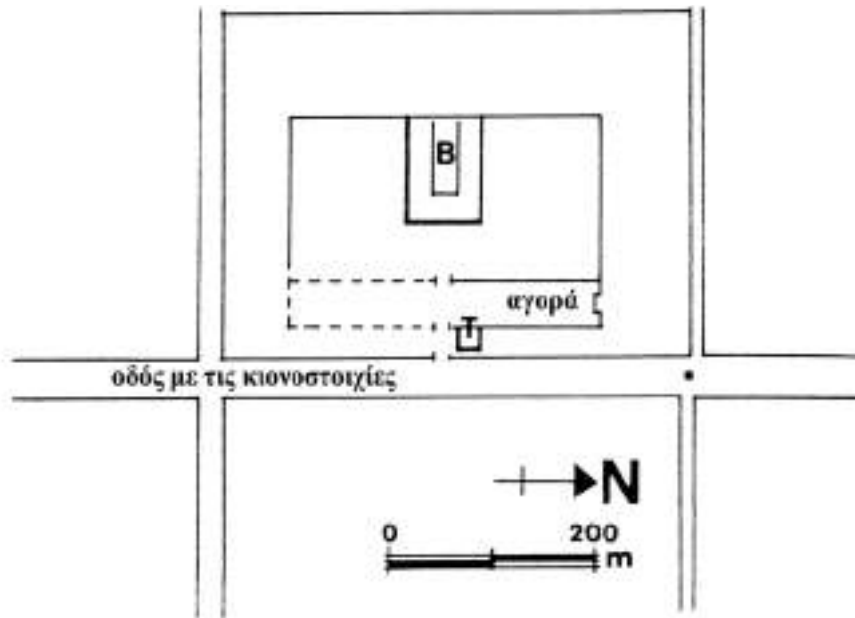
156. Balty, ὁ.π. (σημ. 153, 1994) 77-79.

157. Balty – Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1969) 32-33. Balty, ὁ.π. (σημ. 144, 1997) 6.

158. Balty, ὁ.π. (σημ. 153, 1994) 79.

159. Balty, ὁ.π. (σημ. 153, 1994) 79-91. ΓΙΑ τὴ στοὰ ἐκτὸς τῶν τειχῶν βλ. Balty, ὁ.π. (σημ. 150) 232-234.

160. Balty, ὁ.π. (σημ. 153, 1994) 91.

Εικ. 11. Η Αγορά της Απάμειας [προέλευση εικόνας: Balty, *ό.π.* (σημ. 114) 224, εικ. 9].

(οι δοκιμαστικές τομές έφτασαν μέχρι αυτήν την απόσταση και σταμάτησαν κι έτσι αγνοούμε το ακριβές μήκος της στοάς).

Ένας από τους δημόσιους χώρους που υπήρχε από την ίδρυση της πόλης ήταν η αγορά (εικ. 11), που βρισκόταν δυτικά του κύριου άξονα και μεταξύ των δύο δευτερευόντων. Όπως η υπόλοιπη πόλη, έτσι και η αγορά σώζεται σήμερα με τη μορφή που έλαβε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Είχε μια μνημειακή είσοδο στην πλευρά του κύριου άξονα κι εντυπωσιακά προπύλαια στη βόρεια πλευρά της¹⁶¹.

Ένα ακόμα δημόσιο κτίριο είναι το θέατρο, που βρισκόταν νοτίως της δυτικής άκρης του νότιου οριζόντιου άξονα¹⁶². Το συγκεκριμένο οικοδόμημα χτίστηκε μετά τον σεισμό του 115 μ.Χ., πιθανότατα κατά το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ.¹⁶³. Το μόνο κατάλοιπο της ελληνιστικής περιόδου, ένα τμήμα των τειχών της πόλης κάτω από το ανατολικό τμήμα του περιμετρικού διαδρόμου της ορχήστρας¹⁶⁴, γεννάει ερωτήματα σχετικά με το ελληνιστικό θέατρο: καμιά από τις δοκιμαστικές τομές και τις εργα-

σίες που έγιναν τόσο στο χώρο του ρωμαϊκού θεάτρου όσο και στην υπόλοιπη πόλη δεν έδωσε πληροφορίες για το πού μπορεί να βρισκόταν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ούτε στη Δούρα-Ευρωπό, μια πόλη στρατιωτικού χαρακτήρα, χτισμένη στις όχθες του Ευφράτη, δεν έχει βρεθεί θέατρο. Θα μπορούσε άραγε να υποθέσει κανείς ότι σε πόλεις και αποικίες στρατιωτικού χαρακτήρα η παρουσία θεάτρου ήταν περιττή; Μέχρι στιγμής το ελληνιστικό θέατρο δεν έχει εντοπιστεί και έως ότου αποδειχθεί ότι υπήρχε ή ότι δεν υπήρχε θέατρο στην ελληνιστική Απάμεια, είναι παράτολμο να γίνονται υποθέσεις.

Η περιοχή της Απάμειας είναι ιδιαίτερα πλούσια σε νερό· ο Ορόντης, οι φυσικές πηγές και η γειτονική λίμνη¹⁶⁵ κάλυπταν και καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Το ύψωμα, ωστόσο, όπου χτίστηκε η Απάμεια είναι εντελώς βραχώδες και ξηρό και γι' αυτό οι κάτοικοι της ελληνιστικής εποχής έσκαψαν υπόγειες δεξαμενές¹⁶⁶, που χρησίμευαν ως τεχνητά πηγάδια.

161. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 39. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 150) 29.

162. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 40. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 150) 29.

163. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 41. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 144, 1969) 39. J. Barlet, «Travaux au théâtre», στον τόμο: *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1969-1971*, Βρυξέλλες 1972, 152.

164. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 144, 1969) 34-35. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 40. Barlet, *ό.π.*, 144.

165. Balty, *ό.π.* (σημ. 139, 1987) 11-13.

166. Balty – Balty, *ό.π.* (σημ. 144, 1969) 36. Των ίδιων, *ό.π.* (σημ. 150, 1973) 27. Balty – Balty – Dewez, *ό.π.* (σημ. 139) 34. Balty, *ό.π.* (σημ. 139, 1987) 13-16.

Για την ακρόπολη, που αποτελούσε έναν τόπο διαρκούς εγκατάστασης από τη νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα (με την παρουσία του χωριού Qal'at El-Mudīq), γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν τειχισμένη και ότι τα τείχη της επιδιορθώθηκαν από τον Αντίοχο Θ' Κυζικηνό (115-96 π.Χ.)¹⁶⁷.

Η σκιαγράφιση του πολεοδομικού σχεδίου της Απάμειας παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα σχέδια των άλλων πόλεων της Τετραπόλεως, αλλά ο στρατιωτικός της χαρακτήρας τη διαφοροποιεί από εκείνες. Η συνέχιση των ανασκαφών, σε συνδυασμό με τις έρευνες που διεξάγονται σε άλλα στρατιωτικά κέντρα της ίδιας εποχής (Δούρα-Ευρωπός, Ras Ibn-Hani), θα δώσουν περισσότερες πληροφορίες για τις στρατιωτικές βάσεις του σελευκιδικού βασιλείου.

Λαοδίκεια

α) Οι πηγές

Η Λαοδίκεια είναι η πόλη της Τετραπόλεως για την οποία υπάρχουν οι λιγότερες πηγές, τόσο αρχαιολογικές όσο και φιλολογικές. Στον τομέα της αρχαιολογικής έρευνας, τα έργα που έγιναν από το 1952 και μετά, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό και την πολεοδομική ανάπλαση της Λαττάκιας, έφεραν στο φως αρκετά ευρήματα σχετικά με την ιστορία της αρχαίας πόλης. Η απουσία όμως Εφορείας Αρχαιοτήτων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι ανακαλύψεις γίνονταν από συνεργεία του δήμου, είχε σαν αποτέλεσμα πολλά ευρήματα να χάνονται τη στιγμή της ανακάλυψής τους χωρίς να καταγράφονται¹⁶⁸. Το ευχάριστο, ωστόσο, είναι ότι στις αρχές του περασμένου αιώνα ήταν ακόμα εμφανή αρκετά ερείπια, τα οποία κατέγραψε ο J. Sauvaget και προσπάθησε μέσω αυτών να σκιαγραφήσει την τοπογραφία και το πολεοδομικό σχέδιο της Λαοδίκειας¹⁶⁹.

β) Η τοπογραφία και το πολεοδομικό σχέδιο της Λαοδίκειας (εικ. 12)

Η Λαοδίκεια βρίσκεται στα νότια της Σελεύκειας και δυτικά της Απάμειας, πάνω στην ακτή, και είναι η μόνη από τις πόλεις της Τετραπόλεως που δεν χτίστηκε κοντά στις όχθες του Ορόντη. Χτισμένη σε ένα ακρωτήριο γειτνιάζει με μια μεγάλη πεδιάδα, ανατολικά της οποίας αρχίζουν να υψώνονται βαθμιδωτά οι πλαγιές της οροσειράς του Βαργύλου¹⁷⁰. Η περιοχή γύρω από την πόλη, όπως αναφέρει ο Στράβων (16, 2,9), ήταν *πολύοινος προς τῆ ἄλλῃ εὐκαρπία* και το κρασί πρέπει να ήταν από τα σημαντικότερα εξαγόμενα προϊόντα¹⁷¹.

Η πόλη βρέχεται στα δυτικά και στα νότια από τη θάλασσα. Η ακτή, απότομη και βραχώδης, σχηματίζει γκρεμούς, ύψους 5-20 μ. Στα βόρεια, η μορφολογία του εδάφους είναι πιο ομαλή, επιτρέποντας την επικοινωνία με την ενδοχώρα· από εκεί ξεκινούσε και ο δρόμος για την Αντιόχεια. Στα ανατολικά, η απότομη εδαφική μορφολογία επανεμφανίζεται με τη μορφή δύο βραχωδών λόφων ύψους 70 και 60 μέτρων, οι οποίοι αποτελούσαν το ανατολικό όριο της πόλης και δυσχέραιναν την επικοινωνία προς τα ανατολικά. Η ύπαρξη ενός στενού περάσματος ανάμεσά τους σηματοδοτούσε την αρχή του δρόμου για την Απάμεια και το νότο¹⁷².

Η τοποθεσία της Λαοδίκειας είχε το μειονέκτημα ότι ήταν κλεισμένη από την οροσειρά του Βαργύλου και η επικοινωνία με τις υπόλοιπες πόλεις γινόταν μέσω ορεινών δρόμων. Επιπλέον, βρισκόταν μακριά από την κύρια εμπορική αρτηρία που περνούσε από την Αντιόχεια και τη Σελεύκεια κι ένωσε τη Μεσόγειο με τον Ευφράτη. Σε αντιστάθμισμα όμως αυτών των μειονεκτημάτων διέθετε ένα εξαιρετο λιμάνι, πιο «φιλόξενο» από εκείνο της Σελεύκειας, και πλησιέστερα στα λιμάνια της Φοινίκης και της Κύπρου¹⁷³.

Το πολεοδομικό σχέδιο της Λαοδίκειας είναι σήμερα δυσδιάκριτο. Η πόλη πρέπει να καταλάμβανε

167. Φλ. Ιώσηπος, *Ιουδ. Αρχ.*, 14, 3,2: «καὶ τὴν τε ἄκραν ἐν παρόδῳ τὴν ἐν Ἀπαμείᾳ κατέσκαψεν, ἣν ὁ Κυζικηνὸς ἐτείχισεν Ἀντίοχος...».

168. G. Saade, «Exploration archéologique de Lattaquié», *AAAS* 26 (1976) 11-12.

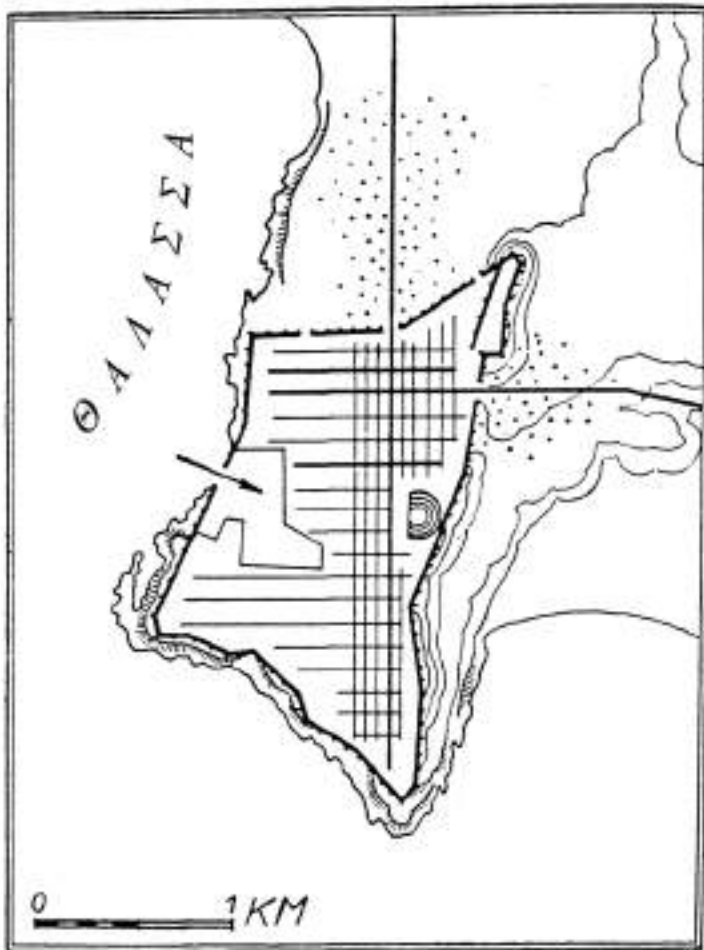
169. Sauvaget, *ό.π.* (σημ. 20) 101-145.

170. Στράβων, 16, 2,9: «αἱ δὲ κορυφαὶ τῆς μὲν Λαοδικείας πολὺ ἄπωθὲν εἰσιν, ἡρέμα ἀπ' αὐτῆς καὶ κατ' ὀλίγον ἀνακλινόμεναι».

171. Bevan, *ό.π.* (σημ. 12) 216.

172. Sauvaget, *ό.π.* (σημ. 20) 120, 128.

173. Bevan, *ό.π.* (σημ. 12) 215-216.

Εικ. 12. Το πολεοδομικό σχέδιο της Λαοδίκειας [προέλευση εικόνας: Sauvaget ό.π. (σημ. 20) 142, εικ. 18].

όλη την έκταση του ακρωτηρίου στο οποίο χτίστηκε, αν όχι από την αρχή, τουλάχιστον στο απόγειο της επέκτασής της. Ο υπολογισμός της έκτασής της δεν είναι εύκολη υπόθεση, επειδή δεν υπάρχουν ίχνη θεμελίωσης των τειχών. Ωστόσο, η αποκατάσταση της χάραξης του οχυρωματικού περιβάλλοντος που προτείνει ο Sauvaget¹⁷⁴ φαίνεται πολύ πιθανή. Σε γενικές γραμμές, τα τείχη πρέπει να ακολουθούσαν τη μορφολογία του εδάφους: στα δυτικά και στα νότια θα ακολουθούσαν την ακτή και θα εδράζονταν στις άκρες της απόκρημνης ακτογραμμής. Πράγματι, ανάμεσα στους ογκόλιθους του νότιου λιμενοβραχίονα του σύγχρονου λιμανιού, σώζονται κατάλοιπα του τείχους. Οι δύο λόφοι στα ανατολικά, πάνω στους οποίους πρέπει

να έβαινε το τείχος, αποτελούσαν το ανατολικό όριο της πόλης, όπως υποδηλώνεται και από την ανακάλυψη κάποιων τάφων στις ανατολικές πλαγιές τους. Στον ένα από αυτούς, στο βόρειο πιθανότατα, πρέπει να έδρευε η ακρόπολη. Η νεκρόπολη που βρισκόταν βόρεια της πόλης υποδεικνύει το χώρο, από όπου περνούσαν τα τείχη, οχυρώνοντας τη βόρεια πλευρά της.

Η έκταση που περιέκλειαν τα τείχη υπολογίστηκε γύρω στα 220 εκτάρια (2,2 χλμ.²), από τα οποία όμως ένα μεγάλο μέρος καταλάμβανε το λιμάνι και οι εγκαταστάσεις του, αφήνοντας στην πόλη μια έκταση 170 εκταρίων περίπου¹⁷⁵ (1,7 χλμ.²). Το αρχαίο λιμάνι βρισκόταν στο ίδιο σημείο με το σύγχρονο, στη δυτική πλευρά της πόλης. Η έκταση

174. Sauvaget, ό.π. (σημ. 20) 120-122.

175. Sauvaget, ό.π. (σημ. 20) 128.

όμως του αρχαίου λιμανιού ήταν πολύ πιο μεγάλη από αυτήν του σύγχρονου. Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε ο Sauvaguet παρατηρώντας τα βαθύπεδα στα ανατολικά του σύγχρονου λιμανιού, τα οποία πρέπει να ήταν μέρος της λεκάνης του αρχαίου και με τον καιρό να επιχωματώθηκαν¹⁷⁶. Δεν γνωρίζουμε όμως αν το λιμάνι καταλάμβανε τη συγκεκριμένη έκταση από την αρχή ή αν επεκτάθηκε σε μεταγενέστερη φάση.

Η πόλη ήταν χτισμένη σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα (εικ. 13)¹⁷⁷. Ο Sauvaguet, κατά την περιήγησή του, διέκρινε τρεις κύριους άξονες (A, B, C) με κατεύθυνση A-Δ κι έναν τέταρτο (D) με κατεύθυνση B-N, που τους έτεμνε κάθετα: όλοι οι άξονες πλαισιώνονταν από κιονοστοιχίες. Ανάμεσα στους άξονες B και C αναπτύσσεται ένα σύστημα μικρότερων δρόμων, οι οποίοι χωρίζονται από ίσες αποστάσεις που κυμαίνονται μεταξύ 100-120 μ. για τους οριζόντιους δρόμους (A-Δ) και γύρω στα 60 μ. για τους κάθετους (B-N). Σχηματίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ένα πολεοδομικό πλέγμα που απαρτίζεται από νησίδες διαστάσεων 122 × 57 μ. οι οποίες, όπως και στην περίπτωση της Απάμειας, εφάπτονται στον κάθετο άξονα (D) με τη μακρά τους πλευρά.

Οι αρχαίες καταβολές του σχεδίου τεκμηριώνονται κατ' αρχήν από τις ίσες αποστάσεις (100-120 μ.) μεταξύ των οριζόντιων δρόμων, οι οποίες ανταποκρίνονται λίγο-πολύ στις αποστάσεις των κύριων αξόνων A-B (107 μ.) και B-C (375 μ. = 125 × 3 μ.). Επιπλέον, οι νησίδες που σχηματίζονται έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις με τις νησίδες άλλων ελληνορωμαϊκών πόλεων της Συρίας, που έχουν μελετηθεί καλύτερα. Τέλος, το ίδιο σύστημα οριζόντιων και κάθετων δρόμων, με ελαφρά διαφορετικές αποστάσεις (περίπου 110 × 60 μ.), επεκτεινόταν μέχρι το νοτιότερο σημείο του ακρωτηρίου. Αυτό σημαίνει ότι της σύγχρονης εγκατάστασης είχε προηγηθεί η χάραξη του σχεδίου της αρχαίας πόλης, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η σύγχρονη.

Η χρονολόγηση του σχεδίου αυτού πρέπει να ανάγεται στην ελληνιστική περίοδο¹⁷⁸, παρόλο που τα ερείπια, που υπάρχουν ή που έχουν βρεθεί, είναι της ρωμαϊκής και των μεταγενέστερων εποχών. Η πόλη χτίστηκε από τον Σέλευκο Α' και, παρ' όλες τις καταστροφές που υπέστη κατά καιρούς, διατήρησε το πολεοδομικό της σχέδιο. Η μόνη περίπτωση, στην οποία το σχέδιο θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε περίοδο μεταγενέστερη της ελληνιστικής, θα ήταν αν η πόλη είχε καταστραφεί εκ θεμελίων και χρειαζόταν εκ νέου σχεδιασμό και κατασκευή. Οι ομοιότητες, όμως, της Λαοδίκειας με άλλες ελληνιστικές πόλεις της Συρίας (Αντιόχεια, Απάμεια, Βέροια/ Αλέππο, Δούρα-Ευρωπό), ως προς τις διαστάσεις των δρόμων και των νησίδων, ως προς τον τρόπο κατασκευής των οχυρωματικών έργων που εκμεταλλεύονται τη φυσική οχύρωση της εκάστοτε τοποθεσίας και ως προς τις ακροπόλεις που χτίζονται πάντα σε υψηλό και οχυρωμένο τόπο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι όλες αυτές οι πόλεις χτίστηκαν από την αρχή με τον ίδιο τρόπο.

Η επικοινωνία της Λαοδίκειας με την ενδοχώρα ήταν δύσκολη και γινόταν μόνο από τα περάσματα που υπήρχαν στα βόρεια και στα ανατολικά. Στα σημεία απ' όπου ξεκινούσαν αυτά τα περάσματα πρέπει να βρίσκονταν οι κύριες πύλες της πόλης, εκ των οποίων η βόρεια άνοιγε στο τέρμα του κάθετου άξονα (D), ενώ η ανατολική στο τέρμα του μεσαίου οριζόντιου άξονα (B). Από τους άλλους δύο οριζόντιους άξονες, ο βορειότερος (A) οδηγούσε στην ακρόπολη, ενώ ο νοτιότερος (C) ήταν «τυφλός», αφού κατέληγε σε μια μνημειακή αψίδα¹⁷⁹.

Το πρότυπο μιας πόλης που αναπτύσσεται γύρω από τη διασταύρωση ενός κεντρικού άξονα με τρεις δευτερεύοντες φαίνεται λίγο περίεργο. Ο J.-Ch. Balty πιστεύει ότι από τους τρεις οριζόντιους άξονες που διέκρινε ο Sauvaguet, μόνο ο βορειότερος (A) μαζί με τον κάθετο (D) αποτελούσαν τη σπονδυλική στήλη της πόλης¹⁸⁰. Οι άλλοι δύο πρέπει να ήταν δρόμοι δευτερεύουσας σημασίας και οι κίονες

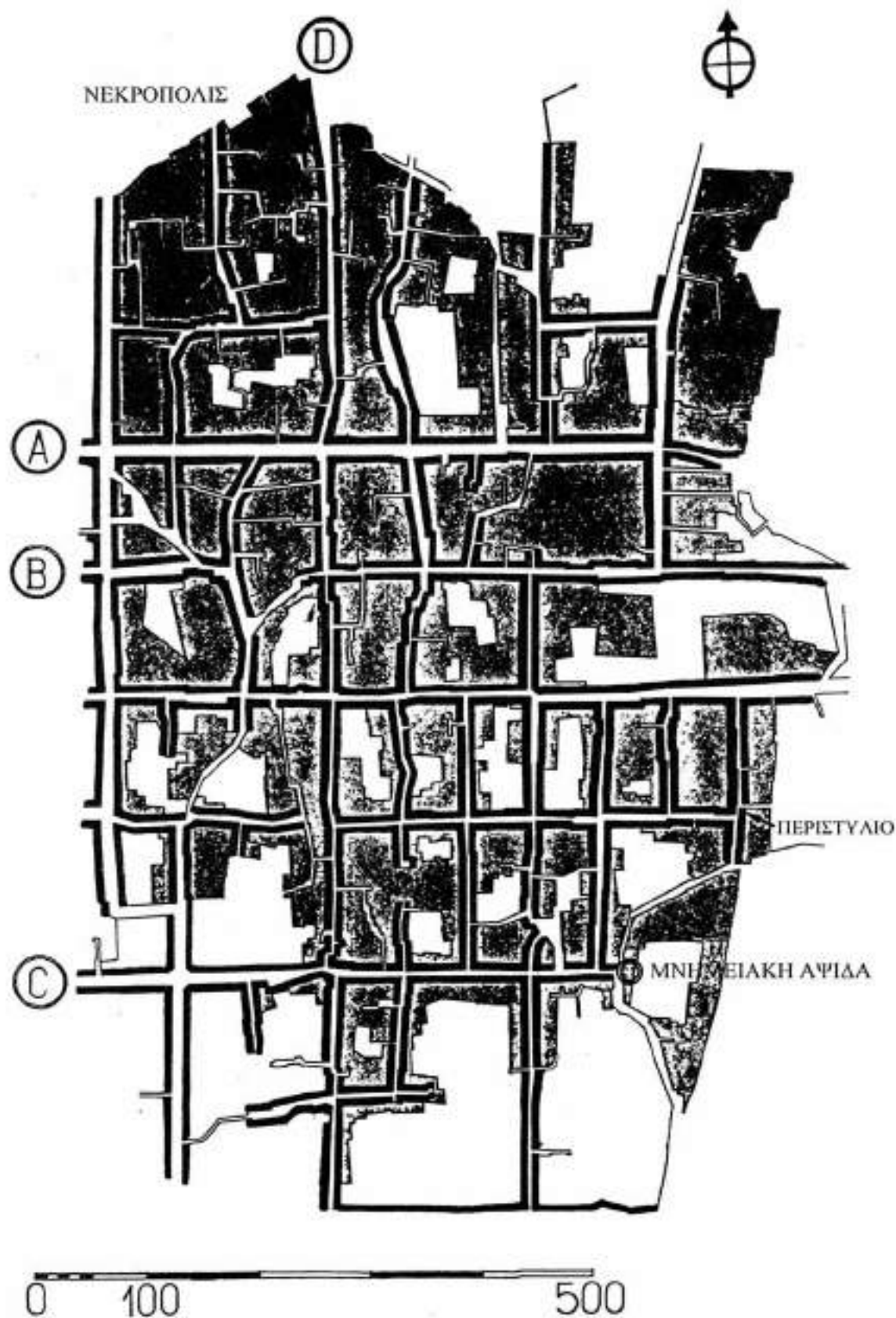
176. Sauvaguet, *ό.π.* (σημ. 20) 109.

177. Για το πολεοδομικό σχέδιο της Λαοδίκειας, τους δρόμους της και τις διαστάσεις των νησίδων της, βλ. Sauvaguet, *ό.π.* (σημ. 20) 103-118.

178. Για τη χρονολόγηση του πολεοδομικού σχεδίου της Λαοδίκειας, βλ. Sauvaguet, *ό.π.* (σημ. 20) 131-136. Saade, *ό.π.* (σημ. 168) 13-27.

179. Για τους κύριους άξονες και τις πύλες της Λαοδίκειας, βλ. Sauvaguet, *ό.π.* (σημ. 20) 113, 122-128.

180. Balty, *ό.π.* (σημ. 114) 214.

Εικ. 13. Διατήρηση του αρχαίου σχεδίου της Λαοδίκειας στη σύγχρονη πόλη [πρόελευση εικόνας; Sauvaget ό.π. (σημ. 20) 115, εικ. 11].

που έφεραν να ανήκαν σε γειτονικά κτίρια· ιδιαίτερα οι κίονες του μεσαίου δρόμου (B) θα μπορούσαν να ανήκουν στη βόρεια στοά της αγοράς.

Αν δεχτούμε τη θεωρία του Sauvaget, ότι δηλαδή οι εμπορικοί χώροι των πόλεων της Συρίας παρέμεναν στο ίδιο σημείο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, τότε η ελληνιστική αγορά θα πρέπει να τοποθετηθεί κάπου γύρω από το μεσαίο άξονα (B), όπου υπάρχει ένα από τα σημαντικότερα παζάρια της σύγχρονης πόλης¹⁸¹. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι η Λαοδίκεια ήταν μια πόλη με έντονο εμπορικό χαρακτήρα κι επομένως η αγορά της θα βρισκόταν κάπου κοντά στο λιμάνι¹⁸². Υπό αυτές τις προϋποθέσεις ο χώρος της αγοράς θα εκτεινόταν ανάμεσα στο λιμάνι και το μεσαίο δρόμο (B), ο οποίος όριζε τη βόρεια πλευρά της.

Το θέατρο της Λαοδίκειας¹⁸³ βρισκόταν στη δυτική πλαγιά του νότιου λόφου και κρίνοντας από τον τρόπο κατασκευής του —λαξεμένο στην πλαγιά— πρέπει να χτίστηκε κατά την ελληνιστική περίοδο. Είναι δύσκολο, όμως, να εκτιμηθούν οι διαστάσεις του, αφού με το πέρασμα των χρόνων χρησιμοποιήθηκε από τους ντόπιους ως λατομείο κι έτσι δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτα.

Η προσπάθεια για την αποκατάσταση της τοπογραφίας της Λαοδίκειας, ελλείψει περαιτέρω στοιχείων, είναι δύσκολο και αρκετά παρακινδυνευμένο να συνεχιστεί με εικασίες και υποθέσεις. Γι' αυτό το λόγο περιορίζεται στην παράθεση των παραπάνω στοιχείων με την ελπίδα διεξαγωγής μελλοντικών ερευνών, που θα προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για την αρχαία πόλη.

Συμπεράσματα

Τελειώνοντας την έρευνα σχετικά με την πολεοδομία της ελληνιστικής Τετραπόλεως αξίζει να σημειωθούν κάποια κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις τέσσερις πόλεις:

1. Καταστροφή των ελληνιστικών στρωμάτων και επικάλυψή τους από τα ρωμαϊκά.

2. Οχύρωση που ακολουθεί τη μορφολογία του εδάφους κι ενισχύεται από τα φυσικά εμπόδια (θάλασσα, ποτάμια, χείμαρροι, γκρεμοί κτλ.).
3. Ανάπτυξη του πολεοδομικού τους συστήματος γύρω από ένα ή περισσότερους κύριους άξονες, οι οποίοι (κρίνοντας από την περίπτωση της Αντιόχειας κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο) πλαισιώνονταν από στοές. Έτσι, φαίνεται ότι οι *viae collumnatae*, που χρησιμοποιήθηκαν ευρέως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική αρχιτεκτονική.
4. Δημιουργία οικοδομικών νησίδων με διαστάσεις αναλογίας 1:2, με μήκος δηλαδή διπλάσιο του πλάτους τους.
5. Ύπαρξη αγοράς, θεάτρου και γυμνασίου. Αρχαιολογικά τεκμηριώνεται μόνο η αγορά και το θέατρο (όχι όμως στην Απάμεια)¹⁸⁴. Αντίθετα, το γυμνάσιο, αν και δεν εντοπίστηκε σε καμία πόλη, η παρουσία του τεκμηριώνεται μέσα από την αναφορά του Ποσειδωνίου, που θέλει όλες τις πόλεις της Συρίας να έχουν γυμνάσια¹⁸⁵.

Οι παραπάνω δημόσιοι χώροι υποδηλώνουν ότι οι πόλεις της Τετραπόλεως, τουλάχιστον ως προς τη μορφή τους, ήταν ελληνικές. Ιδρύοντας ο Σέλευκος Α' τέτοιες πόλεις, θέλησε να δημιουργήσει πυρήνες ελληνισμού, γύρω από τους οποίους θα συγκεντρώνονταν οι βετεράνοι του, που θα αποτελούσαν τη βάση για την οργάνωση και τη διοίκηση του βασιλείου του. Φαίνεται, δηλαδή, ότι είχε σαν στόχο του, σε πολιτιστικό επίπεδο, να διατηρήσει την ελληνικότητα των αποίκων, να απομακρύνει τον κίνδυνο της αλλοτρίωσης από τον πολιτισμό, τα ήθη και τα έθιμα των γηγενών και στη συνέχεια να διαδώσει τον ελληνισμό. Αυτό, τουλάχιστον, είναι το συμπέρασμα που προκύπτει από την περίπτωση της Αντιόχειας, όπου αρχικά οι ξένοι φαίνεται ότι έμεναν εκτός των τειχών της πόλης κι εντάσσονταν σταδιακά σε αυτήν μέσω του θεσμού των πολιτευμάτων.

181. Sauvaget, *ό.π.* (σημ. 20) 124-125.

182. Οι πόλεις εμπορικού χαρακτήρα συνήθως είχαν την αγορά δίπλα στο λιμάνι, βλ. Lavedan, *ό.π.* (σημ. 23) 171. Martiensen, *ό.π.* (σημ. 23) 32. Wycherley, *ό.π.* (σημ. 23) 69.

183. Sauvaget, *ό.π.* (σημ. 20) 142-143.

184. Καλό θα ήταν, ωστόσο, να διατηρηθεί μια επιφύλαξη και για τα θέατρα και των τριών άλλων πόλεων, τα οποία εντοπίστηκαν αφ' ενός από παλαιότερους ερευνητές, δεν μελετήθηκαν όμως συστηματικά, έτσι ώστε να είναι δυνατή η χρονολόγησή τους.

185. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* E, 210e-f, IB, 527e-f: «καί οί κατά τήν Συρίαν δέ πάντες, φησί, διά τήν τής χώρας ευβοσίαν από τής περι τάναγκαία κακοπαθείας συνόδους ένεμον πλείους, ίνα ευχωρίντο συνεχώς, τοίς μὲν γυμνασίοις ως βαλανείοις χρώμενοι...».

Πέραν του πολιτιστικού ρόλου, κάθε πόλη εξυπηρετούσε διαφορετικές ανάγκες μέσα στο βασίλειο· η Αντιόχεια ήταν η πρωτεύουσα, το πολιτικό κέντρο, ο τόπος οργάνωσης της διοίκησης, του εμπορίου και της οικονομίας. Η Απάμεια ήταν η στρατιωτική βάση για τον έλεγχο του περάσματος προς την Κοίλη Συρία. Τέλος, η Σελεύκεια και η Λαοδίκεια ήταν τα βασικά λιμάνια και τα μοναδικά σημεία επικοινωνίας με την Ελλάδα και τη Μεσόγειο γενικότερα.

Μέσα από τα παραπάνω συμπεράσματα, ωστόσο, προκύπτουν καινούργια ερωτήματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για περαιτέρω έρευνα. Ήταν άραγε οι πόλεις της Τετραπόλεως,

πέραν της μορφής τους, ελληνικές και ως προς τους θεσμούς και τη λειτουργία τους; Ήταν αυτόνομες; Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν γι' αυτές, θα μπορούσαν να ισχύουν και για άλλες πόλεις του βασιλείου των Σελευκιδών, και αν ναι, για ποιες; Όλα αυτά είναι ερωτήματα, που εντάσσονται στο γενικότερο προβληματισμό του μακεδονικού αποικισμού και της διείσδυσης του ελληνισμού στην ανατολή, ενός προβληματισμού που πρέπει να τύχει μεγαλύτερης προσοχής και ανάλυσης, γιατί, κατά τη γνώμη μου, έχει να δώσει πολλές πληροφορίες σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των ελληνιστικών βασιλείων.

The topography and the town-planning of Syrian Tetrapolis in the Hellenistic period

Dimitris Vitas

Alexander the Great, during his campaign in the East, founded many new cities in the conquered lands, in order to establish his sovereign there. The same tactic was followed later by his successors, by Antigone the One-Eyed initially, and afterwards by the Seleucides, who inherited the biggest part of Alexander's kingdom. This policy was aiming to attract as many immigrants as possible from the Hellenic area and to settle them in the lands of the East. The reinforcement of the Hellenic element was of vital significance for the Seleucids in their effort to govern a kingdom so vast and uneven. Those immigrants would convert the cities into hearths of Hellenism, where, later, many natives (Persians, Phoenicians, Syrians, etc.) would have been accreted and Hellenised. So, through this procedure, the Seleucid kingdom would become more homogeneous.

This research is aiming to investigate some aspects of the Macedonian colonisation in the East, through the study of the town-planning history of the most important Seleucid cities, Antioch on the Orontes, Seleucia in Pieria, Apamea on the Orontes and Laodicea, known as Syrian Tetrapolis. These four cities were built nearly simultaneously in 301 B.C. by Seleucus I Nicator, indicating his agonizing effort to acquire an access to Mediterranean. An opening to the sea would allow to the Seleucid king to keep contact with the Greek world and not to stay cut off in the depths of East.

It is however very interesting, through the study of the plan and the function of these cities to try to analyse the policy of the Seleucids. Why did they build those cities? How did they look like? Were they built for the Greeks or for the natives? Finally, were they Greek cities or just Hellenising?

Hopefully, the answers to the questions above will contribute to the topic of the Macedonian colonisation with some new information. However, it would be more important if those answers give a new impulse for further research on the penetration of the Hellenism in the East, a very important topic relatively to the history and civilisation of the Hellenistic kingdoms.

Βεργίνα – Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών: πρώτες σημειώσεις από μια νέα ανασκαφική απόπειρα

Στέλλα Δρούγου

Αφορμή για τις ακόλουθες παρατηρήσεις υπήρξαν τα ευρήματα και οι πρώτες διαπιστώσεις μιας νέας ανασκαφής στη Βεργίνα, η οποία άρχισε να διενεργείται συστηματικά κατά την περίοδο του 2009. Πρόκειται για το χώρο βορειοδυτικά του ήδη γνωστού αρχαίου Μητρώου, από τον οποίο διαχωρίζεται με έναν αβαθή χείμαρρο (αγρός Τσακιρίδη)¹. Τόσο τα οικοδομικά λείψανα όσο και τα κινητά ευρήματα — με κυρίαρχα αυτά της κεραμικής και τα νομίσματα — χρονολογούνται στην περίοδο της απερχόμενης ελληνιστικής εποχής (1ος αι. π.Χ.) έως και τον πρώτο αιώνα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (1ος αι. μ.Χ.), χωρίς, βέβαια, να παραγνωρίζονται τα λίγα ή ελάχιστα λείψανα των προηγούμενων περιόδων². Όμως τα ευρήματα αυτής της περιόδου στην αρχαία πόλη της Βεργίνας δεν είναι τα μοναδικά. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της μα-

κρόχονης ανασκαφικής δραστηριότητας στον αρχαίο χώρο ήρθαν στο φως πολλά ανάλογα αρχιτεκτονικά λείψανα και αντικείμενα της παραγμένης αυτής εποχής, τόσο στο πλαίσιο του οικισμού όσο και στο αρχαίο νεκροταφείο (σχ. 1). Το γεγονός ότι τα λείψανα αυτά βρίσκονται στα ανώτερα αρχαιολογικά στρώματα και επομένως κατά κανόνα στο «έλεος» της άροσης, έχει ως αποτέλεσμα να είναι σχεδόν πάντοτε αναμοχλευμένα και διαταραγμένα, μια κατάσταση, η οποία αρχικά απογοητεύει τον ερευνητή³. Το θέμα, όμως, αποδεικνύεται πολύ ενδιαφέρον, δεδομένου ότι αφορά στη συνέχεια των μακεδονικών πόλεων ως προς την οικονομία και τη μορφή τους και γενικότερα σχετίζεται με τη δραματική μετάβαση και μετατροπή του ελληνικού-ελληνιστικού κόσμου στη νέα εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και κυριαρχίας⁴. Η ήττα του

1. Βλ. σχετικά Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη – Α. Τρακατέλλι, «Βεργίνα 2008-2009. Η πόλη των Αιγών: ανασκαφή στον αγρό Τσακιρίδη», στον ίδιο τόμο, 227-230.
2. Ο.π. Είναι σχεδόν τυπικό γνώρισμα όλων των ανασκαμμένων σημείων της αρχαίας πόλης η παρουσία παλαιότερων οικοδομικών ή άλλων λειψάνων, σε πολύ κακή, όμως, κατάσταση. Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι οι χώροι αυτοί κατοικήθηκαν και στους προηγούμενους αιώνες και χρησιμοποιήθηκαν με διαφορετική, βεβαίως, λειτουργία.
3. Οι αναφορές στα ευρήματα της όψιμης αυτής περιόδου είναι αποσπασματικές, με μικρές μόνο αναφορές σε χαρακτηριστικά ευρήματα. Εξαιρέση, ίσως, αποτελεί η έκθεση της ανασκαφής του αγρού Εφραιμίδα, στην οποία περιγράφεται με λεπτομέρεια η επαλληλία των χρονολογημένων στρωμάτων, βλ. Α. Κοτταρίδη *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 109 κ.ε. Της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 67 κ.ε. Της ίδιας *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 77 κ.ε. Της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 773 κ.ε. (κυρίως 775 κ.ε., σχ. 1, 3). Πολύτιμες είναι οι πληροφορίες, επίσης, από τους χώρους των Ιερών της Εύκλειας και της Μητέρας των θεών καθώς και από την περιοχή της Ακρόπολης. Γι' αυτά βλ. πιο κάτω. Επίσης, ανάλογα είναι τα αντίστοιχα δεδομένα από το μεγάλο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 17 (1961/62) Α', 218 κ.ε. Του ίδιου, *ΑΔ* 18 (1963) Β2, 217 κ.ε. Σ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005, 102 κ.ε.
4. Η παρούσα εργασία είναι μόνον ενδεικτική και «δοκιμαστική» τόσο για τον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας, της αρχαίας πόλης των Αιγών, όσο και πολύ περισσότερο για τις πόλεις της Μακεδονίας, όπως εμφανίζονται στον αρχαιολογικό ορίζοντα της όψιμης ελληνιστικής εποχής και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Μολονότι τα σχετικά ευρήματα της περιόδου αυτής στη Μακεδονία είναι πλούσια, λείπει η σύνθεση όλων αυτών, η εικόνα των πόλεων της Μακεδονίας στους χρόνους αυτούς (πρβλ. τις πόλεις της Πέλλας, της Βέροιας, του Δίου, της Έδεσσας, της Θεσσαλονίκης κ.λπ.). Ήδη υπάρχουν ορισμένες θεμελιώδεις εργασίες προς την κατεύθυνση αυτή και δημιουργούν τις βασικές προϋποθέσεις. Βλ. ενδεικτικά: Ν. G. L. Hammond – G. T. Griffith, *A History of Macedonia* 336 – 167 B.C. I – III, Οξφόρδη 1972 – 1988. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, *BCH Suppl.* XVI, Παρίσι 1988. Θ. Ριζάκης – Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985. Α. Γουναροπούλου – Μ. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας Α' Βέροια*, Αθήνα 1998. Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζόμενοις*, Αθήνα 1896, φωτ. ανατ. 1988. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia Band III*, Βερολίνο 1935. Γ. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περί 200 π.Χ. έως 268-286 μ.Χ.)*, Αθήνα 1993. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Δίον Ι: Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *JHS* 92 (1972) 156 κ.ε. Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2003. Ι. Ακαμάτης, «Η Αγορά της Πέλλας», *Εγνατία* 1 (1989) 173 κ.ε. (ως προς το θέμα επιλεκτικά). Η παραπά-

μακεδονικού στρατού και του βασιλιά Περσέα από τους Ρωμαίους στη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. σηματοδοτεί τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου, η οποία συνοδεύεται και από μια εκτεταμένη καταστροφή των οικισμών και των πόλεων, τελικό χτύπημα στην ήδη προβληματική οικονομία του κράτους⁵. Ωστόσο, η κατάρρευση διήρκεσε αρκετά ακόμη χρόνια, καθώς γεγονότα, όπως οι επιδρομές βαρβάρων και οι αποτυχημένες στάσεις φιλόδοξων ανδρών, συμπλήρωναν το έργο της διάλυσης. Ωστόσο, παράλληλα προς το γενικό αυτό ιστορικό πλαίσιο, οι αρχαιολογικές ενδείξεις από το β' μισό του 2ου αι. π.Χ. και εξής παραλλάσσουν την εικόνα αυτή και υπογραμμίζουν συγχρόνως την αναγκαστική εξέλιξη των πραγμάτων⁶.

Δεν είναι στόχος της παρούσας συζήτησης μια λεπτομερής εξέταση της τύχης του συνόλου των πόλεων της αρχαίας Μακεδονίας. Αντίθετα, επιδιώκεται να συγκεντρωθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα από την όψιμη φάση της πόλης των Αιγών, έτσι ώστε με τη βοήθεια του παραδείγματος αυτού να γίνει κατανοητή η εικόνα της πόλης στα χρόνια της μεγάλης ιστορικής αλλαγής. Η πόλη των Αιγών φαίνεται ότι γνωρίζει και αυτή την καταστροφή με την πτώση και διάλυση του μακεδονικού βασιλείου. Στους περισσότερους ανασκαφικούς τομείς στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας σημειώνεται μια έντονη και εκτεταμένη καταστροφή των αρχαίων οικοδομημάτων, που συνοδεύεται από φω-

τιά, μια καταστροφή η οποία σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, εκτείνεται έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.⁷, τους χρόνους δηλαδή της ήττας του Περσέα έως και την αποτυχημένη στάση του Ανδρίσκου.

Τα τείχη μιας πόλης αποτελούν ένα πολύ σημαντικό συστατικό στοιχείο όχι μόνο της πολεοδομικής μορφής και εξέλιξης της αλλά συχνά και της ίδιας της πολιτικής ιστορίας της. Είναι σχετικά πολύ λίγα τα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα για τα τείχη των Αιγών, μολοντί η ύπαρξή τους αναφέρεται ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, από τους χρόνους δηλαδή της επίσκεψης του L. Heuzey και του H. Daumet στην περιοχή και τη δημοσίευση του πρώτου τοπογραφικού της αρχαίας πόλης⁸. Ο χρόνος οικοδόμησης του τείχους, η πορεία του μέσα στο χώρο, η μορφολογία του και η αρχιτεκτονική του είναι, για το ζήτημα που εξετάζουμε, αυτονόητα θέματα, τα οποία, όμως, δεν μπορούν να συζητηθούν πλήρως στην παρούσα εργασία. Είναι βέβαιο ότι η ίδρυση του τείχους της πόλης δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο γεγονός στην εξέλιξη του βασιλείου της Μακεδονίας και φαίνεται ότι σηματοδοτεί πολιτικές αλλαγές ως προς τη δημιουργία των πόλεων και τη βασιλική εξουσία⁹. Λιγότερο περίπλοκο είναι το θέμα της κατάλυσης του τείχους, το οποίο παύει να υφίσταται, πιθανώς μετά την επικράτηση των Ρωμαίων στην περιοχή, ενώ στο χώρο του οικοδομούνται με το υπάρχον οικοδομικό

να βιβλιογραφία μόνο ως πολύ επιλεκτική πρέπει να θεωρηθεί, καθώς οι εργασίες για επιμέρους θέσεις και θέματα έχουν αυξηθεί πολύ κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.

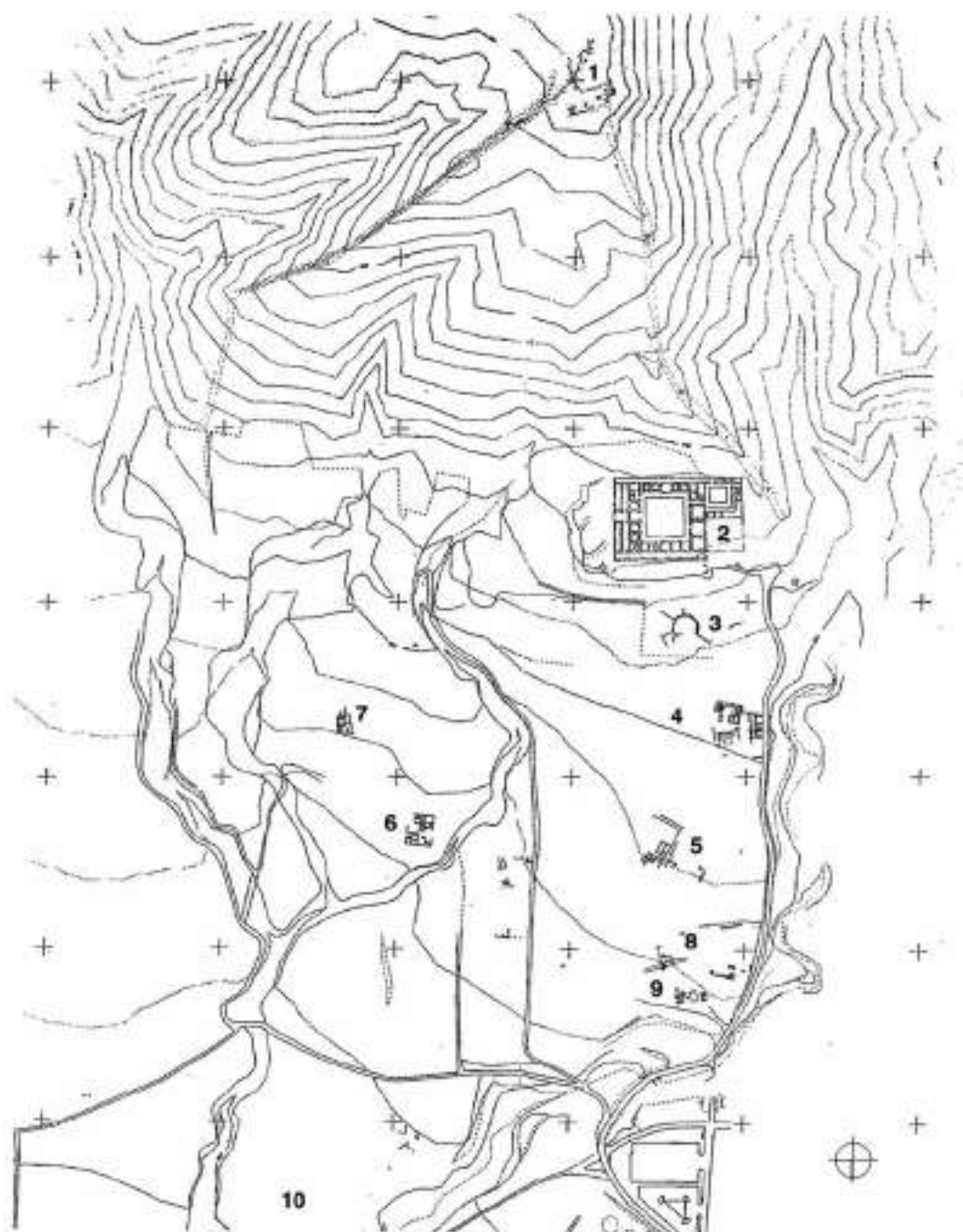
5. Hammond-Griffith, *ό.π.* (σημ. 4) *passim*.

6. Βλ. πιο κάτω, σημ. 42 και 46.

7. Οι πληροφορίες των γραπτών ιστορικών πηγών για την πόλη των Αιγών είναι ελάχιστες και μάλιστα για τη φάση αυτή, πρβλ. Hammond-Griffith I, *ό.π.* (σημ. 4) 15 κ.ε. Φαίνεται ότι οι βαρβαρικές επιδρομές και ταραχές, όπως η στάση του Ανδρίσκου περί το 150 π.Χ., συμπλήρωσαν την καταστροφή. Για τα ανασκαφικά δεδομένα, βλ. στον ίδιο τόμο, 227-230.

8. L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Παρίσι 1876, πίν. III. Ένα νέο τοπογραφικό επιχειρήθηκε μετά την ανασκαφή της Μεγάλης Τούμπας, στην προσπάθεια να οργανωθεί η εικόνα του αρχαιολογικού χώρου κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (τοπογράφος I. Γκάτζιος και αρχιτέκτονες Ν. Χατζιδάκης και Ζ. Αλ Σααγιάχ), βλ. Δρούγου, *ό.π.* (σημ. 3) 8, χωρίς να προστίθεται τίποτα από τα νεότερα ευρήματα ως προς τα τείχη.

9. Δεν υπάρχει σαφής και πλήρης εικόνα για τα τείχη της πόλης των Αιγών. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα που πραγματοποίησε στην περιοχή του τάφου του «Ρωμαίου», δηλαδή στη ΒΔ γωνία του τείχους, η Α. Κοτταρίδη προτείνει ως χρόνο ίδρυσης τους χρόνους της βασιλείας του Φιλίππου, βλ. Α. Κοτταρίδη, «Η ανασκαφή της ΙΖ' ΕΠΚΑ στην πόλη και τη νεκρόπολη των Αιγών το 2003-2004. Νέα στοιχεία για τη βασιλική ταφική συστάδα της Ευρυδίκης και το τείχος της αρχαίας πόλης», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 527 κ.ε. Αντίθετα, ο Π. Φάκλαρης προτείνει μια χρονολόγηση στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια ή την περίοδο της βασιλείας του Κασσάνδρου, βλ. Π. Φάκλαρης, «Βεργίνα. Ο οχυρωματικός περίβολος και η ακρόπολη», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 70 (εκεί και παλιότερη βιβλιογραφία). Όπως είναι κατανοητό οι εκτιμήσεις έχουν γίνει σε διαφορετικά τμήματα του τείχους, ενώ συγχρόνως λείπει μια συνολική έκθεση των δεδομένων της έρευνας. Γενικά για το τείχος και την ακρόπολη, βλ., επίσης, Π. Φάκλαρης, «Ο οχυρωματικός περίβολος και η ακρόπολη της Βεργίνας», *Αρχαία Μακεδονία 5. Πρακτικά του Πέμπτου Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, 391 κ.ε., και πιο σύντομα Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 2001- 2002», *Εγνατία* 7 (2003) 294 κ.ε. Γενικά για την πόλη, βλ. Σ. Δρούγου, «Βεργίνα, Η πόλη των Αιγών», *Εγνατία* 7 (2003) 129 κ.ε.

Σχ. 1. Τοπογραφικό του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας. Η αρχαία πόλη των Αιγών (σχέδιο: Ν. Χατζηδάκης). 1. Η Ακρόπολη και τα τείχη. 2. Το Ανάκτορο και η βοηθητική οικία. 3. Θέατρο. 4. Ιερό της Εύκλειας. 5. Αγρός Εφραιμίδης. 6. Ιερό της Μητέρας των Θεών. 7. Αγρός Τσιρέλα. 8. Τμήμα του βόρειου τείχους. 9. Το συγκρότημα των τάφων «Ρωμαίου», «Ευρυδίκης» και αρχαϊκών χρόνων. 10. Νότιο τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου.

υλικό οικίες και εργαστήρια. Η έρευνα στην ακρόπολη της πόλης και τον περίβολό της προσφέρει περισσότερα και ασφαλέστερα στοιχεία. Η ακρόπολη χάνει τον αμυντικό της χαρακτήρα μετά την

κατάλυση του μακεδονικού βασιλείου και ο χώρος της καταλαμβάνεται από την εγκατάσταση εργαστηρίων¹⁰. Τα τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου που αποκαλύφθηκαν είναι οικοδομημένα με

10. Βλ. Π. Φάκλαρης, *AEMΘ* 3 (1989) 37 κ.ε. Του ιδίου, *AEMΘ* 6 (1992) 59 κ.ε. Του ιδίου, *AEMΘ* 7 (1993) 61 κ.ε. Του ιδίου, *AEMΘ* 8 (1994) 119 κ.ε. Του ιδίου, *AEMΘ* 10_A (1996) 69 κ.ε. Του ιδίου, *AEMΘ* 11 (1997) 121 κ.ε.

ποικίλο οικοδομικό υλικό, όπως συμβαίνει στην όψιμη ελληνιστική περίοδο. Παράλληλα, αυτός προσέφερε την απαραίτητη ασφάλεια από ποικίλες επιδρομές, κατέχοντας το υψηλότερο και ασφαλές σημείο της πόλης. Το σημαντικό στοιχείο στην περίπτωση της ακρόπολης είναι, επομένως, η συγκέντρωση εκεί τεχνιτών και των εργαστηρίων τους, γεγονός που ίσως εναρμονίζεται σε μια γενικότερη κατάσταση της πόλης. Η τελική διαπίστωση ως προς την οχύρωση της πόλης μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. είναι ουσιαστικά η κατάργηση του τείχους. Στην πραγματικότητα, η πόλη μένει ανοχύρωτη¹¹, γεγονός που ίσως σημαίνει και τη διάλυση της πολιτικής υπόστασής της.

Στην περιοχή του τάφου του «Ρωμαίου» αποκαλύφθηκε ένα τμήμα του βορειοδυτικού σκέλους του τείχους με μια πύλη, το οποίο πιθανώς ανήκει στην αρχική φάση του, σύμφωνα με την ανασκαφεία¹². Το τμήμα αυτό καταλύθηκε αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και «καταπατήθηκε» από ένα νέο οικοδόμημα (τέλος 2ου αι. π.Χ.), το οποίο σύμφωνα με την ανασκαφή καταστρέφεται στον 1ο αι. π.Χ. και αντικαθίσταται από άλλο, πιθανώς εργαστήριο, με οικοδομικά υλικά σε δεύτερη χρήση¹³. Είναι φανερό ότι η συνέχιση της έρευνας του τείχους των Αιγών στο σύνολο του μήκους του και στη δομή του θα επιτρέψει κάποτε την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων όχι μόνο για την οχύρωση της πόλης αλλά γενικά και για την εξέλιξή της.

Οι σωζόμενες ενδείξεις της εποχής μετά την κατάλυση του βασιλείου και την κατάκτηση της χώρας από τους Ρωμαίους, είναι πολύ ενδιαφέρουσες για την εικόνα της πόλης και την τύχη των οικοδομημάτων της. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι το εντυπω-

σιακό οικοδόμημα του ανακτόρου καταστράφηκε σε μεγάλη έκταση περί τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., σύμφωνα πάντοτε με τα ανασκαφικά στοιχεία¹⁴.

Στο ανάκτορο πραγματοποιήθηκαν ήδη κατά τη διάρκεια της ζωής του αλλαγές με εσωτερικά προσκτίσματα και μετατροπές των χώρων. Ενώ φαίνεται βέβαιη η ίδρυση του ανακτόρου κατά τον 4ο προχριστιανικό αιώνα, δεν είναι ακόμη σαφής η εικόνα του μεγάλου οικοδομήματος στην πρώτη ή αρχική του φάση, στοιχείο που σχετίζεται και με τη λειτουργία του. Η πολεοδομική σχέση προς το αρχαίο θέατρο και πιθανώς και με το Ιερό της Εύκλειας, φανερώνει τη συστηματική και προγραμματισμένη πρωτοβουλία για τη σύγχρονη ίδρυση των οικοδομημάτων αυτών. Φαίνεται, όμως, ότι οι πολιτικές περιπέτειες του βασιλείου κατά τον 3ο αι. π.Χ. και εξής, επιφέρουν πολύ γρήγορα τις αλλαγές στην εικόνα των βασιλείων, των οποίων τα λείψανα σημειώνει η ανασκαφική έρευνα. Είναι, ωστόσο, πολύ ενδιαφέρουσα η εικόνα του μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.¹⁵, δεδομένου ότι τα ευρήματα προδίδουν τη χρήση ενός τμήματος του οικοδομήματος στους επόμενους χρόνους, όπως διαπιστώνεται λ.χ. στο χώρο της θόλου στην ανατολική πλευρά του μεγάλου οικοδομήματος. Η Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη¹⁶ αναγνωρίζει στα ερείπια του χώρου αυτού μια εξέδρα οικοδομημένη με υλικά σε δεύτερη χρήση, εύρημα το οποίο αποδίδει τη χρήση της θόλου και κατά τη διάρκεια της ρωμαϊοκρατίας, πιθανώς μάλιστα ως επιβίωση λατρείας, όπως προδίδουν οι σωζόμενες επιγραφές¹⁷.

Το γειτονικό «βοηθητικό» κτήριο, το οποίο οικοδομήθηκε ίσως κατά τον 3ο αι. π.Χ., καταστράφηκε στην περίοδο της κατάλυσης του βασιλείου,

11. Λείπουν ουσιαστικά οι ανάλογες συστηματικές πληροφορίες από άλλες πόλεις της Μακεδονίας.

12. Βλ. ιδιαίτερα Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 527 κ.ε.

13. Όμοιες υπήρξαν οι διαπιστώσεις στην πρωταρχική, δοκιμαστική έρευνα που έγιναν στο βόρειο σκέλος του τείχους (αγρός Γουλιτζίδη), όπου επάνω στο κατεστραμμένο τμήμα οικοδομήθηκε οικία όψιμης ελληνιστικής εποχής (αδημοσίευτη έρευνα).

14. Heuzey-Daumet, *ό.π.* (σημ. 8) 117 κ.ε. Βλ. σχετικά: Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης – Ν. Μουτσόπουλος – Χ. Μακαρόνας, *Το ανάκτορο της Βεργίνας*, Αθήνα 1961. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα, Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1984, 38 κ.ε. Δ. Παντερμαλής, «Η κεράμωση του ανακτόρου της Βεργίνας», στον τόμο: *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 579 κ.ε. Γ. Βελένης, στον τόμο: *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, 25 κ.ε. Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο τόπος και η ιστορία*, Αθήνα 2000, 101 κ.ε. Κατά τους τελευταίους χρόνους διενεργούνται εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού, συντήρησης και ανάδειξης του μνημείου από το Υπουργείο Πολιτισμού (ΙΖ' ΕΠΚΑ), από τις οποίες αναμένονται νέα στοιχεία.

15. Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά, 375 κ.ε. Των ιδίων, *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά, 336 κ.ε. Των ιδίων *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 390 κ.ε. Βλ. ακόμη Βελένης, *ό.π.* (σημ. 14) 25 κ.ε.

16. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Βεργίνα 1998 – 1999. Ανασκαφή στο Ιερό της Εύκλειας και στη θόλο του ανακτόρου», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 547 κ.ε. (με τη σχετική βιβλιογραφία).

17. Βλ. πιο πάνω, σημ. 16. Επίσης: Μ. Ανδρόνικος – Γ. Μπακαλάκης, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, 394.

αν και δεν είναι ακόμη δυνατή με βεβαιότητα η ακριβής χρονολογική εκτίμηση των ευρημάτων του χώρου αυτού¹⁸. Είναι προφανές ότι ο χώρος των «βασιλείων» γνωρίζει μια εκτεταμένη καταστροφή, η οποία πρέπει να τοποθετηθεί στους χρόνους μεταξύ του 167 π.Χ. έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Άφθονο οικοδομικό υλικό —κυρίως πώρινοι γωνιόλιθοι—, το οποίο χρησιμοποιείται σε νεότερα κτήρια σε ολόκληρη την πόλη, προέρχεται από τον χώρο αυτόν¹⁹. Ωστόσο, φαίνεται ότι παρά την καταστροφή, ορισμένα σημεία επαναχρησιμοποιούνται και μάλιστα με χαρακτηριστικό τρόπο, επαναφέροντας τη λατρευτική λειτουργία²⁰, σύμφωνα με την πρόταση της μελετήτριας.

Όπως είναι γνωστό, στο συγκρότημα του ανακτόρου ανήκει και το γειτονικό θέατρο, το οποίο περιλαμβάνεται στον αρχικό οικοδομικό σχεδιασμό της θέσης αυτής της πόλης, μαζί με το μεγάλο οικοδόμημα του ανακτόρου. Είναι βέβαιο ότι το θέατρο καταστρέφεται και εγκαταλείπεται στα μέσα του 2ου προχριστιανικού αιώνα. Δεν χρησιμοποιείται πλέον ως θέατρο, όμως προσφέρει στην αρπαγή άφθονου οικοδομικού υλικού²¹.

Συναφής προς όσα προκύπτουν από την έρευνα στη θόλο του ανακτόρου, είναι και η εικόνα του Ιερού της Εύκλειας κατά την πρώτη περίοδο της ρωμαιοκρατίας (σχ. 2). Το Ιερό της Εύκλειας, το οποίο σηματοδοτεί τη θέση της πολιτικής αγοράς, βρίσκεται στη δυτική πλευρά της αρχαίας πόλης, βόρεια των «βασιλείων» και έχει δώσει ευρήματα με σημαντική ιστορική αξία, όπως τα ενεπίγραφα αναθήματα του 4ου αι. π.Χ.²². Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, είναι βέβαιο ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε έως και τη ρωμαιοκρατία: ορισμένα αναθήματα προστατεύονται με πρόχειρες κατασκευές.

Σχ. 2. Βεργίνα. Κάτοψη του Ιερού της Εύκλειας (προέλευση σχεδίου: Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *AEMΘ* 16, 2002, 481 σχ. 1).

Οι χώροι των ναών και των στοών επαναχρησιμοποιούνται με επικτίσματα. Μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. χρονολογεί η ανασκαφεία τη δημιουργία του σημαντικού αποθέτη ο οποίος περιείχε τα γνωστά γλυπτά του 4ου αι. π.Χ.²³. Επικτίσματα, πρόχειρα οικοδομήματα στην ίδια περιοχή, άλλαξαν τη μορφή του ιερού. Δεν είναι σαφές αν οι λειτουργίες και η χρήση του χώρου μεταβάλλονται, μολονότι πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι έχουν συμβεί αλλαγές, ακόμη και αν η βασική λατρεία παραμένει. Τα κινητά ευρήματα, μάλιστα, προδίδουν χρήση της περιοχής έως και τον 1ο αι. μ.Χ.²⁴.

18. Ανδρόνικος – Μπακαλάκης, *ό.π.* (σημ. 17) 390 κ.ε.

19. Βλ. λ.χ. το οικοδομικό υλικό που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του αγρού Τσακίριδη: Δρούγου – Καλλίνη – Τρακατέλλη, *ό.π.* (σημ. 1).

20. Χρ. Σαατσόγλου – Παλιαδέλη, «Η “εξέδρα” στη θόλο του ανακτόρου της Βεργίνας», στον τόμο: *Δώρον, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 23 κε. Πρβλ. και πιο πάνω, σημ. 15 και 16. Της ίδιας, *AEMΘ* 13 (1999) 543 κ.ε.

21. Βλ. Σ. Δρούγου, *AEMΘ* 3, 1989, 13 κ.ε., S. Drougou, «Das antike Theater von Vergina. Bemerkungen zu Gestalt und Funktion des Theaters in der antiken Hauptstadt Makedoniens.», *AM* 112 (1997) 281 κ.ε. Γενικά: Σ. Δρούγου, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 2006, *passim*.

22. Για το Ιερό της Εύκλειας: Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *AEMΘ* 10A (1996) 55 κ.ε. (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

23. Βλ. πιο πάνω. Επίσης: Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *AEMΘ* 13 (1999) 541 κ.ε. Της ίδιας, *AEMΘ* 16 (2002) 480 κ.ε. Αθ. Κυριάκου, *Ανασκαφικά σύνολα από το Ιερό της Εύκλειας στη Βεργίνα* (Θεσσαλονίκη 1998, αδημ. μεταπτυχιακή εργασία). Η συνεχής χρήση του χώρου καθιστά πολύ δύσκολη την ανάγνωση της χρονικής επαλληλίας της. Είναι αξιοσημείωτη, βέβαια, η εύρεση παλιότερων στοιχείων, κυρίως κεραμικής, από τον 7ο και 6ο αι. π.Χ., τα οποία δηλώνουν τη συνεχή χρήση αλλά και σημασία του χώρου αυτού, βόρεια του ανακτόρου, στη δυτική πλευρά του οικισμού.

24. Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα θέματα που μπορούν να συζητηθούν με αφορμή τους χώρους αυτούς με συνεχή χρήση, είναι η μορφή και το είδος της λατρείας στους αιώνες αυτούς.

Η εικόνα των τελευταίων χρόνων της πόλης γίνεται ακόμη περισσότερο ανάγλυφη στην περιοχή του αγρού Εφραιμίδη, λίγα μέτρα βορειοανατολικά του Ιερού της Εύκλειας²⁵. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη οικοδομημάτων με ποικίλη μορφή, από ένα σύνολο τετράπλευρων χώρων, ένα πολύ μεγάλο στωικό κτήριο από τον 1ο αι. π.Χ., ένα οικοδομικό σύνολο που καταστρέφεται οριστικά τον 1ο αι. μ.Χ.²⁶. Φαίνεται ότι η χρήση του συγκεκριμένου χώρου είναι συνεχής, τουλάχιστον από τον 5ο-4ο αι. π.Χ., όπως προδίδουν τα λίγα οικοδομικά λείψανα που εντοπίζονται στα χαμηλότερα ανασκαφικά στρώματα, έως και τον 1ο αι. μ.Χ.²⁷.

Είναι φανερό ότι ο ευρύτερος χώρος, ο οποίος περιλαμβάνει το Ιερό της Εύκλειας και τα γειτονικά του κτήρια έως και το τμήμα που είναι γνωστό ως «αγρός Εφραιμίδη» (σχ. 3), κατοικήθηκε έως τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Δεν είναι εύκολη η αναγνώριση του χαρακτήρα της κατοίκησης στην όψιμη αυτή φάση. Όπως είναι γνωστό, τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά και άλλα ευρήματα προδίδουν πιθανώς τον δημόσιο χαρακτήρα της περιοχής με ολόκληρη την υποδομή της (δρόμοι, αποχετευτικοί αγωγοί κ.λπ.). Η εικόνα γίνεται ιδιαίτερα ασαφής στην τελική φάση της πόλης, τον 1ο μεταχριστιανικό αιώνα. Πιθανώς οι ναοί συνέχισαν να υφίστανται, δεν είναι όμως διαγνωστή η χρήση των άλλων οικοδομημάτων. Το αξιοσημείωτο είναι, ωστόσο, ότι στην περιοχή αυτή δεν αναφέρονται κατάλοιπα εργαστηρίων, σύμφωνα τουλάχιστον με τα δημοσιευμένα δεδομένα. Αντίθετα, φαίνεται ανάγλυφη η εμμονή στην κατοίκηση της περιοχής, ενώ παράλληλα η εκ νέου χρήση πολύτιμου αρχιτεκτονικού και άλλου υλικού στα νεότερα κτήρια δεν πρέπει να μείνει χωρίς σχόλιο, αφού δί-

Σχ. 3. Βεργίνα. Κάτοψη των οικοδομημάτων του αγρού Εφραιμίδη (προέλευση σχεδίου: Α. Κοτταρίδη, *AEMΘ* 10, 1992, 68 σχ. 1).

νουν την εντύπωση της προσπάθειας να διατηρηθούν ίσως οι λειτουργίες και ο δημόσιος χαρακτήρας των παλιότερων οικοδομημάτων²⁸.

Στο κέντρο και το ανατολικό τμήμα της αρχαίας, παλιότερα τειχισμένης, πόλης, η ανασκαφική έρευνα απέφερε σημαντικά στοιχεία για την τελική φάση της. Το 1990 στο μυχό του μεγάλου ρέματος που διασχίζει την πόλη ήρθαν στο φως τα οικοδομικά λείψανα ενός μεγάλου συγκροτήματος χώρων (εικ. 1), το οποίο ταυτίστηκε με το Ιερό της Μητέρας των Θεών²⁹ (σχ. 4). Τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογούν την καταστροφή του Ιερού στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.³⁰, ενώ είναι βέβαιο ότι το θρησκευτικό αυτό κτήριο υφίσταται αποδεδειγμένα τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ.³¹. Στο χρονικό αυτό διάστημα έως την καταστροφή του στα μέσα του 2ου

25. Α. Κοτταρίδη, *AEMΘ* 20 (2006) 774 κ.ε. Της ίδιας, *AEMΘ* 1 (1987) 109 κ.ε. Της ίδιας, *AEMΘ* 4 (1990) 38. Της ίδιας, *AEMΘ* 6 (1992) 67 κ.ε. Της ίδιας, *AEMΘ* 7 (1993) 77 κ.ε. Της ίδιας, *AEMΘ* 8 (1994) 84 κ.ε.

26. Βλ. *ό.π.*

27. Βλ. Α. Κοτταρίδη *AEMΘ* 20 (2006) 776-777. Αναλυτικά: Α. Κοτταρίδη, *AEMΘ* 6 (1992) 67 κ.ε., σχ. 1.

28. Η σημασία της περιοχής επιβεβαιώνεται άλλη μία φορά και με τα πρόσφατα ευρήματα των αξιοπερίεργων αποκρύψεων πολύτιμων ταφικών σκευών στην περιοχή του Ιερού της Εύκλειας: Λίγο βορειότερα, στην περιοχή του βορειοδυτικού σκέλους του τείχους (περιοχή του τάφου του «Ρωμαίου») αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία η Α. Κοτταρίδη ερμηνεύει ως τα λείψανα ενός γυμνασίου: Α. Κοτταρίδη, *AEMΘ* 20 (2006) 777.

29. Βλ. Σ. Δρούγου *AEMΘ* 10Α (1996) 41 κ.ε. (με τις περισσότερες αναφορές για την ανασκαφή του Μητρώνου καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία), Σ. Δρούγου, *AEMΘ* 16 (2002) 491 κ.ε. Της ίδιας, *Εγνατία* 7 (2003) 147 κ.ε.

30. Βλ. Σ. Δρούγου – Ι. Τουράτσογλου, «Το Ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα. Νομισματικές ενδείξεις και κεραμική», στον τόμο: *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης*, Θεσσαλονίκη 2000, 307 κ.ε.

31. Βλ. πιο πάνω, σημ. 29.

Εικ. 1. Βεργίνα. Αποψη του χώρου του Μητρώου.

Σχ. 4. Βεργίνα. Κάτοψη του Μητρώου (προέλευση σχεδίου: Σ. Δρούγου, *ΑΕΜΘ* 10Α, 1996, 43 σχ. 1).

αι. π.Χ. η λειτουργία του παραμένει θρησκευτική, όπως φανερώνουν τα εντυπωσιακά σχετικά ευρήματα, κυρίως της κεραμικής και της κοροπλαστικής. Το Μητρώο δεν καταστράφηκε με τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου, αλλά λίγο αργότερα, στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., σε χρόνους βαρβαρικών επιδρομών και στάσεων³². Είναι δυσερμήνευτη η απουσία πλέον της λατρείας στη θέση αυτή, αλλά και όποιας άλλης εγκατάστασης και δραστηριότητας, σύμφωνα, βέβαια, πάντοτε με τα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα. Ανάλογη είναι η εικόνα που προκύπτει από τα ερείπια του οικοδομήματος στον αγρό Τσιρέλα. Σύμφωνα με τη Μπ. Τσιγαρίδα, η «οικία» κατοικήθηκε στον 4ο, 3ο και το α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και καταστράφηκε από τους Ρωμαίους³³.

Προς μεγάλη έκπληξη των ανασκαφέων, η εικόνα στην περιοχή αλλάζει, όταν περάσει κανείς το μεγάλο χείμαρρο από το Μητρώο προς τα δυτικά και βόρεια. Τα πρώτα ευρήματα από τον αγρό

Τσακιρίδη δηλώνουν την παρουσία εργαστηριακών εγκαταστάσεων, τα οποία χρονολογικά εισέρχονται στον 1ο αι. μ.Χ., στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους (εικ. 2-3). Τα θεμέλια και η βάση των τοίχων είναι χτισμένα με ξηρολιθιές, συμπληρωμένα με πώρινους γωνιόλιθους σε δεύτερη χρήση, πιθανώς από το γειτονικό ανάκτορο³⁴.

Τα γενικά συμπεράσματα από τη θεώρηση των ανασκαφικών δεδομένων της όσιμης ελληνιστικής εποχής έως και τον 1ο αι. μ.Χ. στην αρχαία πόλη των Αιγών³⁵ δεν πρέπει να θεωρηθούν βέβαια ούτε και τελικά. Το αρχαιολογικό δείγμα είναι ακόμη σχετικά μικρό και όχι πλήρως γνωστό και τεκμηριωμένο. Ωστόσο, διαφαίνονται ορισμένα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Η καταστροφή της επέλασης των Ρωμαίων υπήρξε μεγάλη, όχι όμως και ολοκληρωτική. Στην πόλη των Αιγών, στην ατείχιστη πλέον πόλη, φαίνεται ότι συνεχίζεται η ζωή με δυσκολία, σε περιορισμένη έκταση και ένταση. Στη

32. Βλ. πιο πάνω, σημ. 29 και 30.

33. Μπ. Τσιγαρίδα, *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 84 κ.ε. Δεν είναι σαφές από το παρόν αν υπήρξε μετά την καταστροφή του οικοδομήματος μια μικρότερη εγκατάσταση.

34. Βλ. σχετικά Δρούγου – Καλλίνη – Τρακατέλλη, *ό.π.* (σημ. 1).

35. Χρήσιμες είναι οι γενικές θεωρήσεις περί την αρχαία πόλη και το νεκροταφείο της, βλ. Σ. Δρούγου *Εγνατία* 7 (2003) 129 κ.ε. Α. Κοτταρίδη *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 80 κ.ε. Της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 79 κ.ε. Της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 773 κ.ε.

Εικ. 2. Βεργίνα. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα στον αγρό Τσακιρίδη.

δυτική πλευρά, βόρεια του ανακτόρου, στην περιοχή του Ιερού της Εύκλειας, παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα έως και τον 1ο αι. μ.Χ.³⁶. Το ίδιο το ανάκτορο, στο οποίο σημειώθηκαν σημαντικές οικοδομικές αλλαγές κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, διατηρεί τουλάχιστον σε ένα μέρος του μια ξεχωριστή σημασία, όπως προδίδει η επιγραφή της θόλου προς τιμή του Ηρακλή Πατρώου³⁷.

Στην ακρόπολη, αλλά και χαμηλότερα, στο κεντρικό και το ανατολικό τμήμα της πόλης, σημειώνονται λείψανα εργαστηρίων για την παραγωγή προϊόντων καθημερινής χρήσης, γεγονός που σηματοδοτεί μια στοιχειώδη οικονομική ζωή στον οικισμό αυτόν, του οποίου όμως τα όρια και την έ-

Εικ. 3. Βεργίνα. Αγρός Τσακιρίδη. Θραύσματα μαρμάρινου ενεπίγραφου αρχιτεκτονικού (;) μέλους.

κταση δεν γνωρίζουμε ακόμη³⁸.

Τα κατάλοιπα του εκτεταμένου νεκροταφείου των Αιγών θα μπορούσαν να φωτίσουν την κατάσταση της όψιμης αυτής περιόδου³⁹. Όμως, τα γνωστά ευρήματα είναι λίγα και σποραδικά, έτσι ώστε να μην προκύπτει ακόμη η απαραίτητη αξιόπιστη μαρτυρία. Ταφές από τον 2ο και 1ο αιώνα π.Χ. είναι γνωστές στο αρχαίο νεκροταφείο, όπως λ.χ. ο τάφος του αγρού Μπλούκα ή οι ταφές στους προϊστορικούς τύμβους, όπως αυτές των τύμβων XIV, XVII B, XXXIII B κ.λπ.⁴⁰, καθώς και άλλες αδημοσίευτες ακόμη. Σημειώνεται ότι αρκετοί τάφοι (ή οι ταφές) βρίσκονται διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία του νεκροταφείου, όπως λ.χ. ο συλημένος και κατεστραμμένος Μακεδονικός τάφος, ο οποίος βρέθηκε νότια της Μεγάλης Τούμπας και χρονολογείται από την Α. Κοτταρίδη στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.⁴¹. Με τα έως σήμερα γνωστά στοιχεία φαίνεται να είναι πυκνή και συχνή η χρήση του χώρου της νεκρόπολης στη ζώνη που εκτείνεται βόρεια και δυτικά

36. Βλ. πιο πάνω, 125.

37. Η επιγραφή χρονολογείται στον 1ο αιώνα π.Χ., βλ. σχετικά Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *ό.π.* (σημ. 20).

38. Τα αντικείμενα, σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα, φαίνεται ότι είναι τα περισσότερα προϊόντα των τοπικών εργαστηρίων, όπως προδίδουν τα πολυάριθμα εργαστηριακά κατάλοιπα.

39. Για το νεκροταφείο βλ. πιο πάνω καθώς και Δρούγου, *ό.π.* (σημ. 3) 103 κ.ε. (για τα ταφικά σύνολα από τις ανασκαφές των Μ. Ανδρόνικου, Φ. Πέτσα και Δ. Παντερμαλή).

40. Βλ. πιο πάνω, σημ. 39.

41. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 73 κ.ε.

της αρχαίας πόλης, όπου οι αρχαϊκοί και κλασικοί τάφοι εναλλάσσονται ή καλύπτονται από τις ελληνιστικές ταφές. Το φαινόμενο αυτό δεν αναιρεί, βέβαια, το γεγονός ότι ανάμεσα στις προϊστορικές τούμπες ή και μέσα στον περίβολό τους βρίσκονται ελληνιστικές ταφές, σε ολόκληρη την έκταση της νεκρόπολης. Σ' αυτά αξίζει να προστεθούν ορισμένα επιτύμβια σήματα, χρονολογημένα στους όψιμους χρόνους, μετά το 150 π.Χ.⁴²

Με βάση τις παραπάνω πρώτες γενικές παρατηρήσεις αναδεικνύεται για την αρχαία «πόλη» των Αιγών, στους χρόνους μετά τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου, μια ενδιαφέρουσα εικόνα, η οποία εκτείνεται χρονικά έως και τον 1ο αι. μ.Χ. Για τον επόμενο αιώνα τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ελάχιστα και δεν μπορούν να αξιοποιηθούν. Την αρχαιολογική πενία ακολουθούν αντίστοιχα οι ολιγόλογες γραπτές πηγές, όπως η αναφορά των Αιγών στη «Γεωγραφία» του Κλαυδίου Πτολεμαίου (2ος αι. μ.Χ.)⁴³ και οι αναφορές στις απελευθερωτικές επιγραφές στο ναό της Αυτόχθονος Μεγάλης θεάς στη Λευκόπετρα, στις όχθες του Αλιάκμονα, όχι μακριά από τη σημερινή Βεργίνα (3ος αι. μ.Χ.)⁴⁴.

Φαίνεται ότι η πόλη μετά την επικράτηση των Ρωμαίων και την καταστροφή του μακεδονικού βασιλείου, «διαλύεται» ακόμη και ως προς την οργάνωση αλλά και το πολεοδομικό της σύστημα. Πάνω στα ερείπια δημιουργείται μια μικρότερη εγκατάσταση, όπου είτε χρησιμοποιούνται τα παλιά ερειπωμένα κτήρια είτε οικοδομούνται άλλα με πα-

λιά υλικά σε δεύτερη χρήση. Είναι δύσκολο να ανιχνευθούν οι νέες δημόσιες —πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές— λειτουργίες της μικρής αυτής εγκατάστασης. Πιθανώς ένα μέρος του πληθυσμού φεύγει από την πόλη, διωγμένο από τη δυστυχία του πολέμου, αναζητώντας ασφαλέστερους τόπους κατοικίας. Ένας μικρός, όμως, αριθμός κατοίκων παραμένει, για λόγους τους οποίους μόνον ως υποθέσεις μπορούμε να περιγράψουμε, αφού το μόνο βέβαιο είναι αυτό που προσφέρει η αρχαιολογική τεκμηρίωση, όπως λ.χ. τα ταφικά ευρήματα (κεραμική κ.λπ.) της εποχής μετά την κατάκτηση, τα οποία δεν διαφέρουν ως προς το είδος, τα έθιμα κ.λπ. από τα αντίστοιχα παλιότερα⁴⁵ (δηλαδή συνέχεια της κεραμικής παραγωγής).

Η εικόνα της μικρής εγκατάστασης «επί των ερειπίων» γίνεται πολύ ενδιαφέρουσα, όταν αναγνωριστεί η ύπαρξη των εργαστηρίων στην ακρόπολη και χαμηλότερα, στην περιοχή της παλιάς πόλης. Τούτο σημαίνει ότι υπάρχει παραγωγή αγαθών που προφανώς εξυπηρετούν τις ανάγκες της καθημερινής ζωής των κατοίκων. Το μέγεθος και η έκταση της παραγωγής δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν, μολονότι ως προς τη μορφή τους ανταποκρίνονται προς όσα είναι γνωστά από τους όψιμους αιώνες σχετικά με τα προϊόντα αυτά (κεραμική, ναυουργία κ.λπ., εικ. 4)⁴⁶.

Μολονότι το μέγεθος της εγκατάστασης υπολογίζεται σύμφωνα με τα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα μικρό, φαίνεται ότι, όπως και στους προη-

42. Πρβλ. τις επιτύμβιες στήλες αρ. ευρ. λ1226, λ1227, λ1256, λ1286 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας, με προέλευση το χώρο της Βεργίνας («ρωμαϊκές») καθώς και άλλα ανάλογα όμοια θραύσματα στηλών στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας. Βλ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας*, Θεσσαλονίκη 1984, 1 σημ. 7.

43. Βλ. Μ. Μανωλεδάκης, «Η θέση των Αιγών στη Γεωγραφία του Κλαυδίου Πτολεμαίου», *ΑΕΜΘ* 19 (2005) 483 κ.ε. Η ανάλυση του κειμένου του Πτολεμαίου οδηγεί σε μια ενδιαφέρουσα πρόταση για την αρχαία πόλη στην όψιμη φάση της, δεδομένου ότι προτείνει τη μετακίνηση μέρους του πληθυσμού της προς τον ποταμό Αλιάκμονα, σε θέσεις ασφαλέστερες για μια εποχή τόσο παραγμένη και ανασφαλή για τους ανθρώπους της πεδιάδας.

44. Ph. Petsas – M. B. Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du Sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)* Μελετήματα 28, Αθήνα 2000, 137, αρ. 73, στ. 6 ('Κασσάνδρας Εγεών .....') 163, αρ. 103, στ. 2 ('.....μηνός Λώου, εν Αιγαιαίς .....'). Ιδιαίτερα χρήσιμο για το θέμα αυτό: Μ. Β. Χατζόπουλος, «Χώρα και κόμης της Βέροιας», στον τόμο: *Μνήμη Δημήτρη Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, 57 κ.ε. Είναι απαραίτητο να υπογραμμιστούν οι έννοιες της κόμης, της εθνότητας και της πόλης στην όψιμη εποχή. Στην έρευνα αυτή απαιτούνται περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα (τοπογραφικά, στατιστικά, κ.λπ.) για την επαλήθευση των παραπάνω προτάσεων σε ολόκληρη την έκταση της Ημαθίας.

45. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η ελληνιστική κεραμική της όψιμης αυτής περιόδου, όπως και άλλα προϊόντα και τεχνουργήματα, εκφράζει μια παράδοση η οποία μεταβάλλεται πολύ αργά και κατά έναν τρόπο εκτείνεται έως και τον 1ο μεταχριστιανικό αιώνα στον ελληνικό χώρο. Βλ. λ.χ. το θέμα των ανάγλυφων με μήτρα κατασκευασμένων αγγείων ή των επονομαζόμενων «ανατολικά terra sigillata ETS». Σχετικά βλ. Ζ. Κωτίτσα, *Αιγίνιο Πιερίας. Κεραμική από το Νεκροταφείο στη θέση «Μέλισσα»*, Θεσσαλονίκη 2006. J. W. Hayes, *Roman Pottery. Fine-Ware Imports, The Athenian Agora XXXII*, Πρίνστον 2008, passim (με πλούσια βιβλιογραφική ενμέρωση). S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares, The Athenian Agora XXXVII*, Πρίνστον 2006 (και βιβλιογραφία).

46. Βλ. πιο πάνω, σημ. 44. Επίσης: Π. Φάκλαρης *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 71 κ.ε. Δρούγου-Καλλίνης-Τρακατέλλη, *ό.π.* (σημ. 1).

Εικ. 4. Βεργίνα. Αγρός Τσακιρίδη. Κατάλοιπο ποσότητας πηλού καμένου (:).

γούμενους κλασικούς και ελληνοιστικούς αιώνες, ομοίως και τώρα η κλιμακωτή, μαλακή διαμόρφωση του τοπίου αποτελεί τον κύριο παράγοντα για τη μορφή και τον προσανατολισμό των οικοδομημάτων. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, υπάρχουν δρόμοι —όπως μαρτυρούν τα ελάχιστα ευρήματα στο Μητρώον, τα αντίστοιχα στον αγρό Τσακιρίδη και το Ιερό της Εύκλειας— χρησιμοποιείται το παλιότερο αποχετευτικό και υδροδοτικό σύστημα, το οποίο μάλιστα συμπληρώνεται ή ανοικοδομείται —όπως δείχνουν τα ευρήματα στους αγρούς Εφραιμίδα και Τσακιρίδη⁴⁷. Σημειώνεται ως εκ τούτου μια ποικιλία προσανατολισμών των κτηρίων ανάλογα με τη φύση του εδάφους και τις αντίστοιχες προσβάσεις τους. Είναι γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις καταργούνται οι άξονες των παλιότερων οικοδομημάτων, και είναι βέβαιο ότι δεν υπάρχει μια ενιαία πολεοδομική μορφή και κατά την ύστατη αυτή φάση της πόλης⁴⁸. Ουδέποτε είχε η πόλη το ενιαίο και προκαθορισμένο πολεοδομικό σχέδιο που επιβάλλει λ.χ. το «ιπποδάμειο»

σύστημα, αλλά αντίθετα αναπτύχθηκε πάντοτε σύμφωνα με το φυσικό τοπίο της. Εξάλλου, η πιθανώς ιδιαίτερη χρήση των χώρων του ανακτόρου και του Ιερού της Εύκλειας προδίδει την πιθανή επιβίωση και χρησιμοποίηση του ξεχωριστού κατά τους προηγούμενους αιώνες πολιτικού κέντρου της πόλης των Αιγών, χωρίς βέβαια να είναι δυνατόν να προσδιοριστούν η μορφή και η έκταση των λειτουργιών αυτών.

Είναι ήδη γνωστό ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση είχε για τη Μακεδονία σοβαρές επιπτώσεις, όχι μόνο στην πολιτική αλλά και στην οικονομική ζωή της. Είναι γνωστό, επίσης, ότι για την περιοχή της βορειοανατολικής πλευράς των Πιερίων αναδεικνύεται ως πολιτικό και οικονομικό κέντρο η πόλη της Βέροιας⁴⁹. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον 1ο αι. μ.Χ., τους πρώτους αυτοκρατορικούς αιώνες, είναι λίγα και αποσπασματικά με αποτέλεσμα να προκύπτει μια ασαφής εικόνα της εποχής αυτής στην περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας. Πιθανώς ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της ελληνοιστικής πόλης των Αιγών, μετοίκησαν σε άλλες περιοχές, όπως προαναφέρθηκε, ορισμένοι κάτοικοι όμως παρέμειναν και συνέχισαν τη ζωή τους πάνω στα ερείπια⁵⁰.

Η μαρτυρία του Κλαυδίου Πτολεμαίου από τον 2ο αι. μ.Χ. και η αναφορά των απελευθερωτικών επιγραφών του ναού της Λευκόπετρας από τον 3ο αι. μ.Χ. δηλώνουν ότι το όνομα επιζεί έως και τους αιώνες αυτούς⁵¹. Πιθανώς στη συνέχεια η πόλη ξεχάστηκε και το όνομα ταξίδεψε μαζί με τους παλιούς κατοίκους έως ότου ξεχάστηκε κι αυτό. Δέκα αιώνες αργότερα αναφέρεται στην περιοχή το χωριό

47. Για σχετικά ευρήματα με τους δρόμους και τα τμήματα του αποχετευτικού συστήματος, βλ. πιο πάνω, σημ. 3, 4 και 9.

48. Πρβλ. τους προσανατολισμούς των οικοδομημάτων στον αγρό Εφραιμίδα, στο Ιερό της Εύκλειας και το Ιερό τη Μητέρας των θεών. Η μοναδική, ίσως, προσπάθεια προγραμματισμένης οργάνωσης του χώρου σημειώνεται στη δυτική πλευρά της πόλης κατά τον 4ο αι. π.Χ., οπότε φαίνεται ότι υπάρχει ένα ενιαίο σχέδιο για το ανάκτορο, το θέατρο και προς βόρεια το Ιερό της Εύκλειας και την Αγορά, βλ. Σ. Δρούγου, *Εγνατία* 7 (2003) 143 κ.ε. Της ίδιας, *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 522 κ.ε. Α. Κοτταρίδη *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 775 κ.ε. Η πρόταση για την οργάνωση «κατά κόμας» της «πόλης» των Αιγών στους προηγούμενους αιώνες είναι ενδιαφέρουσα για την οικιστική οργάνωση της περιοχής και αξίζει να εξεταστεί.

49. Βλ. ενδεικτικά: Γουναροπούλου-Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 4) 27 κ.ε. (με βιβλιογραφική ενημέρωση). Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 44) 57 κ.ε. (με χρήσιμη βιβλιογραφία). Α. Τατάκη, *Ancient Beroia. Prosopography and Society*, Μελετήματα 8, Αθήνα 1988, *passim*. F. Parazoglou, «Η Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους», στον τόμο: Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1982, 192 κ.ε. Α. Σακελλαρίου, «Το τέλος του βασιλείου της Μακεδονίας», στον τόμο: R. Γίνουνες (επιμ.), *Η Μακεδονία. Από τον Φίλιππο Β' έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα 1993, 221 κ.ε.

50. Τα ανασκαφικά στοιχεία, αν και πολύ αποσπασματικά, φωτίζουν λίγο διαφορετικά και πιο έντονα την πρώτη περίοδο της ρωμαϊκής κατοχής και πέρα από τα πολιτικά και στρατιωτικά μέτρα που εφάρμοσαν οι Ρωμαίοι.

51. Μανωλεδάκης, *ό.π.* (σημ. 43). Petsas-Gounaropoulou-Hatzoropoulos-Pachidis, *ό.π.* (σημ. 44) επιγραφές αρ. 73 και 104. Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 44) 62 κ.ε.

Παλατίτσια, μοναδική μαρτυρία της ιστορίας μαζί με τα ερείπια του ανακτόρου στη θέση της Αγ. Τριάδας⁵², συμπληρώνοντας έναν πολύ μεγάλο κύκλο ζωής της εγκατάστασης στην περιοχή αυτή (10ος αι. π.Χ. – 14ος αι. μ.Χ. – σήμερα).

Από την παραπάνω απόπειρα σύνθεσης των αρχαιολογικών δεδομένων της τελευταίας φάσης της αρχαίας πόλης των Αιγών στη Βεργίνα, προκύπτουν δύο ομάδες προβλημάτων και ερωτημάτων:

A.

1. Απαιτείται η σαφέστερη χρονολόγηση των ευρημάτων της περιόδου και η σχετική στρωματογραφική εξέταση της επαλληλίας των λειψάνων.
2. Είναι πλέον απαραίτητη η καλή και τεκμηριωμένη γνώση της εξέλιξης και της χρήσης του τείχους σε όλες τις εποχές του. Το τείχος αποτελεί οπωσδήποτε ένα από τα σπουδαιότερα «κλειδιά» της ιστορίας της αρχαίας πρωτεύου-

σας των Μακεδόνων.

3. Χρειάζεται ευρεία εποπτεία και οργάνωση των αντίστοιχων ευρημάτων, κυρίως της κεραμικής της εποχής αυτής.

B.

1. Απαιτείται να συλλεχθούν ανάλογες περιπτώσεις εγκαταστάσεων ή επιβίωσης παλιότερων οικισμών, πόλεων κ.λπ. στη Μακεδονία μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, παράλληλα προς τα αναδεικνυόμενα πολιτικά κέντρα, όπως η Βέροια, η Πέλλα, η Θεσσαλονίκη.
2. Η συγκέντρωση των αρχαιολογικών δεδομένων, παράλληλα προς τη σύγχρονή τους επιγραφική και νομισματική τεκμηρίωση για τη συγκρότηση μιας στέρεης βάσης έρευνας, θα συμβάλλει στην αμφιλεγόμενη περίοδο του τέλους του ελληνιστικού κόσμου και της αρχής της δημιουργίας του ρωμαϊκού *imperium*.

52. Heuzey-Daumet, *ό.π.* (σημ. 8) 117 κε. Γ. Θεοχαρίδης, «Μία διαθήκη και μία δίκη βυζαντινή», *Μακεδονικά* 2 (1962) 15 κ.ε. Hammond-Griffith, *ό.π.* (σημ. 4).

Vergina: die letzte Phase der antiken Stadt Aigai nach den archäologischen Funden

Stella Drougou

Anlass der vorliegenden Beobachtungen sind die zahlreichen Funde aus der späthellenistischen und der frühaugusteischen Zeit (168 v.Chr., bzw Mitte des 2. Jhs. – 1. n.Ch.) im ganzen archäologischen Ort von Vergina, also innerhalb der Stadt von Aigai. In anderen Worten zeigt diese Feststellung, dass die Stadt in ganz kleinerer Größe und viel ärmer nach der Eroberung von den Römern (168 v.Chr.) —praktisch auf den Ruinen— weiter existiert. Architektonische Reste und verschiedene Gegenstände, wie Ton- und Glasgefäße, Münzen etc. aus den Heiligtümern, dem Palast und den verschiedenen Gebäuden innerhalb der antiken Stadt, sowie auch in ihrer Nekropole können diese Feststellung bestätigen und verstärken, so dass man von einer gewissen wirtschaftlicher und „gesellschaftlicher“ Tätigkeit sprechen kann. Die Grabung weist sicher auf eine starke Zerstörung im Jahre 168 v.Chr. auf. Bis um die Mitte des 2. Jh. v.Chr., aber gleich ist es leicht, auf den Ruinen neue Gebäude hauptsächlich Werkstätte, zu erkennen.

Eine neue Grabung in der Nähe des Metroons hat durch ihre Funde die erwähnten Feststellungen noch einmal bestätigt (Acker Tsakiridis). Dies Alles findet seine Überlegungsfortsetzung im Text vom Claudius Ptolemaios (2. Jh. n.Chr.) und auf den Weihinschriften im Tempel der Großen Mutter in Leukopetra.

Ένα κυκλικό ταφικό ανάγλυφο της εποχής των Σεβήρων από την Πεντάπολη του Νομού Σερρών*

Χρυσούλα Ιωακειμίδου

Το καλοκαίρι του 2003 στη θέση «Δύο Μύλοι» της Πεντάπολης Σερρών (εικ. 1) ήρθε στο φως ένα ταφικό ανάγλυφο (εικ. 2), που φιλοτεχνήθηκε στα χρόνια του Αλεξάνδρου Σεβήρου, όπως προκύπτει από επιγραφή, η οποία περιβάλλει την εικονιστική παράσταση¹. Πρόκειται για κυκλικό ταφικό ανάγλυφο² που βρέθηκε κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών και παραδόθηκε στο Μουσείο των Σερ-

ρών, όπου και φυλάσσεται (αρ. ευρ. 293).

Το μνημείο, στο οποίο εικονίζονται ένας άνδρας και μια γυναίκα με το μικρό γιο τους (εικ. 2), είναι λαξευμένο σε λευκό μάρμαρο με σκούρες γκριζωπές φλεβώσεις και μέτριους κόκκους³. Σώζεται μαζί με το έμβολο στερέωσης και διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Η διάμετρος του αναγλύφου ανέρχεται στα 0,58 μ. και το πάχος του στα 0,07

* Πυρήνα του παρόντος άρθρου αποτελεί το κείμενο διάλεξης που έκανα στις 29 Σεπτεμβρίου 2004 στη βουλγαρική πόλη Sozopol, στο πλαίσιο συμποσίου με θέμα «Apyollonia – Argilos. The Western Pontic and the Northern Aegean Area in the Antiquity» (28.9 – 1.10.2004). Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία των Αρχαιολογικών Μουσείων Καβάλας και Sozopol. Η διάλεξη, με τίτλο «Ein fest datiertes Grabmal aus Pentapolis/Serres», δεν περιλάμβανε, ωστόσο, την προσπάθεια ένταξης του αναγλύφου στο ιστορικό του πλαίσιο, βασικό τμήμα του παρόντος κειμένου.

Για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του αναγλύφου, που μου δόθηκε το 2004, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Προϊστάμενο της τότε αρμόδιας ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ζήση Μπόνια, και την αρχαιολόγο Μαγδαληνή Βάλλα, υπεύθυνη τότε του Μουσείου Σερρών. Για πολύτιμες υποδείξεις και χρήσιμες πληροφορίες θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω την καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, τον αναπληρωτή καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας Παντελή Νίγδελη, τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Εμμανουήλ Βουτυρά και την αρχαιολόγο της ΚΗ' ΕΠΚΑ Μαρία Χριστάκου-Γόλια.

1. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

Ioakimidou 1999 = Chr. Ioakimidou, «Ein makedonisches Grabmedaillon aus Palatiano/Kilkis» στον τόμο: H. von Steuben (επιμ.), *Antike Porträts. Zum Gedächtnis von Helga von Heintze*, Möhnesee 1999.

Ιωακειμίδου 2003 = Χ. Ιωακειμίδου, στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης II*, Θεσσαλονίκη 2003.

Ioakimidou-Kontsé 2006 = Chr. Ioakimidou-Kontsé, «Die Grabmedaillons der römischen Kaiserzeit aus Ostmakedonien», στον τόμο: *Spartacus II. 2075 Anniversary of Spartacus' Revolt. Thracian and Roman Heritage. 2000 Years of Christianity. International Symposium, 1-4 Octobre, Sandanski 2002*, Велико Търново 2006.

Lagogianni-Georgakarakos 1998 = M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien* (CSIR III 1), Αθήνα 1998.

Papazoglou 1988 = F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (BCH Suppl. 16), Αθήνα – Παρίσι 1988.

Rizakis 2006 = A.D. Rizakis, «Le territoire de la colonie romaine de Philippos: ses limites au Nord-Ouest» στον τόμο: A. Gonzales – J.-Y. Guillaumin, *Autour des Libri coloniarum. Colonisation et colonies dans le monde romain. Actes du Colloque International (Besançon, 16-18 Octobre 2003)*, Besançon 2006, 123-129.

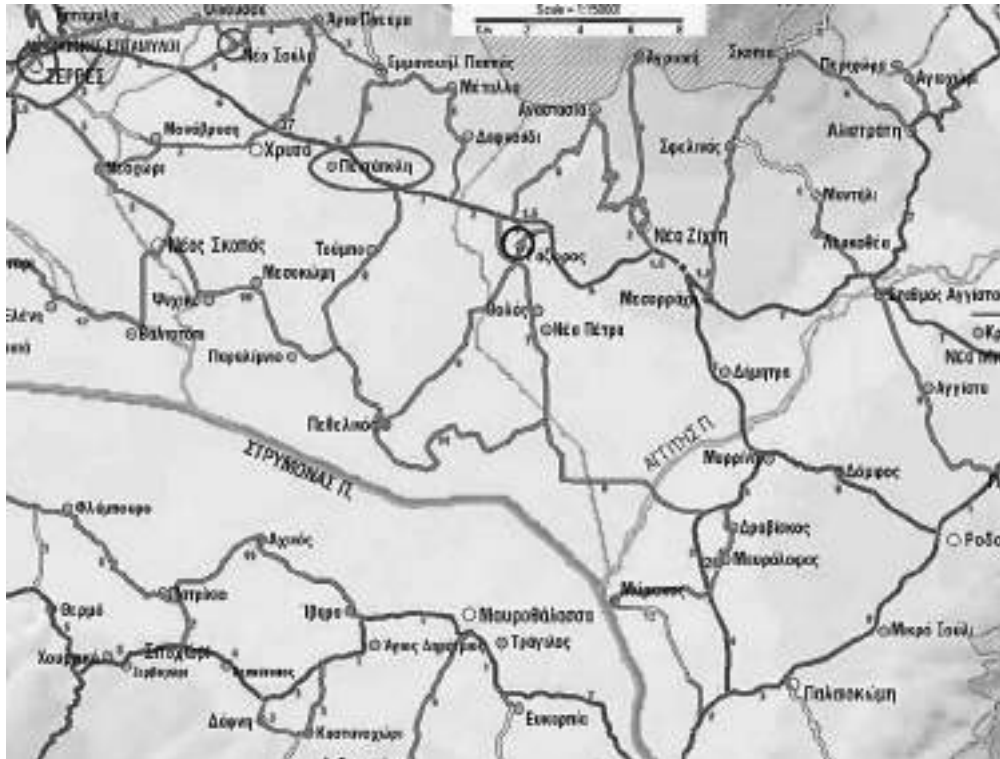
Σαμσάρης 1976 = Δ. Κ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976.

Σαμσάρης 1999 = Δ. Κ. Σαμσάρης, *Ιστορία των Σερρών κατά την αρχαία και ρωμαϊκή εποχή*, Θεσσαλονίκη 1999.

Samsaris 1989 = D. C. Samsaris, «La vallée du Bas-Strymon à l'époque imperiale. Contribution épigraphique à la topographie, l'onomastique, l'histoire et aux cultes de la province romaine de Macédoine», *Δωδώνη* 18 (1989) 203-382.

2. Για τα κυκλικά ταφικά ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων από την επαρχία της Μακεδονίας, βλ. Εμμ. Βουτυράς στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I*, Θεσσαλονίκη 1997, 146-147 αρ. 117 σημ. 4-6 (Εμμ. Βουτυράς). Ioakimidou 1999, 211-214 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ιωακειμίδου 2003, αρ. 309-312, 314-316, 322-327. Ioakimidou-Kontsé 2006, 121-126.

3. Σε τέτοιο μάρμαρο έχουν φιλοτεχνηθεί αρκετά γλυπτά που προέρχονται από την περιοχή των Σερρών. Πρόκειται πιθανόν για το μάρμαρο του λατομείου, που εντόπισε ο Δ. Κ. Σαμσάρης στην περιοχή του Αγ. Πνεύματος Σερρών (14,5 χλμ. ανατολικά των Σερρών και σε μικρή απόσταση βόρεια της Πεντάπολης) (εικ. 1): Δ. Κ. Σαμσάρης, «Το λατομείο μαρμάρου του αρχαίου Μονοίκου (:) του Οδομαντικού», *Μακεδονικά* 18 (1978) 226-239.

Εικ. 1. Χάρτης του Νομού Σερρών. Λεπτομέρεια.

μ.⁴, ενώ το πλάτος του μετώπου κυμαίνεται από 0,03 μ. έως 0,035 μ. Το έμβολο στερέωσης (πλ. 0,19 μ., ύψ. 0,10 μ.) έχει το ίδιο πάχος με το κυκλικό τμήμα του μνημείου.

Το μέτωπο του πλαισίου είναι αποκρουσμένο σε τρία σημεία, ενώ αποκρούσεις υπάρχουν και στο έμβολο στερέωσης, στο πηγούνι και τη μύτη του άνδρα, καθώς επίσης και σε μεγάλο μέρος του προσώπου του παιδιού. Η επιφάνεια του αναγλύφου παρουσιάζει σε πολλά σημεία εκδορές, διάβρωση μικρού βαθμού και ίζημα κατά τόπους. Επιπλέον, έχει καλυφθεί από πατίνα ανοικτού καστανού χρώματος, ως αποτέλεσμα της παραμονής του στη γη.

Τχνη από λάμα και λεπτό βελόνι διακρίνονται στο πεδίο του αναγλύφου, από λαμάκι στα ενδύματα της γυναίκας, ενώ από οδοντωτή ξοΐδα στο πρόσωπο και τα ενδύματα των μορφών, στο λαιμό του

άνδρα και του παιδιού, αλλά και στον κρόταφο του αναγλύφου και στο ακόσμητο τμήμα του κύκλου κάτω από τις μορφές (εικ. 3-5). Η πίσω πλευρά του μνημείου και το κάτω μέρος του εμβόλου είναι αδρά δουλεμένα με χοντρό βελόνι. Το περίγραμμα, η ίριδα και η κόρη των ματιών δεν έχουν αποδοθεί.

Στο επάνω τμήμα της παρειάς του κυκλικού πλαισίου διακρίνονται τρεις μικροί τόρμοι (εικ. 5): ο ένας έχει ανοιχθεί περίπου στον κάθετο άξονα του κύκλου (0,03 × 0,02 μ., βάθ. 0,015 μ.) και οι άλλοι δύο σε απόσταση περίπου 0,20 μ. εκατέρωθέν του (ο αριστερός: 0,025 × 0,025 μ., βάθ. 0,014 μ. / ο δεξιός: 0,025 × 0,02 μ., βάθ. 0,018 μ.). Κατά πάσα πιθανότητα προορίζονταν για την υποδοχή συνδέσμων που στερέωναν το γλυπτό σε τοίχο⁵.

Το απλό, ακόσμητο πλαίσιο περιβάλλει τρεις προτομές⁶ ή για την ακρίβεια τρία αποτμήματα α-

4. Ο λόγος της διαμέτρου προς το πάχος του αναγλύφου (περίπου 8,3) συνάδει με την κατασκευή του στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις που έχουν προκύψει από τη μελέτη των κυκλικών αναγλύφων φαίνεται ότι ο λόγος αυτός γίνεται με το πέρασμα του χρόνου όλο και μεγαλύτερος, τα ανάγλυφα δηλαδή λεπταίνουν όλο και περισσότερο: Ιωακειμίδου 2003, 232 σημ. 1.

5. Για τη στερέωση κυκλικών αναγλύφων σε τοίχο, βλ. πιο κάτω, σημ. 11.

6. Στο παρόν άρθρο οι μορφές θα αναφέρονται συμβατικά ως προτομές. Σε αρκετά ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων τόσο από τη Μακεδονία όσο και από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας μεταξύ των αποτμημάτων αγαλμάτων εμφανίζονται και πραγματι-

Εικ. 2. Κυκλικό ταφικό ανάγλυφο από την Πεντάπολη Σερρών. Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών, αρ. ευρ. 293 (φωτογραφία: Χριστίνα Παπαφράγκου).

γαλμάτων (εικ. 2), που αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο (εικ. 5). Η μετάβαση από το πλαίσιο στο πεδίο του αναγλύφου είναι κοίλη. Η εικονιστική παράσταση ορίζεται στο κάτω μέρος της από απρόσεκτα διαμορφωμένη, οριζόντια χορδή, η οποία, ωστόσο, δεν διακόπτει τις μορφές.

Αριστερά εμφανίζεται ένας γενειοφόρος άνδρας (ύψ. κεφαλής: 18,5 μ.) και δεξιά μία γυναίκα (ύψ. κεφαλής: 17,5 μ.). Ανάμεσά τους, σε ψηλότερο επίπεδο και σε μικρότερο μέγεθος από αυτούς, βρίσκεται μικρό αγόρι (ύψ. κεφαλής 13,5 μ.). Η προτομή του άνδρα και του παιδιού γέρνουν εμφανώς προς τα δεξιά ως προς τον θεατή, ενώ η σύνθεση δεν είναι συμμετρικά δομημένη, καθώς ο άνδρας καταλαμβάνει μέρος μεγαλύτερο από το μισό του κύκλου (εικ. 2).

Ο *pater familiae* είναι ένας μεσήλικας άνδρας με ωσειδές πρόσωπο και ψηλό μέτωπο (εικ. 2-3). Φορά χιτώνα και μιάτιο, όπως και τα δύο άλλα μέλη της οικογένειάς του. Τα φρύδια του παρουσιάζουν

εμφανή κλίση προς τα κάτω, πορεία παράλληλη προς τα λεπτά βλέφαρα και βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα αμυγδαλωτά μάτια. Παρόμοια χαρακτηριστικά έχουν και η γυναίκα και το αγόρι. Μπορούν έτσι να θεωρηθούν ως οικογενειακά χαρακτηριστικά⁷. Τα μαλλιά του δημιουργούν χαμηλή αναγλυφική έξαρση, επάνω στην οποία πυκνές, κυματιστές εγχαράξεις αποδίδουν τους επιμέρους βοστρύχους. Είναι κοντά, με κλειστό περίγραμμα, που δεν ακολουθεί ωστόσο ακριβώς το περίγραμμα του κρανίου. Σχηματίζουν ένα είδος καπέλου, που «κάθεται» αφύσικα επάνω στο πρόσωπο, χωρίς οργανική σχέση μαζί του. Τα μαλλιά απολήγουν επάνω στο μέτωπο σε τόξο που καμπυλώνεται προς τα κάτω, υποχωρούν στους κροτάφους και κατεβαίνουν ελαφρά καμπυλωμένα, καταλήγοντας περίπου στο ύψος των αυτιών. Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση του επάνω χείλους του άνδρα, η οποία πρέπει αναμφίβολα να προσμετρηθεί στα ατομικά χαρακτηριστικά του: η γραμμή του χείλους χαρα-

κές προτομές («echte» Büste στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία) με ή χωρίς έμβολο, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις πατούν σε βάση. Πρβλ. M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. Mysien*. Asia Minor Studien 4 (1991) 96, πίν. 18. Η ερμηνεία των προτομών αυτών αποτελεί αντικείμενο μελέτης μου, η οποία βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας.

7. Πρβλ. Lagogianni-Georgakarakos 1998, 21-22.

Εικ. 3. Το κυκλικό ταφικό ανάγλυφο από την Πεντάπολη Σερρών. Λεπτομέρεια (φωτογραφία: Χριστίνα Παπαφράγκου).

κτηρίζεται από γωνιώδεις καμπυλώσεις και το κεντρικό τμήμα του καλύπτει αρκετά το κάτω χέιλος⁸. Τα γένια δεν αποδίδονται με πλαστικό τρόπο, αλλά με κοντά και αραιά κτυπήματα από καλέμι στη επιφάνεια του προσώπου. Τα αυτιά έχουν παραληφθεί, όπως και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Η γυναίκα, αναμφίβολα η μητέρα της οικογένειας, παρουσιάζεται, επίσης, με κάποια ατομικά χαρακτηριστικά (εικ. 2-3). Το πρόσωπό της είναι, όπως και του άνδρα, ωοειδές με γεμάτες παρειές, το στόμα μικρό, τα χείλη στενά και η μύτη μεγάλη. Από τα πτερύγια της μύτης ξεκινούν βαθιές ρινοχειλικές αυλακώσεις, που υποδηλώνουν πως η γυναίκα είχε περάσει πια την πρώτη της νεότητα⁹. Η κόμμωσή της είναι απλή: τα μαλλιά έχουν κλειστό

περίγραμμα και μικρό όγκο, χωρίζονται στη μέση σε χωρίστρα, αναλύονται σε λεπτούς ελαφρά κυματιστούς πλοκάμους, που αποδίδονται με πυκνές εγχαράξεις, και στεφανώνουν τριγωνικά το ψηλό και λείο μέτωπο. Κατευθύνονται προς τα πλάγια και στο ύψος περίπου των αυτιών έρχονται αρκετά τεντωμένα προς τα πίσω, όπου θα δένονταν στη βάση του κρανίου. Η γυναίκα φορά περιδέрайο, που αποτελείται από ψηφίδες κυκλικής και τετράγωνης διατομής εναλλάξ και έχει αφύσικη οριζόντια διάταξη. Τα αυτιά της, τα οποία δεν διακρίνονται¹⁰, κοσμούνται με ενώτια, που έχουν διμερή απόληξη σε μορφή σταγόνας.

Το ωοειδές πρόσωπο του παιδιού αποδίδεται με εξαιρετικά περιληπτικό και αμελή τρόπο (εικ. 2-3). Τα μαλλιά του έχουν κλειστό περίγραμμα και πε-

8. Ο άνδρας του αναγλύφου της Πεντάπολης θυμίζει στο χαρακτηριστικό αυτό πορτρέτα του αυτοκράτορα Γορδιανού Γ' του Ευσεβούς (238-244 μ.Χ.), ιδίως αυτό στη Μάντουα, Palazzo Ducale (M. Wegner, *Gordianus III bis Carinus. Das römische Herrscherbild III*, Βερολίνο 1979, 24. Fittschen-Zanker I, Beil. 90 b). Στον Γορδιανό, όμως, η γραμμή του χείλους στρέφεται στο τέλος της πορείας της προς τα επάνω, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στο ανδρικό πορτρέτο από την Πεντάπολη.

9. Στα ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων από την επαρχία της Μακεδονίας οι γυναίκες παρουσιάζονται με ιδεαλιστικό τρόπο, σχεδόν πάντα νέες, με λείο πρόσωπο, χωρίς ρυτίδες. Πρβλ. Lagogianni-Georgakarakos 1998, 21-22.

10. Δεν είναι σαφές αν τα αυτιά έχουν παραληφθεί ή θεωρείται ότι καλύπτονται από τα μαλλιά. Πιθανότερη φαίνεται, ωστόσο, η πρώτη εκδοχή, καθώς ούτε στις άλλες δύο μορφές έχουν αποδοθεί αυτιά.

Εικ. 4. Το κυκλικό ταφικό ανάγλυφο από την Πεντάπολη Σερρών. Το κάτω μέρος της εικονιστικής παράστασης με τμήμα της επιγραφής (φωτογραφία: Χριστίνα Παπαφράγκου).

ριορισμένο όγκο. Οι επιμέρους βόστρυχοι είναι πολύ σχηματοποιημένοι και δηλώνονται με κυματοειδείς εγχαράξεις, που κατευθύνονται προς τα κάτω. Οι απολήξεις τους επάνω στο μέτωπο και τους κροτάφους σχηματίζουν συνεχές τόξο που καμπυλώνεται προς τα επάνω.

Ποια από τις τρεις μορφές ήταν ο νεκρός παραμένει, ελλείπει σχετικής επιγραφής, άγνωστο.

Το ακόσμητο πλαίσιο και η αδρή επεξεργασία της πίσω όψης, σε συνδυασμό με το έμβολο στερέωσης και τους τόρμους στο επάνω μέρος της παρειάς του κυκλικού πλαισίου, οδηγούν με ασφάλεια στο συμπέρασμα, ότι το ανάγλυφο πατούσε σε βά-

ση, ενώ ταυτόχρονα προβαλλόταν σε τοίχο, στον οποίο ήταν στερεωμένο. Ο τρόπος αυτός στερέωσης έκανε δυνατή τη θέαση του έργου μόνον από μπροστά¹¹. Βασιζόμενοι στην περίπτωση παρόμοιου γλυπτού από το Παλατιανό του Κιλκίς μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ανάγλυφο από την Πεντάπολη Σερρών ήταν ίσως στερεωμένο σε χαμηλή βάση, η οποία με τη σειρά της πατούσε σε ψηλότερη κατασκευή¹². Το είδος της κατασκευής, στην οποία πατούσε το συγκεκριμένο αυτό κυκλικό ανάγλυφο, όπως και κάθε άλλο του είδους του, δεν μπορεί να αποκατασταθεί ελλείψει σχετικών στοιχείων. Σίγουρο είναι, πάντως, ότι η ανάγλυφη παράσταση βρισκόταν στο ύψος των ματιών του θεατή.

11. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τον τρόπο με τον οποίο ήταν στημένα τα ταφικά κυκλικά ανάγλυφα της Μακεδονίας των αυτοκρατορικών χρόνων, καθώς κανένα από αυτά δεν βρέθηκε *in situ*. Κάποια συμπεράσματα σχετικά με το θέμα αυτό μπορούμε, ωστόσο, να αντλήσουμε από ένα ανάγλυφο που προέρχεται από το Παλατιανό του Κιλκίς. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση κυκλικού αναγλύφου που βρέθηκε με τη βάση, στην οποία πατούσε: Ioakimidou 1999. Τεχνικές παρατηρήσεις και σε άλλα κυκλικά ανάγλυφα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κάποια ήταν ενσωματωμένα σε προσόψεις κτηρίων, ενώ άλλα ήταν ελεύθερα. Αρκεί από τα ελεύθερα κυκλικά ανάγλυφα στερεώνονταν, όμως, για λόγους ασφάλειας και σε τοίχο, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του μνημείου της Πεντάπολης. Πρβλ. Ioakimidou 1999, 212. Ιωακειμίδου 2003, 227 με σημ. 1. Ioakimidou-Kontsé 2006, 123.
12. Τόρμος στο κάτω μέρος της βάσης του αναγλύφου από το Παλατιανό (βλ. πιο πάνω σημ. 11), κάνει φανερό ότι το σύνολο, ανάγλυφο και βάση, πατούσε σε κάποια κατασκευή, για τη μορφή της οποίας εικασίες μόνον μπορούν να διατυπωθούν. Κατ' αναλογία με κυκλικά ανάγλυφα από την Ιταλία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι βρισκόταν επάνω σε στήλη, πεσό ή βωμό. Βλ. τη βιβλιογραφία στη σημ. 11.

Εικ. 5. Το κυκλικό ταφικό ανάγλυφο από την Πεντάπολη Σερρών. Λεπτομέρεια του επάνω μέρους της παρειάς του κυκλικού πλαισίου με τους τόρμους στερέωσης (φωτογραφία: Χριστίνα Παπαφράγκου).

Στο ακόσμητο μέρος κάτω από τις μορφές, το οποίο βρίσκεται σε ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο από αυτό του μετώπου του αναγλύφου¹³ (εικ. 4), ίσως είχε αρχικά προβλεφθεί η λάξευση επιγραφής με τα ονόματα των εικονιζομένων¹⁴. Τελικά ίσως εγκαταλείφθηκε αυτή η ιδέα και αποφασίστηκε πιθανόν τα ονόματα να λαξευτούν ή να γραφούν απλώς με χρώμα στη βάση ή σε κάποιο άλλο σημείο του μνημείου.

Για καλή μας, όμως, τύχη σώθηκε η επιγραφή¹⁵ που αναφέρει την ημέρα ανέγερσης του αναγλύφου (εικ. 2-5). Το πρώτο μέρος της επιγραφής περιβάλλει την εικονιστική παράσταση και αναπτύσσεται

στο μέτωπο του κυκλικού πλαισίου:

[.....] γσ' Σεβαστοῦ τοῦ κ [.....] τοῦ ἑβδομηκοστοῦ
Συνεχίζεται όμως οριζόντια κάτω από τις μορφές:
τριακοσιαστοῦ Πανήμου η'

Σχεδόν σε όλα τα γράμματα οι κεραίες παρουσιάζουν σφηνοειδή απόληξη. Διαπιστώνονται, επίσης, δύο συμπλήματα: Η+Κ στη λέξη «ἑβδομηκοστοῦ» και Ν+Η+Μ στη λέξη «Πανήμου». Τα γράμματα Σίγμα, Έψιλον και Μι παρουσιάζουν καμπύλη μορφή, αν και το τελευταίο εμφανίζεται και με κάθετες κεραίες. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνει

13. Αν, αντίθετα, βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι στο σημείο αυτό υπήρχε αρχικά επιγραφή, η οποία σε μια δεύτερη φάση απολαξεύτηκε.

14. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από κυκλικά ανάγλυφα με τέτοιες επιγραφές στο κάτω μέρος της περιφέρειας του κύκλου. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις δύο αναγλύφων, ενός από τη Θάσο (Chr. Dunant – J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II. De 196 avant J.C. jusqu' à la fin de l'Antiquité*. Études thassiennes 5, Παρίσι 1957, 145 αρ. 294 πίν. 33, 5) και του αρ. ευρ. 80 του Μουσείου Σερρών από το Λεγκίνιτσον, 4 χλμ. ΒΑ. του Μελενιτισκίου Σερρών, το οποίο, σύμφωνα με την επιγραφή, κατασκευάστηκε με πρωτοβουλία κάποιου/κάποιας με το όνομα Νικόπολις για το γιο του/της Διονύσιο, και τα εγγόνια του/της «μνείας χάριν»: SEG XLVIII 883. Lagogianni-Georgakarakos 1998, αρ. 133 (χωρίς αρ. ευρ.). Σαμσάρης 1999, 287 αρ. 120, 295 αρ. 247 (ο τελευταίος θεωρεί το όνομα «Νικόπολις» με βεβαιότητα γυναικείο).

15. Στα περισσότερα κυκλικά ταφικά ανάγλυφα δεν σώζεται επιγραφή. Με τις επιγραφές σε ανάγλυφα αυτού του τύπου γενικότερα θα ασχοληθώ στη σχετική μονογραφία μου, η οποία βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας.

ται από 6 έως 12 χιλ. και η απόσταση ανάμεσά τους από 4 έως 8 χιλ. Οι διαφορές στο μέγεθος των γραμμάτων και στην απόσταση μεταξύ τους εξαρτώνται από τη θέση που κατέχει το καθένα επάνω στο μνημείο, αφού η λάξευση των γραμμάτων είναι δυσκολότερη σε κάποια σημεία του κύκλου. Η ποιότητα της μορφής των γραμμάτων πέφτει, πάντως, δραστικά στο τμήμα της επιγραφής που βρίσκεται κάτω από τις μορφές.

Στη χρονολόγηση της ανέγερσης του μνημείου χρησιμοποιήθηκαν και τα δύο χρονολογικά συστήματα που ήταν γνωστά στη Μακεδονία των αυτοκρατορικών χρόνων: η ακτιακή χρονολόγηση, η οποία εφαρμόζοταν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία από την ναυμαχία στο Άκτιο (Σεπτέμβριος 31 π.Χ.) και εξής και η μακεδονική χρονολόγηση, που υιοθετήθηκε με τη δημιουργία της ρωμαϊκής Επαρχίας της Μακεδονίας (148/147 π.Χ.)¹⁶. Στο συγκεκριμένο ανάγλυφο, ακολουθήθηκε μάλιστα ο πλήρης τύπος χρονολόγησης «Έτους Σεβαστού x (το έτος κατά το ακτιακό σύστημα χρονολόγησης) του κ [αί πρώ ή τρί] του (το έτος κατά το μακεδονικό σύστημα χρονολόγησης)». Συνεπώς, στην αρχή της επιγραφής του αναγλύφου της Πεντάπολης πρέπει να συμπληρώσουμε τη λέξη «Έτους» και στα γράμματα πριν το «Σεβαστού» να αναγνωρίσουμε το έτος σύμφωνα με την ακτιακή χρονολόγηση. Μετά το οριστικό άρθρο ακολουθεί, σύμφωνα με τα παραπάνω, ο σύνδεσμος κ [αί], ενώ στη συνέχεια έχουμε τη μακεδονική χρονολογία ολογράφως, όπως επίσης τον μήνα και τη μέρα. Δυστυχώς, και στις δύο χρονολογίες η μονάδα σώζεται μόνον αποσπασματικά. Στη μακεδονική χρονολογία, πριν την κατάληξη -ου μπορούμε να αναγνωρίσουμε την κάθετη κεραία του $\tau\alpha\upsilon$, ενώ κρίνοντας από το πλάτος του αποκρουσμένου τμήματος πριν από αυτό να υποθέσουμε ότι στο σημείο αυτό υπήρχαν τρία γράμματα. Από την εκατοντάδα και τη δεκάδα προκύπτει πάντως η δεκαετία 370-380 (= 223-233 μ.Χ.). Πριν προχωρήσουμε σε εικασίες σχετικά με τα γράμματα, τα οποία έλειπαν, θα δούμε τι σώζεται από την ακτι-

κή χρονολογία. Λείπει, λοιπόν, το πρώτο γράμμα της, δηλαδή η μονάδα, ενώ το δεύτερο γράμμα, η δεκάδα, μπορεί με παλαιογραφικά κριτήρια να αποκατασταθεί βάσιμα ως ν (= 50). Προκύπτει, έτσι, σύμφωνα με την ακτιακή χρονολόγηση η δεκαετία 250-260 (= 219-229 μ.Χ.). Συνδυάζοντας τα δύο χρονολογικά συστήματα, συμπεραίνουμε ότι το έργο ανεγέρθηκε στο διάστημα 223-229 μ.Χ. (= 370-376 σύμφωνα με το μακεδονικό χρονολογικό σύστημα). Εφόσον λείπουν τρία γράμματα από τη μονάδα της μακεδονικής χρονολογίας, η λέξη που λείπει ήταν είτε [πρώ]του είτε [τρί]του. Σύμφωνα με το πλάτος του τμήματος που είναι αποκρουσμένο, η δεύτερη συμπλήρωση φαίνεται, πάντως, πιθανότερη. Κατά συνέπεια, το πρώτο γράμμα της ακτιακής χρονολογίας ήταν έψιλον ή ζήτα και το μνημείο ανεγέρθηκε κατά πάσα πιθανότητα το 224 ή το 226 μ.Χ. Με βάση τα παραπάνω διαβάζουμε και συμπληρώνουμε λοιπόν την επιγραφή ως εξής:

[Έτους ϵ ή ζ] γσ' Σεβαστού του κ [αί πρώ ή τρί]του
 έβδομηκοστού
 τριακοσιαστού Πανήμου η'

Θα επιχειρήσουμε τώρα να εντάξουμε το μνημείο στα καλλιτεχνικά και ιστορικά του συμφραζόμενα.

Οι μορφές του αναγλύφου της Πεντάπολης, λόγω της χειρωνακτικής εργασίας που το χαρακτηρίζει, δύσκολα μπορούν να συγκριθούν με μεγάλα, ολόγλυφα έργα της εποχής του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.), στην οποία ανήκει σύμφωνα με την επιγραφή.

Η κόμμωση της γυναίκας είναι απλή και δεν θα μπορούσε να χρησιμεύσει από μόνη της ως χρονολογικό κριτήριο, καθώς δεν ακολουθεί αυτοκρατορικά πρότυπα¹⁷. Μια επιπλέον δυσκολία αποτελεί, βέβαια, και το γεγονός ότι η πίσω όψη της κεφαλής δεν είναι ορατή. Ο τρόπος, συνεπώς, με τον οποίο θα δένονταν τα μαλλιά στο πίσω μέρος του κρανίου παραμένει άγνωστος. Παρόμοιες κομμώσεις με χωρίστρα πάνω από το μέτωπο εμφανίζονται σε αρκετά ανάγλυφα της Μακεδονίας τόσο σε προγενέ-

16. Για τα δύο συστήματα χρονολόγησης που βρίσκονταν σε χρήση στη Μακεδονία, βλ. M. N. Tod, «The Macedonian Era I», *BSA* 23 (1918-1919) 206-217. Ο ίδιος, «The Macedonian Era II», *BSA* 24 (1919-1921) 54-67. Ο ίδιος, «The Macedonian Era reconsidered» στον τόμο: G. E. Mylonas - D. Raymond (επιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson on His Seventieth Birthday II*, Saint Louis/Missouri 1953, 382-397. F. Papazoglou, «Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes», *BCH* 87 (1963) 517-526.

17. Παρόμοια είναι και η κόμμωση της δεύτερης γυναίκας από δεξιά σε ανάγλυφο από το Μελενικίτσι Σερρών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών, αρ. ενρ. 80 (Lagogianni-Georgakarakos 1998, αρ. 133), το οποίο με βάση την κόμμωση της ανδρικής μορφής μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά λίγο μετά το ανάγλυφο της Πεντάπολης.

στερες όσο και σε μεταγενέστερες εποχές. Παρουσιάζουν, ωστόσο, αρκετές διαφορές μεταξύ τους, που δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για τον ίδιο τύπο κόμμωσης σε όλες τις περιπτώσεις¹⁸.

Η κόμμωση της ανδρικής μορφής με βοστρύχους πολύ μικρού όγκου, που διαγράφονται επάνω σε χαμηλή αναγλυφική έξαρση, οδηγεί χρονολογικά περίπου στην τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 3ου αι. μ.Χ.¹⁹. Το ανάγλυφο από την Πεντάπολη ακολουθεί, δηλαδή, στο σημείο αυτό σε γενικές γραμμές τις τάσεις της εποχής του. Αντίθετα, η απόδοση του γενιού με κοντά κτυπήματα από καλέμι στην επιφάνεια του προσώπου δεν συναντάται αυτήν την εποχή, τουλάχιστον σε αυτοκρατορικά πορτρέτα²⁰. Για το λόγο αυτό θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε ως μεταγενέστερη επέμβαση, αν η περιοχή του γενιού βρισκόταν σε επίπεδο χαμηλότερο από το υπόλοιπο πρόσωπο. Καθώς, όμως, αυτό δεν συμβαίνει, θα πρέπει να δεχτούμε ότι τα κτυπήματα του καλεμιού στο πρόσωπο, τα οποία, μάλιστα, δεν ακολουθούν την καμπυλότητα των παρειών, δεν αποτελούν χρονολογικό κριτήριο, αλλά μια επιπλέον απόδειξη της προχειρότητας με την οποία λαξεύτηκε το ανάγλυφο.

Παρόμοιες δυσκολίες στη χρονολόγηση παρουσιάζουν και πλείστα άλλα ανάγλυφα χαμηλής καλλιτεχνικής ποιότητας από την Οδομαντική, αλλά και την υπόλοιπη Μακεδονία των αυτοκρατορικών χρόνων. Σε τέτοια ανάγλυφα, τα οποία δύσκολα χρονολογούνται μόνο με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια, η δουλειά είναι πρόχειρη και αμελής και το ύψος του αναγλύφου περιορισμένο. Τα μαλλιά, τα χαρακτηριστικά του προσώπου και οι πτυχές των ρούχων αποδίδονται με περιληπτικό, γενικό τρόπο

και τυποποίηση²¹. Η σχηματοποίηση είναι συχνά τόσο έντονη, ώστε να αποδίδονται με λανθασμένο τρόπο αρκετές ανατομικές λεπτομέρειες. Σε αρκετές περιπτώσεις η αφαίρεση φθάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε οι μορφές να μοιάζουν κυριολεκτικά με καρικατούρες²². Οι ασυμμετρίες και το σκληρό πλάσιμο απαντώνται με μεγάλη συχνότητα. Η ίριδα και η κόρη σπάνια αποδίδονται με χάραξη. Σε πορτρέτα του 3ου αι. μ.Χ. οι βόστρυχοι αποδίδονται συχνά ως απλές εγχαράξεις στον όγκο της κόμης και άλλοτε κατευθύνονται προς το μέτωπο, ενώ άλλοτε είναι χτενισμένοι προς τα επάνω. Η μελέτη των γλυπτών της αυτοκρατορικής περιόδου, που προέρχονται από το Νομό Σερρών και η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, θα μας βοηθήσει αναμφισβήτητα να κατανοήσουμε τις καλλιτεχνικές ιδιαιτερότητες των γλυπτών της περιοχής.

Στην προσπάθειά μας να εντάξουμε το ανάγλυφο της Πεντάπολης στο ιστορικό του πλαίσιο, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μερικά σημαντικά ερωτήματα: Σε ποιον οικισμό κατοικούσε η εικονιζόμενη οικογένεια; Ο οικισμός αυτός βρισκόταν στη θέση της σημερινής Πεντάπολης (εικ. 1); Ανήκε στην αγροτική περιοχή της πόλεως των Σερρών ή στο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων²³;

Η περιοχή της Πεντάπολης Σερρών δεν ακόμη έχει ανασκαφεί συστηματικά και ως εκ τούτου δεν έχουμε, προς το παρόν, μια συνολική εικόνα για τη ζωή στο χώρο αυτό κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας. Τόσο μέσα στην ίδια την Πεντάπολη όσο και γύρω από αυτήν έχουν εντοπιστεί ευρήματα, που κάνουν φανερό ότι ο χώρος δεν σταμάτησε να χρησιμοποιείται από τα νεολιθικά χρόνια μέχρι και σήμερα²⁴. Σε ποιο μέρος όμως βρισκόταν ο οικισμός

18. Πρβλ. Βουτυράς *ό.π.* (σημ. 2) 157-158 αρ. 127 σημ. 6.

19. Βλ. για παράδειγμα πρώιμα πορτρέτα του Ελαγάβαλου (Fittschen-Zanker I, Beil. 81-82) και κάποια του Αλεξάνδρου Σεβήρου (Fittschen-Zanker I, αρ. 103) και του Γορδιανού Α' (Fittschen-Zanker I, αρ. 104).

20. Με κοντά κτυπήματα του καλεμιού αποδίδεται το γένι σε μερικά πορτρέτα των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. από τη Μικρά Ασία. Βλ. J. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde*, Mainz 1979, αρ. 292 με πίν. 209 (Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης αρ. ευρ. 558), πίν. 189 (Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας).

21. Βλ. για παράδειγμα Lagogianni-Georgakarakos 1998, αρ. 120^a, 130, 132, 133, 135, 149, 151-155. Ιωακειμίδου 2003, αρ. 323 με εικ. 1002.

22. Lagogianni-Georgakarakos 1998, αρ. 121, 141, 142.

23. Το 42 π.Χ., μετά τη μάχη των Φιλίππων, ιδρύθηκε στους Φιλίππους μια ρωμαϊκή αποικία, η οποία αναδιοργανώθηκε από τον Αύγουστο. Τα όρια του *territorium* της αποικίας αυτής, που είχε αρκετά μεγάλη έκταση, δεν είναι σαφή. Ο καθορισμός τους αποτέλεσε αντικείμενο μακράς συζήτησης, η οποία ξεκίνησε τον 19ο αι. και συνεχίζεται μέχρι και τις ημέρες μας. Βλ. τελευταία Rizakis 2006, 123-130 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

24. Οι ανασκαφές στο χώρο της Πεντάπολης έχουν φέρει στο φως τις εξής θέσεις: 1. Θέση «Δεξαμενή» ή «Άγιος Βλάσσης», σε μικρή απόσταση βορείως του σημερινού χωριού (οικισμός της μέσης νεολιθικής εποχής [Σταγροί I-II]), ένας δεύτερος της εποχής του

των ρωμαϊκών χρόνων, στον οποίο κατοικούσε η εικονιζόμενη οικογένεια, δεν είναι ακόμη γνωστό.

Το ερώτημα, κατά πόσον ο οικισμός αυτός ανήκε στην αγροτική περιοχή ανατολικά των Σερρών ή στο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων, ανακύπτει λόγω της εύρεσης μιας ενεπίγραφης στήλης των χρόνων του Νέρβα στο Νέο Σούλι Σερρών (εικ. 1)²⁵. Η στήλη, που βρέθηκε εντοιχισμένη στο σχολείο του χωριού, φέρει λατινική οροθετική επιγραφή, από την οποία προκύπτει ότι η στήλη αυτή λειτουργούσε ως όρος μεταξύ του *territorium* των Φιλίππων και ενός ιδιωτικού κτήματος κάποιου Αρτεμιδώρου. Παίζει, ως εκ τούτου, σημαντικό ρόλο στον καθορισμό του δυτικού ορίου του *territorium* των Φιλίππων. Αν η αρχική θέση της οροθετικής αυτής στήλης ήταν πράγματι η περιοχή του σημερινού Νέου Σουλίου, αυτό θα σήμαινε ότι ο οικισμός που υπήρχε στη θέση της σημερινής Πεντάπολης, η οποία βρίσκεται πιο μακριά από τις Σέρρες σε σχέση με το Νέο Σούλι (εικ. 1), θα αποτελούσε μέρος αυτής της ρωμαϊκής αποικίας²⁶. Για την πόλη δε των Σερρών θα σήμαινε ότι η έκταση της «χώρας» της θα είχε δεχθεί δραστική μείωση στα χρόνια του Νέρβα, άγνωστο μάλιστα για πόσο χρονικό διάστημα, με σημαντικά αρνητι-

κές συνέπειες για την οικονομία της πόλης. Επιπλέον, θα σήμαινε και απώλεια της αυτονομίας της Γάζωρου²⁷, η οποία βρίσκεται 30 χλμ. νοτιοανατολικά των Σερρών (εικ. 1). Επειδή, όμως, οι Σέρρες φαίνεται ότι στα αυτοκρατορικά χρόνια ήταν μια οικονομικά ακμάζουσα πόλη και η Γάζωρος, σύμφωνα με επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων (158 μ.Χ.), πόλη αυτόνομη²⁸, διατυπώθηκε η άποψη ότι η στήλη μεταφέρθηκε στο Νέο Σούλι από κάποιον αλλού. Η F. Papazoglou, έτσι, μετέθεσε το δυτικό όριο του *territorium* των Φιλίππων πολλά χιλιόμετρα ανατολικότερα από ό,τι προηγούμενοι μελετητές²⁹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η περιοχή της σημερινής Πεντάπολης δεν θα ανήκε στο *territorium* των Φιλίππων³⁰. Την ικανοποιητικότερη λύση στο πρόβλημα, όμως, δίνει κατά τη γνώμη μου ο Α. Δ. Ριζάκης³¹, ο οποίος υποστηρίζει ότι η εν λόγω οροθετική στήλη δεν μεταφέρθηκε στο Νέο Σούλι από κάποιο άλλο μέρος και ότι χώριζε το κτήμα του Αρτεμιδώρου από ένα τμήμα μόνο των ιδιοκτησιών της αποικίας, το οποίο βρισκόταν εκτός του *territorium* των Φιλίππων, μέσα στα όρια της χώρας μιας τοπικής πενταμελούς συμπολιτείας, της λεγόμενης Πεντάπολης, με μέλη τη Σίρρι, την Αδριανούπολη, τη Βέργη, τη Γάζωρο και τη Σκίμβερτο³². Ο οικισμός,

Χαλκού και πλήθος ευρημάτων των ιστορικών χρόνων): Δ. Γραμμένος – Μ. Φωτιάδης, *Ανθρωπολογικά* 1, 1980, 18. Δ. Γραμμένος, *AE* 1981, 91-153. Μ. Fotiadis, *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.*, (διδ. διατριβή) Indiana University 1985, 387-391. 2. Θέση «Αλώνια» ή «Περιστεργιάς», ενάμιση χιλιόμετρο νοτιοδυτικά της Πεντάπολης (τάφοι αυτοκρατορικών χρόνων): *AD* 23 (1968) Χρονικά 360. Σαμσάρης 1976, 180. *AD* 52 (1997) Β3 Χρονικά, 845 [Μ. Βάλλα]. 3. Θέση «Χάνια», σε αρκετή απόσταση βορειοδυτικά της Πεντάπολης (υπολείμματα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου): *AD* (1968) Β2 Χρονικά, 360 [Χ. Κουκούλη]. 4. Θέση «Δύο Μύλοι», σε μικρή απόσταση ανατολικά της Πεντάπολης (ανάγλυφο αρ. ευρ. 293).

25. *Ex auctoritate/ Imp(eratore) Nervae Traia/ ni Caesaris Aug(usti)/ Ger(manici) fines dere/cti inter rem[pu]blicam col(onia) Phi(lip)piensem et/ Claudia/num Ar/temidorum/* SPC: P. Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine Première», *BCH* 21 (1897) 541-543. *CIL* III 14206⁴. P. Pilhofer, *Philippi II: Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen 2000, αρ. 559. Rizakis 2006, 124 σημ. 8.
26. Έτσι σύμφωνα με τους Perdrizet, *ό.π.* (σημ. 25) 536-543 και P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fin de l'époque romaine*, Παρίσι 1937, 274-285. Βλ. Rizakis 2006, 125 Χάρτης 1.
27. Πρβλ. F. Papazoglou, «La territoire de la colonie de Philippes», *BCH* 106 (1982) 100-102. Papazoglou 1988, 410. Σαμσάρης 1999, 139. 140.
28. Papazoglou 1988, 383. 410. Samsaris 1989, 275-277 αρ. 111, 363. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Σίρις – Σίρρα – Σέρρα», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 3 (2002) 36 σημ. 63.
29. Papazoglou 1982, *ό.π.* (σημ. 27) 100-102. Papazoglou 1988, 410-413 (βλ. Rizakis 2006, 125 χάρτης 1). Την άποψη της Papazoglou συμεριζείται και η Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.* (σημ. 28) 36. Αντίθετα: Σαμσάρης 1999, 139-140, ο οποίος αρνείται την πιθανότητα μεταφοράς της στήλης και θεωρεί ότι η «χώρα» των Σερρών πράγματι μειώθηκε, όμως μόνον προσωρινά.
30. Η χρήση της ελληνικής γραφής και της *μακεδονικής χρονολόγησης* δεν θα απέκλειαν, βέβαια, την υπόθεση ότι ο οικισμός στην περιοχή της σημερινής Πεντάπολης ανήκε στο *territorium* της αποικίας των Φιλίππων, καθώς έχουν βρεθεί ελληνικές επιγραφές με *μακεδονική χρονολόγηση* μέσα στα όρια της αποικίας αυτής: Pilhofer, *ό.π.* (σημ. 25) 393-394 αρ. 390/G571, 527-528 αρ. 539/G530, 547-548 αρ. 552/G519.
31. Rizakis 2006, 123-129. Η Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.* (σημ. 28) 36 σημ. 62, είχε βέβαια σκεφτεί ήδη το 2002 ως πιθανή λύση του προβλήματος την ύπαρξη ιδιοκτησιών της αποικίας των Φιλίππων εκτός των διοικητικών ορίων της.
32. Η ένωση αυτή φαίνεται πώς δεν είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά και πολιτικό. Βλ. F. Papazoglou, «Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes», *BCH* 87 (1963) 532-535. Samsaris 1989, 365. Σαμσάρης 1999, 108, 113-115. Κέντρο της συμπο-

στον οποίο κατοικούσε η οικογένεια του αναγλύφου αρ. ευρ. 293 του Μουσείου των Σερρών προέρχεται, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, από την αγροτική περιοχή της ένωσης αυτής. Θεωρώ, μάλιστα, πολύ πιθανό ότι ανήκε στη «χώρα» της Σίρριος, της ισχυρότερης από τις πέντε πόλεις της ένωσης³³.

Για να αποκτήσουμε μια σαφέστερη εικόνα για την περιοχή προέλευσης του μνημείου, αξίζει να αναφέρουμε ότι οι Σέρρες (Σίρις – Σίρρα – Σέρραι)³⁴, πόλη κτισμένη στην εύφορη κοιλάδα του Στρυμόνα, ήταν στα αυτοκρατορικά χρόνια μια σημαντική πόλη με ελληνικούς θεσμούς, μια από τις σημαντικότερες της ανατολικής Μακεδονίας, μέλος του Κοινού των Μακεδόνων, καθώς επίσης και του τοπικού κοινού με το όνομα Πεντάπολις, που προαναφέρθηκε. Κατά πάσα πιθανότητα ήταν, μάλιστα, το διοικητικό κέντρο αυτής της ένωσης. Είχε μεικτό πληθυσμό³⁵, αποτελούμενο κυρίως από Έλληνες και Θράκες, ενώ ούτε η ρωμαϊκή δημογραφική παρουσία πρέπει να αποκλειστεί³⁶. Η Σίρις / Σίρρα κατείχε σημαντική γεωγραφική θέση, καθώς ήταν κτισμένη επάνω σε διακλάδωση της Εγνατίας οδού³⁷, ενός δρόμου που οδηγούσε από τους Φιλίππους στην Ηράκλεια Σιντική³⁸, από όπου ξεκινούσε μια άλλη οδική αρτηρία, που έφθανε μέχρι τη Σαρδική (σημ. Σόφια) και από αυτή στο Δούναβη. Ερχόταν, έτσι, σε επαφή με το μέσο και

βορειότερο τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα καθώς και βορειότερα τμήματα των Βαλκανίων. Από τη Σίρι/Σίρρα των ρωμαϊκών χρόνων δεν σώζονται, ωστόσο, μνημειακά αρχιτεκτονικά λείψανα³⁹. Εκτός από τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης και τα κτερίσματα τάφων, σώζονται και κάποια λίθινα μνημεία μεγαλύτερου μεγέθους, έργα κυρίως ιδιωτικού χαρακτήρα. Πρόκειται για αναθηματικά και ταφικά μνημεία, ενεπίγραφα ή μη, που φυλάσσονται στο μουσείο της πόλης⁴⁰.

Το κυκλικό ανάγλυφο αρ. ευρ. 293 του Μουσείου των Σερρών είναι λοιπόν έργο ενός εργαστηρίου δευτέρας κατηγορίας της περιοχής, ταφικό μνημείο μιας όχι ιδιαίτερα ευκατάστατης οικογένειας, που ζούσε πιθανότατα στην αγροτική περιοχή της Σίρρας. Το σήμα αυτό ανεγέρθηκε την 8η του μηνός Πανήμου του έτους 224 ή 226 μ.Χ. Τα ονόματα των μελών της οικογένειας, που σίγουρα ήταν γραμμένα σε κάποιο σημείο του μνημείου, παρέμειναν για πάντα άγνωστα, η φυσιογνωμία τους, όμως, κατάφερε να γίνει εν μέρει γνωστή. Πρόκειται για ένα έργο με χαμηλές καλλιτεχνικές αξιώσεις, που έδινε όμως τη δυνατότητα στους φίλους, τους συγγενείς και τους συμπολίτες της οικογένειας να αναγνωρίσουν τη θέση του τάφου/των τάφων, όπου για χρόνια θα τελούνταν οι απαραίτητες μεταθανάτιες τελετές.

λιτείας φαίνεται πως ήταν η Σίρις, καθώς αυτή ήταν η σημαντικότερη από τα πέντε μέλη της ένωσης: Papazoglou 1988, 533. Sam-saris 1989, 365. Σαμσάρης 1999, 108, 113-116, ο οποίος παλιότερα (Σαμσάρης 1976, 131) είχε προτείνει την άποψη ότι κέντρο της ένωσης ήταν η Γάζωρος.

33. Για τη «χώρα» των Σερρών, βλ. Σαμσάρης 1999, 137-141. Για την αγροτική κοινωνία και την αγροτική οικονομία των Σερρών, βλ. ο ίδιος 207-208 και 214-219 αντίστοιχα.
34. Για την αρχαία πόλη των Σερρών, βλ. Σαμσάρης 1976, 126-128. Papazoglou 1988, 379-381, κυρίως Σαμσάρης 1999, 9-303 και πρόσφατα Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.* (σημ. 28) 15-47 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).
35. Για την εθνο-δημογραφική δομή του πληθυσμού των Σερρών, βλ. Σαμσάρης 1999, 176-186.
36. Η Α. Λουκοπούλου (L. D. Loukoroulou), «Sur la structure ethnique et sociale de Serres à l'époque impériale», στον τόμο: *Ποικίλα. Μελετήματα 10*, Αθήνα 1990, 183-187, αμφισβήτησε τη ρωμαϊκή παρουσία στην πόλη και θεώρησε ότι οι λίγες λατινικές επιγραφές του Νομού Σερρών προέρχονται από περιοχές που ανήκαν στη γειτονική αποικία των Φιλίππων ή αναφέρονται σ' αυτή. Αντίθετα: Σαμσάρης 1999, 179-184. Βλ. και Ριζάκης 2006, 127. Για τις λατινικές επιγραφές του Νομού Σερρών, βλ. Γ. Β. Καφαντζίς, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της. Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα I: Μύθοι, επιγραφές, νομίσματα*, Αθήνα 1967, 113-115 αρ. 46-49.
37. Για το δρόμο αυτό, βλ. Σαμσάρης 1976, 50-52. Papazoglou 1988, 380. Σαμσάρης 1999, 110. 142-150.
38. Για τις προσπάθειες εντοπισμού της Ηράκλειας Σιντικής, βλ. Σαμσάρης 1976, 120-123. Papazoglou 1988, 368-371 και πρόσφατα G. Mitrev, «Civitas Heracleotarum. Herakleia Sintica or the Ancient City at the Village of Rupite (Bulgaria)», *ZPE* 145 (2003) 263-272.
39. Για την πολεοδομία της ρωμαϊκής πόλεως των Σερρών και τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, βλ. Σαμσάρης 1999, 128-136.
40. Για τις επιγραφές που προέρχονται από την περιοχή των Σερρών, βλ. Καφαντζίς, *ό.π.* (σημ. 36) 69-115.

Ein severisches Grabmedaillon aus Pentapolis/Serres

Chrissula Ioakimidou

Im Sommer 2003 kam in Pentapolis/Serres ein Grabmedaillon ans Licht, das nach der Inschrift, welche das Bildfeld umrahmt, in die Zeit des Alexander Severus' datiert wird.

Dargestellt ist eine Familie, die Eltern mit ihrem kleinen Sohn in der Mitte, alle mit Chiton und Mantel bekleidet. Ihre Namen bleiben unbekannt. Wie hier vermutet wird, hatte man wahrscheinlich vor, die Namen der Dargestellten im Segment unter dem Bildfeld einzugravieren. Vielleicht wegen einer Planänderung wurden jedoch die Namen nicht auf diesem Teil des Monumentes ausgeführt. Es handelt sich um eine einfache handwerkliche Arbeit, Produkt einer lokalen Werkstatt, das von einer nicht allzu reichen Familie bestellt worden war. Erhalten ist die Inschrift, die das Aufstellungsdatum des Grabmonumentes nennt. Es wurden beide chronologische Ären benutzt, die im römischen Makedonien geläufig waren: das offizielle Chronologiesystem des Imperiums, die sog. *aktische Ära* (gültig seit der Seeschlacht bei Actium, September 31 v. Chr.) und die *makedonische Ära* (gültig seit der Entstehung der Provinz *Macedonia*, i.J. 148/147 v. Chr.). In beiden Fällen ist aber bei der Inschrift die Einheit der Jahresanzahl zerstört. In diesem Artikel wurde die Inschrift an beiden Stellen ergänzt und demnach ist es gelungen, das Aufstellungsdatum des Monumentes zu rekonstruieren: es wurde am 8. Tag des makedonischen Monats *Panemos* des Jahres 224 oder 226 n. Chr. aufgestellt.

Weiterhin wird versucht, das hier behandelte Relief in die Kunstproduktion seiner Zeit einzuordnen. Dabei wird es sowohl mit stadtrömischen rundplastischen Porträts als auch mit anderen Reliefs aus der Provinz *Macedonia* verglichen. Es ergibt sich, dass es ohne die Hilfe der Inschrift, also nur aufgrund typologischer und stilistischer Merkmale, schwierig wäre, das Grabmonument in die Jahre des Alexander Severus zu datieren. Ähnliche Datierungsprobleme gibt es bei sämtlichen Reliefs aus Odomantike und dem gesamten Provinz *Macedonia*, deren Merkmale hier kurz dargestellt werden.

Zuletzt werden zwei Fragen von historischem Interesse erörtert: erstens die Lage der Siedlung, in der die dargestellte Familie wohnte, und zweitens, ob diese Siedlung zum *territorium* von Philippi, zum Agrarbereich von Siris/Sirra/Serrai (antike Namen des heutigen Serres) oder zu einer anderen der fünf Städte des antiken Pentapolis-Bundes, gehörte. Aus Mangel an systematischen Ausgrabungen im Bereich des heutigen Pentapolis kann man keine genaue Antwort auf die erste Frage geben. Sicher ist nur, dass diese Gegend seit dem Neolithikum durchgehend besiedelt war. Was die zweite Frage betrifft, liegt es näher, dass der Wohnort der dargestellten Familie zum Agrarbereich von Siris/Sirra/Serrai gehörte.

Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των διάχρυσων υάλινων αγγείων στην παλαιοχριστιανική εποχή

Ελισάβετ Πανέλη

Μία ξεχωριστή κατηγορία μνημείων με πολλές εικονογραφικές ιδιαιτερότητες αποτελούν τα υάλινα διάχρυσα αγγεία τόσο λόγω του πλήθους των σωζόμενων παραδειγμάτων όσο και λόγω της ιδιαίτερης θεματογραφίας που αναπτύσσεται σε αυτά, η οποία στη διάρκεια του 4ου αιώνα αρχίζει να σταθεροποιείται με διάφορους εικονογραφικούς συνδυασμούς.

Η τεχνική της κατασκευής υάλινων αγγείων, με βάση την οποία ένα λεπτό στρώμα χρυσού φύλλου τοποθετείται ανάμεσα σε δύο στρώσεις από γυαλί, ήταν ήδη αρκετά διαδεδομένη στην ελληνιστική εποχή (3ος αι. π.Χ.)¹. Ωστόσο, η τεχνική αυτή φαίνεται να εγκαταλείπεται προσωρινά στους επόμενους αιώνες, για να γνωρίσει ιδιαίτερη άνθιση στον 3ο και 4ο αι. μ.Χ.², ενώ ορισμένα όψιμα παραδείγματα χρονολογούνται ακόμη και στην εποχή του Ιουστινιανού³.

Το μεγαλύτερο μέρος των παραδειγμάτων που σώζονται προέρχεται από δύο μεγάλα εργαστήρια, από τα οποία το ένα βρισκόταν πιθανότατα στη Ρώμη και το δεύτερο στην περιοχή του Ρήνου⁴. Τα υάλινα αγγεία που κατασκευάστηκαν στο ρωμαϊκό εργαστήριο είναι και πιο ανθεκτικά, καθώς πάνω στο φύλλο χρυσού τοποθετείται μια επιπλέον στρώση γυαλιού, η οποία προστατεύει κατ' αυτόν τον τρόπο τις κατασκευασμένες από χρυσό παραστάσεις από οποιεσδήποτε εξωτερικές φθορές⁵.

Ως προς τη λειτουργικότητα και τη χρήση των υάλινων αγγείων με διάχρωση διακόσμηση επικρατέστερη είναι η άποψη ότι αρχικά ήταν απλώς αντικείμενα πολυτελείας κατάλληλα για επίσημα γεύματα ή για επίδειξη σε επίσημες εκδηλώσεις⁶. Πολλά από αυτά ήταν πιθανότατα δωρεές με αφορμή κάποια χριστιανική γιορτή⁷ ή τον εορτασμό του

1. I. Schüler, «A Note on Jewish Gold Glasses», *JGS* 8 (1966) 48. Γενικά για τις τεχνικές κατασκευής υάλινων αγγείων στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους με παραδείγματα και απεικονίσεις των διαφόρων σταδίων κατασκευής των αγγείων, βλ. A. B. Follmann-Schulz, *Die römischen Gläser im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Κολωνία 1992, 3-7.
2. Σχετικά με την τεχνική αυτή, βλ. *Glass of the Caesars* 1987, 263-266.
3. Vopel 1899, 17 κ.ε. Roppo 1969, 3. H. S. H. Auth, «A Fragmentary Christian Gold-Glass at the Newark Museum», *JGS* 21 (1979) 37 σημ. 19, αναφέρει ένα από τα αγγεία της εποχής του Ιουστινιανού που θεωρείται ως απολεσθέν.
4. O Schüler, *ό.π.* (σημ. 1) 56 παρατηρεί ότι στην Κολωνία και στην ευρύτερη περιοχή του Ρήνου υπήρχε η συνήθεια να τοποθετούνται αυτά τα πολυτελή αγγεία κοντά στις σαρκοφάγους ή λίγο έξω από τους τάφους, στους τοίχους των *loculi*, πιθανότατα ως διακριτικά στοιχεία των συγκεκριμένων νεκρών και της ταφής τους. Σχετικά με τις συνήθειες ταφής και τα κοιμητήρια στην περιοχή αυτή, βλ. E. aus 'm Weerth, «Römische Gefässe aus der Sammlung Carl Dish», *BJb* 3 (1864) 119. H. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen*, Κολωνία 1962, 14 πίν. 48.
5. Κατά συνέπεια τα παραδείγματα υάλινων διάχρυσων αγγείων που σώζονται στη Ρώμη είναι πολυπληθέστερα και σώζονται σε καλύτερη κατάσταση, βλ. *Glass of the Caesars* 1987, 263.
6. *Glass of the Caesars* 1987, 266.
7. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο συνεορτασμός των Πρωτοκορυφαίων Πέτρου και Παύλου στις 29 Ιουνίου, οι οποίοι εικονίζονται σε πλήθος υάλινων αγγείων μαζί. Η ομοιομορφία ως προς την εικονογραφική τους απόδοση είναι τέτοια, ώστε, όπως παρατηρεί και ο Engemann 1968/69, 23 σημ. 100 να παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με την εικονογραφία ζευγαριών συζύγων. Προκειμένου για το συγκεκριμένο ζεύγος Αποστόλων, Πέτρου και Παύλου, εκτός από την κοινή ημερομηνία εορτασμού τους, καθοριστικό ρόλο πρέπει να έπαιξε και ο ρόλος τους στη διάδοση του Χριστιανισμού, καθώς θεωρούνται ο Πέτρος ως Ιδρυτής της Εκκλησίας της Ρώμης και ο Παύλος ως Απόστολος των Εθνών αντίστοιχα. Σχετικά με την εικονογραφία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, βλ. *LCI VIII*, Petrus, στ. 158-154 (W. Braunfels) και *LCI VIII*, Paulus, στ. 128-147 (M. Lechner). Σε πολλές περιπτώσεις οι παραστάσεις των Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων εμπλουτίζονται με την απεικόνιση και άλλων Αγίων, όπως για παράδειγμα η Αγία Αγνή, η οποία εορτάζει σε διαφορετική ημερομηνία από τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, βλ. *LCI V*, Agnes, στ. 58-63 (K. Zimmermanns). Για την εικονογραφία της Αγίας Αγνής, βλ. για παράδειγμα Morey – Ferrari 1959, αρ. 75. 83. Auth, *ό.π.* (σημ. 3) 36-37. Engemann 1968/69, 22 σημ. 94-95, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Νέου Έτους⁸ ή ακόμη και γαμήλια δώρα⁹. Στη συνέχεια, ωστόσο, οι βάσεις των υάλινων αγγείων αφαιρούνταν από το υπόλοιπο σώμα του αγγείου και αποκτούσαν μια δεύτερη χρήση¹⁰. Σε πολλές περιπτώσεις μικρότερα ή μεγαλύτερα θραύσματα, προερχόμενα από αυτά τα αγγεία, τοποθετήθηκαν σε μικρά τεχνητά σπηλαιώδη κοιλώματα τοίχων παλαιοχριστιανικών κοιμητηρίων της Ρώμης (σε μικρές κόγχες)¹¹, έτσι ώστε να είναι δυνατή με βάση αυτά τα θραύσματα και η ταύτιση των ατομικών και οικογενειακών τάφων. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, μερικά από αυτά να χρησιμοποιούνταν στα νεκρόδειπνα¹², δηλαδή στο τελευταίο γεύμα των συγγενικών προσώπων προς τιμή του νεκρού λίγο πριν τελεστεί η ταφή και κλείσει ο τάφος. Το ενδεχόμενο τέλος να χρησιμοποιήθηκαν ως λειτουργικά σκεύη για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας είναι απίθανο, όπως υποστήριξε ο J. Engemann¹³. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι η συνήθεια αυτή των πρώτων Χριστιανών (του 3ου και 4ου αι.) κατακρίθηκε από ορισμένους Πατέρες

της Εκκλησίας, όπως ο Τερτουλιανός¹⁴ από τη Βόρεια Αφρική, ο οποίος συγκεκριμένα καταδίκασε τη συνήθεια των Χριστιανών να πίνουν από πολυτελή υάλινα διάχρυσα αγγεία με την παράσταση του Καλού Ποιμένου¹⁵.

Ως προς τα εικονογραφικά θέματα που συνηθίζονταν στις βάσεις των υάλινων αυτών αγγείων, τις οποίες χάριν συντομίας θα αναφέρουμε στη συνέχεια με τον όρο που έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία, δηλαδή ως «μετάλλια»¹⁶, παρατηρούμε τα εξής: ενώ στον 3ο αιώνα προτιμούνταν κυρίως οικογενειακά ή σπανιότερα ατομικά πορτρέτα, κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα αποδίδονται όλο και πιο συχνά οι εμπνευσμένες από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη παραστάσεις που συνηθίζονται και σε άλλα είδη τέχνης στην παλαιοχριστιανική εποχή. Ιδιαίτερη προτίμηση υπάρχει, επίσης, και για τις παραστάσεις του Καλού Ποιμένου καθώς και για παραστάσεις μεμονωμένων δεόμενων γυναικείων μορφών¹⁷. Ωστόσο, η γενική οργάνωση των παραστάσεων, η εικονογραφική σύνθεση στα με-

8. *Glass of the Caesars* 1987, 267. Όπως παρατηρεί ο R. Noll, «An Instance of Motif Identity in Two Gold Glasses», *JGS* 15 (1973) 34 εικ. 1-3, εκτός του ότι σε υάλινα αγγεία μπορεί περιστασιακά να εικονίζονται και σκηνές του καθημερινού βίου, όπως αρματοδρομίες ή ιππείες με τα άλογά τους, οι παραστάσεις αυτές έχουν και συμβολικό περιεχόμενο, καθώς σχετίζονται με τους εορτασμούς για το Νέο Έτος και η έννοια της *Ευτυχίας* ήταν για τους Ρωμαίους συνηθισμένη με την έννοια της *Νίκης*, βλ. A. Alföldi – E. Alföldi, *Die Kontorniat-Medaillons. Antike Münzen und geschnittene Steine* 6.2, Βερολίνο 1990, 12-24 εικ. 48.
9. Οι επιγραφές PIE ZESSES ή DULCIS ANIMA VIVAS, που επαναλαμβάνονται με σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο σε μεγάλο αριθμό αγγείων, όχι πάντα με παραστάσεις συζύγων, και αποτελούν (ειδικά η πρώτη) έναν ιδιότυπο συγκερασμό ελληνικής γλώσσας με λατινικούς χαρακτήρες. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για γαμήλια δώρα, βλ. Vopel 1899, 46-47. Ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε οι περισσότεροι μελετητές αναγνωρίζουν στα κάπως πρωιμότερα αγγεία από τον 3ο αι. π.Χ. ως το 2ο αι. μ.Χ. την αλεξανδρινή διάλεκτο που ομιλούνταν στην ελληνιστική εποχή και αργότερα στην Αίγυπτο και αλλού, βλ. σχετικά Auth, *ό.π.* (σημ. 3) 38. *Glass of the Caesars* 1987, 262. Ωστόσο, αυτό δεν αποδεικνύει απαραίτητα ότι ο τόπος κατασκευής των διάχρυσων αγγείων του 4ου αι. μ. Χ. ήταν η Αίγυπτος. Πιθανότατα πρόκειται για μια ιδιόμορφη εξέλιξη με τη χρησιμοποίηση λατινικών γραμμάτων για την απόδοση της ελληνικής γλώσσας στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε η λατινική γραφή. Υπάρχουν, βέβαια, και σπάνιες περιπτώσεις στις οποίες η επιγραφή ΠΙΕ ΖΗΣΕΚ ή ΖΗΧΑΙΚ είναι γραμμένη στην ελληνική γλώσσα, βλ. *DACL* 5.2, *Fonds de coupes*, στ. 1824. 1845 αρ. 334. 1850 αρ. 401 (H. Leclercq).
10. Όπως παρατηρεί ο Engemann 1968/69, 7-9 το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις κοντά στις βάσεις των αγγείων σώζεται και η καμπί που αρχίζει να σχηματίζει το σώμα των αγγείων μαρτυρεί ότι οι κυκλικές αυτές επιφάνειες αποτελούν τμήματα ολόκληρων αγγείων, βλ. και R. Pillinger, *Studien zu römischen Zwischengoldgläsern 1: Geschichte der Technik und das Problem der Authentizität*, Βιέννη 1984, πίν. 4 εικ. 9-10. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τα αντίγραφα ή απομμήσεις των γνήσιων αγγείων, βλ. ενδεικτικά Pillinger, *ό.π.*, πίν. 14 εικ. 31-32. Η αποκόλληση της βάσης από το υπόλοιπο σώμα του αγγείου πρέπει να γινόταν σκόπιμα, καθώς τα αγγεία απέκτησαν συμβολικό περιεχόμενο κυρίως κατά τη δεύτερη χρήση τους.
11. Auth, *ό.π.* (σημ. 3) 37.
12. *Glass of the Caesars* 1987, 266.
13. Engemann 1972, 161-164.
14. A. Roberts – J. Donaldson (επιμ.), *Tertullian, De Pudicitia*, κεφ. 10: «The Anti-Nicene Fathers IV», Εδιμβούργο 1899, 85.
15. Όπως παρατηρούν οι E. H. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, Νέα Υόρκη 1970, 136-137 και W. Lowrie, *Art in Early Christian Church*, Νέα Υόρκη 1947, 30, ο Τερτουλιανός κατακρίνει γενικότερα αυτήν τη συνήθεια των Χριστιανών να πίνουν από αγγεία με θρησκευτικές παραστάσεις ανεξάρτητα από τη χρήση των αγγείων, ακόμη δηλ. κι όταν χρησιμοποιούνται στα νεκρόδειπνα, μια χρήση που σχετίζεται με τη θρησκεία και με την απόδοση τιμών στους νεκρούς, πολύ περισσότερο βέβαια όταν χρησιμοποιούνται στα συμπόσια.
16. Σχετικά με τον όρο «μετάλλιο», βλ. για παράδειγμα Morey – Ferrari 1959, αρ. 251-253 (medaillon). Roppo 1969, αρ. 88 (medaglione).
17. Οι δεόμενες γυναικείες μορφές ταυτίζονται συχνά βάσει επιγραφών με συγκεκριμένες Αγίες, όπως για παράδειγμα η Αγία Αγνή (AGNES), βλ. *ό.π.* (σημ. 7), της οποίας το όνομα σε ορισμένα αγγεία σώζεται παραφρασμένο ως ANNES, ACNE, AGNE αλλά και

Εικ. 1. Οξφόρδη, Pusey House: υάλινο αγγείο με παράσταση ζεύγους στο κέντρο και σκηνές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη περιμετρικά (προέλευση εικόνας: Morey – Ferrari 1959, αρ. 366).

Εικ. 2. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art: υάλινο αγγείο με αντρική μορφή στο κέντρο και σκηνές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη περιμετρικά (προέλευση εικόνας: Morey – Ferrari 1959, αρ. 448).

τάλλια των αγγείων αυτών διαμορφώνεται με το δικό της χαρακτηριστικό τρόπο. Παράλληλα, ομοιομορφία παρουσιάζει και η εικονογραφία συγκεκριμένων παλαιοχριστιανικών παραστάσεων στα υάλινα αγγεία αυτής της κατηγορίας.

Στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τα εικονογραφικά προγράμματα και γενικότερα οποιαδήποτε επαναλαμβανόμενη μορφή εικονογραφικών συνθέσεων παρατηρείται στα διάχρυσα υάλινα αγγεία. Στόχος της έρευνας αυτής είναι η αναζήτηση των εικονογραφικών προτύπων

μέσω της σύγκρισης και με άλλα είδη τέχνης της ίδιας εποχής, τα οποία πιθανότατα επέδρασαν στη σταθεροποίηση της εικονογραφίας των παραστάσεων στα υάλινα αγγεία που εξετάζονται εδώ.

Το κυκλικό σχήμα των μεταλλίων των υάλινων αγγείων ευνοεί την ανάπτυξη των παραστάσεων ακτινωτά, γύρω από ένα μικρότερο κυκλικό πλαίσιο που το ονομάζουμε *clipeus*¹⁸. Στο εσωτερικό *clipeus* μπορεί να εικονίζεται είτε ένα ζευγάρι συζύγων, όπως στο πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Οξφόρδη (εικ. 1)¹⁹, είτε μια μεμονωμένη αντρική αγέ-

ANNA ή ANNE, βλ. *DACL* 5.2, στ. 1839 αρ. 231-241 (H. Leclercq). Παρόμοια εικονογραφία έχουν και λιγότερο γνωστές Αγίες όπως συχνά εικονιζόμενη στα διάχρυσα υάλινα αγγεία του 4ου αι. *PEREGRINA*, βλ. Vorel 1899, 50. 56-57, η οποία, ωστόσο, δεν απεικονίζεται στα σωζόμενα παραδείγματα ανάμεσα στους Πρωτοκορυφαίους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Σε ορισμένες περιπτώσεις σώζεται κι η επιγραφή MARA πάνω από μία γυναικεία μορφή που εικονίζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως στα προηγούμενα παραδείγματα η Αγία Αγνή, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 33. Άλλοτε, ωστόσο, σώζονται και τα δύο ονόματα AGNES και MARIA βλ. *DACL* 5.2 στ. 1839 αρ. 240-241 (H. Leclercq), γεγονός που δηλώνει ότι ίσως υπήρξε σε νεότερη εποχή κάποια σύγχυση ανάμεσα στην Αγία Αγνή και στη λατρεία της Θεοτόκου. Σε ορισμένες περιπτώσεις η ίδια Αγία εικονίζεται στον γνωστό εικονογραφικό τύπο της Σωσάννας ανάμεσα σε δέντρα, είναι, ωστόσο, ανώνυμη, καθώς τα αγγεία δε φέρουν επιγραφή, *DACL* 5.2 στ. 1851-1852 αρ. 431-439 (H. Leclercq).

18. Ο όρος *clipeus* χρησιμοποιήθηκε αρχικά για συγκεκριμένου τύπου ανάγλυφες παραστάσεις, βλ. R. Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer römischen Bildnisform*, Βόννη 1969, 87, 93. Σχετικά με την προέλευση της *imago clipeata* ή *clipeus* με τη μορφή του Χριστού βλ. R. Warland, *Das Brustbild Christi. Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Bildgeschichte*, Freiburg 1986, 50-57. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιούμε τον όρο *clipeus* προκειμένου για τα υάλινα αγγεία, για να διακρίνουμε το εσωτερικό πλαίσιο από τη βάση, την οποία ονομάσαμε *μετάλλιο* των αγγείων.

19. Morey – Ferrari 1959, αρ. 366. Τη διάδοση αυτού του εικονογραφικού τύπου μαρτυρεί και το σωζόμενο αντίγραφο αυτού του αγγείου που προέρχεται από τη συλλογή *Rocchi* στη Ρώμη, βλ. Pillinger, *ό.π.* (σημ. 10) 19 κ.ε. πίν. 4 εικ. 9.

νεια μορφή, όπως σε ένα διάχρυσο αγγείο από τη Νέα Υόρκη (εικ. 2)²⁰, είτε σε σπάνιες περιπτώσεις η παράσταση του Καλού Ποιμένου²¹. Παρόμοια διάταξη παρουσιάζουν και ορισμένα αποσπασματικά σωζόμενα μετάλλια υάλινων αγγείων, όπως ένα αγγείο από το Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο, από το οποίο σώζονται μόνο οι περιμετρικά διατεταγμένες παλαιοχριστιανικές παραστάσεις κι όχι το κεντρικό *clipeus*²² ή ένα θραύσμα υάλινου αγγείου με μια αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή στο κέντρο του από το Παρίσι, Petit Palais-Collection Dutuit, γύρω από το οποίο αναπτύσσονται τα γνωστά εικονογραφικά θέματα των δύο συζύγων (με ένα στεφάνι που αιωρείται ανάμεσά τους) και των Πρωτόπλαστων στον Παράδεισο²³. Στην ίδια κατηγορία ως προς τη διάταξη των παραστάσεων εντάσσεται και ένα υάλινο αγγείο που βρέθηκε κοντά στη Δόκλεα στη Δαλματία, στο σημερινό Μαυροβούνιο, και σήμερα βρίσκεται κοντά στην Αγία Πετρούπολη²⁴, η κατασκευή και διακόσμηση του οποίου διαφέρουν σημαντικά από αυτή των υάλινων αγγείων με διάχρυση διακόσμηση. Στο κυκλικό εσωτερικό *clipeus* εικονίζεται η θυσία του Αβραάμ, ενώ ακτινωτά αναπτύσσονται διάφορες παραστάσεις εμπνευσμένες από την Παλαιά Διαθήκη.

Ως προς την επιλογή και την εικονογραφία των

παραστάσεων παρατηρούμε ότι επαναλαμβάνονται στα περισσότερα αγγεία οι ίδιες παραστάσεις γύρω από το κεντρικό *clipeus*: οι Πρωτόπλαστοι στον Παράδεισο, οι τρεις παίδες στην κάμινο, ο Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων, η θυσία του Αβραάμ, η θαυμαστή σωτηρία του Ιωνά ή του Τωβία, ο Μωυσής που ξεδιψά τους Εβραίους στην έρημο, αλλά και θέματα από την Καινή Διαθήκη, όπως η Ίαση του Παρλυτικού, το θαύμα στην Κανά, η Έγερση του Λαζάρου. Σε ορισμένες περιπτώσεις η εικονογραφία των επιμέρους παραστάσεων παρουσιάζει τέτοια ομοιότητα, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο, όπως το υάλινο αγγείο στην Οξφόρδη και το αντίστοιχο στη Νέα Υόρκη (εικ. 1-2)²⁵. Τα περισσότερα από τα θέματα της Παλαιάς Διαθήκης που επιλέχθηκαν για τη διακόσμηση των υάλινων αγγείων απεικονίζονται συχνά και σε άλλα είδη παλαιοχριστιανικής τέχνης και έχουν σαφές σωτηριολογικό περιεχόμενο, δηλαδή ερμηνεύονται κατά κύριο λόγο ως προτυπώσεις της σταυρικής θυσίας και της Ανάστασης του Χριστού²⁶, ενώ ορισμένες από τις παραστάσεις της Καινής Διαθήκης, όπως για παράδειγμα το θαύμα στην Κανά, πιθανότατα επιλέχθηκαν με γνώμονα την ιδιαίτερη χρήση των αγγείων ως γαμήλιων δώρων²⁷. Η εικονογραφική αυτή σύνθεση φαίνεται

20. Όπως παρατηρούν οι Morey – Ferrari 1959, αρ. 448 δεν απεικονίζεται η μορφή του αγένειου Χριστού, αλλά ενός νέου άντρα ανώτερης κοινωνικής τάξης, όπως φαίνεται από την ενδυμασία του. Στο Pesaro, Museo Oliveriano, υπάρχει ένα μεταγενέστερο παράδειγμα με τον αγένειο Χριστό στο κεντρικό *clipeus*, βλ. Rorpo 1969, αρ. 48, όπου παρατηρείται μια διαφορετική επιλογή και διάταξη των παραστάσεων γύρω από το κεντρικό *clipeus*.
21. Όπως για παράδειγμα σ' ένα αγγείο στη Ρώμη, στο Cimitero di Panfilo, βλ. Morey – Ferrari, 224, στο οποίο η παράσταση του Καλού Ποιμένου στο κεντρικό *clipeus* καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου, ενώ οι υπόλοιπες παραστάσεις τοποθετούνται ακτινωτά γύρω από αυτό και μοιάζουν να στριμώχνονται γύρω από το ανεπτυγμένο κέντρο.
22. Morey – Ferrari 1959, αρ. 347.
23. Morey – Ferrari 1959, αρ. 420. Η επιγραφή σώζεται αποσπασματικά, είναι, ωστόσο, πιθανό, με βάση τα σωζόμενα γράμματα ...PIE/...Ε στις δύο τελευταίες σειρές, να κατέληγε με τη συχνά επαναλαμβανόμενη ευχή στα υάλινα αγγεία *PIE ZESSES*, βλ. ό.π. (σημ. 9). Για νεότερη βιβλιογραφία σχετικά με την παράσταση των Πρωτοπλάστων βλ. Κ. Χαραλαμπίδου, «Η εικονογραφία του πειρασμού του Αδάμ και της Εύας στη δυτική παράδοση», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 14 (2004) 295-306.
24. Στο αγγείο δόθηκε στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία η επωνυμία *The Podgoritza-Cup* από το όνομα της πλησιέστερης σύγχρονης πόλης κοντά στην οποία βρέθηκε, βλ. P. Levi, «The Podgoritza Cup», *The Heythrop Journal* 4 (1963) 55-60.
25. Τα εν λόγω αγγεία παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους τόσο ως προς τον τρόπο με τον οποίο αποδίδονται συγκεκριμένες μορφές, όπως για παράδειγμα η μορφή του αγένειου Χριστού που κρατά τη θαυματουργή ράβδο κατά την τέλεση των Θαυμάτων, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 366. 448, όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο χωρίζονται οι παραστάσεις μεταξύ τους με τα μικρά ανθέμια ή καρδίσχημα φύλλα που τοποθετούνται ανάμεσά τους.
26. Για παράδειγμα η σωτηρία του Ιωνά (Ιωνάς 1-4), ένα από τα ιδιαίτερα αγαπητά και διαδεδομένα θέματα στην πρώιμη παλαιοχριστιανική τέχνη που ερμηνεύεται κυρίως ως προτύπωση της Ανάστασης του Ιησού, βλ. E. Dassmann, *Sündenvergebung durch Taufe, Busse und Martyrerfürbitte in den Zeugnissen frühchristlicher Frömmigkeit. Münsterische Beiträge zur Theologie* 36, Münster 1973, 222-232, 385-397. Koch 2001, 154-156.
27. Ο εν Κανά γάμος (Κατά Ιωάννην Β', 1-12) αποτελεί ακόμη και σήμερα μια από τις περικοπές που αναγιγνώσκονται κατά την τέλεση του μυστηρίου ενός ορθόδοξου γάμου. Σχετικά με την ακολουθία του γάμου και την εξέλιξη του μυστηρίου από τον 7ο αιώνα κι εξής, βλ. K. Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum. Theophaneia II*, Βόννη 1940, 110-111. Ch. Walter, «Marriage Crowns in Byzantine Iconography», *Zograf* 10 (1979) 90-91.

να είχε ιδιαίτερη διάδοση και διατηρείται ακόμη και σε περιπτώσεις στις οποίες στο κεντρικό *clipeus* αποδίδεται μια μεμονωμένη αντρική μορφή, όπως στο αγγείο στη Νέα Υόρκη (εικ. 2). Για την πλειονότητα των παραστάσεων από την Παλαιά Διαθήκη που απεικονίζονται στα υάλινα αγγεία έχει κατά καιρούς διατυπωθεί η άποψη ότι η επιλογή δεν είναι τυχαία, καθώς βασίζεται σε παλιότερες εβραϊκές προσευχές, τις γνωστές ως *Commendatio animae*, στις οποίες γίνεται επίκληση στον Κύριο, που δεν δίστασε να παράσχει απλόχερα τη βοήθειά του στο παρελθόν εισακούοντας τη στιγμή του έσχατου κινδύνου τις προσευχές των Δικαίων²⁸. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ότι η επιλογή παλαιοχριστιανικών παραστάσεων βασίζεται απαραίτητα σε μια πιστή απόδοση των συγκεκριμένων προσευχών, αλλά πολύ περισσότερο σε μια εικονογραφική παράδοση, η οποία δημιουργείται και αναπτύσσεται ταυτόχρονα σε διάφορα είδη παλαιοχριστιανικής τέχνης και σταθεροποιείται σταδιακά στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει και στην εικονογραφία της παράστασης των Πρωτόπλαστων στον Παράδεισο (Γέν 3,1-7). Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η κόμμωση

της Εύας είναι ιδιαίτερα περίτεχνη και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τη γυναικεία μορφή στο κεντρικό *clipeus*, όπως για παράδειγμα στο υάλινο αγγείο στην Οξφόρδη (εικ. 1) αλλά και στο αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο στο Παρίσι, Petit Palais-Collection Dutuit, στο οποίο η παράσταση των Πρωτοπλάστων και το ζευγάρι των συζύγων τοποθετούνται σε γειτονικά τραπεζοειδή διάχωρα περιμετρικά του εσωτερικού *clipeus* που περικλείει την επιγραφή²⁹. Η ομοιότητα μεταξύ των δύο ζευγαριών συνηγορεί στην άποψη ότι τα αγγεία αυτά πρωτίστως προορίζονταν για ιδιωτική χρήση, καθώς το εικονιζόμενο στο κέντρο ζευγάρι, πιθανώς νέονυμφοι, φαίνεται να έχει παρόμοια εικονογραφικά πρότυπα με την παράσταση των Πρωτοπλάστων, ένα εικονογραφικό θέμα από την Παλαιά Διαθήκη που εικονίζεται στο ίδιο αγγείο.

Εξάλλου, τα σωζόμενα παραδείγματα παραστάσεων ζευγαριών στα μετάλλια υάλινων αγγείων είναι πάρα πολλά³⁰, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδονται ταυτόχρονα ανάμεσα στο ζευγάρι και μικρότερες μορφές που στεφανώνουν τα ανδρόγυνα, οι οποίες ταυτίζονται άλλοτε με την *Concordia*³¹, άλλοτε με τη μορφή του Χριστού³² ή της Νί-

28. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί τα γνωστά στη βιβλιογραφία ως παραδείγματα σωτηρίας (*paradigm-prayers*), προσευχές που δημιουργήθηκαν σταδιακά σε διάφορες εποχές, αποτέλεσαν τον πυρήνα για μια ενιαία προσευχή με την ονομασία *Commendatio animae*, η οποία περιλαμβάνει πολλά από τα παραδείγματα θαυμαστής σωτηρίας από βέβαιο θάνατο με την επέμβαση του Θεού την τελευταία στιγμή, βλ. σχετικά Α. Stuibler, *Refrigerium Interim. Der Zwischenzustand nach dem Zeugnis der Bildwerke*, Βόννη 1957, 168-172. Η. Kaiser-Minn, «Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophagplastik», στον τόμο: *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellungskatalog im Liebighaus Frankfurt*, Φρανκφούρτη 1983, 325-339. Ρ. Finney, «Abraham and Isaac Iconography on Late Antique Amulets and Seals», *JbAC* 38 (1995) 159-166. Ε. Paneli, *Die Ikonographie der Opferung Isaaks auf den frühchristlichen Sarkophagen*, Marburg 2001, 142-143.

29. Η ομοιότητα αυτή επισημάνθηκε ήδη κατά την περιγραφή των υάλινων αγγείων στον κατάλογο των Morey – Ferrari 1959, αρ. 366 και αρ. 420.

30. Engemann 1968/69, 23-25. *Glass of the Caesars* 1987, 280-286 (αρ. 155-161).

31. Για την εικονογραφία της *Concordia* ή *Ομόνοιας*, βλ. C. Reinsberg, «Concordia. Die Darstellung von Hochzeit und ehelicher Eintracht in der Spätantike», στον τόμο: *Spätantike und frühes Christentum: Ausstellungskatalog Liebighaus, Museum alter Plastik Frankfurt*, Φρανκφούρτη 1983, 312-317. LIMC 5.1 (1981), στ. 476-498 (Τ. Hölscher). Το εικονογραφικό μοτίβο της Ομόνοιας συνδέεται εξάλλου με τους όρκους της αιώνιας πίστης ή με την ανανέωση της υπόσχεσης για ειρηνική συνύπαρξη των συζύγων κατά την εικονογραφία της *dextrarum iunctio*, μια θεμελιώδης αρχή για την ισορροπία του σύμπαντος, βλ. L. Reekmans, «La “dextrarum iunctio” dans l’iconographie romaine et paléochrétienne», *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome* 51 (1958) 23-91. RAC III, στ. 881-888 (Β. Kötting). Koch 2001, 110-114. 116-117.

32. Ο Engemann 1968/69, 23 σημ. 102 πίν. 8α παραθέτει μια σειρά παραδειγμάτων υάλινων αγγείων, στα οποία σώζεται και η επιγραφή *CRISTUS*. Ο Baus, *ό.π.* (σημ. 27) 104 πίν. 5. 2, συγκρίνει, μάλιστα, ένα υάλινο διάχρυσο αγγείο από το Βρετανικό Μουσείο που φέρει την επιγραφή *CRISTUS* με μία σαρκοφάγο με την παράσταση της *dextrarum iunctio* στη Villa Albani στη Ρώμη, βλ. F. Deichmann – G. Bovini – H. Brandenburg, *Repertorium der christlich antiken Sarkophage I. Rom und Ostia*, Wiesbaden 1967, αρ. 922. C. Reinsberg, *Forschungen zur Villa Albani: Katalog der antiken Bildwerke V* (επιμ. Ρ. Bol – Α. Allroggen-Bedel), Βερολίνο 1998, αρ. 651. Το ίδιο θέμα πραγματεύεται και ο R. Warland, *Das Brustbild Christi. Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Bildgeschichte*, Freiburg 1986, 112, 222 με σχετική βιβλιογραφία, χωρίς, ωστόσο, να κάνει διάκριση ανάμεσα στις διάφορες μικρές μυθολογικές μορφές που εικονίζονται πίσω από το ζευγάρι αλλάζοντας τα στέφανα.

Εικ. 3. Άγνωστης προέλευσης από ιδιωτική συλλογή: υάλινο αγγείο με παράσταση ζεύγους που στεφανώνεται από φτερωτή μορφή Έρωτα (προέλευση εικόνας: Glass of the Caesars 1987, αρ. 156).

Εικ. 4. Άγνωστης προέλευσης, από ιδιωτική συλλογή: υάλινο αγγείο με παράσταση ζεύγους και μυθολογική μορφή Ηρακλή (προέλευση εικόνας: Glass of the Caesars 1987, αρ. 155).

κης³³ ή με τη φτερωτή μορφή του Έρωτα³⁴ (εικ. 3) ή και με άλλες μυθολογικές μορφές³⁵ (εικ. 4). Όπως, βέβαια, έχει παρατηρηθεί προς τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. οι μορφές πίσω από το εικονιζόμενο ζευγάρι νεονύμφων (*Victoria, Concordia* κ.ά.) ως αλληγορικές έννοιες αποκτούν μεταφορική σημα-

σία και σε πολλές περιπτώσεις συγχέονται μεταξύ τους³⁶.

Εκτός από τη χρήση τους ως δώρα με αφορμή κάποιον εορτασμό, τα πολυτελή αυτά αντικείμενα είχαν μια δεύτερη ταφική χρήση, καθώς σώθηκαν άλλοτε ολόκληρα και άλλοτε αποσπασματικά στα

33. Το μοτίβο της φτερωτής Νίκης, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, αναβιώνει την εποχή αυτή μεταξύ άλλων και στην εικονογραφία μαχών και θριάμβων, δηλ. θριαμβευτικών πομπών κατά την επιστροφή των νικητών αυτοκρατόρων στην αφετηρία τους, όπως παρατηρούν μεταξύ άλλων οι T. Hölscher, *Victoria Romana*, Ρώμη 1967, 88 κ.ε. Engemann 1968/69, 24. H. P. L'Orange – A. von Gerkan, *Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 10*, Βερολίνο 1939, πίν. 24b και 28b. H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki. Archäologische Forschungen I*, Βερολίνο 1975, πίν. 58. Η σταθερότητα, αλληλεγγύη και ειρήνη που αποκαθίστανται στην Οικουμένη την εποχή της Τετραρχίας, αποτελούν αξίες που απεικονίζονται στο γνωστό σύμπλεγμα-αγαλματίδιο από πορφυρίτη με τις μορφές των Τετραρχών, σήμερα εντεταχισμένο στη Νοτιοδυτική γωνία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, βλ. Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, Αθήνα 1988, 161 και μπορούν να παραλληλιστούν με την ομόνοια και την ειρήνη μεταξύ των συζύγων, όπως συμβολικά εικονίζεται στα υάλινα αγγεία ή στις παραστάσεις της *dextrarum iunctio* (βλ. σημ. 31).

34. Βλ. για παράδειγμα Morey – Ferrari 1959, αρ. 311. *Glass of the Caesars* 1987, αρ. 156.

35. Όπως παρατηρεί ο Vorpel 1899, 28 ορισμένοι αυτοκράτορες, όπως ο Κόμοδος και ο Μαξιμιανός είχαν ιδιαίτερη προτίμηση στο πρόσωπο του Ηρακλή, γεγονός που εξηγεί και την εμφάνιση του ήρωα σε υάλινα αγγεία αυτής της εποχής, όπως σε ένα αγγείο από την ιδιωτική συλλογή του Κόντε Ματσαρόττι (αφιερωμένο στους μελλόνυμφους *ORFITUS ET CONSTANTIA*), που παρουσιάστηκε σε έκθεση που συνδιοργανώθηκε από τα μουσεία Corning Museum of Glass, The British Museum στο Λονδίνο και Römisch-Germanisches Museum στην Κολωνία: D. B. Harden – K. S. Painter – R. H. Pinder-Wilson – H. Tait, *Masterpieces of Glass*, Λονδίνο 1968, αρ. 90. Ο ίδιος μυθολογικός ήρωας εμφανίζεται και σε μία ιδιόμορφη μυθολογική σύνθεση στεφανωμένος δίπλα στην Αθηνά, βλ. R. Garrucci, *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri cristiani in Roma V*, Ρώμη 1858, αρ. 35.8, η οποία συμπαραστέκεται στον ήρωα φέρνοντάς του καλή τύχη.

36. Hölscher, *ό.π.* (σημ. 31) 496-497. Όπως παρατηρεί κι ο E. Kantorowicz, «On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection», *DOP* 14 (1960) 4-5, 16, λανθασμένα ερμηνεύεται η μορφή της *Concordia* στην παλααιοχριστιανική εποχή και στους βυζαντινούς χρόνους ως *Juno pronuba*, βλ. και *Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* 23/1, στ. 750-756 s.v. *Pronuba* (St. Weinstock). Ονομασίες που σχετίζονται με τα άστρα και το ουράνιο σύμπαν αποδίδονται συχνά και σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως παρατηρεί και ο H. Mattingly, στον τόμο: R. A. G. Carson – Ph. V. Hill (επιμ.), *Coins of the Roman Empire in the British Museum V*, Λονδίνο 1975, 233 πίν. 13.

κοιμητήρια της Ρώμης, όπως προαναφέρθηκε. Η εικονογραφία τους θα μπορούσε κατά συνέπεια να συγκριθεί με αυτή άλλων ταφικών μνημείων και συγκεκριμένα με τις δίζωνες, πολυτελείς και ιδιαίτερα δαπανηρές σαρκοφάγους του 4ου αιώνα, που στο κέντρο της ανώτερης ζώνης τους υπάρχει επίσης ένα *clipeus (imago clipeata)* με τα πορτρέτα των συζύγων³⁷. Ωστόσο, οι μορφές των συζύγων που απεικονίζονται στις σαρκοφάγους αποδίδουν αρκετά πιστά τα χαρακτηριστικά των νεκρών, έχουν δηλαδή κατά κάποιον τρόπο το χαρακτήρα πορτρέτου, καθώς, παρά την όποια τυποποίηση, μπορούμε να διαπιστώσουμε σ' αυτές αρκετές διαφορές ως προς την απόδοση και την ενδυμασία των εικονιζόμενων προσώπων³⁸. Αντίθετα, στις βάσεις-μετάλλια των υάλινων αγγείων φαίνεται να υπάρχει περισσότερη τυποποίηση ως προς των απόδοση των εικονιζόμενων μορφών³⁹. Εξάλλου, η επιλογή των παραστάσεων που αναπτύσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού μεταλλίου των σαρκοφάγων στην άνω και κάτω ζώνη παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις παραστάσεις που εικονίζονται στην πλειονότητα των υάλινων αγγείων περιμετρικά του εσωτερικού *clipeus*. Βέβαια, οι παραστάσεις στις σαρκοφάγους τοποθετούνται παρατακτικά σε δύο οριζόντιες ζώνες και κατ' αυτόν τον τρόπο υπάρχει περισσότερη ποικιλία ως προς την επιλογή παραστάσεων, οι οποίες δεν περιορίζονται αποκλειστικά σε θέματα από την Παλαιά Διαθήκη.

Από τη σύγκριση με το εικονογραφικό πρόγραμμα των σαρκοφάγων προκύπτει ότι η οργάνωση και διάταξη των παραστάσεων στα αγγεία ακολουθεί σε γενικές γραμμές την εικονογραφική εξέλιξη των σαρκοφάγων. Η μετάβαση από τον τύπο των

Εικ. 5. Φλωρεντία, Museo Nazionale: υάλινο αγγείο με παράσταση ζεύγους στο κέντρο και μορφές επισκόπων ανάμεσα σε κιονίσκους περιμετρικά (προέλευση εικόνας: Rorpo 1969, αρ. 34 εικ. 17).

δίζωνων σαρκοφάγων στον τύπο των κιονωτών σαρκοφάγων, οι οποίες επικρατούν στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα⁴⁰, φαίνεται ότι επηρέασε αντίστροφα και τα εικονογραφικά προγράμματα των παραστάσεων στα υάλινα αγγεία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το νέο εικονογραφικό τύπο αποτελεί ένα διάχρυσο υάλινο αγγείο που βρίσκεται σήμερα στη Φλωρεντία (εικ. 5)⁴¹. Στο εσωτερικό *clipeus* εικονίζονται δύο μορφές συζύγων κι ανάμεσά τους μια μικρή μορφή, που ταυτίζεται με το Χριστό, η οποία στεφανώνει τους δύο συζύγους. Ακτινωτά και σε ίσα μεταξύ τους διαστήματα τοποθετούνται έξι κιονίσκοι που φέρουν από μία *tabula ansata* με επιγραφή. Στα διάχωρα που δημιουργούνται ανάμεσα στους ιδιόμορφους αυτούς κιονίσκους εικονί-

37. Το κεντρικό, βέβαια, μέταλλιο των σαρκοφάγων έχει σχήμα κοχλιού κι έναν ιδιαίτερο συμβολισμό, βλ. Ε. Πανέλη, «Οι παραστάσεις της θυσίας του Αβραάμ και της παράδοσης των Νόμων στο Μωυσή στο εικονογραφικό πρόγραμμα των παλαιохριστιανικών σαρκοφάγων», *Εγνατία* 11 (2007) 95 σημ. 32, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

38. Μέσα από τη σύγκριση ανάμεσα σε δύο ρωμαϊκής προέλευσης σαρκοφάγους που παρουσιάζουν οι Deichmann – Bovini – Brandenburg, *ό.π.* (σημ. 32) αρ. 40 και αρ. 42 πίν. 13, είναι εμφανείς σημαντικές διαφορές ως προς την ενδυμασία και απόδοση των εικονιζόμενων μορφών.

39. Οι διαφοροποιήσεις των εικονιζόμενων μορφών στα υάλινα αγγεία, όπου εμφανίζονται, οφείλονται πιθανότατα κυρίως στο στυλ ή στην τεχνολογία των εργαστηρίων παραγωγής κι όχι σε εσκεμμένη προσπάθεια για απόδοση πορτρέτων με ατομικά χαρακτηριστικά, πρβλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 43 και αρ. 59.

40. Σύμφωνα με τον Koch 2001, 42, 284 κ.ε. οι κιονωτές σαρκοφάγοι εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των «αρχιτεκτονικών σαρκοφάγων».

41. Rorpo 1969, αρ. 34 εικ. 17. Morey – Ferrari 1959, αρ. 240. Παρόμοια εικονογραφική σύνθεση παρατηρείται και σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο υάλινο αγγείο, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 307, που βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, στο εσωτερικό *clipeus* του οποίου εικονίζεται η μορφή του Χριστού, ενώ περιμετρικά εικονίζονται αγένειες αντρικές μορφές που χωρίζονται μεταξύ τους με *tabulae ansatae*.

ζεται από μία αγένεια αντρική μορφή, η οποία με το δεξί της χέρι δείχνει προς τους κιονίσκους με τις *tabulae ansatae*. Οι αντρικές μορφές στρέφονται εναλλάξ άλλοτε προς τα δεξιά κι άλλοτε προς τα αριστερά δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ζεύγη εκατέρωθεν των *tabulae ansatae* που δίνουν την εντύπωση ότι χαιρετιούνται μεταξύ τους. Η διάταξη αυτή των κιονίσκων γύρω από το κεντρικό *clipeus* μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια για ελεύθερο ανάπτυγμα των παραστάσεων, όσο αυτό είναι δυνατό, στο κυκλικό σχήμα των υάλινων αγγείων, κατά το πρότυπο των κιονωτών σαρκοφάγων, των οποίων η χρήση γενικεύεται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα⁴². Η ταύτιση των επισκόπων γίνεται με βάση τις επιγραφές στις *tabulae ansatae*⁴³, ενώ στο κεντρικό μετάλλιο πάνω από τις μορφές των συζύγων υπάρχει η επιγραφή *F(?)ESTA FIDELIS*. Η διαχρονικότητα της εικονογραφικής σύνθεσης, η οποία περιλαμβάνει εκτός από τους Πρωτοκορυφαίους Αποστόλους και σύγχρονες με την κατασκευή των αγγείων μορφές επισκόπων του 4ου αιώνα, που εντάσσονται σε μια ενιαία σύνθεση γύρω από ένα κεντρικό μετάλλιο με το ζευγάρι που στεφανώνει ο Χριστός, θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της αδιάσπαστης συνέχειας και ενότητας της Εκκλησίας που ίδρυσε ο Χριστός. Ως εξέλιξη του προηγούμενου εικονογραφικού τύπου μπορεί να θεωρηθεί η εικονογραφία ενός υάλινου αγγείου που βρίσκεται σήμερα στην Οξφόρδη στο Pusey House⁴⁴, στο οποίο οι αντρικές μορφές περιμετρικά του εσωτερικού *clipeus* χωρίζονται μεταξύ τους

όχι από κιονίσκους με *tabulae ansatae* αλλά από ένα μεγάλων διαστάσεων ειλητό (*rotulus*). Έναν μεταβατικό εικονογραφικό τύπο παρατηρούμε σ' ένα αγγείο από τη Ρώμη⁴⁵, στο οποίο οι μορφές χωρίζονται αντί για κιονίσκους, με ειλητά, πάνω από τα οποία υπάρχουν ορθογώνιες πλάκες, αρκετά μεγάλων διαστάσεων σε σχέση με τις εικονιζόμενες μορφές, με τα ονόματα των εικονιζόμενων προσώπων. Η αντικατάσταση των κιονίσκων από άλλα εικονογραφικά μοτίβα, όπως τα ειλητά, μαρτυρεί ότι η παλιότερη επίδραση από την εικονογραφία των κιονωτών σαρκοφάγων σιγά-σιγά χάνεται και, όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης, δεν αποτελεί τη μοναδική πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες των υάλινων αγγείων, καθώς η εικονογραφία των κιονωτών σαρκοφάγων δύσκολα εναρμονίζεται στα υάλινα αγγεία και στις περίκεντρες συνθέσεις που αναπτύσσονται σε αυτά.

Ιδιαίτερα συχνή είναι, επίσης, κι η απεικόνιση σύγχρονων με την κατασκευή των αγγείων επισκόπων, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ακολουθεί την εικονογραφία των Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Οι τελευταίοι εικονίζονται άλλοτε σε ζεύγη, άλλοτε σε προτομές ακολουθώντας την εικονογραφία των νεονύμφων, με το Χριστό να τους στεφανώνει (εικ. 6), άλλοτε πάλι καθιστοί σε προφίλ αντικριστά μεταξύ τους⁴⁶. Κατά ζεύγη εικονίζονται, επίσης, και οι νεότεροι επισκοποι, όπως για παράδειγμα οι *Sustus (Sixtus)*⁴⁷ – *Timotheus*⁴⁸ (εικ. 7), *Justus – Protus*⁴⁹, *Laurentius – Criprianus (Cyprianus)*⁵⁰ ακολουθώντας την εικονο-

42. Σχετικά με την επίδραση της διάταξης και εικονογραφίας των κιονωτών σαρκοφάγων στα υάλινα διάχρυσα αγγεία αυτής της εποχής, βλ. Rorpo 1969, αρ. 2.

43. Εκτός από τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο σώζονται στις *tabulae ansatae* και τα ονόματα *EPOLITUS, LAVRENTIUS, SUSTUS, CIPRIANUS*, τα οποία, όπως παρατηρεί ο Vopel 1899, 53-55, αναφέρονται σε επισκόπους που έζησαν τον 4ο αιώνα.

44. Morey – Ferrari 1959, αρ. 361. Παρόμοια και σε ένα αγγείο που βρίσκεται σήμερα στην Οξφόρδη, στο Pusey House, Morey – Ferrari 1959, αρ. 363 με τη διαφορά ότι αντί για ειλητά ανάμεσα στις εικονιζόμενες μορφές υπάρχουν μικροί κυκλικοί δίσκοι.

45. Morey – Ferrari 1959, αρ. 105. Rorpo 1969, αρ. 100.

46. Engemann 1968/69, 23 σημ. 100.

47. Όπως παρατηρεί ο H. Brandenburg, *Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts*, Μόναχο 1979, 86, ο επίσκοπος *Sixtus* βρήκε μαζί με τους διακόνους του μαρτυρικό θάνατο στους διωγμούς των Δέκιου και Βαλεριανού (253-260) στο Κοιμητήριο Καλιχτύς στη Ρώμη, όπου εισήχθη η λατρεία του, και συγκεκριμένα στη Via Appia, στον ίδιο ακριβώς χώρο όπου λατρεύονταν και φυλάσσονταν λείψανα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Δεν πρέπει, ωστόσο, να συγχέεται η προσωπικότητα αυτή με τον Πάπα Σίξτο τον Γ', διάδοχό του, το όνομα του οποίου σώζεται σε επιγραφή στη S. Maria Maggiore, βλ. Γ. Γούναρης, *Παλαιοχριστιανική Ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη 2007, 168.

48. Ο Vopel 1899, 91 παρατηρεί ότι δεν πρόκειται για τον Απόστολο Τιμόθεο, μαθητή του Παύλου, αλλά για ένα μάρτυρα που θανατώθηκε κατά την υστερορωμαϊκή εποχή (301 μ. Χ.), σε διωγμό που έγινε στη Ρώμη. Σε αρκετές παραστάσεις σε υάλινα αγγεία οι *Sustus (Sixtus)* – *Timotheus* εικονίζονται καθιστοί αντικριστά μεταξύ τους στον τύπο των Πρωτοκορυφαίων, βλ. Rorpo 1969, αρ. 24, 158, 160.

49. Βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 288. Rorpo 1969, αρ. 44.

50. Ο Vopel, 1899, 53-55, 88-91 κάνει την ενδιαφέρουσα παρατήρηση, ως προς τα παραπάνω ονόματα των Επισκόπων ή Αγίων που απεικονίζονται σε ζεύγη, ότι όλοι οι Άγιοι αυτοί μνημονεύονται στο εορτολόγιο της Εκκλησίας και γιορτάζουν σε κοντινές ημε-

Εικ. 6. Ρώμη, Museo Sacro Vaticano: υάλινο αγγείο με τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο (προέλευση εικόνας: Rorpo 1969, αρ. 211 εικ. 50).

Εικ. 7. Ρώμη, Museo Sacro Vaticano: υάλινο αγγείο με τους επισκόπους Sustus και Timoteus (προέλευση εικόνας: Rorpo 1969, αρ. 160 εικ. 41).

γραφία των Πρωτοκορυφαίων⁵¹ με το Χριστό να εναποθέτει στις κεφαλές τους το στεφάνι ως ένδειξη νίκης και ηθικής ανταμοιβής για τον αγώνα τους⁵². Η απεικόνιση των νεότερων μορφών επισκόπων σε υάλινα αγγεία γίνεται όλο και πιο συχνή προς τα τέλη του 4ου αι., γεγονός που φανερώνει αφενός μεν την προσπάθεια των επισκόπων να ταυτιστούν με τους Πρωτοκορυφαίους Αποστόλους ή να θεωρηθούν συνεχιστές τους, αφετέρου δε μπορεί να αποδεικνύει και την ευρεία απήχηση που είχαν στο λαό ορισμένες μορφές επισκόπων την εποχή αυτή, όπως για παράδειγμα ο *Damasus*, για τον οποίο

γνωρίζουμε με ακρίβεια ότι ήταν στον επισκοπικό θρόνο μεταξύ των ετών 366-384⁵³.

Ως προς τα εικονογραφικά πρότυπα των υάλινων αγγείων με παραστάσεις επισκόπων, αποστόλων ή γενικότερα αγίων μορφών μπορούμε να αναζητήσουμε την εποχή αυτή ανάλογες εικονογραφικές συνθέσεις σε αψίδες ή τεταρτοσφαίρια κόγχης παλαιοχριστιανικών ναών. Όπως σωστά παρατηρεί ο Baus⁵⁴, αν για τους απλούς Χριστιανούς η σωστή διαγωγή και η επίδειξη ηθικής συμπεριφοράς και έντιμου βίου ήταν δύσκολος αγώνας, πόσο περισσότερο για τους μάρτυρες, οι οποίοι έπρεπε να αγωνι-

ρομηνίες τον μήνα Αύγουστο, με εξαίρεση τον Κυπριανό, η γιορτή του οποίου είχε οριστεί στις 14 Σεπτεμβρίου. Το γεγονός ότι τα διάχρυσα υάλινα αγγεία χρησιμοποιούνταν συχνά ως δωρεές με την αφορμή διαφόρων χριστιανικών εορτών συνέβαλε πιθανότατα στην κοινή απεικόνιση των συγκεκριμένων Αγίων. Σχετικά με τη συναπεικόνιση των *Laurentius - Cyprianus*, βλ. Morey - Ferrari 1959, αρ. 36. Rorpo 1969, αρ. 168.

51. Vopel 1899, 53. Baus, *ό.π.* (σημ. 27) 105. Αρκετά είναι και τα παραδείγματα με άλλες μορφές Αποστόλων που είτε συναπεικονίζονται με τους Πρωτοκορυφαίους, πρβλ. Rorpo 1959, αρ. 100 (μαζί με τον Ευαγγελιστή Λουκά) είτε εικονίζονται σε εικονογραφικούς τύπους παρόμοιους με των Πρωτοκορυφαίων, πρβλ. Rorpo 1969, αρ. 159. 167 (μαζί με τον Σίμωνα και τον Ιωάννη).
52. Σχετικά με τον ιδιαίτερο συμβολισμό του στεφάνου ως συμβόλου της νίκης ο Baus, *ό.π.* (σημ. 27) 106 παρατηρεί ότι ο στέφανος που εναποθέτει ο Χριστός στις κεφαλές των εικονιζόμενων προσώπων, άλλοτε συζύγων άλλοτε Αγίων ή Αποστόλων, έχει το χαρακτήρα της νίκης και της επιβράβευσης της προσπάθειας και των άθλων κατά των πρόσκαιρων ηδονών της ζωής προσλαμβάνοντας συχνά και τη σημασία της αιωνιότητας ή της αθανασίας. Σε σπάνιες περιπτώσεις στην παλαιοχριστιανική τέχνη αυτής της εποχής, όπως στη σαρκοφάγο του *Flavius Iulius Catervius*, εικονίζεται στεφάνι με γιρλάντες πάνω από το εικονιζόμενο ζευγάρι, βλ. Koch 2001, 359 (χρονολογικός πίνακας) εικ. 82/83. J. Dresken-Weiland, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II. Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*, Mainz 1998, αρ. 148 πίν. 57, 4-5.
53. Vopel 1899, 30-31. Brandenburg, *ό.π.* (σημ. 47) 86-87. Για παραδείγματα υάλινων αγγείων με τη μορφή του *Damasus*, βλ. Rorpo 1969, αρ. 220. 221 και για απομιμήσεις τους σε μεταγενέστερη εποχή, βλ. Pillinger, *ό.π.* (σημ. 10) εικ. 207.
54. Baus, *ό.π.* (σημ. 27) 180.

Εικ. 8. Poreč, Διακονικό Ευφρασιανής Βασιλικής: ψηφιδωτό με Χριστό που στεφανώνει δύο επισκόπους (προέλευση εικόνας: R. Warland, *Das Brustbild Christi. Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Bildgeschichte*, Freiburg 1986, εικ. 118).

στούν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες εναντίον των δυνάμεων που αντιμάχονταν το Χριστιανισμό. Πλήθος εκκλησιαστικών συγγραφέων αφέρωσαν τιμητικά συγγράμματα για τους αγωνιστές αυτούς — μεταξύ άλλων ο Κυπριανός⁵⁵, ο Ευσέβιος⁵⁶, ο Αμβρόσιος⁵⁷ — έτσι ώστε να καθιερωθεί στη βιβλιογραφία ο όρος *corona martyrii*. Στις περισσότερες από τις σωζόμενες παραστάσεις σε τεταρτοσφαίρια αψίδων, που είναι στην πλειονότητά τους μεταγενέστερες από τα υάλινα αγγεία του 4ου αιώνα και αποδίδουν, ωστόσο, παλιότερες εικονογρα-

φικές συνθέσεις⁵⁸, εικονίζεται ο Χριστός σε προτομή να στεφανώνει Αγίους ή μάρτυρες που προστρέχουν σε Αυτόν από τα δεξιά και αριστερά της αψίδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ψηφιδωτά στις μικρές πλάγιες κόγχες της Ευφρασιανής Βασιλικής στο Poreč, που χρονολογούνται στα μέσα περίπου του 6ου αιώνα⁵⁹. Ο Χριστός-Εμμανουήλ στεφανώνει στη μια περίπτωση, στη βόρεια αψίδα, στην Πρόθεση, δύο μάρτυρες, τα ονόματα των οποίων σώζονται αποσπασματικά⁶⁰, ενώ στη νότια αψίδα, στο Διακονικό, δύο επισκόπους⁶¹ (εικ. 8).

55. Cyprian, *Epistola* 10,1 (*Corpus Scriporum Ecclesiasticorum Series Latina* 3) 490.

56. Eusebius, *De martyr. Palest.* 1,5 (H. Schwartz, εκδ. επιμ. 402, 23).

57. Ο Αμβρόσιος, *De Virginitate*, PL 16, 201 χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων τον όρο «στεφάνι της νίκης» προκειμένου για το στεφάνι του μαρτύριου.

58. Το παλιότερο σωζόμενο παράδειγμα τοιχογραφίας με μάρτυρες που προστρέχουν στο Χριστό βρίσκεται στη Ρώμη, Κοιμητήριο S. Sebastiano, Τάφος του *Quirinus* (τέλη 3ου-αρχές 4ου αιώνα), δεν είναι, ωστόσο, και το πιο χαρακτηριστικό, όπως παρατηρεί ο Warland, *ό.π.* (σημ. 18) 113, 222, καθώς ο αριστερά εικονιζόμενος σε ευρύ διασκελισμό μάρτυρας, στον οποίο στρέφεται ο εικονιζόμενος σε προτομή Χριστός, έχει τα χέρια του καλυμμένα σε ένδειξη σεβασμού.

59. Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jahrhundert bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, 169 όπου και σχετική βιβλιογραφία. M. v. Berchem – E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes du IVe au Xe siècle*, Ρώμη 1965, 181-182 εικ. 231-232. Warland, *ό.π.* (σημ. 18) 222 αρ. κατ. Β 18 εικ. 118-119. Ν. Γκιολές, *Μνημειακή Χριστιανική Ζωγραφική π. 400-726*, Αθήνα 1983, 71-72. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) 227 εικ. 287-288.

60. Ο Γκιολές, *ό.π.*, 72, 106 ταυτίζει τους εικονιζόμενους μάρτυρες με τους Αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό. Πάνω από το κεφάλι του δεξιά εικονιζόμενου Αγίου σώζεται αποσπασματικά η επιγραφή ... NUS, με βάση την οποία έγινε πιθανότατα η ταύτιση με τον Άγιο Δαμιανό.

61. Τα ονόματα των μορφών που εικονίζονται στο τεταρτοσφαίριο της νότιας αψίδας στη Βασιλική στο Poreč, η οποία χρησίμευε πιθανότατα ως διακονικό, παραπέμπουν, όπως προκύπτει και μέσα από σύγκριση με ψηφιδωτά της Ραβέννας, σε επισκόπους που έζησαν στον 4ο αιώνα. Είναι, εξάλλου, πιθανό οι καλλιτέχνες των ψηφιδωτών της Ραβέννας να συνεργάστηκαν με ντόπιους καλλιτέχνες από το Poreč, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει με βάση την τεχνολογία των παραστάσεων, βλ. Γκιολές, *ό.π.* (σημ. 59) 72. Συγκεκριμένα, ο εικονιζόμενος δεξιά από τη μορφή του Χριστού επίσκοπος στη νότια αψίδα στην Ευφρασιανή Βασιλική φέρει την επιγραφή SEVERUS. Ο F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes I: Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1969, 268, ταυτίζει έναν από τους επισκόπους που παριστάνονται κοντά στα παράθυρα της κεντρικής ημικυλινδρικής αψίδας στο ναό του S. Apollinare in Classe (πίν. 398), τον SEVERUS, με τον Άγιο που εικονίζεται στη βόρεια αψίδα της Ευφρασιανής Βασιλικής. Τον δεύτερο εικονιζόμενο Άγιο στο ίδιο ψηφιδωτό της Ευφρασιανής Βασιλικής, το όνομα του οποίου σώζεται ως

Εικ. 9. Φλωρεντία, Museo Nazionale: υάλινο αγγείο με προτομές των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην άνω ζώνη και μορφές Αγίων ανάμεσα σε κιονίσκους στην κάτω (προέλευση εικόνας: Roppo 1969, αρ. 32 εικ. 16).

Εικ. 10. Pesaro, Musei d' Arte: υάλινο αγγείο με προτομές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην άνω ζώνη και μορφές Αγίων ανάμεσα σε κιονίσκους στην κάτω (προέλευση εικόνας: Roppo 1969, αρ. 47 εικ. 23).

Την επίδραση της εικονογραφίας των κιονωτών σαρκοφάγων του τέλους του 4ου αιώνα στα υάλινα διάχρυστα αγγεία αυτής της εποχής μαρτυρεί, εκτός όσων προαναφέρθηκαν, και μία νέα εικονογραφική ομάδα υάλινων αγγείων, στην οποία η σωζόμενη επιφάνεια της βάσης των αγγείων χωρίζεται σε δύο ή τρεις οριζόντιες ζώνες, μία από τις οποίες φέρει κίονες που χωρίζουν τις όρθιες, εικονιζόμενες μορφές αγίων.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ένα αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο στο Εθνικό Μουσείο της Φλωρεντίας (εικ. 9)⁶², ένα αγγείο στο Pesaro, Musei d' Arte (εικ. 10)⁶³ και ένα μικρό θραύσμα υάλινου διάχρυσου αγγείου, που βρίσκεται σήμερα στο Λονδίνο, Victoria and Albert Museum⁶⁴. Και στα τρία αυτά αγγεία εικονίζονται στην άνω ζώνη οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος, σε προτομή, αγένειοι και χωρίς φωτοστέφανο, συνήθως με συνοδευτική επιγραφή με τα ονόματά τους. Το ειλητό, που θα έπρεπε να κρατούν οι εικονιζόμενες μορφές, τοποθετείται σε ορισμένες περιπτώσεις εκατέρωθεν

των Αγίων, στο ύψος των ώμων τους⁶⁵. Η επόμενη ζώνη, που καταλαμβάνει και τη μεγαλύτερη σε ύψος επιφάνεια των αγγείων αυτής της κατηγορίας, χωρίζεται από κίονες, ανάμεσα στους οποίους εικονίζονται όρθιες αντρικές μορφές. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάταξη των μορφών αυτών και η εικονογραφία τους παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις αντρικές μορφές που εικονίζονται στις σαρκοφάγους της εποχής του Μ. Θεοδοσίου. Για παράδειγμα, στη δεξιά στενή πλευρά μιας κιονωτής σαρκοφάγου στη Mantova, Catedrale di San Pietro⁶⁶, η αριστερά εικονιζόμενη αντρική μορφή, ένας όρθιος μετωπικός άντρας με επίσημη ενδυμασία (*palliatu*), ο οποίος κρατά με το αριστερό του χέρι ένα ειλητό, ενώ έχει το δεξί του χέρι υψωμένο σε χειρονομία ομιλίας, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την εικονιζόμενη σε ανάλογη θέση αντρική μορφή στη μεσαία ζώνη του υάλινου αγγείου από το Pesaro, Musei d' Arte (εικ. 10) ή με την κάπως καλύτερα

σμπλήμα πάνω από την κεφαλή του, ταυτίζει ο Deichmann, *ό.π.*, 268-269 (πίν. 396) με τον επίσκοπο *URSUS*, που εικονίζεται κοντά στον προηγούμενο, τον *SEVERUS*, στο ναό του S. Apollinare in Classe, βλ. και Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) 215.

62. Morey – Ferrari 1959, αρ. 254. Roppo 1969, αρ. 32.

63. Morey – Ferrari 1959, αρ. 287. Roppo, *ό.π.*, αρ. 47. Το αγγείο σώζεται αποσπασματικά, αποτελούμενο από δύο τεμάχια που ενώθηκαν μεταξύ τους.

64. Morey – Ferrari 1959, αρ. 357.

65. Όπως για παράδειγμα στην άνω ζώνη του αγγείου από το Pesaro, Musei d' Arte (εικ. 10) ή στην κάτω ζώνη του αγγείου που βρίσκεται σήμερα στο Λονδίνο, δεξιά, στο ύψος της κεφαλής της δεξιά εικονιζόμενης αντρικής μορφής, η οποία ταυτίζεται βάσει επιγραφής με τον Τιμόθεο, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 287 και 344 αντίστοιχα.

66. Dresken-Weiland, *ό.π.* (σημ. 52) αρ. 151 πίν. 63.2

Εικ. 11. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο: υάλινο αγγείο με όρθιες αντρικές μορφές στην άνω ζώνη ανάμεσα σε κιονίσκους και τρεις μορφές αγίων σε προτομή στην κάτω ζώνη (προέλευση εικόνας: *Glass of the Caesars*, 1987, αρ. 159).

σωζόμενη μορφή στο δεξιό διάχωρο του αγγείου από το Victoria and Albert Museum. Παρόμοια, και οι αντρικές μορφές που εικονίζονται στην αριστερή στενή πλευρά της σαρκοφάγου του *Flavius Gorgonius*⁶⁷ στην Ancona, Museo Diocesano, οι οποίες κρατούν με τα δύο τους χέρια το ειλητό στο ύψος περίπου της μέσης τους μοιάζουν αρκετά ως προς την εικονογραφία τους με τις αντρικές μορφές στην άνω ζώνη ενός υάλινου αγγείου που βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. 11)⁶⁸. Βέβαια, στα αγγεία της κατηγορίας αυτής οι εικονιζόμενες

αντρικές μορφές δεν κρατούν πάντα ειλητό⁶⁹, σύμβολο του ρόλου της εικονιζόμενης μορφής ως διδασκάλου ή διανοούμενου-φιλοσόφου⁷⁰, ωστόσο παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τις κινήσεις και την εικονογραφία προσώπων που με βάση επιγραφές μπορούν να ταυτιστούν με επισκόπους ή αγίους. Μία παραλλαγή αυτού του εικονογραφικού τύπου σώζεται στο αγγείο στο Βρετανικό Μουσείο που προαναφέρθηκε (εικ. 11), στο οποίο οι όρθιες αντρικές μορφές εικονίζονται σε διάχωρα στην άνω ζώνη ανάμεσα σε κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα που συνδέονται μεταξύ τους με παραπέτασμα, ενώ στην κάτω ζώνη παριστάνονται σε προτομή τρεις αγίες μορφές, που ταυτίζονται με βάση τις επιγραφές που τις συνοδεύουν, με τον Ιππόλυτο, με τον ίδιο το Χριστό στο κέντρο, και τον Τιμόθεο⁷¹.

Η διαφοροποίηση αυτή ως προς τη διάταξη των μορφών σε ζώνες και διάχωρα φανερώνει ότι στα τέλη του 4ου αι. υπήρχε αρκετή ελευθερία ως προς τη χρησιμοποίηση των εικονογραφικών προτύπων των κιονωτών ή δίζωνων σαρκοφάγων για τη διακόσμηση των αγγείων. Στα παραδείγματα που προαναφέραμε εικονίζονται, με μοναδική εξαίρεση το αγγείο στο Λονδίνο (εικ. 11), στην άνω ζώνη οι προτομές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, η εικονογραφία των οποίων παρουσιάζει στα υάλινα αγγεία πολλές ομοιότητες με την εικονογραφία των ζευγαριών νεονύμφων, όπως διαπιστώσαμε προηγουμένως⁷². Το εικονογραφικό αυτό μοτίβο μπορεί επίσης να παραλληλιστεί με τις μορφές ζευγαριών στην *imago clipeata* των δίζωνων σαρκοφάγων του πρώτου μισού του 4ου αιώνα⁷³. Παρατηρούμε κα-

67. Dresken-Weiland, *ό.π.*, αρ. 149 πίν. 58.3. Αντίθετα, η δεύτερη κι η έκτη μορφή από τα αριστερά προς τα δεξιά στην κάπως πρωιμότερη σαρκοφάγο στο Musée de l'Arles Antique στην Arles κρατούν μισάνοιχτα ειλητά ακολουθώντας κατά πάσα πιθανότητα διαφορετικά εικονογραφικά πρότυπα, βλ. Koch 2001, 321 αρ. 103 εικ. 14,1. πίν. 145. Ch. Briesenick – G. Bovini – H. Brandenburg, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage III. Frankreich, Algerien, Tunesien III*, Mainz 2003, αρ. 61 πίν. 22.1.

68. Morey – Ferrari 1959, αρ. 344.

69. Βλ. για παράδειγμα Morey – Ferrari 1959, αρ. 357 και αρ. 287 προκειμένου για τη μορφή στο αριστερό ακριανό διάχωρο. Στα συγκεκριμένα αγγεία δεν σώζονται επιγραφές για την ταύτιση των εικονιζόμενων στη μεσαία ή κάτω ζώνη προσώπων.

70. O Vopel 1899, 49 διατυπώνει κάπως απλουστευτικά την άποψη ότι η προσθήκη του ειλητού επιβεβαιώνει τον ρόλο των εικονιζόμενων μορφών, αρχικά συνήθως Αποστόλων, ως διδασκάλων. Το εικονογραφικό αυτό μοτίβο είχε βέβαια την εποχή αυτή ευρεία διάδοση, βλ. *LCI I*, «Buch» στ. 337-338 (O. Holl – L. Kaute – B. Ott – J. Seibert).

71. O Vopel 1899, 48, 51, 91 παρατηρεί ότι ο *Ippolitus* ήταν περίπου σύγχρονος με τον *Damasus*, για τον οποίο γνωρίζουμε συγκεκριμένα το χρονικό διάστημα που ήταν στον επισκοπικό θρόνο (366-384). Επίσης, ο εικονιζόμενος Τιμόθεος ταυτίζεται με χριστιανό μάρτυρα που θανατώθηκε στις αρχές του 4ου αι. (κι όχι βέβαια με το μαθητή του Αποστόλου Παύλου). Με βάση την ταύτιση αυτή των ονομάτων το υάλινο αγγείο χρονολογείται περίπου στα τέλη του 4ου αι.

72. Βλ. σχετικά Engemann 1968/69, 23 σημ. 100.

73. Τα εικονιζόμενα ζευγάρια στην *imago clipeata* των σαρκοφάγων έχουν πολλές ομοιότητες, όπως προαναφέρθηκε με τα ζευγάρια στο *clipeus* των υάλινων αγγείων. Για παράδειγμα το αγγείο στη Φλωρεντία (εικ. 5): Morey – Ferrari 1959, αρ. 254 ή στην Οξφόρ-

τά συνέπεια, ότι παρ' όλο που στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα κυριάρχησαν οι κιονωτές σαρκοφάγοι κι ο εικονογραφικός τύπος των δίζωνων σαρκοφάγων με *imago clipeata* στην άνω ζώνη σταδιακά εγκαταλείφθηκε, στα υάλινα διάχρυσα αγγεία αντλούνται εικονογραφικά πρότυπα από τις σαρκοφάγους, έτσι όπως αυτές εξελίσσονται καθ' όλη τη διάρκεια του 4ου αιώνα δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ιδιόμορφες εικονογραφικές συνθέσεις με αρκετή πρωτοτυπία και ποικιλία.

Ας σημειωθεί, βέβαια, ότι τα υάλινα διάχρυσα αγγεία δεν αντλούν τα εικονογραφικά τους πρότυπα αποκλειστικά από τις σαρκοφάγους. Το εικονογραφικό μοτίβο που διακρίνεται πάνω από τα διάχωρα ορισμένων από τα αγγεία της ομάδας που προαναφέραμε, τα οποία έχουν συνήθως μορφή παραπετάσματος (εικ. 10-11)⁷⁴, είναι πιθανό να αντλεί τα εικονογραφικά του πρότυπα από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Τα υφάσματα αυτά λόγω της φθαρτότητας του υλικού πιθανότατα να μη διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας. Απεικονίσεις παραστάσεων σώζονται, ωστόσο, σε διάφορα είδη τέχνης κι είναι πιθανό να κοσμούσαν κίονες ή κιονίσκους σε παλαιοχριστιανικούς ναούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο άμβωνας σε σχήμα ανοιχτού ριπιδίου⁷⁵ στη Ροτόντα (Ναός του Αγίου Γεωργίου) στη Θεσσαλονίκη (δεύτερο μισό του 5ου αι.)⁷⁶ ή ένα θωράκιο με την παράσταση του Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων⁷⁷. Παραπετάσματα ή γενικά υφάσματα πίσω από τις εικονιζόμενες μορφές εικονίζο-

νται ακόμη και σε αναθηματικά ψηφιδωτά στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, όπως για παράδειγμα σε ένα από τα πιο πρώιμα, αυτό της προσφοράς παιδιών στον Άγιο Δημήτριο, όπου πίσω από τον Άγιο εικονίζεται μαρμάρινο οικοδόμημα που αποδίδει πιθανότατα το κιβώριο, το οποίο περιείχε τη λάρνακα και την εικόνα του Αγίου Δημητρίου⁷⁸. Ακόμη κι αν τα γλυπτά αυτά χρονολογούνται σε μεταγενέστερη εποχή, ωστόσο αποδίδουν ένα γνωστό εικονογραφικό μοτίβο των παλαιοχριστιανικών χρόνων, το οποίο δεν εικονίζεται αποκλειστικά σε ταφικά μνημεία (σαρκοφάγους, τοιχογραφίες σε κατακόμβες) αλλά και σε μαρμάρινα εκκλησιαστικά γλυπτά (άμβωνες, θωράκια κτλ.).

Τέλος, σχετικά με την αναζήτηση των εικονογραφικών προτύπων των υάλινων αγγείων οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας ότι πρόκειται για ένα ξεχωριστό είδος τέχνης, στο οποίο αναπτύσσονται και ταιριάζουν συγκεκριμένες παραστάσεις. Το κυκλικό σχήμα των αγγείων είναι βέβαια δεσμευτικό για τη διάταξη των παραστάσεων που αναπτύσσονται σ' αυτά. Προς το τέλος του 4ου αιώνα κυριαρχούν ιδιόμορφες κυκλικές εικονογραφικές συνθέσεις, στις οποίες εικονίζονται γύρω από ένα κεντρικό κυκλικό *clipeus* με μια αντρική μορφή πανομοιότυπες αντρικές μορφές μέσα σε ομοιόμορφα μετάλλια (εικ. 12)⁷⁹. Σε άλλες περιπτώσεις αναπτύσσονται γύρω από το κεντρικό μετάλλιο αντρικές μορφές μέσα σε τραπεζοειδή διάχωρα (εικ. 13)⁸⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τεχνοτροπία και η από-

δη, στο Pusey House: Morey – Ferrari 1959, αρ. 366, σε σύγκριση με την επονομαζόμενη «δογματική σαρκοφάγο» στο Βατικανό, Museo Pio Cristiano: Deichmann – Bovini – Brandenburg, *ό.π.* (σημ. 32) αρ. 43. Είναι, ωστόσο, αναμενόμενο η οριζόντια διάταξη που έχουν οι παραστάσεις στις δίζωνες σαρκοφάγους να παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες για τους καλλιτέχνες των υάλινων αγγείων, κυρίως ως προς την προσαρμογή των παραστάσεων στην κυκλική επιφάνεια των διάχρυσων αγγείων.

74. Στις περισσότερες περιπτώσεις το ύφασμα στερεώνεται στους κιονίσκους των διαχώρων αφήνοντας αρκετό ελεύθερο χώρο για την απεικόνιση των μορφών, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 254, 357, 287, ενώ στο υάλινο αγγείο στο Λονδίνο (εικ. 7) το παραπέτασμα τοποθετείται πάνω από τις μορφές, ακουμπώντας στα κορινθιακά κιονόκρανα.

75. Για μια σύγκριση με άμβωνες της Μακεδονίας της παλαιοχριστιανικής εποχής, βλ. E. Kourkoutidou – Nikolaidou, «Les ambones paléochrétiens à Thessalonique et à Philippes», *XXXI Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina*, Ραβέννα 1984, 255-275.

76. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Παρίσι 1963, πίν. XXXV, 2-3. Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Οδηγός ΙΜΧΑ 5*, Θεσσαλονίκη 1985, εικ. 39.

77. Grabar, *ό.π.* (σημ. 76) πίν. XII, 4.

78. Γ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, 192-193, πίν. 62β. Χ. Μπακιρτζής, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Οδηγός ΙΜΧΑ 6*, Θεσσαλονίκη 1986, 49 εικ. 22. Ι. Τασσιάς, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης: ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, γλυπτά, η κρύπτη και το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου*, Θεσσαλονίκη 2002, 18-19. Σχετικά με την ύπαρξη του παλαιοχριστιανικού κιβωρίου και τις ψηφιδωτές παραστάσεις που το αποδίδουν, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι γνωστές από φωτογραφίες κι έγχρωμα ψηφιδωτά αντίγραφα, καθώς χάθηκαν από την πυρκαγιά του 1917, βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 56-67.

79. Morey – Ferrari 1959, αρ. 104.

80. Morey – Ferrari 1959, αρ. 38. Roppo 1969, αρ. 99. Αποσπασματικά και σε άσχημη κατάσταση διατήρησης σώζεται και ένα αγγείο στο Βρετανικό Μουσείο που φέρει επιγραφές με ονόματα επισκόπων, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 340. Κάπως διαφορετική είναι

Εικ. 12. Ρώμη, Museo Sacro Vaticano: υάλινο αγγείο με ομόκεντρους κύκλους με αντρικές μορφές (προέλευση εικόνας: Morey – Ferrari 1959, αρ. 104).

Εικ. 14. Vatican Library, Museo Sacro: υάλινο αγγείο με τον Απόστολο Παύλο στο κέντρο και αντρικές μορφές σε κυκλικά πλαίσια ανάμεσα σε φολιδωτό κόσμημα (προέλευση εικόνας: Morey – Ferrari, 1959, αρ. 52).

Εικ. 13. Ρώμη, Museo Sacro Vaticano: υάλινο αγγείο με αντρική μορφή στο κέντρο και τραπεζοειδή διάχωρα περιμετρικά (προέλευση εικόνας: Morey – Ferrari 1959, αρ. 38).

δοση των μορφών στα αγγεία αυτά είναι κάπως χονδροειδής, κατώτερη ποιοτικά σε σύγκριση με τα αγγεία, τα οποία αντλούν τα εικονογραφικά τους πρότυπα από τις σαρκοφάγους ή από άλλες πιο περίπλοκες εικονογραφικές συνθέσεις.

Παραλλαγές των παραπάνω εικονογραφικών μοτίβων και διάφορους ακόμη συνδυασμούς μπορούμε να βρούμε σε πολλά από τα σωζόμενα υάλινα αγγεία, όπως για παράδειγμα σ' ένα αγγείο στη Ρώμη, στο Museo Sacro Vaticano⁸¹, στο οποίο στο κεντρικό κυκλικό πλαίσιο εικονίζεται ο Απόστολος Παύλος, ενώ στα μικρότερα κυκλικά πλαίσια σώζονται στις γωνίες αγένειες ή γενειοφόρες αντρικές μορφές (εικ. 14). Το φολιδωτό κόσμημα στο χώρο ανάμεσα στα κυκλικά πλαίσια παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με θωράκια των παλαιοχριστιανικών

η απεικόνιση του θέματος σ' ένα υάλινο αγγείο, επίσης στο Βρετανικό Μουσείο, στο οποίο ο Χριστός, ο οποίος ταυτίζεται βάσει επιγραφής, εικονίζεται αγένειος με μακριά μαλλιά σε ένα μεγάλο κεντρικό πλαίσιο σε σχήμα ρόμβου εγγεγραμμένου σε τετράγωνο, στις γωνίες του οποίου εικονίζονται πανομοιότυπες αντρικές μορφές σε προτομή, βλ. Morey – Ferrari 1959, αρ. 340. *Glass of the Caesars* 1987, αρ. 158. Harden – Painter – Pinder-Wilson – Tait, *ό.π.* (σημ. 35) αρ. 91.

81. Morey – Ferrari 1959, αρ. 52.

χρόνων και αντλεί τα πρότυπά του πιθανότατα από αυτά⁸².

Ενδιαφέρουσα ως προς τα εικονογραφικά της πρότυπα είναι και η εικονογραφική σύνθεση σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο υάλινο αγγείο στην Οξφόρδη, στο Pusey House⁸³. Παρά την άσχημη κατάσταση διατήρησης του αγγείου διακρίνεται μέσα σε ένα ωοειδές πλαίσιο, το οποίο καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου, ο Χριστός ένθρονος, αγένειος, με το δεξί του χέρι υψωμένο σε χειρονομία λόγου, ενώ κρατά ταυτόχρονα με το αριστερό ανοιχτό ειλητό. Κάτω από το πλαίσιο, διακρίνονται επίσης δύο καθιστές αντρικές μορφές εικονιζόμενες σε προφίλ, οι οποίες ταυτίζονται βάσει επιγραφών με τους επισκόπους Τιμόθεο και Φλώρο, που εικονίζονται αρκετά συχνά στα υάλινα αγγεία της εποχής αυτής⁸⁴. Εκατέρωθεν του πλαισίου με τη μορφή του Χριστού και λίγο πιο πάνω από τους επισκόπους εικονίζονται, επίσης σε προφίλ, πιθανότατα οι δύο Πρωτοκορυφαίοι Απόστολοι, αριστερά ο Πέτρος και δεξιά ο Παύλος⁸⁵. Για την απεικόνιση του ένθρονου Χριστού μέσα σε οβάλ πλαίσιο μπορούν να αναζητηθούν ομοιότητες με παραστάσεις Θεοφάνειας σε εκκλησίες της παλαιοχριστιανικής εποχής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η

ψηφιδωτή παράσταση στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής ασίδας της Μονής Λατόμου (Οσίου Δαβίδ) στη Θεσσαλονίκη (τέλη 5ου αιώνα), για την οποία έχουν διατυπωθεί βέβαια πολλές διαφορετικές ερμηνείες⁸⁶. Η πιθανότερη από αυτές είναι ότι πηγή έμπνευσης για τη συγκεκριμένη παράσταση αποτελεί το όραμα των Προφητών Ιεζεκιήλ και Αββακούμ, οι οποίοι εικονίζονται στο κάτω τμήμα του ψηφιδωτού. Βέβαια, ο εσχατολογικός χαρακτήρας του ψηφιδωτού, έτσι όπως αποκαλύπτεται από την υποβασταζόμενη από τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών «δόξα» του Χριστού και από την εικονογραφία της μορφής του επιτρέπουν συγκρίσεις με άλλες μεταγενέστερες εσχατολογικού περιεχομένου παραστάσεις, όπως με την ψηφιδωτή παράσταση στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής κόγχης στον Άγιο Κοσμά και Δαμιανό στη Ρώμη⁸⁷. Η απεικόνιση αποστόλων αλλά και σύγχρονων με την κατασκευή του υάλινου αγγείου επισκόπων γύρω από τη «δόξα», που στο συγκεκριμένο αγγείο είναι ένα απλό οβάλ σχήματος πλαίσιο, μέσα στο οποίο εικονίζεται ένθρονος ο Χριστός, μπορεί κατά συνέπεια να θεωρηθεί ως μία προδρομική παράσταση Θεοφάνειας με εσχατολογικό χαρακτήρα. Η απεικόνιση του θέματος αυτού στο υάλινο αγγείο δεν

82. Βλ. για παράδειγμα Α. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης II*, Αθήνα 1952, 514 εικ. 475.2, 515 εικ. 476β, 518 εικ. 480.

83. Morey – Ferrari 1959, αρ. 364.

84. Για την εμφάνιση των επισκόπων αυτών σε υάλινα αγγεία αυτής της εποχής, βλ. Vopel 1899, 53 κ.ε.

85. Σχετικά με την ταύτιση της δεξιά από τον Χριστό εικονιζόμενης μορφής με τον Απόστολο Παύλο, κατ' αντιστοιχία με τον Απόστολο Πέτρο βάσει των υπολειμμάτων μιας επιγραφής, οι Morey – Ferrari 1959, 61 διατυπώνουν κάποιες αμφιβολίες: «presumably Paul but exhibiting an I on the still visible fold of his pallium». Ενώ ο Πέτρος εικονίζεται καθιστός, δεν μπορούμε να διατυπώσουμε με βεβαιότητα ανάλογα συμπεράσματα και για τη δεξιά από τον Χριστό εικονιζόμενη μορφή, πιθανότατα τον Παύλο.

86. Α. Ευγγόπουλος, «Το καθολικόν της μονής Λατόμου εν Θεσσαλονίκη και το εν αὐτῷ ψηφιδωτόν», *ΑΔ* 12 (1929) 172-178. Ch. Ihm, *ό.π.* (σημ. 59) 45-51. 182-184. Α. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique II*, Παρίσι 1946, 198-202. Ε. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, 13-15. Του ίδιου, *Μονή Λατόμου (Οσίου Δαβίδ). Οδηγός ΙΜΧΑ 10*, Θεσσαλονίκη 1987, 44-46. Ο F. Gerke, *Il mosaico absidale di Hosios David in Salonicco, Corso di Cultura sull' arte ravennate e bizantina 11*, Ραβέννα 1964, 182-199, επιχειρώντας να βρει, μέσα από συγκρίσεις με μνημεία της Ραβέννας, εικονογραφικά παράλληλα για την παράσταση και για τη χρονολόγηση του μνημείου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια ιδιόμορφη παράσταση Θεοφάνειας, δεχόμενος τη σχετική με τη διήγηση του Ιγνατίου ερμηνευτική προσέγγιση. Για την ερμηνεία της *Maiestas Domini* στην παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή τέχνη γενικότερα, βλ. J. Snyder, «The Meaning of the “Maiestas Domini” in Hosios David», *Byzantion* 37 (1967) 143-152.

87. G. Matthiae, *Mosaici medioevali delle chiese di Roma*, Ρώμη 1967, 144-147. Γκιολές, *ό.π.* (σημ. 59) 89-90 εικ. 44-45. Σχετικά με τη χρήση της περιοχής στην οποία κτίστηκε ο ναός τη ρωμαϊκή εποχή, βλ. H. Brandenburg, *Die frühchristlichen Kirchen in Rom*, Μιλάνο 2004, 222-224 εικ. 134. Η εικονογραφία της μορφής του Ιησού στο ψηφιδωτό, σύγχρονο περίπου με την ανέγερση του ναού (527 μ.Χ.), ο οποίος παριστάνεται όρθιος και γενειοφόρος, με το δεξί χέρι σε χειρονομία θριάμβου, διαφέρει αρκετά σε σχέση με το υάλινο αγγείο από την Οξφόρδη. Βέβαια, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, η επιβλητική σύνθεση του ψηφιδωτού, με τα φοινικόδεντρα και ποικίλα συμβολικά στοιχεία, πολλά από τα οποία σχετίζονται με την Αποκάλυψη, έχει καθαρά εσχατολογικό περιεχόμενο βλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) 174. Η συναπικόνιση, βέβαια, των κτητόρων-ανακαινιστών της εκκλησίας μαζί με τους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό, στους οποίους είναι αφιερωμένη η εκκλησία και στους Πρωτοκορυφαίους Αποστόλους σχετίζεται με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής και με την περιοχή στην οποία κτίστηκε ο ναός, γεγονός που δεν ισχύει βέβαια για το ψηφιδωτό της Μονής Λατόμου, το οποίο έχει καθαρά υπερβατικό χαρακτήρα.

εμπεριέχει, βέβαια, όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που καθιερώθηκαν αργότερα για τις παραστάσεις Θεοφάνειας⁸⁸, ταυτόχρονα όμως δεν απομακρύνεται πολύ από την εικονογραφία που σταδιακά καθιερώθηκε στα υάλινα αγγεία και από τον τρόπο σύνθεσης των μορφών και απόδοσης των επισκόπων ή αποστόλων σε αυτά.

Μία εικονογραφική σύνθεση που επίσης αντλεί τα πρότυπά της από την εικονογραφία παραστάσεων σε παλαιοχριστιανικές ασίδες σώζεται αποσπασματικά και σε ένα υάλινο αγγείο στο Βατικανό⁸⁹. Προφανώς πρόκειται για την παράσταση που είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως *Traditio legis* ή *Dominus legem dat*⁹⁰, κατά την οποία ο Χριστός εικονίζεται ανάμεσα στους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Η σύνθεση έχει έντονα εσχατολογικό χαρακτήρα, όπως μαρτυρούν και πάλι διάφορα εικονογραφικά σύμβολα⁹¹, αλλά κυρίως η αλληγορική σύνθεση στην κάτω ζώνη της σωζόμενης επιφάνειας του αγγείου με τους αμνούς να προχωρούν από τις δύο Πύλες, τη Βηθλεέμ και την Ιερουσαλήμ⁹², προς τον Αμνό του Θεού στο Παραδείσιο Όρος. Αταιρίαστη με την όλη εικονογραφία της παράστασης είναι η στερεότυπη στα υάλινα αγγεία επιγραφή *PIE ZESSES*, που μαρτυρεί ότι το αγγείο είχε παρόμοια χρήση με τα υπόλοιπα υάλινα αγγεία της εποχής.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι τα υάλινα αγγεία αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος τέχνης και κατά συνέπεια τα εικονογραφικά μοτίβα και θέματα που αναπτύσσονται σε αυτά διαμορφώνονται με βάση δικούς τους κανόνες και διάταξη, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την κυκλική μορφή

τους. Παρ' όλα αυτά, σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται ως εικονογραφικά πρότυπα παραστάσεις από άλλα είδη τέχνης, κυρίως από τις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους. Η οργάνωση των παραστάσεων στις δίζωνες σαρκοφάγους με *imago clipeata* επηρέασε κατά πάσα πιθανότητα και την εικονογραφική διάταξη σε μια ομάδα υάλινων αγγείων, όπου οι παραστάσεις αναπτύσσονται γύρω από ένα κεντρικό μέταλλιο με μορφές συζύγων ή μεμονωμένες μορφές. Τον απόηχο της εξέλιξης της εικονογραφίας των σαρκοφάγων τον βρίσκουμε και στα υάλινα αγγεία, καθώς σε αρκετά από αυτά οι μορφές εικονίζονται σε κιονωτά διάχωρα, τα οποία αποτελούν μια προσπάθεια να προσαρμοστούν στα κυκλικά υάλινα αγγεία εικονογραφικά σχήματα που ταιριάζουν σε σαρκοφάγους. Ωστόσο, η ταφική τέχνη και συγκεκριμένα οι σαρκοφάγοι δεν αποτέλεσαν το μοναδικό εικονογραφικό πρότυπο των υάλινων αγγείων. Σε μεταγενέστερη εποχή παρατηρούνται σποραδικά επιδράσεις από την εικονογραφία των ασίδων παλαιοχριστιανικών ναών καθώς και από άλλα γλυπτά, όπως για παράδειγμα από θωράκια. Επίσης, επινοούνται εκ νέου εικονογραφικές συνθέσεις με ομοιόμορφα επαναλαμβανόμενες μορφές σε διάφορους συνδυασμούς. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι καλλιτέχνες που δημιούργησαν τα υάλινα αυτά αγγεία είχαν βέβαια υπόψη τους την καλλιτεχνική εξέλιξη της εποχής τους σε άλλα είδη τέχνης, προσπάθησαν, ωστόσο, να την αναπροσαρμόσουν με αρκετή ελευθερία στην κυκλική επιφάνεια των βάσεων των υάλινων αγγείων.

88. Για τις πηγές και την εικονογραφία της *Maiestas Domini*, βλ. *LCI III* «*Maiestas Domini*», στ. 136-142. Σχετικά με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών στις παραστάσεις αυτές, βλ. K. Wessel, *RBK II*, «*Evangelistensymbole*», στ. 508-516.

89. Morey – Ferrari 1959, αρ. 78. Engemann 1972, 164 εικ. 8 πίν. 10d.

90. Η δεύτερη ονομασία οφείλεται στην επιγραφή σε ταινία που κρατά ο Χριστός σε μια σειρά παραστάσεων που αποδίδουν αυτό το θέμα, βλ. Koch 2001, 191-193, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

91. Για τα εσχατολογικά στοιχεία που ψηφιδωτού που συμβολίζουν την παραδείσια ατμόσφαιρα, βλ. *LCI III*, *Paradies*, στ. 375-382 (J. Roeschke). Σχετικά με τα εσχατολογικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται στην *Traditio legis*, στην πρωιμότερη σωζόμενη παράσταση του θέματος σε ρωμαϊκή εκκλησία, στη S. Constanza, βλ. Brandenburg, *ό.π.* (σημ. 86) 86-87. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) 164 εικ. 201, αλλά και στην παράσταση της παράδοσης των κλειδιών στον Πέτρο, βλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) εικ. 200. Brandenburg, *ό.π.* (σημ. 86) εικ. 43.

92. Όπως παρατηρεί ο Engemann 1972, 164 σημ. 72, είναι πολύ πιθανό τα πρότυπα αυτών των εικονογραφικών μοτίβων να ανάγονται σε παραστάσεις του θέματος σε ασίδες ρωμαϊκών εκκλησιών. Εκτός από την πρώιμη παράσταση στη S. Constanza, που προαναφέρθηκε, το θέμα σώζεται σε μεταγενέστερους χρόνους ελαφρά παραλλαγμένο, όπως στο θριαμβικό τόξο της S. Maria Maggiore, βλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 47) εικ. 209-210.

Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες

Engemann 1968/69: J. Engemann, «Bemerkungen zu spätromischen Gläsern mit Goldfoliendekor», *JbAC* 11-12 (1968/69) 7-25.

Engemann 1972: J. Engemann, «Anmerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften», *JbAC* 15 (1972) 154-164.

Glass of the Caesars 1987: D. Harden – K. Painter – H. Hellenkemper – D. Whitehouse (επιμ.), *Glass of the Caesars. Κατάλογος έκθεσης. The Corning Museum of Glass, Corning – The British Museum,*

London – Römisch-Germanisches Museum, Cologne, Μιλάνο 1987.

Koch 2001: G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, Μόναχο 2001.

Morey – Ferrari 1959: C. Morey – G. Ferrari, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library*, Βατικανό 1959.

Roppo 1969: F.Z. Roppo, *Vetri Paleocristiani a figure d' oro conservati in Italia*, Μπολώνια 1969.

Vopel 1899: H. Vopel, *Die altchristlichen Goldgläser*, Freiburg 1899.

Anmerkungen zur Ikonographie der römischen Zwischengoldgläser mit frühchristlichen Darstellungen

Elisavet Paneli

Die Kunstgattung der sogenannten Zwischengoldgläser war im 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. nicht nur in Rom sehr verbreitet, sondern auch im Rhein-Main Gebiet. In vielen Fällen sind die brüchigen Schalen von solchen Gefäßen gesondert erhalten, eingelassen in den Wänden der *loculi* von Katakomben. Der größte Teil der erhaltenen Gläser sind Böden von Trinkschalen, die im folgenden *Medaillons* genannt werden.

Die runde Form der *Medaillons* führt zu einer kreisförmigen Anordnung der Szenen um einen kleineren Kreis, den sogenannten *Clipeus*. In diesem inneren *Clipeus* ist bisweilen ein Ehepaar oder eine einzelne männliche Gestalt dargestellt werden, die von Szenen des Alten und Neuen Testaments umgeben ist. Die Thematik der alttestamentarischen Szenen entspricht in vielen Fällen dem Rettungszusammenhang der altchristlichen Paradigmengebete. Bemerkenswert sind auch die kleineren Gestalten, die die Ehepaare bekränzen, die gelegentlich mit *Concordia*, Christus, *Nike* oder mit mythologischen Gestalten zu identifizieren sind.

Die Anordnung der Darstellungen um den *Clipeus* kann in vielen Fällen mit der Ikonographie der zweizonigen Friessarkophage verglichen werden, in denen sich die Szenen beiderseits einer *imago clipeata* mit dem Porträt eines Ehepaares anordnen. Der Übergang zum Typus der Säulensarkophage in der 2. Hälfte des 4. Jhs hat entsprechend die Anordnung der Szenen auf den Goldgläsern beeinflusst. Die kreisförmige Anordnung der Darstellungen auf den Goldgläsern und ihre Trennung durch kleine Säulen ist als Imitation der Säulensarkophage zu verstehen. Später kommt auch ihre Trennung durch Buchrollen als Variante auf.

Bei vielen Goldgläsern kommt auch die Abbildung der Apostel Petrus und Paulus vor, die die Ikonographie der Ehepaare als Vorbild hat und von Christus bekränzt werden. In Paaren sind auch die frühen Bischöfe dargestellt (Sixtus – Timotheus, Justus – Protus, Laurentius und Cyprianus), die ebenfalls von einer kleinen Gestalt bekränzt werden, die mit Christus zu identifizieren ist. Die große Anzahl der erhaltenen Gläser mit frühen Bischöfen, wie z.B. Damasus, ist ein Hinweis auf ihre große Beliebtheit. Vorbilder für die Abbildungen von Bischöfen findet man in den Bildkompositionen von frühchristlichen Kirchen, so beispielsweise in den Nebenapsiden der Basilika Eufasianiana in Parenzo. Eine andere Bildkombination auf einigen Goldgläsern, die ebenfalls einen Einfluß von den Säulensarkophagen aufweisen, zeigt in der oberen Zone die Büsten von Petrus und Paulus und in der unteren stehende männli-

che Gestalten, die nicht immer eine Buchrolle halten, getrennt von Säulen. Die verschiedenen Varianten dieses Bildtypus bezeugen, daß zum Ende des 4. Jhs eine freie Wiedergabe der ikonographischen Vorbilder auf den Zwischengoldgläsern möglich war.

In einer kleinen Anzahl von Goldgläsern findet man Einflüsse von Kirchenmosaiken mit verschiedenen Themen, so beispielsweise vom Mosaik in der Kirche von Hosios David in Thessaloniki (Ende 4. Jhs) oder von der sog. Darstellung der *Traditio legis* oder *Dominus legem dat*.

Mögliche ikonographische Vorbilder für die Goldgläser sind nicht nur die Sarkophage und die Kirchenmosaiken, sondern in manchen Fällen auch Skulpturen im Kirchenraum, Schrankenplatten oder gelegentlich Reliefs auf dem Ambo. Im zentralen Medaillon ist in der Regel eine männliche Gestalt, oft ein Apostel dargestellt, die von kleineren meist kreisförmigen Medaillons umgeben ist, während die Dekoration des Hintergrunds auf bekannte Ornamente von Schrankenplatten hinweist.

Abschliessend ist festzustellen, daß die Goldgläser als eine spezielle Kunstgattung zu behandeln sind und daß die auf ihnen abgebildeten ikonographischen Motive und Themen ein eigenständiges Anordnungssystem aufweisen, das zum großen Teil durch ihre runde Form bestimmt wird. Die ausführenden Künstler und Handwerker haben allem Anschein nach versucht, ihre ikonographischen Vorlagen mit gewisser Freiheit auf die kreisförmigen Böden der Gläser umzuformen.

Ιστορία της Τέχνης

Τί απέγινε ο μύθος της ελληνικότητας; Μεταλλαγές ενός κοσμοειδώλου

Αντώνης Κωτίδης

Το κοσμοείδωλο της ελληνικότητας συνδέεται με την εποχή της εμφάνισής του —τα πρώτα χρόνια του μεσοπολέμου— ως στερεότυπό της. Είναι πιθανό ότι για αυτόν το λόγο μένει αδιερεύνητη η τύχη του μετά την υπέρβαση της χρονικής του αφητηρίας. Ο εγκιβωτισμός του στη συγκεκριμένη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας συντέλεσε στη βαθμιαία απώλεια του ενδιαφέροντος για την εξέλιξή του, και έτσι, ένας ακόμα σύνδεσμος του παρόντος με το πρόσφατο παρελθόν μοιάζει να ακυρώνεται. Η έρευνα στην οποία βασίστηκε αυτή η εισήγηση¹ επιχειρήθηκε ως ευσεβής πόθος αποκατάστασής του. Συνδέοντας την εποχή του Βενιζέλου με τη δική μας, μέσα από την εξέλιξη ενός ιδεολογικού της ορόσημου, μπορεί κανείς να δει όχι μόνο τι απέγινε ο μύθος της ελληνικότητας που σημάδεψε τέχνη, λογοτεχνία και ανθρωπικές σπουδές τότε, αλλά, κυρίως, τις τροπές της πρόσληψής του ως τη δική μας εποχή, μέσα από σημάδια που επιβεβαιώνουν μεταλλαγές της ευαισθησίας στα σχεδόν εβδομήντα χρόνια που μεσολάβησαν. Η φράση «ο μύθος της ελληνικότητας» είναι της Ελένης Βακαλό. Με τη δαιμόνια ευστοχία της, την όρισε υπότιτλο στον τρίτο τόμο της *Φυσιγνωμίας της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα*². Την οικειοποιούμαι, επειδή, πέρα από το να συμπυκνώνει το κοσμοείδωλο και τις συνδηλώσεις του, η λέξη «μύθος» εμπεριέχει την έννοια της αφήγησης, που μπορεί να εξελίσσεται στο χρόνο, κρατώντας, αποβάλλοντας ή και εντάσσοντας νέα στοιχεία της στον ορίζοντα της εμπειρίας.

Στη δεκαετία του Τριάντα – «Κατά δω θα πνεύσει μια αιωνιότητα»³

Το ζήτημα της ταυτότητας που χαρακτηρίζει ιδεολογικά την εποχή του μεσοπολέμου στην Ελλάδα είναι πολύ γνωστό για να το περιγράψω⁴, έστω και τηλεγραφικά. Θυμίζω μόνο δυο πράγματα που έχουν τη σημασία τους από την οπτική του δικού μας παρόντος: 1. Ότι ο μεσοπόλεμος δε μοιράζεται με καμιά άλλη εποχή της ελληνικής ιστορίας εκείνην τη φορτισμένη διερώτηση αυτογνωσίας που θα ήταν ρομαντική, αν δεν είχε εκ των προτέρων αποφασισμένη την απάντηση. 2. Ότι ο πνευματικός της πυρήνας υπερέβαινε ακόμα και αγεφύρωτες διαφορές μεταξύ κομμουνιστών και αστών, διανοουμένων και καλλιτεχνών, φανερώνοντας συγκλίσεις που σήμερα θεωρούνται πολιτικά αδιανόητες για την εποχή.

Σήμερα, εποχή απαξίωσης κάθε μορφής συλλογικότητας, γενικευμένη καλλιτεχνική έκφραση που να έχει την έκταση ρεύματος δεν υφίσταται πλέον. Όχι μόνο στην Ελλάδα, ούτε μονάχα συντονισμένη με εκείνο το μεσοπολεμικό κοσμοείδωλο, αλλά με οποιαδήποτε αντίληψη συλλογικότητας.

Διευκρινίζω ότι δε μιλώ για ακμή και παρακμή αυτού του κοσμοειδώλου. Εντοπίζω σημάδια μεταλλαγών που συνέβησαν σ' αυτό, όπως τα δείχνει η τέχνη και τα συμφοραζόμενά της, με άξονα την αρχιτεκτονική, την πιο πάνδημα ορατή από όλες τις τέχνες. Επιλέγονται ως σηματοωροί η αρχιτεκτονική του Πικιώνη στη δεκαετία του Τριάντα, το ύστερο έργο του, όπως και η αρχιτεκτονική του

1. Μια πρώτη μορφή του κειμένου αυτού παρουσιάστηκε ως εισήγηση του γράφοντος στο συνέδριο *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική* που διοργάνωσε το Ίδρυμα Ελευθέριος Βενιζέλος το Νοέμβριο του 2008 στην Αθήνα (Μουσείο Μπενάκη).
2. Ε. Βακαλό, *Η Φυσιγνωμία της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα*, τομ. 3, «Ο Μύθος της Ελληνικότητας», Αθήνα 1984.
3. Ο. Ελύτης, «Διώνυσος», γ'4, *Προσανατολισμοί*, Αθήνα 1940.
4. Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην Ελληνική Τέχνη του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993.

Κωνσταντινίδη, στις πρώτες μεταπολεμικές, και, το έργο του Κρόκου στη δεκαετία ανάμεσα στο Ουγγόντα και στο Ενεήντα. Πιθανότατα, οι ίδιοι θα δυσανασχετούσαν με την άποψή μου να θεωρώ τα έργα τους στάδια μιας ομόδοξης εξέλιξης. Κι αυτό επειδή κανείς τους δε σπατάλησε θαυμασμό για το έργο του άλλου. Με περιφρονητική σιωπή αντιμετώπιζε ο Πικιώνης την αδυσώπητη κριτική του Κωνσταντινίδη για το έργο του. Ο Κρόκος εκτιμούσε το έργο του Πικιώνη, αλλά θεωρούσε υπερβολικά ηχηρή τη σημειολογία του, ενώ έβλεπε με ψυχρότητα το έργο του Κωνσταντινίδη.

Οι βενιζελικές κυβερνήσεις καλλιέργησαν το ρεύμα της ελληνικότητας μέσα από θεσμικές επιλογές, τόσο στην πρώτη, πιο ριζοσπαστική φάση τους, πριν από το 1920, όσο και στην τελευταία, και πιο συντηρητική, της τετραετίας 1928-32. Άξονάς τους υπήρξε το σχολείο, βασικό σπουδαστήριο εθνικής διαπαιδαγώγησης εκείνη την εποχή. Το 1917 η βενιζελική κυβέρνηση προχώρησε σε μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εξαιρετικά προοδευτικού προφίλ, στην οποία τα άυλα στοιχεία υπερτερούσαν, καθώς, μέσα για την εφαρμογή της ήταν η γλώσσα και η διαχείριση της παράδοσης. Στην τετραετία 1928-32 τον κύριο ρόλο έπαιξαν τα υλικά μέσα, καθώς σχεδιάστηκε και μπήκε σε εφαρμογή το πρόγραμμα κατασκευής σχολικής στέγης για πρώτη φορά σε τόσο μεγάλη κλίμακα⁵. Η άυλη πραγματικότητα του 1917 απόχτησε το υλικό κελύφος της από το 1932 και εφεξής.

Οι αρχιτέκτονες που συνεργάστηκαν στο πρόγραμμα σχολικής στέγης σχεδίασαν κτίρια μοντέρνας αρχιτεκτονικής για ευνόητους λόγους. Αυτή ήταν η έκφραση της γενιάς τους και, επομένως, χειρίζονταν το λεξιλόγιό της με φυσική ευχέρεια. Επιπλέον είχε το πλεονέκτημα του μειωμένου κόστους και της γρήγορης εκτέλεσης λόγω του μορφολογικού, δομικού και λειτουργικού της κανόνα. Είχαν όμως μια σημαντική διαφορά από τους παλιότερους ομοτέχνους τους: συγκεκριμενοποίησαν το κοσμοείδωλο της ελληνικότητας στη μορφολογία της αρχιτεκτονικής πράξης, με οδηγό τους την το-

πική παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Βεβαίως, το υψηλότερο κόστος και ο μεγαλύτερος χρόνος κατασκευής περιορίζαν αυτή την επιλογή σε ορισμένα μόνον από τα σχολικά κτίρια ανά την επικράτεια⁶.

Κλειστή συλλογικότητα

Αρχιτέκτονες-καλλιτέχνες, όπως ο Ζάχος, ο Πικιώνης, ο Μητσάκης, ο Σιάγας και άλλοι, είχαν σπουδάσει και εργαστεί και στο εξωτερικό. Όπως και ζωγράφοι, ποιητές και μουσικοί την ίδια εποχή, είχαν ήδη υιοθετήσει τις αρχές του μοντερνισμού στη δουλειά τους, όχι όμως χωρίς να τις υπαγάγουν στο συλλογικό κλίμα που τους περιείχε και με το οποίο είχαν σχέση αλληλεπίδρασης, αφού και οι ίδιοι το ανατροφοδοτούσαν με την καλλιτεχνική τους έκφραση.

Θυμίζω ότι δόγμα του μοντερνισμού, προ πάντων στην αρχιτεκτονική, υπήρξε η ανάδειξη μιας μορφολογίας χωρίς σημάψεις εντοπιότητας. Η μορφή του κτιρίου έπρεπε να είναι ανιστορική και υπερτοπική. Όπως συμβαίνει, όμως, κατά κανόνα με τα δόγματα οι αποκλίσεις δεν έλειψαν. Τέτοιες αποκλίσεις παρατηρήθηκαν κυρίως σε περιφερειακές του μοντέρνου κινήματος χώρες, όπως η Ελλάδα. Έτσι, δημιουργήθηκε ένας εναλλακτικός μοντερνισμός, ο *περιφερειακός*, που αναδέχτηκε το κυριότερο δομικό στοιχείο του *μητροπολιτικού*, δηλαδή την ελεύθερη ανάπτυξη της κάτοψης, το προβάδισμα, με άλλα λόγια, της λειτουργίας πάνω στη μορφή⁷. Οι Έλληνες όμως αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου, σε αρκετές περιπτώσεις, προχώρησαν στη διαπλοκή του μοντέρνου με στοιχεία εθνικών σημάτων, στιλιστικών και μορφολογικών. Αυτό αποτέλεσε το βασικό σημείο απόκλισης του περιφερειακού από το μητροπολιτικό μοντερνισμό (εικ. 1-2).

Στο *Πειραματικό* του Πικιώνη (εικ. 3), ας μην αφήσουμε την εξωτερική μορφολογία που μας παραπέμπει σε σημάψεις τοπικής αρχιτεκτονικής (κεραμοσκεπή, ξύλινες κουπαστές, σαχισιά) να κρύψει τα δομικά στοιχεία μοντέρνας αρχιτεκτονικής

5. Η Εκπαιδευτική Πολιτική στα Χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Ηράκλειο 2004.

6. Π. Καραντινός (επιμ.), *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια*, Αθήνα 1938.

7. Για την περιφερειακή και τη μητροπολιτική πρόσληψη του μοντέρνου, βλ. Α. Κωτίδης, *Τριανταφυλλίδης - Ένα Άλλο Τριάντα στη Ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη 2002, 25-32.

Εικ. 1. Δυτικομακεδονική αρχιτεκτονική.

Εικ. 2. Δ. Πικιώνης, Πειραματικό Σχολείο του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη (προέλευση εικόνας: Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993).

Εικ. 3. Δ. Πικιώνης, Πειραματικό Σχολείο του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1934-5 (προέλευση εικόνας: Α. Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 1993).

Εικ. 4. Δ. Πικιώνης, *Δημοτικό Σχολείο στα Πευκάκια*, Αθήνα 1931-32 (προέλευση εικόνας: Π. Καραντινός, *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια*, Αθήνα 1938).

που συγκροτούν τη σύνθεση: χωρίς τα παραδοσιακά στοιχεία της μορφής, το *Πειραματικό* είναι ένας γεωμετρικός όγκος, με μεγάλα ανοίγματα για άπλετο φωτισμό, φαρδιούς διαδρόμους για άνετη προσπέλαση στους χώρους του σχολείου, γυαλί και μπετόν και, πάνω από όλα, με ελεύθερη ανάπτυξη της κάτοψης. Αυτά δείχνουν ότι ο Πικιώνης ήταν ταυτόχρονα αισθητής της παράδοσης αλλά και τέκνο του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική.

Το *Πειραματικό* αποτέλεσε παράδειγμα του συντονισμού της αρχιτεκτονικής με το κοσμοείδωλο της ελληνικότητας —όχι τυχαία: πέρα από τους πολιτικούς λόγους ανάδειξης της συγκεκριμένης μορφολογίας στη συγκεκριμένη πόλη, ανήκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που, ιδρυμένο από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ήταν προπύργιο, στην έρευνα και τις ανθρωπικές επιστήμες, μιας αυτογνωσίας με αρχαιολογική και ιστοριοδιφική ονομασία προέλευσης.

Αντίθετα, στην Αθήνα, στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος έχτισε το Δημοτικό στα Πευκάκια

του Λυκαβηττού, ένα κτίριο καθαρά μοντέρνας αρχιτεκτονικής, στο ύφος του Le Corbusier, επομένως συντονισμένης με το μητροπολιτικό πρότυπο (εικ. 4).

Πώς είδε ο Πικιώνης τα δύο κτίρια στο κλίμα της εποχής του; Ο ίδιος γράφει:

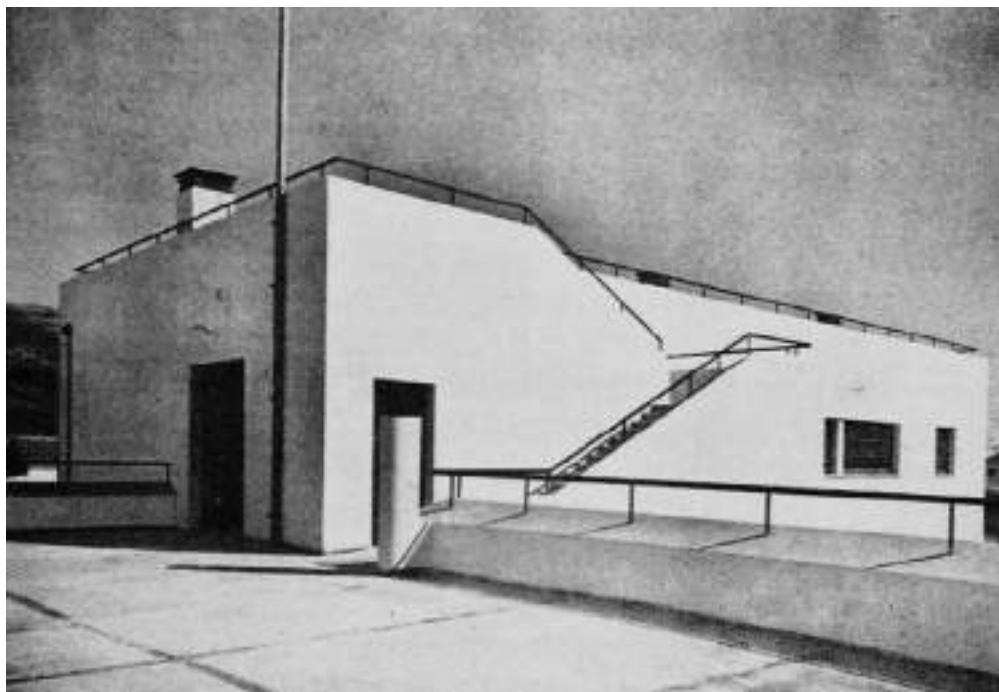
«Το σχολείο του Λυκαβηττού χτίστηκε περί το 1933. Όταν τελείωσε δεν μ' ικανοποιούσε. Είναι τότε που στοχάστηκα πως το οικουμενικό πνεύμα πρέπει να συντεθεί με το πνεύμα της εθνότητας. Είναι από τις σκέψεις τούτες που βγήκε το Πειραματικό Σχολείο της Θεσσαλονίκης»⁸.

Επομένως, για τον Πικιώνη, το πνεύμα της εθνότητας στην αρχιτεκτονική το αποδίδουν μορφές από σχετικά πρόσφατες περιόδους του λαϊκού, παραδοσιακού πολιτισμού. Οι μικροί, λευκοί κύβοι της Αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής (εικ. 5) που είχε ήδη υμνήσει ο Le Corbusier, είχαν αφήσει το αποτύπωμά τους, ως μορφολογικά τιμαλφή, στο σχεδιασμό του Άγγελου Σιάγα, ενός άλλου μοντερνιστή αρχιτέκτονα του Προγράμματος Σχολικής Στέγης (εικ. 6).

8. Α. Πικιώνη – Μ. Μαρούσης (επιμ.), «Αυτοβιογραφικά Σημειώματα», στο: Δ. Πικιώνης – *Κείμενα*, Αθήνα 1985, 34.

Εικ. 5. Κατοικία στη Λέρο (προέλευση εικόνας: Δαμ. Βασιλειάδης, *Θεώρηση της Αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη οπτική γωνία*, Αθήνα 1971).

Εικ. 6. Α. Σιάγας, Δημοτικό Αμπελοκήπων, Αθήνα 1933-35 (προέλευση εικόνας: Καραντινός, *ό.π.*, εικ. 4).

Εικ. 7. Κ. Παρθένης, *Μυθολογική Σκηνή* (προέλευση εικόνας: Α. Καφέτση (επιμ.), *Σχέδια Παρθένη στην Εθνική Πινακοθήκη*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1989).

Εικ. 8. Δ. Πικιώνης, *Μυθολογική Σκηνή* (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη (επιμ.), Δ. Πικιώνης, *Ζωγραφικά Α'*, Αθήνα 1997).

Λίγα χρόνια πριν, το 1929, ο Γιώργος Θεοτοκάς, έγραφε στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, το δοκίμιο που θεωρείται μανιφέστο της λογοτεχνικής Γενιάς του Τριάντα:

«Έξω από την εθνική μας παράδοση και τον εθνικό χαρακτήρα μας είμαστε χαμένοι. Δεν έχουμε

κανένα στήριγμα και δεν θα μπορέσουμε ποτέ να αναπτύξουμε τις πνευματικές ικανότητές μας. Ό,τι φτιάχνουμε έξω από την «πραγματικότητά» μας είναι εκζητημένο, τεχνητό, ψεύτικο, στείρα μίμηση ξένων τρόπων»⁹.

9. Γ. Θεοτοκάς (Ο. Διγενής στην πρώτη έκδοση), *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα 1929, ανατύπ. Α' (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Αθήνα 1979, 15.

Εικ. 9. Κ. Παρθένης, *Μουσική* (προέλευση εικόνας: Α. Καφέτση (επιμ.), *Σχέδια Παρθένη στην Εθνική Πινακοθήκη*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1989).

Εικ. 10. Δ. Πικιώνης *Μουσική* (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη (επιμ.), *Πικιώνης, Ζωγραφικά Α'*, Αθήνα 1997).

Εικ. 11. Κ. Μαλέας, *Τοπίο* (προέλευση εικόνας: Α. Κωτίδης, *Μαλέας*, Αθήνα 2000).

Εικ. 12. Δ. Πικιώνης, *Τοπίο* (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη, ό.π., εικ. 10 Α').

13

Εικ. 13. Γ. Τσαρούχης, *Έρωσ*, 1937 (προέλευση εικόνας: Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989, *Ζωγραφική*, Αθήνα 1990).

14

Εικ. 14. Δ. Πικιώνης, *Ζωγραφική π.* 1955 (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη, ό.π., εικ. 10 Β').

Εικ. 15. Δ. Πικιώνης, *Κεφάλι γυναίκας με παραδοσιακή φορεσιά* (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη, ό.π.).

Ως ζωγράφος, ο Πικιώνης συντονίστηκε, στη μεσοπολεμική περίοδο, με το ύφος που διαμόρφωναν φίλοι του καλλιτέχνης, καταξιωμένοι εισηγητές του μοντέρνου κινήματος στην ελληνική ζωγραφική, των οποίων το έργο εκτιμούσε. Ο Παρθένης και ο Μαλέας, ήταν οι πρώτοι του «οδηγοί» σε εκείνον το δρόμο (εικ. 7-12), ενώ μεταπολεμικά η ταύτισή του με το ύφος του Τσαρούχη είναι το ίδιο αξιοσημείωτη (εικ. 13-14).

Πάντως, αν ήθελα να δώσω ένα δείγμα συμπίεσης του περιφερειακού μοντερνισμού με τη ζωγραφική, θα διάλεγα τη ζωγραφιά του Πικιώνη *Κεφάλι γυναίκας με παραδοσιακή φορεσιά* (εικ. 15) ως παιγνιώδες ανάλογο της αρχιτεκτονικής του Πειραματικού.

Κλειστή συλλογικότητα

Το κοσμοείδωλο της ελληνικότητας στη μεσοπολεμική περίοδο λειτουργεί ως υπαγωγή της ατομικής έκφρασης στο υπέρτερο, συλλογικό όραμα εμπειδωμένο στην καταγωγική συνέχεια. Αλλά οι άφθονες προβολές του στις τέχνες και στα γράμμα-

τα δε φαίνεται από πουθενά να ξεπερνούσαν το γκέτο μιας ελίτ διανοουμένων και μεγαλοαστών ως ορίζοντα υποδοχής του. Ήταν ένα συλλογικό κοσμοείδωλο που δεν είχε ακόμη αποχτήσει παλλαϊκό χαρακτήρα.

Μεταπολεμικά – «Αρετή με τις τέσσερις ορθές γωνίες»¹⁰

Ανοιχτή συλλογικότητα. Αναγωγικές κωδικοποιήσεις του καταγωγικού νήματος

Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, με τον ψυχρό πόλεμο να μαίνεται και με δεδομένο ότι όλες οι, κατ' επίφασιν δημοκρατικές, ελληνικές κυβερνήσεις ασκούσαν μια ακροδεξιά πολιτική τρομοκρατίας των ηττημένων του εμφυλίου, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ελληνικότητα στην καλλιτεχνική έκφραση θα αποτελούσε πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στους δημιουργούς που ανήκαν πολιτικά στη μια ή την άλλη πλευρά. Αλλά παρόμοια εκτίμηση θα ήταν επιπόλαιη και θα υποβίβαζε το εθνικό κοσμοείδωλο σε εθνικιστικό ιδεολόγημα. Αντίθετα, λοιπόν, από ό,τι θα περίμενε κανείς, στις δεκαετίες Πενήντα και Εξήντα, το καταγωγικό νήμα της παράδοσης χωροθετεί ένα πεδίο κοινής αναφοράς στην καλλιτεχνική έκφραση και από τις δύο πλευρές του. Το κοσμοείδωλο απλώνεται μέσω των τεχνών, ιδιαίτερα της μουσικής. Και

Εικ. 16. Γ. Μόραλης, *Για μια μικρή λευκή αχιβάδα*, του Μάνου Χατζηδάκι, εξώφυλλο δίσκου 1958.

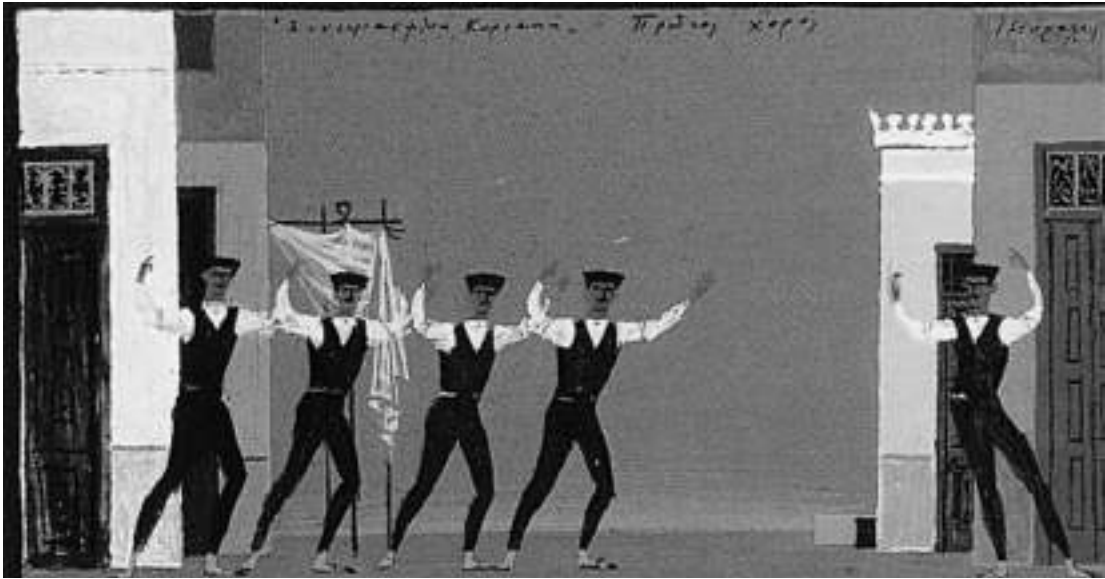
10. Ο. Ελύτης, «Η Γένεσις», *Το Άξιον Εστί*, Αθήνα 1959.

Εικ. 17. Δ. Πικιώνης, *Πλακόστρωτο* 1954-57 (πρόελευση εικόνας: Α. Πικιώνη (επιμ.), Δ. Πικιώνης; *Έργα Ακροπόλεως*, Αθήνα 2001).

Εικ. 18. Παναγία Ελευθεώτρια, Σκόπελος.

Εικ. 19. Γ. Μόραλης, *Έξι Λαϊκές Ζωγραφιές*, «Συννεφιασμένη Κυριακή», σκηνογραφία για το μπαλέτο της Ραλλούς Μάνου, σε μουσική Μάνου Χατζηδάκι 1951 (προέλευση εικόνας: Γιάννης Μόραλης, Αθήνα 2005).

Εικ. 20. Γ. Τσαρούχης, *Αξιον Εστί*, του Μίκη Θεοδωράκη, εξώφυλλο δίσκου 1963.

τότε παρατηρεί κανείς μια ευρύτατη διάδοση στα μικροαστικά και στα λαϊκά στρώματα, κυρίως μέσω της μουσικής του Χατζηδάκι και του Θεοδωράκη, αλλά και μέσω μιας καλλιτεχνικής έκφρασης που κατορθώνει να διεισδύσει στη δημόσια ευαισθησία πολύ περισσότερο από όσο στο μεσοπόλεμο. Τότε φτάνει και στο απόγειο της αισθητικής του πρότασης. Περιττό να αναφέρω καν τα πασίγνωστα ονόματα —όλοι οι κλασικοί του μεσοπολέμου δίνουν τα κορυφαία έργα τους στις δεκαετίες του Πενήντα και Εξήντα. Δείγματα της συνάφειας του έργου τους, μεταξύ τους και με την παράδοση, σταχυολογώ, ανάμεσα σε πολλά περισσότερα, το εξώφυλλο του Μόραλη για τη «Μικρή, Λευκή Αχιβάδα» του Μ. Χατζηδάκι (εικ. 16), το Πλακόστρωτο προς την Ακρόπολη με την πρόσοψη της Παναγίας Ελευθερώτριας στη Σκόπελο (εικ. 17-18), τη σκηνογραφία του Μόραλη για τις «Έξι Λαϊκές Ζωγραφιές» του Χατζηδάκι (εικ. 19) και το σχεδιασμό του εξώφυλλου του δίσκου «Άξιον Εστί» των Μ. Θεοδωράκη-Ο. Ελύτη (εικ. 20) από τον Τσαρούχη.

Τώρα, αλλάζει η μορφολογία με την οποία εκφράζεται το κοσμοείδωλο. Στην αρχιτεκτονική βλέπει κανείς ότι η πλούσια, σχεδόν πληθωρική, αφηγηματικότητα του μεσοπολέμου, στο *Πειραματικό*, συνεχίζεται και μεταπολεμικά, στο ύστερο έργο του Πικιώνη με τα έργα της Ακρόπολης, όπως το εκκλησάκι του Λουμπαδιάρη (εικ. 21).

Αντίθετα, ο Κωνσταντινίδης, κατά μια γενιά νεότερος του Πικιώνη, ξεκινάει μεταπολεμικά, από μια αφαιρετική, γεωμετρική γλώσσα που βασίζεται περισσότερο στην ανάδειξη των υλικών και στη χρωματική εναρμόνιση των μορφών με το φυσικό τοπίο γύρω τους. Την αρχιτεκτονική του Κωνσταντινίδη το φυσικό τοπίο δεν την περιβάλλει, αλλά την περιέχει, όπως δείχνει η σύνθεσή του για το ξενοδοχείο της Μυκόνου, το 1960 (εικ. 22).

Μια ανάλογη με των αρχιτεκτόνων μετάβαση, από ένα πληθωρικό σε ένα λιτό ύφος, παρατηρεί κανείς στο ζωγραφικό έργο του Μόραλη. Από μιαν αντίστοιχη με του Πικιώνη πλούσια σε μοτίβα μορφολογία, που συνεχίζεται ως τη σειρά των συνθέ-

Εικ. 21. Δ. Πικιώνης, Έργα της Ακρόπολης, Λουμπαδιάρης, 1954-57 (προέλευση εικόνας: Α. Πικιώνη, *ό.π.*, εικ. 10).

Εικ. 22. Ά. Κωνσταντινίδης, Ξενία, Μύκονος 1960 (προέλευση εικόνας: Ά. Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής*, Ημερολογιακά Σημειώματα, Αθήνα 1992).

σεων με το γενικό τίτλο «Επιτύμβια» (εικ. 23), περνάει αργότερα σε αφαιρετικά σχηματοποιημένες, λιτές, γεωμετρικές συμπυκνώσεις των σημείων σε συνθέσεις, όπως το «Κορίτσι» και «Άνοιξη» (εικ. 24-25), σύμμετρες με το ύφος του Κωνσταντινίδη.

Παραθέτω μια χαρακτηριστική εγγραφή του Κωνσταντινίδη από τα ημερολογιακά του σημειώματα της εποχής:

«Κάτω από τις ήπιες κλιματολογικές συνθήκες της Ελλάδας, ένα σπίτι θα μπορούσε να είναι μόνο ένα υπόστεγο και τίποτε άλλο»¹¹.

«Κατασκευάζουμε μια στέγη, ένα ανάλαφρο υπόστεγο, που την κρατάνε κάποια ανάλαφρα υποστυλώματα, σε κάποιες κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους ... Βάζοντας ανάλαφρα διαχωριστικά τοιχώματα που θα διαμορφώνουνε τους εσωτερικούς χώρους που μας είναι απαραίτητοι ... το έτσι κατασκευασμένο αρχιτεκτονικό έργο θα λειτουργεί σαν κατοικία ή σα σχολείο ή σα μουσείο ή σαν εργοστάσιο...»¹².

Προς τα πού μετατοπίστηκε το συλλογικό κοσμοείδωλο του Τριάντα στις πρώτες μετεμφυλιακές

11. Ά. Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής*. Ημερολογιακά Σημειώματα, εγγραφή 20-12-1965, 89 και εγγραφή 25-12-65, 89-90, Αθήνα 1992.

12. Ό.π., εγγραφή 20-5-1968, 94.

Εικ. 23. Γ. Μόραλης, *Επιτύμβια Σύνθεση Α'*, 1958-62 (προέλευση εικόνας: Γιάννης Μόραλης, Αθήνα 2005).

Εικ. 24. Γ. Μόραλης, *Κορίτσι* (προέλευση εικόνας: Γιάννης Μόραλης, Αθήνα 2005).

Εικ. 25. Γ. Μόραλης, *Άνοιξη* (προέλευση εικόνας: Γιάννης Μόραλης, Αθήνα 2005).

Εικ. 26. Ά. Κωνσταντινίδης, Μουσείο Ιωαννίνων (προέλευση εικόνας: Ά. Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής. Ημερολογιακά Σημειώματα*, Αθήνα 1992).

Εικ. 27. Ά. Κωνσταντινίδης, Σπίτι στην Ανάβυσσο, 1962 (προέλευση εικόνας: Ά. Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής. Ημερολογιακά Σημειώματα*, Αθήνα 1992).

δεκαετίες του Πενήντα και Εξήντα, όταν το εγκολπώθηκε μεγάλη μερίδα του κόσμου; Νομίζω προς την κατεύθυνση μιας λιγότερο διανοητικής από τους λίγους και περισσότερο βιωμένης από τους πολλούς πραγμάτωσης. Το πλαίσιο τώρα ήταν η αναψυχή, η ψυχαγωγία, ο ελεύθερος χρόνος: στην αρχιτεκτονική, μεγάλης κλίμακας έργα που το εκφράζουν είναι, διαδοχικά και με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, η διαμόρφωση του πλακόστρωτου και του περιβάλλοντος χώρου της Ακρόπολης από τον Πικιώνη (1954-57) και τα τότε κρατικά ξενοδοχεία *Ξενία*, προσιτά στα αστικά στρώματα, που στη μεγάλη τους πλειοψηφία ανατέθηκαν στον Κωνσταντινίδη στη δεκαετία του Εξήντα.

Αρχαιολογικοί, λοιπόν, χώροι και μουσεία, ξενοδοχεία χαμηλού κόστους σε περιοχές φυσικού κάλλους προκαλούν μια αρχιτεκτονική συνδεδεμένη με διακοπές, σωματική χαλάρωση και πνευματική ευφροσύνη. Η διαμόρφωση της πρόσβασης στην Ακρόπολη από τον Πικιώνη, με τη ζωντανή, ανάγλυφη, αυθεντικά φυσική ματιέρα της πέτρας, λειτουργεί ως σύμβολο συνέχειας του κλασικού και του παραδοσιακού εθνικού χώρου.

Το ίδιο αναγωγικά, αλλά περισσότερο αφαιρετικά, λειτουργεί η αρχιτεκτονική της πέτρας και του εμφανούς μετόν του Κωνσταντινίδη, στις *Ξενίες* και στο Μουσείο Ιωαννίνων (εικ. 26), καθώς και στις ιδιωτικές κατοικίες με προεξάρχουσα εκεί-

νη στην Ανάβυσσο (εικ. 27).

Η ενσωμάτωση του κατασκευασμένου στο φυσικό είναι άρτια και ενδεικτική του τι μπορεί να είναι μια αρχιτεκτονική που δεν χρησιμοποιεί αναφορές στο τοπικό ιδίωμα σκηνογραφικά, επομένως, συναισθηματικά και νοσταλγικά, αλλά συμβολικά και αναγωγικά. Αντιγράφω πάλι από το ημερολόγιο του Κωνσταντινίδη:

«Το χρώμα ... θα το έχει βρει ο αρχιτέκτονας (στην έντασή του και στις αποχρώσεις του) επειδή θα έχει προσέξει και το χρώμα που έχει το τοπίο, όπου θα βάλει να σταθεί αυτό που έχει χτίσει. Το χρώμα δηλ. που έχει το χρώμα, τα βράχια και οι πέτρες και τα βουνά, λογαριάζοντας ... και τα χρώματα που παίρνει και η θάλασσα όταν το χτίσμα βρίσκεται σε παραλιακό τοπίο¹³... Αυτό έκανα στα Ξενία πριν από τις παρεμβάσεις που έγιναν μετά»¹⁴.

Την ίδια εποχή, η μουσική του Χατζηδάκι και του Θεοδωράκη, αντλώντας μοτίβα από τη λαϊκή, τη νησιώτικη και τη βυζαντινή μελωδική παράδοση κινητοποιεί και συναισθηματικά στοιχεία της προσωπικότητας, προπάντων μέσα από τη δύναμη του στίχου ποιητών όπως ο Σεφέρης, ο Ρίτσος, ο Ελύτης. Σ' αυτό το κλίμα, όσο αυστηρή και αν είναι η κριτική του Κωνσταντινίδη για τον Πικιώνη, δεν μπορώ παρά να τους δω στο ίδιο μήκος κύματος, όταν ο Κωνσταντινίδης γράφει:

«Η αλήθεια, το αιώνιο, η τελειότητα, η ποιότητα υπάρχουν παντού. Σε όλους τους χρόνους, σε όλους τους τόπους ... Και έχω στο νου μου αυτό που το ονομάζουμε λαϊκή ή ανώνυμη αρχιτεκτονική. Που εδώ στον ελληνικό τόπο υπάρχει σε μίαν απίστευτα γνήσια ομορφιά ...»¹⁵.

Μεταπολεμικά, στην εποχή των πιο μεγάλων ιδεολογικών αντιπαράθεσεων του 20ού αιώνα, η συλλογικότητα του κοσμοειδώλου του μεσοπολέμου παίρνει έναν τόνο περισσότερο βιωματικό και λιγότερο θεωρητικό. Παρατηρεί κανείς μια μετατόπιση, από την ελίτ των διανοουμένων στα πλατιά, λαϊκά στρώματα.

Μετά το Ογδόντα – «Μόνον από την αίσθηση φτάνεις στην ιδέα»¹⁶

Αυτοβιογραφική συλλογικότητα

Η οριοθέτηση της μεσαίας γενιάς, του Κωνσταντινίδη, έναντι της παλιότερης του Πικιώνη και της νεότερης του Κρόκου, έχει έναν κοινό παρονομαστή: τη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική. Αυτή, κατά τον Κωνσταντινίδη, κάνει θέατρο, δεν είναι αρχιτεκτονική της αλήθειας. Εδώ εστιάζεται η αντίθεσή του για το μεταμοντέρνο, την οποία εκδηλώνει με πολύ έντονο τρόπο στα ημερολογιακά του σημειώματα:

«20-5-88

Οι μεταμοντέρνοι αρχιτέκτονες, οι ίδιοι και τα χτίσματά τους είναι σαν άνθρωποι-ζητιάνοι που κυκλοφορούν με κλεμμένα ρούχα. Κλεμμένα ακόμα και απ' τα παλιατζήδικα.

Ο δικός μας Πικιώνης ίσως χωρίς να το επιδιώκει, φόραγε στα όσα του τύχαινε να χτίσει κλεμμένα ρούχα και στολίδια. Πρωτοπόρος σ' αυτήν την κατάπτωση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής ... και προφήτης, σε παγκόσμια κλίμακα, του σίφουνα του μεταμοντερνισμού ... Του τα έψελνα εδώ και σαράντα χρόνια, το 1947 στο πρώτο βιβλιάρικι που τύπωσα»¹⁷.

Το τέλος των αντιπαράθεσεων έχει πλέον επιφέρει τον απολιτικό εξορθολογισμό στη σχέση του κόσμου με την ιδεολογία και την πολιτική της έκφραση. Η συλλογικότητα που απαιτούσε ο κόσμος των αντιπαράθεσεων, τώρα όχι μόνον υποχωρεί, αλλά φαντάζει πλέον σαν ιστορική ουτοπία αχρηστευμένη από ένα υπερϊστορικό παρόν.

Ένα από τα αντιπαθέστερα χαρακτηριστικά της μεταμοντέρνας εποχής, η παγκοσμιοποίηση, μάλλον αδίκως κατηγορείται ότι επιδιώκει να κάνει όλους μας, Καρδισιώτες και Θιβητιανούς, να τρώμε McDonalds, να φοράμε Adidas και να γελάμε με τα ίδια ανέκδοτα. Απεναντίας, η παγκοσμιοποίηση χρειάζεται την έξαρση του ιδιότυπου, του πολιτισμικά ιδιοπρόσωπου, του ξεχωριστού για να ενισχύσει το ατομικιστικό της κοσμοειδωλο, αυτό που

13. Ό.π., 304.

14. Ό.π., 308.

15. Ό.π., 94.

16. Ο. Ελύτης, «Γιάννης Τσαρούχης», στο: *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα 1987, 574.

17. Κωνσταντινίδης, ό.π. (σημ. 11), εγγραφή 20-5-1988, 300-301.

Εικ. 28. Ο. Ελύτης, *Σύνθεση*, 1982 (ευγενής παραχώρηση Ιουλίας Ηλιοπούλου).

τείνει να επικρατήσει ως κοινωνικοοικονομικός δαρβινισμός. Μόνο που για τη σημερινή καλλιτεχνική έκφραση είναι κάπως αργά. Το συλλογικό κοσμοείδωλο της ελληνικότητας ως γενικευμένη καλλιτεχνική έκφραση έχει εκλείψει, τώρα, πάνω που νομιμοποιήθηκε από τους θεωρητικούς του μεταμοντέρνου στη διεθνή βιβλιογραφία, τώρα, στην εποχή της παγκοσμιοεντοπιότητας. Το ότι ένα μέρος της σημειογραφίας του το τσιμπολογάει ο κιτς ημίκοσμος του τουριστικού λάιφσταϊλ, επιβεβαιώνει ότι έχει περάσει στην ιστορία. Ακόμα και όταν υποστηρίζεται από ανεκδιήγητες εκθέσεις που ξεχειλίζουν λιπαρή πατριδοκαπηλία, όπως η πρόσφατη, δυστυχώς, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης¹⁸.

Ωστόσο, αυθεντικές εκφράσεις της αισθητικής του εξακολουθούν να εμφανίζονται σε λίγες και μοναχικές περιπτώσεις δημιουργών¹⁹. Ως ατομικό πλέον βίωμα δημιουργεί τον κραδασμό που μπορεί να εκφραστεί καλλιτεχνικά και να μη μείνει μόνο στη συνείδηση και το DNA των ανθρώπων που το εκφράζουν από την πρώτη εποχή της εμφάνισής του (εικ. 28-30).

Αντιγράφω από κείμενο του Ελύτη για τον Μόραλη το 1988:

«Τα χρώματα της Αττικής και της Αίγινας, τα σώματα των νέων κοριτσιών, το φως το ταυτόσημο μιας φυσικής και ηθικής ευγένειας, τα βλέπουμε στα τελευταία έργα του Μόραλη να αναδύονται κάποτε με μίαν υγρασία θαλασσινή, σαν μεγεθυμένα θραύ-

18. Η διάρκεια της έκθεσης ήταν από 15-10-2008 ως 31-1-2009.

19. «Είναι η συνέχεια της προηγούμενης δουλειάς, όπως κάποιος που κρατάει ημερολόγιο. Δεν καταλαβαίνω γιατί μερικοί μου λένε πως έχω αλλάξει. Εγώ νομίζω πως τη δουλειά μου μπορείς να τη διαβάσεις όπως ένα βιβλίο». Γ. Μόραλης, Συνέντευξη, *Το Βήμα*, Κυριακή 9 Μαρτίου 1997.

Εικ. 29. Γ. Μόραλης, *Γοργόνα*, 2006 (προέλευση εικόνας: Μόραλης, Αθήνα 2008).

Εικ. 30. Γ. Μόραλης, *Περίσκεψη*, 2007 (προέλευση εικόνας: Μόραλης, Αθήνα 2008).

Εικ. 31. Επάνω: Κ. Κρόκος, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη 1977-93.
Κάτω: *Ζωγραφική* (προέλευση εικόνας: Κ. Κρόκος, *Κατάλογος έκθεσης στην Αίθουσα Άστρα*, Αθήνα 2008).

σματα από αρχαίες ληκύθους ή σμικρυνμένες νωπογραφίες τόπων λατρείας που χάθηκαν για πάντα»²⁰.

Τέλος, το βλέπει κανείς όχι μονάχα σ' εκείνους αλλά και σαν κομμάτι της αυτοβιογραφίας, πλέον,

κάποιων δημιουργών ξεχωριστά. Για τον Κυριάκο Κρόκο, που, με τον τρόπο του, συνεχίζει την παράδοση του Πικιώνη και του Κωσταντινίδη στην αρχιτεκτονική και στη ζωγραφική του, το έργο δεν εί-

20. Ο. Ελύτης, *Ι. Μόραλης*, Αθήνα 1988, 181.

Εικ. 32. Κ. Κρόκος, Ζωγραφική (προέλευση εικόνας: Κ. Κρόκος, ό.π.).

ναι το σχήμα που παίρνει μια κοσμοθεωρητική άποψη. Για τον Κρόκο και τους καλλιτέχνες της γενιάς του, ανεξάρτητα από το δρόμο που επέλεγον για τη μορφή και το περιεχόμενο του έργου τους, το έργο, όλο και περισσότερο, είναι γέννημα του προσωπικού βιογραφικού.

Αντιγράφω από σημειώσεις του Κρόκου:

«Η μορφή που καταρχήν θα υπαγορεύσει η κατασκευαστική ανάγκη, θα πρέπει να ελεγχθεί και με ένα άλλο κοίταγμα εκ των έσω (τα μάτια της ψυχής)»²¹ (εικ. 31-32).

Πρέπει όλα να ξεκινήσουν από το άγγιγμα. Συνήθως η υψηλή τεχνολογία που χαρακτηρίζει μια μαζική, βιομηχανική παραγωγή, το *Χάι Τεκ*, τους είναι άχρηστη. Από την υψηλή τεχνολογία ο Κρόκος προτιμάει την υψηλή τεχνουργία. Με πάθος ε-

πιδιώκει το δεξιοτεχνικό χάρισμα του μάστορα να διαπερνά τα απλά υλικά, το τούβλο, την πέτρα, το κονίαμα, το ξύλο. Μετά τις σπουδές του της αρχιτεκτονικής, δεν αισθάνθηκε έτοιμος να προχωρήσει στο σχεδιασμό και την πραγματοποίηση αρχιτεκτονικού έργου πριν μαθητέψει ζωγραφική κοντά στον Τσαρούχη στο Παρίσι. Δεν μπορώ παρά μόνο από μια βαθιά ριζωμένη ζωγραφική ευαισθησία να αντιληφθώ την ακόλουθη σκέψη του: «*Το πρόβλημα όχι τι θα χτίσουμε, αλλά πώς αυτό που θα χτίσουμε θα το εντάξουμε στη φύση. Χρωματική και τονική παρουσία. Το κτίριο πρέπει να δένει με το δέντρο αλλά και το πουλί. Το μαύρο χελιδόνι σκίζει το διάφανο αέρα —αγγίζει με το φτερό του τον τοίχο»*²². Το συνολικό του έργο, αρχιτεκτονικό και ζωγραφικό, δείχνει πώς αυτό που ζει στον καθένα, σαν αισθητική επιτέλεση, στην εποχή μας εκφράζεται όπως είναι —κομμάτι της ιστορίας του καθένα μας, σημάδι της αυτοβιογραφίας μας.

Σύνοψη

Ο μύθος της ελληνικότητας ξεκίνησε στην εποχή του Βενιζέλου ως κοσμοείδωλο των πνευματικών και καλλιτεχνικών ταγών του μεσοπολέμου. Στην αρχική φάση του παρουσιάζεται όπως μια κλειστή συλλογικότητα που διαμορφώνει και διαμορφώνεται από την καλλιτεχνική, λογοτεχνική και ακαδημαϊκή πρωτοπορία χωρίς διείσδυση στον κοινωνικό ορίζοντα υποδοχής.

Μεταπολεμικά, με την εξάπλωσή του σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού περνάει στη φάση της ανοιχτής συλλογικότητας. Είναι η φάση που συμπίπτει με την κορύφωση της αισθητικής του στο έργο των πρωτοπόρων του. Τέλος, στη σύγχρονη εποχή, όταν εκλείπει ως γενικευμένη καλλιτεχνική έκφραση, το βλέπουμε να ανατέλλει από το βάθος της ατομικής συνείδησης στο έργο ορισμένων καλλιτεχνών, να μεταλλάσσεται, δηλαδή, σε κάτι που θα το χαρακτήριζα σηματορώ αυτοβιογραφικής συλλογικότητας.

21. Λ. Κρόκου (επιμ.), *Για τον Κυριάκο Κρόκο – Ενθύμηση*, Αθήνα 2008, 19.

22. Ό.π., 19.

Διαλέξεις - Τιμητικές εκδηλώσεις

**Αφιέρωμα στους Ομότιμους Καθηγητές
του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας,
Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Ιωάννη Χασιώτη,
Βασίλειο Κόντη, Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού,
Ιωάννη Αλεξανδρόπουλο και Ιωάννη Κολιόπουλο***

*Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας,
Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας*

Η τελευταία εξαετία σηματοδεύτηκε από τη συνταξιοδότηση μιας πλειάδας καθηγητών, που λάμπρυναν τον Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. με την επιβλητική παρουσία και το αξιοζήλευτο έργο τους. Πρόκειται για πέντε επιστήμονες, πέντε θεράποντες της Κλειούς με διαφορετική ιδιοσυγκρασία και διαφορετικούς εν πολλοίς ερευνητικούς άξονες. Ωστόσο, το επιστημονικό κύρος, το αδαμάντινο ήθος, η αξιοθαύμαστη ενάργεια, η πολύπλευρη δράση και η διεθνής ακτινοβολία αποτελούν αρετές που χαρακτηρίζουν και τους πέντε. Τις αρετές αυτές φρόντισαν να τις ενσταλάξουν και στους μαθητές τους, παράλληλα με το γνωστικό τους αντικείμενο. Εφόσον η πλειονότητα των σημερινών καθηγητών του Τμήματος μαθήτευσε στους πέντε αυτούς δασκάλους, μπορούμε να μιλάμε για τη δημιουργία μιας παράδοσης που υπακούει στο πιο πάνω πρότυπο. Η συνοπτική περιγραφή του έργου τους δεν μπορεί να δώσει παρά μια αμυδρή εικόνα της προσφοράς τους.

Ο διορισμός του Ιωάννη Χασιώτη στη θέση του βοηθού το 1961 υπήρξε η αφετηρία μιας λαμπρής πορείας στο στίβο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αφού πέρασε από τις θέσεις του επιμελητή, του άμισθου και εντεταλμένου υφηγητή, του επικουρι-

κού και του επίκουρου, το 1982 διορίστηκε μόνιμος καθηγητής. Στη θέση αυτή παρέμεινε έως τη συνταξιοδότησή του το 2003, οπότε και αναγορεύτηκε ομότιμος καθηγητής του Τμήματος. Η συνταξιοδότηση δεν σήμανε για τον Ι. Χασιώτη το τέλος της παρουσίας του στον Τομέα, αφού συνεχίζει έως και σήμερα τη διδασκαλία στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών. Η διδακτική δραστηριότητα του καθηγητή δεν περιορίστηκε στο Α.Π.Θ. Το Πανεπιστήμιο της Κύπρου αλλά και πανεπιστήμια της Δυτικής Ευρώπης, των ΗΠΑ και της Αυστραλίας επωφελήθηκαν από την παρουσία, τις γνώσεις του και το παιδαγωγικό του χάρισμα. Αυτό άλλωστε το παιδαγωγικό χάρισμα υπήρξε το στοιχείο που ξεχώριζε πάντοτε τον Ι. Χασιώτη. Η ιδιαίτερη προσέγγιση του φοιτητή, η πρόκληση του ενδιαφέροντός του και η ενστάλαξη σε αυτόν της γνώσης αποτελούν αρετές που σπάνια συνδυάζονται σε τέτοιο βαθμό με την άρτια επιστημονική κατάρτιση.

Πλούσια υπήρξε και η διοικητική δραστηριότητα του Ι. Χασιώτη, ο οποίος διετέλεσε πρώτος πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας το 1984. Αδιάψευστο μάρτυρα της πολύπλευρης δράσης του αποτελεί η συμμετοχή του στα Διοικητικά Συμβούλια των σημαντικότερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, της Όπερας Θεσσαλονίκης,

* Η καταγραφή ακολουθεί τη σειρά συνταξιοδότησης των καθηγητών. Τη σύνταξη του αρχικού κειμένου ανέλαβε η μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Σωτηρία Βασιλείου.

του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος και κυρίως του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, του οποίου σήμερα είναι πρόεδρος.

Κυριότεροι άξονες της ερευνητικής δραστηριότητάς του είναι η νεοελληνική ιστορία, η ιστορία της καθ' ημάς Ανατολής και η ευρωπαϊκή ιστορία. Βασικοί θεματικοί κύκλοι που τον απασχόλησαν —και τον απασχολούν ακόμα— είναι το Ανατολικό Ζήτημα και η ιστορία της νεοελληνικής Διασποράς. Έργα του, που θεωρούνται πλέον κλασικά και απαραίτητα βοηθήματα για τον ερευνητή, αποτελούν καρπό ένζηλου ενδιαφέροντος και άρτιας επιστημονικής έρευνας. Η ενδελεχής μελέτη των πρωτογενών πηγών, η άρτια βιβλιογραφική ενημέρωση, η αποστασιοποίηση από τα πρόσωπα και τα φαινόμενα που εξετάζει, η σαφήνεια και η γλαφυρότητα του επιστημονικού λόγου αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα του πλούσιου συγγραφικού έργου του Ι. Χασιώτη.

Ελάχιστο δείγμα τιμής στο μεγάλο δάσκαλο αποτέλεσε η έκδοση από το Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Γρανάδας δύο τόμων. Ο πρώτος τόμος αποτελεί συλλογή 41 δημοσιεύσεων του Ι. Χασιώτη, που αναφέρονται στις ισπανοελληνικές σχέσεις. Ο δεύτερος, που φέρει τον τίτλο *Πολύπτυχον*, αποτελείται από 42 άρθρα, των οποίων η θεματολογία ακολουθεί τις επιστημονικές αναζητήσεις του καθηγητή και αντανακλά την προσφορά του¹. Πρόκειται για την «έξωθεν καλή μαρτυρία» που επιβεβαιώνει την εκτίμηση των συναδέλφων και των μαθητών του Ι. Χασιώτη για την προσφορά του στην πανεπιστημιακή κοινότητα, στην πόλη και την επιστήμη. Πρόσφατα, μάλιστα, ο Ι. Χασιώτης εκλέχθηκε αντεπιστέλλον μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας της Ιστορίας της Ισπανίας.

Ο Βασίλειος Κόντης γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, μεγάλωσε στην Κορυτσά και πραγματοποίησε τις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές του στις ΗΠΑ. Η εργογραφία του και η όλη ερευνητική του δραστηριότητα φέρουν ανάγλυφη τη σφραγίδα της περιπλάνησης και της έρευνας στους χώρους αυτούς. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1975,

με σπουδές στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, τις Πολιτικές Επιστήμες, τις Διεθνείς Σχέσεις και τη Σύγχρονη Ιστορία εργάστηκε ως επιστημονικός συνεργάτης στο Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, με τομέα έρευνας τη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και ιδιαίτερα τις σχέσεις της Ελλάδας με την Αλβανία και τις Μεγάλες Δυνάμεις στα τέλη του 19ου και του 20ού αιώνα. Στο Α.Π.Θ. διορίστηκε το 1980, ως ειδικός επιστήμονας στην έδρα Ιστορίας με αντικείμενο διδασκαλίας τη Σύγχρονη Ιστορία. Το 1991, αφού πέρασε από τις θέσεις του επίκουρου και του αναπληρωτή καθηγητή, ο Β. Κόντης έγινε καθηγητής.

Ο ιστορικός επιστήμονας δεν μπορεί, μελετώντας τα έργα του, να μην εντυπωσιαστεί από τη σπάνια ερευνητικότητα του συγγραφέα, από τον πλούτο και την άριστη χρήση των πηγών και από την εξοικείωσή του με ένα ευρύ φάσμα θεμάτων. Οι μελέτες του για το Αλβανικό Ζήτημα (1908-1914) και για την παρέμβαση του βρετανικού και του αμερικανικού παράγοντα κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου έχουν αφήσει εποχή και θεωρούνται σήμερα ως αδιαμφισβήτητα σημεία αναφοράς. Κύριες αρετές του έργου του είναι η άμεση εστίαση στην ουσία ενός επιστημονικού ζητήματος και η μεγάλη ευχέρεια στην ολοκληρωμένη παρουσίασή του μέσα σε λίγες γραμμές. Οι μαθητές του Β. Κόντη τονίζουν ότι ο καθηγητής δίδαξε με το ερευνητικό και το διδακτικό του έργο, το ήθος και τον επαγγελματισμό του στην έρευνα. Φρόντιζε πάντα να ακούει τις ερευνητικές ανησυχίες των φοιτητών του και στη συνέχεια να τις ενθαρρύνει και να τις στηρίζει. Παράλληλα με τις παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο, ο Β. Κόντης συνέχισε να συνεργάζεται με το ΙΜΧΑ —του οποίου διετέλεσε επί μακρόν διευθυντής και αργότερα πρόεδρος—, να οργανώνει και να λαμβάνει μέρος σε Συνέδρια και να ταξιδεύει στο εξωτερικό για την ενίσχυση των ερευνών του. Σήμερα, πέντε χρόνια μετά τη συνταξιοδότησή του, ομότιμος πλέον καθηγητής του Τμήματος που υπηρέτησε, εξακολουθεί να πραγματοποιεί έρευνες γύρω από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας με τα κράτη της Βαλκανικής και να γράφει συμβάλλοντας ουσιαστικά στην προαγωγή της ιστορικής επιστήμης.

1. I. Hassiotis, *Tendiendo puentes en el Mediterráneo. Estudios sobre las relaciones hispano-griegas (ss. XV-XIX)*, Γρανάδα 2008. E. Motos Guirao – M. Morfakidis-Filactos, (επιμ.), *Polyptychon. Homenaje a Ionnis Hassiotis*, Γρανάδα 2008.

Μιλώντας για την Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού στην εκδήλωση που οργανώθηκε προς τιμή της από τους μαθητές της τον Οκτώβριο του 2008, η καθηγήτρια του Τομέα Αγγελική Σφήκα τόνισε μεταξύ άλλων: «Η Άρτεμη ήταν δασκάλα, με όλη τη σημασία της λέξης. Δασκάλα ... στους προβληματισμούς μου σε επιστημονικό επίπεδο. Κυρίως όμως, υπήρξε δασκάλα για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει κάθε κατάσταση και πρόβλημα... Η Άρτεμη που έζησα ήταν μέσα σε όλα. Έξυπνη, δραστήρια, τολμηρή και πρωτοπόρος, ανοιχτή στις νέες τεχνολογίες, στις ιδέες, στις προτάσεις». Αυτές οι λίγες σειρές διαγράφουν με σαφήνεια την προσωπικότητα της καθηγήτριας που υπήρξε, σύμφωνα με την ίδια συνάδελφό της αλλά και το σύνολο των συνεργατών και των μαθητών της, «μια πραγματική κυρία και ένας υπέροχος άνθρωπος». Ένας υπέροχος άνθρωπος, ένας άνθρωπος ζεστός, γενναίος, που αποπνέει πάντα μια αφοπλιστική αρχοντιά και μια ήρεμη δύναμη.

Η διδακτική δραστηριότητα της Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού στο Α.Π.Θ. εγκαινιάστηκε το 1979 στο προπτυχιακό επίπεδο και το 1985 στο μεταπτυχιακό. Η Τουρκοκρατία, ο Ελληνισμός του Πόντου, η νεοελληνική Διασπορά και η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία αποτέλεσαν τους χώρους όπου κινήθηκε και κινείται ερευνητικά και διδακτικά. Από το 1985, ως εισηγήτρια και μέλος τριμελών επιτροπών, επέβλεψε διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, στα Τμήματα Φιλολογίας, Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Ιατρικής του Α.Π.Θ., Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παράλληλα, επέβλεψε πολυάριθμες μεταπτυχιακές εργασίες και υπήρξε μέλος εισηγητικών επιτροπών για την εκλογή και εξέλιξη μελών Δ.Ε.Π. του Α.Π.Θ. και άλλων Πανεπιστημίων.

Αξιοσημείωτη είναι και η διοικητική δραστηριότητα της Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού· κατά το διάστημα 1981-1983 διετέλεσε πρώτα αντιπρόεδρος και ύστερα πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου Επιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού της Φιλοσοφικής Σχολής· ακολούθως υπήρξε διευθύντρια του τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και τέλος, κατά την περίοδο 2003-2005, πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολο-

γίας. Η επιστημονική συνεργασία του Α.Π.Θ. με το Κρατικό Πανεπιστήμιο του Ντονέσκ (Μαριούπολη), το Κρατικό Πανεπιστήμιο του Κουμπάν (Κρασνοντάρ), το Κρατικό Πανεπιστήμιο του Βατούμ και το πανεπιστήμιο La Trobe της Μελβούρνης φέρει τη σφραγίδα της Α. Ξανθοπούλου. Η επιστημονική δράση της καθηγήτριας δεν περιορίστηκε στο Α.Π.Θ. Τα σεμινάρια σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και τα Διοικητικά Συμβούλια του Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς και του Φωτογραφικού Μουσείου «Χρήστος Καλεμκερής» υπήρξαν τομείς στους οποίους η Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού δραστηριοποιήθηκε και έλαμψε με την παρουσία και την προσφορά της.

Σήμερα, μετά τη συνταξιοδότησή της, εξακολουθεί να προσφέρει, από τη θέση της ομότιμης, στους μεταπτυχιακούς φοιτητές του Α.Π.Θ. τόσο τις γνώσεις όσο και το απόσταγμα της πλούσιας εμπειρίας της του επιστήμονα και της εμπειρίας του ανθρώπου.

Το 1986, μετά από πολυετείς σπουδές με υποτροφίες και επαίνους στο Πανεπιστήμιο της Μασαχουσέτης και στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, και αφού εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια, στο Κρατικό Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης και στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών ο Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος διορίστηκε επίκουρος καθηγητής της Ιστορίας των Τουρκικών Λαών στο Τμήμα Ιστορίας του Α.Π.Θ. Το 1992 έγινε αναπληρωτής καθηγητής και το 2007 ανελίχθηκε στη βαθμίδα του τακτικού καθηγητή.

Η προσφορά του Ι. Αλεξανδρόπουλου σε ένα πραγματικά δύσκολο και απαιτητικό επιστημονικό κλάδο υπήρξε πλούσια, πολύπλευρη και αληθινά αξιόλογη. Στα 1986, η διδασκαλία της Ιστορίας των Τουρκικών Λαών συνιστούσε για το Α.Π.Θ. μια πρωτοπόρα εξέλιξη. Ο Ι. Αλεξανδρόπουλος υπήρξε ο άξιος εκφραστής της. Υπήρξε ο ιμάντας που διέυρνε τους ορίζοντες του Τομέα και του Τμήματος και με το ζήλο του ώθησε ικανό αριθμό αξίων μαθητών να ακολουθήσουν τα χνάρια του. Έτσι, από το 1992 και εξής, υπήρξε κύριος εισηγητής σε αρκετές διδακτορικές διατριβές με θέματα ερανοσμένα από την πλούσια δεξαμενή της Οθωμανικής Ιστορίας, ενώ ήταν ο επιβλέπων αρκετών κύριων μεταπτυχιακών εργασιών. Οι φοιτητές του Ιωάννη

Αλεξανδρόπουλου τονίζουν ότι η μαθητεία σε αυτόν άνοιξε νέες ατραπούς στη σκέψη τους. Σύμφωνα με τον μαθητή του και επίκουρο καθηγητή σήμερα στον ίδιο Τομέα, Φωκίωνα Κοτζαγεώργη «η ρήση του, ότι οι ερωτήσεις που κάποιος θέτει είναι ίσης ή και μεγαλύτερης σημασίας από τις πιθανές απαντήσεις, αποτελεί ακόμα οδηγό στις επιστημονικές μας μελέτες». Η επιμονή του Ιωάννη Αλεξανδρόπουλου στη δημιουργία μιας «σχολής σκέψης», με πυρήνα τους μαθητές του και βασικό «δόγμα» την κριτική προσέγγιση των πηγών, συνέβαλε στην προαγωγή των Οθωμανικών Σπουδών στην Ελλάδα. Η εγνωσμένη επιστημονική αρτιότητα οδήγησαν στην επιλογή του Ι. Αλεξανδρόπουλου ως κύριου εισηγητή σε εκλογές μελών ΔΕΠ με αντικείμενο την Οθωμανική Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και ως εξεταστή του ΙΚΥ στην ειδικότητα της Τουρκολογίας. Ο καθηγητής υπήρξε επίσης επόπτης αλλοδαπών υποτρόφων του ΙΚΥ και του Ιδρύματος Ωνάση.

Πέρα από την ερευνητική του δραστηριότητα στα ελληνικά, οθωμανικά, γαλλικά, βρετανικά και βουλγαρικά αρχεία και τη διδασκαλία του στο Α.Π.Θ., ο Ι. Αλεξανδρόπουλος δίδαξε στο Τμήμα Τουρκικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Κύπρου, διηύθυνε μεγαλόπνοα ερευνητικά προγράμματα, ανέλαβε τη μετάφραση τμήματος των οθωμανικών εγγράφων του αρχείου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έλαβε μέρος σε πλήθος ιστορικών συνεδρίων και πραγματοποίησε ερευνητικές αποστολές στο εξωτερικό. Με κύριο άξονα την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι μελέτες, οι μονογραφίες και τα άρθρα του Ι. Αλεξανδρόπουλου αποτελούν πολύτιμη συνεισφορά στην ανάπτυξη ενός παραμελημένου κλάδου.

Τον Οκτώβριο του 2007, μαθητές και συνάδελφοι του Ι. Αλεξανδρόπουλου εξέδωσαν προς τιμή του τόμο, ο οποίος παρουσιάστηκε στο πλαίσιο τιμητικής εκδήλωσης στο Α.Π.Θ. Πρόκειται για μια ελάχιστη ανταπόδοση στον πανεπιστημιακό δάσκαλο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Φ. Κοτζαγεώργη, υπήρξε πέρα από μέντορας και ένας πολύτιμος φί-

λος. Ο μέντορας ήταν πάντα δίπλα στους μαθητές του για να συμβάλει στην επιστημονική τους πρόοδο. Ο φίλος ήταν πάντα δίπλα τους για να προσφέρει την αρωγή του στα προβλήματα της ζωής².

«Την ιστορία, χωρίς άλλους επιθετικούς προσδιορισμούς, έχουμε οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι εντολή και καθήκον να διακονούμε στα πανεπιστήμια της χώρας μας, αυτήν την Ιστορία διδάσκουμε ή, πρέπει να διδάσκουμε στους μαθητές μας... Με την επίκληση αυτού του ιδανικού, δηλαδή της απόλυτα πιστής αναπαραστάσεως της ιστορικής πραγματικότητας, ήθελε να προστατεύσει ο Λουκιανός τον ιστοριογράφο από τη σαγήνη που ασκεί η εκάστοτε εξουσία επ' αυτού και να τον στηρίξει στην απέραντη μοναξιά του, όταν επιδιώκει να ανακαλύψει, στα τεκμήρια του ιστορικού παρελθόντος, την αντικειμενική αλήθεια...»³. Ο ίδιος ο Ιωάννης Κολιόπουλος υπήρξε εμμανής θηρευτής της αλήθειας ως απόλυτης αξίας και ποτέ δεν αμφέβαλε για την ύπαρξή της.

Στη Νέα Υόρκη, όπου σπούδασε Νεότερη Ιστορία και Πολιτικές Επιστήμες, και στο Λονδίνο, όπου σπούδασε, σε μεταπτυχιακό επίπεδο Διεθνή Ιστορία και εκπόνησε τη διατριβή του, ο Ι. Κολιόπουλος παρακολούθησε μαθήματα ιερών τεράτων της Ιστορίας, που συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της επιστημονικής του ταυτότητας. Στο Α.Π.Θ. διορίστηκε το 1976 ως λέκτορας και σε διάστημα δέκα ετών έφτασε στη βαθμίδα του καθηγητή. Διεθνούς εμβέλειας ιστορικός δίδαξε για δύο εξαμήνα ως επισκέπτης καθηγητής στα Πανεπιστήμια της Κολούμπια και της Οξφόρδης. Το ΙΜΧΑ, το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνος, το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και το Εθνικό Συμβούλιο Έρευνας και Τεχνολογίας επωφελήθηκαν και επωφελούνται ακόμα από το ερευνητικό και διοικητικό έργο του.

Με τις μελέτες και το πλούσιο συγγραφικό έργο του ο Ι. Κολιόπουλος τροφοδότησε γόνιμα και ορισμένες φορές έθεσε σε νέες βάσεις τη συζήτηση γύρω από νευραλγικά ζητήματα της ελληνικής Ιστορίας. Από το 1974, όταν συνέγραψε την πρώτη

2. E. Kolovos – Ph. Kotzageorgis – S. Laiou – M. Sariyiannis (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Κωνσταντινούπολη 2007.

3. Ι. Σ. Κολιόπουλος, «Η Ιστορία και οι χρήσεις της». *Η αποδόμηση του εθνικού κράτους και της Ιστορίας του*, Θεσσαλονίκη 2007, 11.

του δημοσίευση έως και σήμερα, ο καθηγητής από την Καστοριά προσφέρει στην επιστημονική κοινότητα και το ευρύτερο κοινό εργασίες τολμηρές και ρηξικέλευθες που με παρρησία ανατρέπουν τις κρατούσες αντιλήψεις για να προβάλουν νέες ερμηνείες. Το βραβείο Stephen Runciman και το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών επιβεβαιώνουν τη συμβολή του στην προαγωγή της Ιστορίας. Γράφει ο μαθητής του και καθηγητής του Τομέα Βασίλειος Γούναρης, αναφερόμενος στο έργο του: «Η αναθεωρητική στάση του Γ. Κολιόπουλου γονιμοποιούσε διαρκώς νέους τόπους, αφηλώντας οποιοδήποτε κόστος. Αμφισβήτησε τον εθνικό ρόλο των ληστών, επαναπροσδιόρισε τις αρχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας, πολέμησε τις θεωρίες συνομοσίας στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, ανέδειξε τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της και οδήγησε την έρευνα για το Μακεδονικό Ζήτημα σε νέους δρόμους»⁴. Η τόλμη, η νηφαλιότητα, η συνθετική δύναμη, η πρωτοτυπία, η αντικειμενικότητα, η αναθεωρητική στάση, το αφηγηματικό ταλέντο, το φιλελεύθερο και φιλευρωπαϊκό πνεύμα, η πολύπλευρη προσέγγιση και ο πλούτος των βιβλιογραφικών γνώσεων είναι γνωρίσματα που απαντώνται

στο σύνολο του έργου του Ι. Κολιόπουλου και αποτελούν τους πυλώνες της «κολιοπούλειας» σχολής. Φτάνει να διαβάσει κανείς τις μελέτες που δημοσιεύονται στον τιμητικό τόμο, που ετοιμάστηκε από τους μαθητές του με αφορμή τη συνταξιοδότησή του, για να κατανοήσει το εύρος της συνεισφοράς του μεγάλου δασκάλου στη μουσα του⁵. Και οπωσδήποτε πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος «μεγάλος δάσκαλος» δεν αφορά μόνο στην αξία του ως ιστορικού ερευνητή· αφορά πρωτίστως στον μεγάλο άνθρωπο με την εξαιρετική προσέγγιση προς τους φοιτητές και την έγνοια για συμβολή στο «ευζην» του καθενός από αυτούς.

Ιωάννης Χασιώτης, Βασίλειος Κόντης, Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού, Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος και Ιωάννης Κολιόπουλος· πέντε καθηγητές που έγραψαν και εξακολουθούν από τη θέση του ομότιμου καθηγητή να γράφουν ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Πέντε ιστορικοί που με την έρευνα, τη διδασκαλία και το ήθος τους ανέβασαν την επιστήμη τους λίγο ψηλότερα προσφέροντας έργο κτήμα τε ές αίει μάλλον ή αγώνισμα ές τὸ παραχρήμα ἀκούειν ξύγκειται⁶.

-
4. Β. Κ. Γούναρης, «Εισαγωγικές Παρατηρήσεις, Γιάννης Σ. Κολιόπουλος: Ιστορικές αναζητήσεις 35 χρόνων», στον τόμο: Β. Κ. Γούναρης (επιμ.), *Έθνος, κράτος και πολιτική. Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Σ. Κολιόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2009, 28.
  5. Β. Κ. Γούναρης (επιμ.), *Έθνος, κράτος και πολιτική. Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Σ. Κολιόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2009.
  6. Θουκυδίδου *Ίστορία* Ι.22.4.

Τα παιδιά στην αθηναϊκή ταφική τέχνη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου*

John H. Oakley

Τα παιδιά και η παιδική ηλικία στην αρχαία Ελλάδα αποτελούν ένα πεδίο που σχετικά πρόσφατα άρχισε να προσελκύει και πάλι την προσοχή των μελετητών της κλασικής αρχαιότητας. Η διαμόρφωση ενός νέου διεπιστημονικού κλάδου σπουδών με αντικείμενο την παιδική ηλικία έχει συμβάλει σημαντικά στην ανανέωση του ενδιαφέροντος για το συγκεκριμένο πεδίο, ενώ γύρω από αυτό το συχνά «αόρατο» στοιχείο της κοινωνίας αρχίζουν πλέον να τίθενται νέα και διαφορετικής φύσεως ερωτήματα. Αφετηρία για την παρούσα εργασία αποτελεί μια ιδιαίτερα εύστοχη παρατήρηση που διατυπώθηκε πριν από μερικά χρόνια σχετικά με τα παιδιά στην αρχαία Αθήνα: το 1999, η Greta Ham υποστήριξε ότι η ξαφνική δημοτικότητα που αποκτούν κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αι. π.Χ. οι μικρού μεγέθους αττικοί ερυθρόμορφοι χόες, η εικονογραφία των οποίων επικεντρώνεται στα μικρά αγόρια, θα πρέπει να αντανακλά την ανησυχία των Αθηναίων εξαιτίας των μεγάλων απωλειών σε ανδρικό πληθυσμό κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, ότι θα πρέπει δηλαδή να ερμηνευθεί ως «μια αντίδραση μέσω των λατρευτικών πρακτικών απέναντι στον αποδεκατισμό του πληθυσμού εξαιτίας του πολέμου και του λοιμού»¹. Όπως επισημαίνει η Ham, τις απώλειες αυτές μαρτυρούν και οι αρχαίοι συγγραφείς, για παράδειγμα ο Θουκυδίδης (3.87), που αναφέρει ότι κατά το δεύτερο ξέσπασμα του λοιμού, το 426 π.Χ., οι Αθηναίοι έχασαν 4.400 σπλίτες και 300 ιππείς,

αριθμοί που από μόνοι τους αντιστοιχούν στο 8-10% των ενηλίκων πολιτών της Αθήνας. Με βάση τον Θουκυδίδη, η Ham υπολογίζει ότι μεταξύ 430-426 π.Χ. η Αθήνα έχασε το ένα τρίτο των πολιτών της.

Σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, το γεγονός αυτό θα πρέπει να είχε σημαντικό αντίκτυπο στους Αθηναίους, καθώς σύγχρονοι συγγραφείς, όπως ο Θουκυδίδης και ο Αριστοφάνης, αναφέρονται στις απώλειες και θρηνούν τόσο για αυτές όσο και για τις συνέπειές τους². Η Λυσιστράτη, για παράδειγμα, στην ομώνυμη κωμωδία του Αριστοφάνη, διαμαρτύρεται πως εξαιτίας της έλλειψης ανδρών οι γυναίκες μένουν γεροντοκόρες (*Λυσιστράτη* 589-597). Ο Ευριπίδης, στον *Ίωνα*, οικτρίζει δια στόματος του χορού την ατεκνία και διακηρύσσει ότι τα παιδιά αποτελούν ελπίδα για το μέλλον και συγχρόνως ασπίδα για την ασφάλεια της χώρας (*Ίων* 472-491). Η ατεκνία επανέρχεται ως κεντρικό θέμα και στην *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη, όπου η αδυναμία της Ερμιόνης να τεκνοποιήσει λειτουργεί ως βασικός μοχλός στην εξέλιξη της πλοκής του έργου. Η ιδέα της τεκνοποίησης προς όφελος της ασφάλειας της πατρίδας εκφράζεται και από την Πραξιθέα στον *Ερεχθέα* του Ευριπίδη, από τα τέλη της δεκαετίας 430-420 π.Χ. (*αποσπ.* 360). Μεταγενέστερες, μάλιστα, πηγές αναφέρουν ότι η μείωση του ανδρικού πληθυσμού της πόλης είχε ως συνέπεια ακόμη και την έγκριση ψηφίσματος που νομιμοποιούσε την απόκτηση παιδιών από έγγαμους

* Η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Colloquium του Τομέα Αρχαιολογίας στις 13 Απριλίου 2006. Για τη βοήθεια που μου παρέιχαν στην απόκτηση τόσο φωτογραφιών όσο και της άδειας δημοσίευσής τους είμαι υπόχρεος στους M. M. Huss, R. Kersey, M. Krumme, J. R. Mertens, O. Pilz, K. Urban, U. Wallenstein και D. Williams. Ευχαριστίες οφείλω και στους L. Beaumont και Th. Hillard, που έθεσαν στη διάθεσή μου τις σχετικές υπό έκδοση εργασίες τους. Η εξαιρετική μετάφραση του κειμένου μου στα ελληνικά οφείλεται στην υποψήφια διδάκτορα Βιβή Σαριπανίδη και η επιμέλεια της έκδοσης στη συνάδελφο Ελένη Μανακίδου, τις οποίες ευχαριστώ θερμά.

1. G. L. Ham, «The Choes and Anthesteria Reconsidered: Male Maturation Rites and the Peloponnesian War», στον τόμο: M. W. Padilla (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, Lewisburg 1999, 202.

2. Για επιπλέον αναφορές σε γραπτές πηγές, βλ. Ham, *ό.π.*, 209-211.

Εικ. 1. Ζωγράφος του Μονάχου 2335. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1947 (προέλευση εικόνας: W. Reizler, *Weissgrundige attische Lekythen*, Μόναχο 1914, πίν. 50).

Αθηναίους με άλλες γυναίκες, εκτός της συζύγου τους, αρκεί αυτές να ήταν κόρες πολιτών³.

Για να επανέλθουμε στους χόες, τα αγγεία αυτά συχνά συνδέονται με τη γιορτή των Ανθεστηρίων, η οποία περιελάμβανε μια ανδρική διαβατήρια τελετουργία που σηματοδοτούσε, σύμφωνα με τη Ham, την επιτυχή μετάβαση των τρίχρονων αγοριών στο επόμενο στάδιο της παιδικής ηλικίας, κατά το οποίο ο κίνδυνος της παιδικής θνησιμότητας είχε πλέον σε μεγάλο βαθμό παρέλθει. Τυπικές για τους χόες είναι οι σκηνές μικρών αγοριών που μπουσουλάνε, χορεύουν, πραγματοποιούν πομπή, προσφέρουν ή δέχονται αγαθά προς βρώση και πόση ή ακόμη παίζουν, πολλές φορές με διάφορα παιχνίδια και οικόσιτα ζώα. Το ενδιαφέρον για τα παιδιά που εκδηλώνεται ξαφνικά σε αυτή την κατηγορία αγγείων θα πρέπει, όπως υποστηρίζει η Ham, να α-

ντανακλά ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για τις λεγόμενες διαβατήριες τελετουργίες, που οι Αθηναίοι θα ανέπτυξαν ιδιαίτερα την εποχή αυτή, καθώς τώρα θα συνειδητοποίησαν τη σημασία των αμέσως επόμενων γενεών για το μέλλον της πόλης. Στόχος αυτής της εργασίας είναι να δείξει πως ανάλογη έμφαση στα παιδιά δίνεται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και στην ταφική τέχνη της Αθήνας, αφενός στα ταφικά αγγεία και αφετέρου στα μαρμάρινα επιτύμβια μνημεία⁴.

Παρά το γεγονός ότι ως κτερίσματα χρησιμοποιήθηκαν αγγεία πολλών σχημάτων, διακοσμημένα με διάφορες τεχνικές, το κατ' εξοχήν ταφικό αγγείο στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξε η λευκή λήκυθος, διακοσμημένη με πολυχρωμία⁵. Η παραγωγή των λευκών ληκύθων ξεκινά γύρω στο 470 π.Χ. και η θεματο-

3. Αθηναίος 13.555d-556b. Aulus Gellius 15.20.6. Διογένης Λαέρτιος 2.26. Ιερώνυμος Ρόδιος, *αποσπ.* 44-45 (Wehrli). Βλ. Ham, *ό.π.* (σημ. 1) 210 και 217 σημ. 42.

4. Το θέμα που εξετάζεται εδώ καθώς και τα σχετικά μνημεία έχουν εν μέρει απασχολήσει και προηγούμενη εργασία μου, βλ. J. H. Oakley, «Death and The Child», στον τόμο: J. Neils – J. H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven 2003, 163-194. Η παρούσα εργασία αναλύει, ωστόσο, σε μεγαλύτερο βάθος τα μνημεία της περιόδου του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ επισημαίνει για πρώτη φορά και τους λόγους για τους οποίους, κατά την άποψή μου, τα παιδιά γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή την εποχή αυτή στα μνημεία της ταφικής τέχνης.

5. Για αυτή την κατηγορία αγγείων, βλ. πιο πρόσφατα J. H. Oakley, *Picturing Death in Classical Athens. The Evidence of the White Lekythoi*, Καίμπριτζ 2004.

λογία των παραστάσεων τους προέρχεται αρχικά κυρίως από το χώρο της οικίας. Τα περισσότερα αγγεία της εποχής αυτής εικονίζουν δύο γυναικείες μορφές και μόνο σπάνια συμπεριλαμβάνουν μορφές παιδικής ηλικίας. Μια τέτοια ασυνήθιστη περίπτωση αποτελεί το γνωστό έργο του Ζωγράφου του Αχιλλέα, στο Βερολίνο, από το 460-450 π.Χ., που απεικονίζει μια όρθια γυναικεία μορφή να παραδίδει ένα βρεφικής ηλικίας αγόρι σε μια καθιστή γυναίκα⁶. Ένα άλλο παράδειγμα, από τα λιγοστά που χρονολογούνται πριν το 430 π.Χ., αποδίδεται στον Ζωγράφο του Μονάχου 2335 (εικ. 1) και εικονίζει τις προετοιμασίες για επίσκεψη σε τάφο⁷. Στα αριστερά στέκεται μια γυναίκα που φέρει κάνιστρο νεκρικών προσφορών, από το οποίο κρέμονται ταινίες. Μπροστά της κάθεται δεύτερη γυναικεία μορφή που, με ονειροπόλο βλέμμα, κοιτάζει το πουλί που έχει καθίσει στο δεξί της χέρι. Το πουλί φαίνεται να έχει αποσπάσει την προσοχή και ενός νηπίου, το οποίο στέκεται ανάμεσα στα πόδια της καθιστής γυναίκας.

Προχωρώντας στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., οι σκηνές από το χώρο της οικίας εκτοπίζονται πλέον εντελώς από τις σκηνές επίσκεψης σε τάφο, το κατ'εξοχήν θέμα διακόσμησης λευκών ληκύθων, που απαντάται στο 80% περίπου των γνωστών παραδειγμάτων. Στην αρχή, οι περισσότερες συνθέσεις εικονίζουν δύο μορφές εκατέρωθεν ενός τάφου. Σε λίγες περιπτώσεις η μια από τις δύο αυτές μορφές είναι ένα παιδί, το οποίο μπορεί να φέρει προσφορές, όπως συμβαίνει σε μια λήκυθο του Ζωγράφου του Θανάτου, που χρονολογείται γύρω στο 440 π.Χ. και εικονίζει ένα κορίτσι που προσφέρει με τα προτεταμένα του χέρια μια κούκλα⁸. Από το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ωστόσο, εξίσου συχνές γίνονται και οι παραστάσεις με τρεις ή περισσότερες μορφές, που διακοσμούν κυρίως μεγάλες ληκύθους, και ενίοτε στις σκηνές αυτές αποδίδεται και ένα

παιδί. Κατά τα τελευταία, μάλιστα, τριάντα χρόνια του αιώνα οι λευκές λήκυθοι απεικονίζουν παιδιά πολύ συχνότερα από ό,τι προηγουμένως.

Μερικές φορές ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται ένα αγόρι υποδηλώνει ότι αυτό είναι και ο κάτοχος του εικονιζόμενου τάφου. Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η σκηνή σε μια λήκυθο του Ζωγράφου του Πτηνού, στο Μόναχο, όπου δίπλα στους αναβαθμούς ενός τύμβου, γύρω από τον οποίο είναι δεμένη μια ταινία, εικονίζεται ένα μικρό αγόρι⁹. Το παιδί μπουσουλάει, απλώνει όμως τα χέρια του σε μια προσπάθεια να σηκωθεί όρθιο για να φτάσει μια γυναίκα, πιθανόν τη μητέρα του, η οποία το ενθαρρύνει σκύβοντας ελαφρά προς το μέρος του και προτείνοντάς του τα χέρια της. Καθώς η εικόνα ενός παιδιού που μπουσουλάει μέσα σε νεκροταφείο δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, η κοινή λογική υποδεικνύει ότι το αγόρι θα πρέπει να νοηθεί νεκρό, όπως πιθανόν και η μητέρα του, που ίσως πέθανε κατά τη διάρκεια της γέννας.

Σε άλλες σύγχρονες ληκύθους το παιδί φαίνεται να παρουσιάζεται όχι ως νεκρό, αλλά ως ζωντανό μέλος μιας οικογένειας που θα πρέπει να επιβιώσει μετά την απώλεια ενός γονέα. Ενίοτε ένα παιδί τοποθετείται στα χέρια μιας γυναίκας που επισκέπτεται τάφο, όπως συμβαίνει σε μια λευκή λήκυθο του Ζωγράφου του Ύπνου της Νέας Υόρκης (εικ. 2)¹⁰. Η απεριποίητη κόμη της γυναίκας, που εικονίζεται εδώ, όπως και η θρηνητική χειρονομία του ανασηκωμένου στην κεφαλή χεριού της υποδηλώνουν ότι η ίδια βρίσκεται σε πένθος. Θα πρέπει να είναι η μητέρα του παιδιού, το οποίο απλώνει το δεξί χέρι του προς την επιτύμβια στήλη και προς το γενειοφόρο άνδρα που εικονίζεται στην άλλη πλευρά της. Ίσως να πρόκειται για έναν ακόμη πενθούντα, δεν αποκλείεται όμως και το ενδεχόμενο να πρόκειται για το νεκρό πατέρα του παιδιού. Σε κάθε περίπτωση, τόσο η μητέρα, όσο και το παιδί φαίνεται να υ-

-
6. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikensammlung F 2443: ARV² 995, 118. *Paralipomena* 438. *Beazley Addenda*² 312. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 36 αρ. 47 και 47-48 εικ. 21.
  7. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1947: ARV² 1168,133. *Beazley Addenda*² 338. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 167 εικ. 7. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 40 αρ. 130 και 49.
  8. Centre Island, ιδιωτική συλλογή: ARV² 1230,45. *Beazley Addenda*² 351. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 168 εικ. 8. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 169, 172 αρ. 2 και 174 εικ. 131-132. Για έναν κατάλογο λευκών ληκύθων που απεικονίζουν παιδιά δίπλα σε τάφο, βλ. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 172-173. Βλ., επίσης, παρακάτω (σημ. 11) μια λήκυθο από τη Βεργίνα.
  9. Μόναχο, Antikensammlungen und Glyptothek 7619: ARV² 1233,18. *Beazley Addenda*² 352. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 171 και 302 αρ. 117. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 172 αρ. 4.
  10. Gotha, Schloßmuseum AVa 126 (57): ARV² 1242,4. *Beazley Addenda*² 353. CVA Gotha 2, πίν. 72. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 172 αρ. 11.

Εικ. 2. Ζωγράφος του Ύπνου της Νέας Υόρκης. Gotha, Schloßmuseum AVa 126 (57) [Φωτ. μουσείου].

ποφέρουν από την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου.

Σε μια λήκυθο του Ζωγράφου της Γυναίκος, που βρέθηκε πρόσφατα στις ανασκαφές της Βεργίνας, μια γυναικεία μορφή που κάθεται στη βάση επιτύμβιας στήλης, κρατά στην αγκαλιά της ένα βρέφος¹¹. Καθώς αυτό της προτείνει τα δυο του χέρια, σε μια χειρονομία χαρακτηριστική για τα παιδιά που επιζητούν τη μητρική ασφάλεια, θα πρέπει να αποδίδεται εδώ μια νεκρή μητέρα. Την ίδια ακριβώς χειρονομία περιγράφει, χαρακτηριστικά, η Κρέουσα στον *Ιωνα* του Ευριπίδη (961). Το αγόρι της ληκύθου ίσως να νοείται και αυτό νεκρό και να έχει πεθάνει μαζί με τη μητέρα του κατά τη γέννα. Στα δεξιά, ένας νεαρός άνδρας με ταξιδιωτική περιβολή, πιθανόν πατέρας του παιδιού και σύζυγος της γυναίκας, στρέφεται προς αυτούς, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει επαφή μεταξύ τους. Από την άλλη πλευρά της στήλης, μια ακόμη γυναικεία μορφή στρέφει το

βλέμμα της προς το αγόρι και τη μητέρα του. Η εξαιρετική κατάσταση στην οποία διατηρούνται τα χρώματα του αγγείου επιτρέπει στο σύγχρονο θεατή να αποκτήσει μια ιδέα για το πόσο εντυπωσιακές θα υπήρξαν πολλές από αυτές τις ληκύθους, προτού χαθεί ένα μεγάλο μέρος των αρχικών χρωμάτων τους.

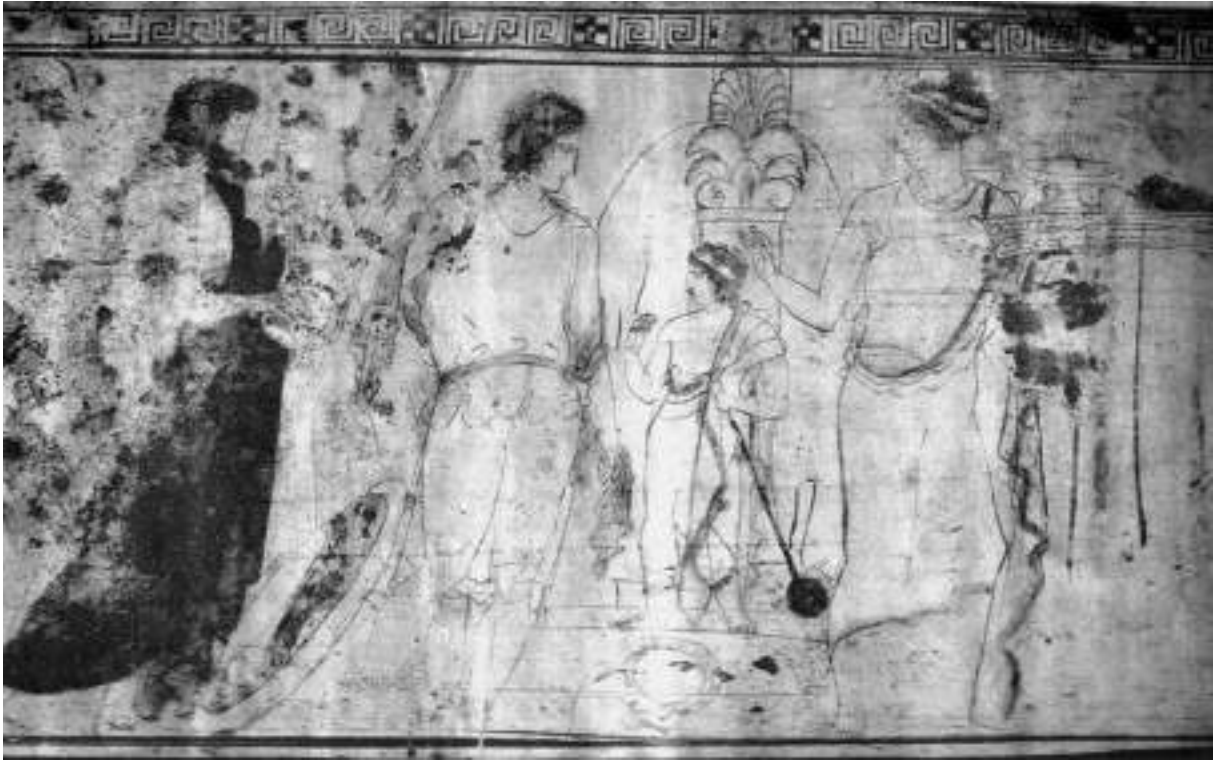
Ένα μεγαλύτερης ηλικίας αγόρι, που κρατά με το δεξί του χέρι αμαξίδιο, εικονίζεται σε μια λήκυθο του Ζωγράφου των Τετραγώνων (εικ. 3), πάνω στη βάση επιτύμβιας στήλης¹². Ο νεκρός σε αυτή τη σκηνή θα πρέπει να ταυτίζεται με το νεαρό πολεμιστή στα αριστερά, προς τον οποίο στρέφεται το αγόρι. Στο έδαφος, μπροστά από τον πολεμιστή, έχει εναποτεθεί ένα κράνος, ενώ στο ένα πόδι του στηρίζεται μια ασπίδα. Πίσω του στέκεται γενειοφόρος άνδρας που κρατά στεφάνι και στα δεξιά του τάφου αποδίδεται μια γυναικεία μορφή, που χειρονομεί προς τον πολεμιστή με το δεξί της χέρι, ενώ στο αριστερό φέρει κόνιστρο, που περιέχει ταινίες, καρπούς και ένα εξάλειπτρο. Αν και η ακριβής σχέση του αγοριού με τους τρεις ενηλίκους της σκηνής δεν είναι σαφής, πρόκειται αναμφίβολα για μια οικογενειακή συνάθροιση, θέμα που απαντάται και σε σύγχρονες επιτύμβιες στήλες. Άραγε το παιδί αποδίδει τον αδελφό του πολεμιστή ή τον γιο του;

Σε μια πιο συγκινητική παράσταση, έργο του Ζωγράφου της Νέας Υόρκης 23.160.41 (εικ. 4-5)¹³, το θέμα της επίσκεψης σε τάφο συνδυάζεται με εκείνο της αναχώρησης πολεμιστή. Στα αριστερά, η μητέρα του παιδιού κρατά κράνος και ξίφος σε κολέο, που προορίζονται για το σύζυγό της, ο οποίος στέκεται στα δεξιά φορώντας χιτωνίσκο και κρατώντας δόρυ. Ετοιμάζεται να αναχωρήσει για τον πόλεμο, από όπου όμως δεν πρόκειται να επιστρέψει. Στη βάση του τάφου του κάθεται ο νεαρός γιος του και το βλέμμα που ανταλλάσσουν πατέρας και γιος εντείνει τη συναισθηματική φόρτιση της σκηνής, καθώς ο θεατής συνειδητοποιεί ότι αυτή θα είναι και η τελευταία εκδήλωση τρυφερότητας ανάμεσά τους.

11. A. Kottaridi, «Discovering Aegae, the Old Macedonian Capital», στον τόμο: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Οξφόρδη 2002, 79 και πίν. 15a-b.

12. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1936: ARV² 1239,58. *Beazley Addenda*² 352. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 173 εικ. 13. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 172 αρ. 10.

13. Παλαιότερα στο εμπόριο έργων τέχνης του Λονδίνου: ARV² 1241,6. *Beazley Addenda*² 353. Sotheby's (Λονδίνο), 9 December 1993, 116-119 αρ. 52.

Εικ. 3. Ζωγράφος των Τετραγώνων. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1936 (προέλευση εικόνας; W. Reizler, *Weissgrundige attische Lekythen*, Μόναχο 1914, πίν. 77).

Εικ. 4. Ζωγράφος της Νέας Υόρκης 23.160.41 (Φωτ. Sotheby's).

Εικ. 5. Ζωγράφος της Νέας Υόρκης 23.160.41 (Φωτ. Sotheby's).

Ακόμη πιο δραματική είναι η σκηνή μιας σύγχρονης ληκύθου του Ζωγράφου του Βερολίνου 2451¹⁴. Ο νεκρός πατέρας κάθεται εδώ στον τάφο του, κρατώντας με το αριστερό του χέρι δύο δόρατα. Με το δεξί πιάνει το δεξί χέρι της σύζυγου του, στη χειρονομία που είναι γνωστή ως *δεξίωσις* και η οποία απαντάται πολύ συχνά σε κλασικές αττικές επιτύμβιες στήλες, αλλά πολύ σπάνια σε λευκές ληκύθους. Η σύζυγός του φέρει στο αριστερό χέρι της ένα μωρό, που πιάνεται από τον ώμο της με το δεξί του χέρι, ενώ απλώνει το αριστερό προς τον πατέρα του, σε μια χειρονομία που εκφράζει έντονη επιθυμία. Ο πόνος του παιδιού για την απώλεια του πατέρα του είναι εδώ ιδιαίτερα τονισμένος.

Τα παιδιά των ανδρών που χάθηκαν υπερασπιζόμενοι την πόλη φαίνεται ότι απασχόλησαν την αθηναϊκή πολιτεία ήδη από το τέλος του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω λόγια από τον *Επιτάφιο* του Περικλή (Θουκυδίδης 2.46):

Είπα κι εγώ, σύμφωνα με τη συνήθεια, όσα είχα κατάλληλα και με έργα, αυτοί που τάφηκαν, από τη μια τιμήθηκαν, απ' την άλλη τα παιδιά τους, από σήμερα ώσπου να γίνουν έφηβοι, η πόλη με δημόσια δαπάνη θ' αναθρέψει, προβάλλοντας έτσι ως βραβείο στους τέτοιους αγώνες ένα ωφέλιμο στεφάνι και για τους νεκρούς αυτούς και για όσους μένουν. (μτφρ. Α. Γεωργοπαπαδάκος)

Σύμφωνα, μάλιστα, με σχετική επισημάνση της Froma Zeitlin, κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αι. π.Χ. το θέμα της απώλειας των γονέων εμφανίζεται και σε αρκετές τραγωδίες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο Ίων στο ομώνυμο έργο του Ευριπίδη, καθώς και ο Νεοπτόλεμος στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, από το 409 π.Χ.

Ένα ακόμη θέμα που απαντάται ιδιαίτερα συχνά σε λευκές ληκύθους από το δεύτερο μισό του αιώνα, είναι ο Χάρων που αναμένει το νεκρό για να τον μεταφέρει με τη βάρκα του στον Κάτω Κόσμο. Και σε αυτήν την περίπτωση, η πλειοψηφία των σκηνών που περιλαμβάνουν παιδιά προέρχεται από τα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Μια από

Εικ. 6. Ζωγράφος του Μονάχου 2335. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 09.221.44, Rogers Fund 1909 (Φωτ. Μουσείου).

τις πιο συγκινητικές παραστάσεις παιδιού και Χάροντα διακοσμεί μια λευκή ληκύθο του Ζωγράφου του Μονάχου 2335 (εικ. 6)¹⁵. Ένα ευτραφές νήπιο, που κρατά αμαξίδιο από τη χειρολαβή του, στέκεται εδώ μπροστά από τον Χάροντα και τη βάρκα του, πάνω σε ένα βράχο. Ο πορθμέας κοιτάζει με συμπάθεια το παιδί καθώς αυτό στρέφεται προς τα πίσω και απλώνει το χέρι του προς μια γυναικεία μορφή, προφανώς τη μητέρα του, που εικονίζεται καλυμμένη με το ιμάτιό της. Την αποχαιρετά και η συναισθηματική ένταση της σκηνής μεταφέρει στο θεατή την αίσθηση του πόνου ενός γονέα που χάνει το παιδί του.

Ακόμη περισσότερο φορτισμένη είναι η παράσταση μιας ληκύθου στην Αθήνα¹⁶. Μπροστά από τη βάρκα του Χάροντα στέκεται μια μητέρα που χειρονομεί και κοιτάζει ικετευτικά προς το νεαρό γιο της, καθώς αυτός στρέφεται για τελευταία φορά προς το μέρος της, μέσα από τη βάρκα. Πίσω από τη γυναίκα στέκεται ο πατέρας του παιδιού. Παρά

14. Ζυρίχη, Archäologische Sammlung der Universität, δάνειο από ιδιωτική συλλογή: ARV² 1243,2. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 170 εικ. 11. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 172 αρ. 13.

15. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 09.221.44: ARV² 1168, 128. *Beazley Addenda*² 338. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 162, 174 και 300 αρ. 115. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 108 αρ. 12 και 119 εικ. 75-76.

16. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 16463: Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 174 εικ. 14. Oakley, *ό.π.* (σημ. 5) 124 εικ. 86.

το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος του αριστερού του χεριού δεν σώζεται πλέον, φαίνεται ότι και αυτός απηύθυνε κάποια χειρονομία προς το αγόρι, εντείνοντας το πάθος της σκηνής και υπενθυμίζοντάς μας ότι η απώλεια ενός παιδιού προκαλεί τον πόνο και των δύο γονέων. Η προσωπικότητα του Χάροντα σκιαγραφείται εδώ διαφορετικά από ό,τι στο προηγούμενο αγγείο, καθώς η άκαμπτη στάση του, με τα χέρια τοποθετημένα στους γοφούς, δημιουργεί την εντύπωση όχι μιας θεότητας που νοιάζεται και συμπονά τους ανθρώπους, αλλά ενός επαγγελματία.

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αι. π.Χ. τα παιδιά εικονίζονται στις λευκές ληκύθους πολύ πιο συχνά από ό,τι προηγούμενως. Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι ακόμη και τώρα το ποσοστό των παραστάσεων με παιδιά παραμένει σχετικά χαμηλό σε σχέση με εκείνο των παραστάσεων από τις οποίες τα παιδιά απουσιάζουν. Το φαινόμενο που παρατηρείται αυτή την περίοδο δεν θα πρέπει, επομένως, να χαρακτηριστεί ως μια δραματική μεταβολή στη σχετική εικονογραφία, αλλά μάλλον ως εκδήλωση ενός σχετικά εντονότερου ενδιαφέροντος για ένα θέμα, οι αναφορές στο οποίο ήταν προηγούμενως εξαιρετικά περιορισμένες. Η παραπάνω διαπίστωση δεν ισχύει, ωστόσο, σε ό,τι αφορά στις επιτύμβιες στήλες, καθώς στην εικονογραφία των τελευταίων τα παιδιά αποκτούν τώρα ξαφνικά σημαίνοντα ρόλο. Ανάμεσα στις στήλες που μας είναι γνωστές από πρωιμότερες περιόδους, τα παιδιά είναι παρόντα σε δύο μόνο αττικά παραδείγματα της αρχαϊκής περιόδου. Το πρώτο, από το 540-530 π.Χ., είναι η πε-

ρίφημη «στήλη του αδελφού και της αδελφής», που είναι και η καλύτερα διατηρημένη από τις σωζόμενες αρχαϊκές επιτύμβιες στήλες¹⁷. Με βάση την επιγραφή που διατηρείται τμηματικά στη βάση του μνημείου, οι μορφές που εικονίζονται εδώ, η μια δίπλα στην άλλη, ταυτίζονται συνήθως με τον Μεγακλή και την αδελφή του Φιλώ. Στο δεύτερο παράδειγμα, μια αποσπασματικά σωζόμενη στήλη από την Ανάβυσσο, που χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ.¹⁸, διακρίνεται τμήμα γυναικείας μορφής, πιθανότατα καθιστής, η οποία κρατά βρέφος, προφανώς το παιδί της, υποβαστάζοντας το κεφάλι του με το αριστερό της χέρι.

Κάποια στιγμή προς τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου, γύρω στο 500-480 π.Χ., κατά πάσα πιθανότητα εξαιτίας της ταφικής νομοθεσίας, για την οποία γίνεται νύξη στο *Περί Νόμων* του Κικέρωνα (2.25-26), η παραγωγή επιτύμβιων στηλών με ανάγλυφες εικονιστικές παραστάσεις παύει στην Αθήνα, για να αρχίσει και πάλι μόλις γύρω στο 430 π.Χ. Για την τελευταία αυτή χρονολογία δεν υπάρχει ομοφωνία, καθώς κάποιοι ανεβάζουν την επανεμφάνιση των στηλών στο 450 π.Χ., ενώ άλλοι την τοποθετούν στο 430 π.Χ. Η δεύτερη χρονολογία, που είναι και η ευρύτερα αποδεκτή, συμπίπτει με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου¹⁹. Αν και η ακριβής αιτία στην οποία οφείλεται η επανεμφάνιση των επιτύμβιων στηλών παραμένει αβέβαιη, φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό ότι η ταφική νομοθεσία του 500-480 π.Χ. καταργήθηκε ή απλώς παρακάμφθηκε εξαιτίας των ολέθριων συνεπειών του λοιμού κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου²⁰. Κάποιο ρόλο ίσως να διαδραμάτισε, βέβαια, και το γεγονός ότι, μετά

17. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 11.185 και Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikensammlung A 7: G. M. A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, Λονδίνο 1961, εκ. 109. C. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, Mainz am Rhein 1970, πίν. 1. H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst*, Mainz am Rhein 1984, 76-77 εκ. 30-31. Neils - Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 179 εκ. 19.

18. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 4472: Richter, *ό.π.*, εκ. 151-153. Rühfel, *ό.π.*, 80 εκ. 32. Neils - Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 62 εκ. 3.

19. Η πλειονότητα των ερευνητών αποδέχεται ότι η επανεμφάνιση των στηλών θα πρέπει να συνδέεται με την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο Ian Morris διαφωνεί, ωστόσο, και υποστηρίζει ότι το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να σχετίζεται όχι με τη νομοθεσία, αλλά με τις καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής σε ό,τι αφορά στα ταφικά μνημεία, βλ. I. Morris, «Law, Culture, and Funerary Art in Athens, 600-300 B.C.», *Hephaistos* 11-12 (1992-93) 35-50. Του ίδιου, «Everyman's Grave», στον τόμο: A. L. Boegehold - A. C. Scafuro (επιμ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Βαλτιμόρη 1994, 128-155. Η άποψη αυτή δεν έχει βρει ευρεία απήχηση, βλ. π.χ. τον ιδιαίτερα πειστικό αντίλογο του K. Stears, «The Times They Are A'Changing: Developments in Fifth-Century Funerary Sculpture», στον τόμο: G. J. Oliver (επιμ.), *The Epigraphy of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Λίβερπουλ 2000, κυρίως 42-49. Βλ., επίσης, J. Bergemann, *Demos and Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*, Μόναχο 1997, 117. M. Meyer, «Gesten der Zusammengehörigkeit und Zuwendung. Zum Sinngehalt attischer Grabreliefs in klassischer Zeit», *Thetis* 5-6 (1999) 116. J. Engels, *Funerum sepulcrorumque magnificentia*, Στουτγκάρδη 1998, 97-106. A. R. Dyck, *A Commentary on Cicero, De Legibus*, Ann Arbor 2004, 415-416.

20. C. Clairmont, *Classical Attic Tombstones, Introductory Volume*, Kilchberg 1993, 13.

Εικ. 7. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού 797 (Φωτ. Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, αριθ. αρνητικού Ker 8516).

την παύση των εργασιών στα οικοδομικά έργα της Ακρόπολης και των άλλων περιοχών της Αττικής εξαιτίας του πολέμου, πολλοί γλύπτες που θα έμειναν χωρίς δουλειά, θα στράφηκαν στην αναζήτηση νέας απασχόλησης. Εκείνο, πάντως, που θα πρέπει να επισημανθεί σε σχέση με τις επιτύμβιες στήλες είναι ότι κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αι. π.Χ. εκδηλώνεται στην εικονογραφία τους ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την απεικόνιση παιδιών, το οποίο συνεχίζει να είναι αισθητό και στις στήλες του επόμενου αιώνα. Την εποχή αυτή αρχίζουν, μάλιστα, να απεικονίζονται παιδιά όλων των ηλικιών και διαμορφώνονται οι περισσότεροι από τους τύπους που επικρατούν κατά τον 4ο αιώνα²¹.

Με βάση τον πρόσφατο κατάλογο των κλασικών αττικών επιτύμβιων στηλών του Christoph Clairmont, υπολογίζεται πως, σε ό,τι αφορά στα μνημεία που προέρχονται από την περίοδο 430-400 π.Χ., τα παιδιά είναι παρόντα στο 40% περίπου των σωζόμενων παραδειγμάτων²². Λίγο παραπάνω από το ένα πέμπτο των στηλών αυτών απεικονίζει μια μοναχική παιδική μορφή και συνεπώς θα πρέπει να συσχετιστεί με παιδικούς τάφους²³. Η πλειονότητα, μάλιστα, των αναγλύφων αυτής της κατηγορίας απεικονίζει αγόρια. Ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα (γύρω στο 430 π.Χ.) είναι η στήλη του Ευφήρου (εικ. 7), από τον τάφο ενός αγοριού που ήλθε στο φως κατά τις ανασκαφές του Κεραμεικού²⁴. Τη στήλη διακοσμεί η αριστοτεχνικά λαξευμένη μορφή ενός αγοριού που φορά σανδάλια και μάτιο, το όνομα του οποίου διατηρείται στο οριζόντιο γείσο του αετώματος. Στο αριστερό του χέρι κρατά μια στλεγγίδα, δηλωτική των αθλητικών του επιδόσεων, αλλά και της ανώτερης κοινωνικής προέ-

21. Για την απεικόνιση παιδιών σε επιτύμβιες στήλες, βλ. O. Hirsch-Dyrczek, *Les représentations des enfants sur les stèles funéraires attiques*, Βαρσοβία 1983. C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Κολωνία 1983, 1-47. Rühfel, *ό.π.* (σημ. 17) 75-184. Clairmont, *ό.π.* (σημ. 20). A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v.Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, Βερολίνο 1996, 114-123, κυρίως σημ. 776 (με προγενέστερη βιβλιογραφία), 159-164 και 182-183. Bergemann, *ό.π.* (σημ. 19) 64-65, 83, 85-86, 125-126 και 225. Oakley, *ό.π.* (σημ. 4).

22. C. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Kilchberg 1993. Το ποσοστό αυτό δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί με ακρίβεια, καθώς μερικές φορές, εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησης μιας στήλης, δεν γνωρίζουμε αν σε αυτή εικονίζονταν παιδιά ή όχι, ενώ σε άλλες περιπτώσεις είναι δύσκολο να διευκρινιστεί αν μια μορφή αποδίδει παιδί ή ενήλικο. Ορισμένες, επιπλέον, από τις στήλες που συμπεριλαμβάνει στον κατάλογό του ο Clairmont είναι, όπως επισημαίνει και ο ίδιος, όχι αττικές αλλά αττικίζουσες. Στην παρούσα εργασία λαμβάνονται υπόψη και ορισμένα παραδείγματα που ο Clairmont δεν συγκαταλέγει ανάμεσα στις στήλες με παιδιά, επειδή οι σχετικές μορφές αποδίδονται σε εφηβική ηλικία. Στην περίοδο περίπου 440/30-400 π.Χ. ο Clairmont αποδίδει συνολικά 143 αττικές (ή πιθανόν αττικές) επιτύμβιες στήλες, εκ των οποίων υπολογίζω ότι οι 58 απεικονίζουν παιδιά, αν και ο αριθμός αυτός ίσως να είναι στην πραγματικότητα λίγο μικρότερος. Βλ., επίσης, τα στατιστικά στοιχεία στην εργασία του Bergemann, *ό.π.* (σημ. 19) 125-126.

λευσής του. Ο υπαινιγμός στην κοινωνική θέση του νεκρού δεν είναι σπάνιος στην εικονογραφία των επιτυμβίων μνημείων, ενώ στην περίπτωση του Ευφήρου ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την παρουσία, μεταξύ των κτερισμάτων της ταφής, και δύο χάλκινων στλεγγίδων.

Λίγο νεότερη, από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., είναι η στήλη του Πολυεύκτου (εικ. 8)²⁵. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα των λεγόμενων *Bildfeldstelen*, των στηλών δηλαδή στις οποίες το ορθογώνιο διακοσμητικό πεδίο έχει λαξευτεί σε μεγαλύτερο βάθος από ό,τι το πλαίσιο. Στη στήλη αυτή εικονίζεται ιματιοφόρο αγόρι, στραμμένο προς τα αριστερά, που κρατά στο προτεταμένο δεξί του χέρι ένα πουλί, προς το οποίο αναπηδά ένας σκύλος ανασηκωμένος στα πίσω του πόδια. Το πουλί και ο σκύλος αποτελούν τα δύο δημοφιλέστερα κατοικίδια στην εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων, ενώ ιδιαίτερα κοινό είναι και το μοτίβο του σκύλου (συνήθως μαλτέζικου, όπως εδώ) που αναπηδά προς ένα πουλί, το οποίο εικονίζεται σε παιδικά χέρια. Πρόκειται για ένα μοτίβο, οι ρίζες του οποίου θα πρέπει να αναζητηθούν στην παλαιότερη παράδοση των επιτυμβίων στηλών της Ανατολικής Ελλάδας²⁶. Σε ό,τι αφορά στη στήλη του Πολυεύκτου, ο σκύλος θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υποκαθιστά μια ανθρώπινη μορφή, η παρουσία της οποίας δίπλα στο νεκρό παιδί θα ήταν πλέον αδύνατη. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, το κατοικίδιο αυτό ίσως να συνοδεύει το νεκρό παιδί αντιπροσωπεύοντας τα αγαθά που εκείνο απολάμβανε όσο ζούσε. Το αγόρι φέρει στο άλλο του χέρι ένα σακούλι, πιθανότατα ένα φορμίσκο με αστραγάλους, ένα παιχνίδι ιδιαίτερα αγαπητό μεταξύ των αγοριών, που συχνά βρίσκεται και στους τάφους

Εικ. 8. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 773 (Φωτ. Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, αριθ. αρνητικού NM 5409, Czako).

τους, συμπεριλαμβανομένου και του τάφου του Ευφήρου.

Ανάμεσα στις σκηνές με παιδιά που διακοσμούν επιτύμβιες στήλες, πολύ δημοφιλέστερες (περίπου το 43%)²⁷ είναι εκείνες που εικονίζουν ένα ή δύο παιδιά μαζί με έναν ενήλικο ή με ένα μεγαλύτερο αδελφό ή αδελφή τους. Ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτής της κατηγορίας είναι η στήλη της Μνησαγόρας και του Νικοχάρη (εικ. 9)²⁸. Το επίγραμμα που έχει χαραχθεί στο άνω μέρος της μας πληροφορεί ότι πρόκειται για δύο αδελφια και υπονοεί ότι το ίδιο το μνημείο δεν σηματοδοτούσε τον πραγματικό τους τάφο, αλλά μάλλον ένα κενοτάφιο:

23. Σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγω τις εξής στήλες: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 0.590, 0.690, 0.691, 0.693, 0.694, 1.081, 1.082, 1.154, 1.182, 1.187, 1.188 και 1.191.

24. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού 797: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.081. B. Schlörb-Vierneisel, «Zwei klassische Kindergräber im Kerameikos», *AM* 79 (1964) 85-104. J. Stroszeck, «Das Grab des Eupheros», στον τόμο: *Die griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit*, Mainz am Rhein 2002, 468-472. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 175 εικ. 15. R. Posamentir, *Bemalte attische Grabstelen klassischer Zeit*, Μόναχο 2006, αρ. κατ. 2.

25. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 773: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 0.691. Scholl, *ό.π.* (σημ. 21) 248 αρ. 79.

26. Rühfel, *ό.π.* (σημ. 17) 134. Scholl, *ό.π.* (σημ. 21) 122-123. M. Zlotogorska, *Darstellungen von Hunden auf griechischen Grabreliefs von der Archaik bis in die römische Kaiserzeit*, Αμβούργο 1997, 115-116 (για την ερμηνεία του μοτίβου).

27. Σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγω τις εξής στήλες: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.550, 1.575, 1.610, 1.620, 1.630, 1.660, 1.661, 1.662, 1.670, 1.686, 1.687, 1.688, 1.689, 1.690, 1.691, 1.692, 1.694, 1.695, 1.696, 2.051, 2.053, 2.125, 2.149, 2.160 και 2.182.

28. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3845: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.610. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 182 εικ. 22. N. Kaltsas, *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*, Λος Άντζελες 2002, 146-147 αρ. 281.

Εικ. 9. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3845 (Φωτ. Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, αριθ. αρνητικού ΝΜ 5466, Czako).

Εικ. 10. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Ρ 695 (Φωτ. Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, αριθ. αρνητικού 2001/1066, Η.Ρ. Goette).

Εδώ ορθώνεται το μνήμα της Μνησαγόρας και του Νικοχάρη.

Οι ίδιοι δεν μπορούν να εμφανιστούν.

Η μοίρα τους πήρε μακριά και προκάλεσαν μεγάλη θλίψη στον αγαπημένο πατέρα και τη μητέρα τους, καθώς πέθαναν και πήγαν στο σπίτι του Άδη.

Στα αριστερά, ένα κορίτσι με σανδάλια, χιτώνα και μιάντιο, προσφέρει ένα πουλί στο μικρό γυμνό αγόρι που αποδίδεται ακριβώς μπροστά του. Τα μαλλιά του κοριτσιού είναι πιασμένα στο πίσω και άνω μέρος της κεφαλής του σε κρωβύλο, μια κόμμωση που απαντάται τόσο σε μικρά κορίτσια όσο και σε γυναίκες²⁹. Το αγόρι προσπαθεί να σταθεί όρθιο και απλώνει τα χέρια του για να πιάσει το πουλί. Προφανώς βρίσκεται ακόμη σε ηλικία που δεν μπορεί να περπατήσει και με την ηλικία αυτή συνάδει και το ευτραφές σώμα του, όπως και το στρογγυλό του κεφάλι, το οποίο είναι δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα. Η τοποθέτηση ενός παι-

διού δίπλα σε μια μορφή μεγαλύτερης ηλικίας είναι ιδιαίτερα συχνή σε παραστάσεις δύο μορφών³⁰, η στάση όμως στην οποία αποδίδεται το αγόρι δεν είναι καθόλου συνηθισμένη. Πρόκειται για ένα στοιχείο ενδεικτικό των πειραματισμών που απαντώνται στις πρώιμες αττικές επιτύμβιες στήλες, χωρίς να επιβιώνουν πάντοτε στην παραγωγή των επόμενων περιόδων. Ανάμεσα στα πρωιμότερα παραδείγματα σώζονται και άλλα που εικονίζουν δύο μόνο μορφές και καθεμία από τις στήλες αυτές θα πρέπει να σηματοδοτούσε τον τάφο δύο προσώπων, τα οποία θα πέθαναν κατά την ίδια περίοδο. Αναρωτιέται, μάλιστα, κανείς εάν οι θάνατοι αυτοί θα μπορούσαν να έχουν προκληθεί από το λοιμό, ο οποίος πολλές φορές θα πρέπει να οδήγησε στο θάνατο περισσότερα του ενός μέλη μιας οικογένειας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Θουκυδίδη (2.51-52), που μας πληροφορεί ότι εκείνοι που φρόντιζαν τους αρρώστους συχνά μολύνονταν και οι ίδιοι και έτσι ολόκληρες οικογένειες ξεκληρίζονταν.

29. Bergemann, *ό.π.* (σημ. 19) 99. L. A. Beaumont, «Constructing a Methodology for the Interpretation of Childhood Age in Classical Athenian Archaeology», *Archaeological Review from Cambridge* 13.2 (1994) 90.

30. Για άλλα παραδείγματα της περιόδου 430-400 π.Χ., βλ. Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.575, 1.661, 1.662, 1.687, 1.688, 1.689 και 1.695.

Δύο μέλη της ίδιας οικογένειας απεικονίζει και η στήλη της Αμφαρέτης, που βρίσκεται στο Μουσείο του Κεραμεικού (εικ. 10)³¹. Η στήλη αυτή είναι μια από τις πρωιμότερες με μορφή ναϊσκου, στις οποίες το αέτωμα και το επιστύλιο υποβαστώνται από δύο παραστάδες και συνεπώς η παράσταση περιβάλλεται σε όλες τις πλευρές της από πλαίσιο. Η συγκεκριμένη σκηνή εικονίζει μια έξοχα αποδοσμένη γυναικεία μορφή, η οποία κάθεται σε κλισμό και φορά σανδάλια, δισκόμορφα ενώτια, χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει και το πίσω μέρος της κεφαλής της. Στο δεξί χέρι της, που ακουμπάει στο ερεισίνωτο, κρατά πουλί, ενώ με το αριστερό συγκρατεί στην αγκαλιά της ένα βρέφος. Το βρέφος, το φύλο του οποίου κρύβεται από το ιμάτιο στο οποίο είναι τυλιγμένο, της απλώνει το δεξί χέρι του και αυτή το κοιτάζει με τρυφερότητα. Για άλλη μια φορά το ρεαλιστικά αποδοσμένο στρογγυλό κεφάλι του παιδιού, σε συνδυασμό και με ορισμένες άλλες λεπτομέρειες, όπως το μικρό μέγεθος του πηγουνιού, της μύτης και των ματιών, μαρτυρά την ικανότητα ορισμένων Ελλήνων καλλιτεχνών να αποδίδουν, ήδη από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ., με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά των παιδιών μικρής ηλικίας. Με μια πρώτη ματιά θα υπέθετε κανείς ότι εδώ εικονίζεται μια μητέρα με το παιδί της. Το επίγραμμα, ωστόσο, που έχει χαραχθεί στο επιστύλιο του αναγλύφου, υποδεικνύει ότι η ταύτιση των μορφών δεν είναι τόσο αυτονόητη, καθώς μάς πληροφορεί ότι πρόκειται για μια γιαγιά με το εγγόνι της, που έχουν και οι δύο πεθάνει:

Κρατώ αυτό εδώ, το αγαπημένο παιδί της κόρης μου,
που κρατούσα στην αγκαλιά μου όσο ήμασταν ζωντανοί
και κοιτούσαμε με τα μάτια μας τις ακτίνες του ήλιου,
και τώρα που είμαι νεκρή το κρατώ νεκρό.

Επιγραφές απαντώνται και σε άλλες στήλες που εικονίζουν δύο μορφές, για παράδειγμα σε ένα ανάγλυφο η επιγραφή του οποίου μνημονεύει έναν πα-

τέρα με το γιο του³². Σε άλλες στήλες, στις οποίες δίνονται τα ονόματα και των δύο μορφών, ίσως να πρόκειται για αδελφό και αδελφή ή για γονέα με το παιδί του, δεν γίνεται όμως σαφές ποιος εκ των δυο είναι ο νεκρός ή αν έχουν πεθάνει και οι δύο³³. Σε ορισμένες, πάλι, περιπτώσεις ο νεκρός ταυτίζεται βεβαιωμένα με την ενήλικη μορφή, ενώ σε άλλες η άποψη πως η επιγραφή αναφέρεται στον ενήλικο διατυπώνεται σε καθαρά υποθετικό επίπεδο³⁴. Ορισμένα, επιπλέον, από τα παιδιά που δεν ονοματίζονται από τις επιγραφές θα πρέπει να αποδίδουν δούλους³⁵. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι παρά το γεγονός πως στις σκηνές με δύο μορφές τα παιδιά κατέχουν σημαντική θέση, κάποιες από τις σχετικές στήλες προέρχονται από παιδικές ταφές, κάποιες όμως όχι.

Μια τρίτη εικονογραφική ομάδα περιλαμβάνει παραστάσεις, στις οποίες μια ή περισσότερες όρθιες παιδικές μορφές συνδυάζονται με καθισμένους ενήλικους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στήλη του Ξανθίππου (εικ. 11)³⁶, όπου ένας γενειοφόρος υποδηματοποιός εικονίζεται μαζί με τις δυο κόρες του. Καθισμένος σε κλισμό, ο άνδρας αυτός κοιτάζει το καλαπόδι που κρατά στο δεξί του χέρι. Το αριστερό χέρι του αποδίδεται ακουμπισμένο στην πλάτη της μικρότερης κόρης, που στέκεται δίπλα του με τα δύο της χέρια ανυψωμένα. Μπροστά στα γόνατά του εικονίζεται η μεγαλύτερη κόρη, η οποία με το δεξί χέρι κρατά μπροστά στο στήθος της ένα πουλί, ενώ με το αριστερό απευθύνει μια χειρονομία προς τον πατέρα της, καθώς τον κοιτάζει. Η προσοχή του υποδηματοποιού φαίνεται να μοιράζεται ανάμεσα στην οικογένεια και τη δουλειά του. Η τρυφερότητα, ωστόσο, ενός πατέρα προς την κόρη του σπάνια αποδίδεται στην ελληνική τέχνη με τόσο έκδηλο τρόπο όσο σε αυτή τη στήλη.

Στις υπόλοιπες επιτύμβιες στήλες που φέρουν σκηνές με παιδιά (περίπου 35%), μία ή περισσότερες παιδικές μορφές συνοδεύουν δύο έως πέντε ε-

31. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού P 695: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.660. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 3 εικ. 1.

32. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3947: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.688. Kaltsas, *ό.π.* (σημ. 28) 145 αρ. 278.

33. Βλ. για παράδειγμα, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 713: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.575 (λανθασμένος αρ. ευρ.). Kaltsas, *ό.π.* (σημ. 28) 148 αρ. 286.

34. Βλ. για παράδειγμα, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805.7-3.183: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.630. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 184 εικ. 25, και Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ 214: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.670.

35. Βλ. για παράδειγμα, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 911: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.692.

36. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805.7-3.183: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.630. Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 184 εικ. 25.

Εικ. 11. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805.7-3.183 (Φωτ. μουσείου).

Εικ. 12. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά 34 (Φωτ. Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, αριθ. αρνητικού Pir 177, Czako).

νηλικούς³⁷. Οι ενήλικοι, όταν περιορίζονται σε δύο, αποδίδονται συνηθέστερα στο μοτίβο της δεξίωσης, με το παιδί ή τα παιδιά να διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο. Στις εν λόγω σκηνές οι γυναίκες αποδίδονται κατά κανόνα καθιστές, στοιχείο που παραπέμπει στο χώρο της οικίας, ενώ οι άνδρες στέκονται πάντοτε όρθιοι. Η μαρμάρινη λήκυθος της Νικοστράτης (*sic*), η ασυνήθιστη επιγραφή της οποίας μας πληροφορεί ότι η ίδια υπήρξε μια πολύ (ή η πιο) ενάρετη σύζυγος, την απεικονίζει καθισμένη (εικ. 12), να κρατά το χέρι του γενειοφόρου που στέκεται μπροστά της, ενώ δίπλα αποδίδεται η νεαρή κόρη της, η οποία της προσφέρει ένα πουλί με το δεξί της χέρι³⁸. Σε αυτές τις οικογενειακού

χαρακτήρα σκηνές συχνά τα παιδιά φαίνεται να επιζητούν την επαφή με το νεκρό, στοιχείο που τονίζει την απομόνωση του τελευταίου. Μέσω της στάσης των τριών μορφών αλλά και του κατόπτρου που κρατά στο αριστερό της χέρι η Νικοστράτη, το βλέμμα του θεατή οδηγείται στο κέντρο της παράστασης, το οποίο καταλαμβάνεται από τα δύο χέρια που σφίγγονται σε χειραψία. Αν και το μοτίβο της δεξίωσης έχει ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους, στη λήκυθο αυτή φαίνεται να υπογραμμίζει τους δεσμούς μεταξύ νεκρού και ζωντανού, μεταξύ δηλαδή της Νικοστράτης και του γενειοφόρου άνδρα, που θα πρέπει να είναι ο σύζυγός της³⁹.

37. Σε αυτή την κατηγορία συγκαταλέγω τις εξής στήλες: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 2.590, 2.620, 2.630, 2.640, 2.650, 2.651, 2.652, 2.670, 2.671, 2.690, 3.672, 3.680, 3.681, 3.694, 4.650, 4.670, 4.671, 4.680, 4.690 και 5.650.

38. Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά 34: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 2.670. Γ. Σταϊνχάουερ, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*, Αθήνα 2001, 325 εικ. 434.

39. Σχετικά με το μοτίβο της δεξίωσης, βλ. πιο πρόσφατα G. Davies, «The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art», *AJA* 89 (1985) 627-640. H. Mommsen, «Zwei schwarzfigurige Amphoren aus Athen», *AntK* 32 (1989) 131-132. E. G. Pemberton, «The *Dexiosis* on Attic Gravestones», *MeditArch* 2 (1985) 45-50. Clairmont, *ό.π.* (σημ. 20) 115. C. Breuer, *Reliefs und Epigramme griechischer Privatgrabmäler. Zeugnisse bürgerlichen Selbstverständnisses vom 4. bis 2. Jahrhundert v. Chr. aus Athen*, Κολωνία 1995, 15-39. K. Stears, «Dead Women's Society. Constructing Female Gender in Classical Athenian Funerary Sculpture», στον τόμο: N. Spencer (επιμ.), *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology. Bridging the Great Divide*, Λονδίνο 1995, 126-128. Scholl, *ό.π.* (σημ. 21) 164-167. Bergemann, *ό.π.* (σημ. 19) 61-62.

Εικ. 13. Βασιλεία, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig BS 247b (Φωτ. Dieter Widmer).

Εικ. 14. Βασιλεία, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig BS 247b (Φωτ. Dieter Widmer).

Δευτερεύουσα θέση κατέχουν τα παιδιά και σε σκηνές με τρεις, τέσσερις ή πέντε ενηλίκους, όπου άλλοτε βρίσκονται στο επίκεντρο της δράσης, όπως στη λήκυθο της Νικοστράτης, και άλλοτε πλασιώνουν τη σκηνή, τοποθετημένα στην άκρη. Η τελευταία περίπτωση απαντάται σε μια λήκυθο στη Βασιλεία (εικ. 13-14)⁴⁰, όπου στο κέντρο της παράστασης ένας γενειοφόρος πολεμιστής, με κράνος, δόρυ και ασπίδα, δεξιώνεται έναν επίσης γενειοφόρο άνδρα, με κόμη αραιή στο μέτωπο, ο οποίος στηρίζεται σε βακτηρία. Οι μορφές αυτές, πιθανότατα πατέρας με γιο, πλασιώνονται από δύο γυναικείες, προφανώς τη σύζυγο του πολεμιστή πίσω από τον ίδιο και τη μητέρα του πίσω από τον μεγαλύτερο άνδρα. Οι δύο γυναίκες πλασιώνονται με τη σειρά τους από δύο παιδιά, στα αριστερά ένα αγόρι που στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά και στα δεξιά ένα κορίτσι σε κατατομή, στραμμένο προς τα αριστερά. Ο πολεμιστής θα πρέπει να είναι ο πατέρας τους και η όλη σύνθεση φαίνεται να αποδίδει μια οικο-

γενειακή συγκέντρωση με αφορμή την αναχώρησή του, σε ένα πρώτο επίπεδο για τον πόλεμο, αλλά σε δεύτερο επίπεδο για τον Κάτω Κόσμο. Οι στήλες, συνεπώς, με ένα ή περισσότερα παιδιά και περισσότερους του ενός ενηλίκους θα πρέπει να χρησίμευσαν κατά κύριο λόγο ως σήματα σε τάφους ενηλίκων. Εξαίρεση αποτελούν οι σκηνές που συμπεριλαμβάνουν βρέφος, η παρουσία του οποίου θα μπορούσε να υπονοεί ότι μητέρα και παιδί πέθαναν μαζί κατά τη διάρκεια της γέννας⁴¹. Σε ορισμένες, λοιπόν, επιτύμβιες στήλες η σημασία των παιδιών έγκειται στο γεγονός ότι μέσω και της δικής τους παρουσίας επιτυγχάνεται η αποτύπωση των διαφορετικών γενεών που απαρτίζουν μια οικογένεια.

Μέσα από αυτή τη σύντομη ανασκόπηση της αττικής ταφικής τέχνης κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου γίνεται αντιληπτό ότι την εποχή αυτή τα παιδιά κατέχουν στην εικονογραφία των λευκών ληκύθων έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο από ό,τι πιστεύαμε ως τώρα, ενώ παράλληλα αρ-

40. Βασιλεία, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig BS 247b: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 4.690. P. Blome, *Basel Museum of Ancient Art and Ludwig Collection*, Ζυρίχη 1999, 112 εικ. 153.

41. Βλ. για παράδειγμα, Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο 792: Clairmont, *ό.π.* (σημ. 22) 1.691.

χίζουν να απεικονίζονται πολύ συχνότερα και στις επιτύμβιες στήλες. Εάν, λοιπόν, δεχθούμε ότι η εικονογραφία των χοών αντανακλά, όπως υποστηρίζει η Ham, το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τις διαβατήριες τελετουργίες που σχετίζονταν με τα παιδιά που επιζούσαν, τότε πώς θα πρέπει να ερμηνευθεί το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται στην ταφική τέχνη για τα παιδιά που δεν επιζούσαν; Η λογική απάντηση είναι —πιστεύω— η ίδια, ότι και αυτό το φαινόμενο θα πρέπει, δηλαδή, να αντανακλά την αντίδραση των Αθηναίων απέναντι στις τεράστιες πληθυσμιακές απώλειες της πόλης. Το συναίσθημα που εκφράζεται εδώ δεν είναι, βέβαια, η ανακούφιση που ένα παιδί κατάφερε να συμπληρώσει το τρίτο του έτος, αλλά η θλίψη εξαιτίας της απώλειας μιας ζωής, είτε πρόκειται για παιδί είτε για γονέα, σε μια εποχή που ο αντίκτυπος οποιασδήποτε απώλειας θα ήταν πολύ μεγαλύτερος τόσο για τον όσο και για την πόλη.

Θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αντιτείνει κανείς ότι μια τέτοια εξήγηση είναι υπεραπλουστευτική και ότι παραγνωρίζει άλλους παράγοντες που ίσως έχουν διαδραματίσει κάποιο ρόλο. Πράγματι, το φαινόμενο που εξετάζουμε εδώ δεν αποκλείεται να οφείλεται και σε άλλους λόγους. Σχετικά, για παράδειγμα, με τις επιτύμβιες στήλες, η σημαντική θέση που αποκτούν τα παιδιά στην εικονογραφία τους μετά το 430 π.Χ. θα μπορούσε να αποδοθεί και στην επίδραση της παραγωγής άλλων καλλιτεχνικών κέντρων. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο που η παραγωγή ταφικών αναγλύφων παύει στην Αττική (500/480-430 π.Χ.), οι επιτύμβιες στήλες άλλων περιοχών —και ιδίως των νησιών του Αιγαίου— αρχίζουν να εικονίζουν συστηματικά παιδιά (όπως για παράδειγμα η γνωστή στήλη του κοριτσιού με τα περιστέρια στη Νέα Υόρκη⁴²) και ίσως τα έργα αυτά να επηρέασαν στη συνέχεια και τις αττικές στήλες. Οπωσδήποτε, η καθιέρωση των παιδικών μορφών στην εικονογραφία των αττικών στηλών θα μπορούσε να οφείλεται εν μέρει και σε τέτοιου είδους επιδράσεις. Δυσκολεύομαι, ωστόσο, να δεχτώ ότι οι στήλες που εικονίζουν αποκλειστικά παιδιά

εμφανίζονται σε αθηναϊκούς τάφους μόνο και μόνο λόγω των καλλιτεχνικών τάσεων. Ο θάνατος, και μάλιστα όταν προκύπτει με μεγάλη συχνότητα, είναι δυνατό να προκαλέσει σημαντικές μεταβολές στους μηχανισμούς λειτουργίας μιας κοινωνίας. Σε σχέση με την αρχαιότητα, αρκεί να θυμηθούμε τις συνέπειες του λοιμού, όπως περιγράφονται στο δεύτερο βιβλίο του Θουκυδίδη (2.47-54), όπου επισημαίνονται αφενός η αναρχία που ακολούθησε και αφετέρου η παραμέληση των λατρευτικών πρακτικών και γενικότερα των θείων. Είναι προφανές ότι μεταξύ των Αθηναίων επικράτησε τότε η αντίληψη πως θα έπρεπε να ζουν «μόνο για το σήμερα». Ένα σύγχρονο παράδειγμα, χαραγμένο στο μυαλό όλων των Αμερικανών, αποτελούν οι συνέπειες της 11ης Σεπτεμβρίου του 2001. Μετά τα γεγονότα της ημέρας αυτής, οι κάτοικοι της Αμερικής υιοθέτησαν διαφορετική στάση απέναντι στα ταξίδια και άρχισαν να αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στο να παραμένουν στο σπίτι τους και να μοιράζονται χρόνο με την οικογένειά τους.

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που σημειώνεται την εποχή αυτή για τα παιδιά δεν εξηγείται ικανοποιητικά με βάση τις πληθυσμιακές απώλειες, καθώς το ενδιαφέρον αυτό παρατηρείται αδιάλειπτα, ενώ οι απώλειες δεν υπήρξαν σταθερά υψηλές καθόλη τη διάρκεια του πολέμου. Οι απώλειες αυξήθηκαν, για την ακρίβεια, δραματικά μια φορά στην αρχή, με το ξέσπασμα του λοιμού (430-426 π.Χ.), και μια φορά αργότερα, κατά τη διάρκεια της σικελικής εκστρατείας (415-413 π.Χ.). Παρόλα αυτά, πιστεύω ότι οι εξαιρετικά μεγάλες απώλειες στην αρχή του πολέμου θα είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες, που θα συνέχισαν να είναι αισθητές μέχρι την εποχή της σικελικής εκστρατείας, όταν απλώς θα εντάθηκαν και πάλι από το νέο κύμα μαζικών θανάτων. Χαρακτηριστικά, ο Θουκυδίδης (6.26,2) αναφέρει ότι το 415 π.Χ. η πόλη είχε μόλις ανακάμψει από τα δεινά του λοιμού και του πολέμου, καθώς ένας ικανοποιητικός αριθμός νέων ανδρών είχε πλέον ενηλικιωθεί, ενώ είχε πια συσσωρευθεί και ένα αξιόλογο οικονομικό κεφάλαιο⁴³. Θεωρώ, επο-

42. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 27.45: Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 74 εικ. 11. Σχετικά με τις επιδράσεις από την Ιωνία, βλ. Rühfel, *ό.π.* (σημ. 17) 125-126 και Scholl, *ό.π.* (σημ. 21) 115-120.

43. Σύμφωνα με τον T. W. Hillard, «Children and the Onset of the Athenian Plague» (υπό έκδοση), ο αυξημένος αριθμός ανδρών που ήταν διαθέσιμοι προς στράτευση το 415 π.Χ. θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι, την εποχή που ξέσπασε ο λοιμός, οι άνδρες αυτοί θα ήταν 3-4 ετών, ηλικία κατά την οποία τα παιδιά παρουσιάζουν συχνά ανοσία στην ασθένεια.

μένως, ότι το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται στην εικονογραφία για τα παιδιά θα πρέπει να υπήρξε απόρροια ενός προβλήματος, το οποίο δεν έπαψε να υφίσταται σε καμία χρονική φάση του πολέμου. Η απώλεια, άλλωστε, του ενός τετάρτου των ανδρών πολιτών μιας πόλης θα ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί και να ξεπεραστεί μέσα σε μια σύντομη χρονική περίοδο.

Κατά τη διάρκεια, εξάλλου, του Πελοποννησιακού πολέμου, τα παιδιά δεν αποκτούν ιδιαίτερη σημασία μόνο στην αττική ταφική τέχνη, αλλά αρχίζουν τώρα να απασχολούν, είτε για πρώτη φορά είτε σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι πριν, και άλλες μορφές τέχνης, ενώ η παρουσία τους γίνεται περισσότερο αισθητή και στη σύγχρονη αττική λογοτεχνία. Οι Αθηναίοι αγγειογράφοι του ερυθρόμορφου ρυθμού απεικονίζουν εξαιρετικά συχνά θνητά παιδιά και μάλιστα όχι μόνο σε χόες και λευκές ληκύθους, αλλά και σε ένα πλήθος άλλων σχημάτων⁴⁴. Μορφές παιδιών εμφανίζονται, επιπλέον, και στα αττικά μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα, που, όπως και τα ταφικά, αρχίζουν να παράγονται περίπου στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου. Το γνωστό ανάγλυφο της Ξενοκράτειας, λόγου χάρη, απεικονίζει ένα πολύ μικρό παιδί, που σηκώνει το ένα του χέρι προς το νεαρό Ξενιάδη⁴⁵. Τα παιδιά δεν απουσιάζουν ούτε και από τα αρχιτεκτονικά γλυπτά (χαρακτηριστικό παράδειγμα από έναν αθηναϊκό ναό αποτελεί το παιδί που αποδίδεται στην αγκαλιά καθιστής γυναικείας μορφής στη ζωφόρο του Ερέχθειου⁴⁶), αλλά ούτε και από την ολόγλυφη πλαστική της περιόδου (ένα παράδειγμα αποτελεί το μαρμάρινο σύμπλεγμα της Πρόκνης και του Ίτυ

από την Ακρόπολη, πιθανόν έργο του Αλκαμένη⁴⁷).

Στο δράμα, εννέα από τις δεκαεπτά σωζόμενες τραγωδίες του Ευριπίδη τοποθετούν επί σκηνής παιδιά (*Άλκηστις*, *Ανδρομάχη*, *Ηρακλείδες*, *Εκάβη*, *Ίων*, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, *Ηρακλής μαινόμενος*, *Μήδεια* και *Τρωάδες*), που συχνά παίζουν καθοριστικό ρόλο και στην πλοκή του έργου⁴⁸. Ο Μενέλαος, για παράδειγμα, στην *Ανδρομάχη* απειλεί συνεχώς να σκοτώσει τον Μολοσσό, γιο της Ανδρομάχης και του Νεοπτόλεμου. Στην περίπτωση της *Μήδειας* η απειλή πραγματοποιείται, καθώς στο τέλος του ομώνυμου έργου η ηρωίδα επιβιβάζεται στο άρμα του Ήλιου κρατώντας τα νεκρά παιδιά της (*Μήδεια* 1309-1414)⁴⁹. Νεκρά παιδιά παρουσιάζονται επί σκηνής και στον *Ηρακλή μαινόμενο*.

Ο ρόλος των παιδιών σε μια τραγωδία μπορεί, άλλωστε, να είναι ιδιαίτερα σημαντικός ακόμη και χωρίς να εμφανίζονται τα ίδια πάνω στη σκηνή, ακόμη και χωρίς να συμμετέχουν άμεσα στην πλοκή του έργου. Πολλαπλές αναφορές σε αυτά γίνονται, για παράδειγμα, στις *Ίκέτιδες*, που έχουν χάσει τους γιους τους στην εκστρατεία των Επτά επί Θήβας, όπως πολλοί Αθηναίοι έχασαν τους δικούς τους γιους κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Στο συγκεκριμένο έργο (506-508), ο κήρυκας, μάλιστα, συμβουλεύοντας τον Θησέα, του λέει πως «όσοι έχουν φρονιμάδα, ν' αγαπούν τα παιδιά τους πρέπει πρώτα, κατόπι τους γονιούς και την πατρίδα» (μτφρ. Τ. Ρούσσος). Τέλος, η κακομεταχείριση του παιδιού της από την Κλυταμνήστρα λειτουργεί ως «τόπος» στην *Ηλέκτρα*, καθώς η ομώνυμη ηρωίδα οδηγεί τη μητέρα της στο θάνατο μέσω της υ-

44. L. A. Beaumont, «Changing Childhoods? The Representation of Children in Attic Red Figured Vase Painting», στον τόμο: B. Schmalz – M. Söldner (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposiums in Kiel vom 24. bis 28.9.2001*, Münster 2003, 108-110. Της ίδιας, «The Changing Face of Childhood», στον τόμο: Neils – Oakley, *ό.π.* (σημ. 4) 72 και 75-77.

45. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 2756: Kaltsas, *ό.π.* (σημ. 28) 133 αρ. 257. Για την απεικόνιση παιδιών σε αναθηματικά ανάγλυφα, βλ. το υπό έκδοση άρθρο του C. Lawton, «Children in Classical Athenian Votive Reliefs».

46. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως 1075: P. N. Boulter, «The Frieze of the Erechtheion», *AntP* 10 (1970) πίν. 22 και 23a. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period*, Λονδίνο 1985, εικ. 126.4.

47. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως 1358: Boardman, *ό.π.*, εικ. 135. A. Ajootian, «The Civic Art of Pity», στον τόμο: R. H. Stenberg (επιμ.), *Pity and Power in Ancient Athens*, Καίμπριτζ 2005, 229-237, εικ. 19a-c.

48. Από τα έργα αυτά μόνο η *Άλκηστις* χρονολογείται πριν από την έναρξη του πολέμου (438 π.Χ.). Εδώ δεν λαμβάνεται υπόψη ο *Ρήσος*, καθώς πολλοί μελετητές πιστεύουν πως δεν πρόκειται για έργο του Ευριπίδη.

49. G. M. Sifakis, «Children in Greek Tragedy», *BICS* 26 (1979) 67-80. M. Dyson, «Alcestis' Children and the Character of Admetus», *JHS* 108 (1988) 12-23. Ορισμένες από τις παρατηρήσεις που γίνονται εδώ, σχετικά με το ρόλο των παιδιών στα έργα του Ευριπίδη, οφείλονται στην εργασία της F. Zeitlin, «Intimate Relations: Children, Childbearing, and Parentage on the Euripidean Stage», που παρουσιάστηκε προφορικά στο συμπόσιο με θέμα «Constructions of Childhood in the Ancient World», το οποίο έλαβε χώρα στο Dartmouth College, 6-8 Νοεμβρίου 2003.

ποτιθέμενης γέννησης ενός παιδιού (651-660 και 1124-1146).

Το συναίσθημα του πόνου που προκαλεί η απώλεια ενός παιδιού παρουσιάζεται τόσο σε τραγωδίες του Ευριπίδη όσο και σε έργα της ταφικής τέχνης. Η απόγνωση του αποχωρισμού που αισθάνεται η Ανδρομάχη στις *Τρωάδες* (740-779), καθώς ο Αστυάναξ οδηγείται προς το θάνατο, είναι ανάλογη με αυτήν που εκφράζεται στην προαναφερθείσα λευκή λήκυθο, όπου μια μητέρα κοιτάζει απελπισμένη τον Χάροντα να αναχωρεί με το γιο της. Αντίστοιχα, η στοργή ενός γονέα προς το παιδί του, συναίσθημα που αποτυπώνεται συχνά στην ταφική τέχνη, προβάλλεται και σε ορισμένες από τις τραγωδίες του Ευριπίδη. Στις *Τρωάδες*, για παράδειγμα, η Ανδρομάχη (757-763) απευθύνει στον Αστυάνακτα τα εξής λόγια:

Μικρό μου εσύ, χαρά της αγκαλιάς μου,
(...) κορμάκι μοσχομυριστό, του κάκου
σε βύζαξε το στήθος μου όταν ήσουν
στα σπάργανα, του κάκου τόσους μόχθους
ετράβηξα και υπέφερα απ' τις έγνοιες.
Τώρα, στερνή φορά, φίλα τη μάνα,
πέσε στον κόρφο μου, έλα, αγκάλιασέ με,
στο στόμα φίλησέ με. (μτφρ. Τ. Ρούσσος)

Το ίδιο συναίσθημα τρυφερότητας μεταξύ μητέρας και παιδιού αποδίδεται και σε λευκές λήκυθους (εικ. 1), όπως και σε επιτύμβιες στήλες (εικ. 10). Νωρίτερα στο ίδιο έργο (749-751) η Ανδρομάχη λέει:

Κλαις, παιδί μου; Νιώθεις
τις συμφορές σου που θα'ρθουν;
Τί απλώνεις στα ρούχα μου τα χέρια και με σφίγγεις,
σαν το μικρό πουλί που αποζητάει
στης μάνας τις φτερούγες προστασία;
(μτφρ. Τ. Ρούσσος)

Η μεταφορά αυτή, η οποία παραλληλίζει την εικόνα των μικρών παιδιών που προστατεύονται από τους ενήλικους με εκείνη των νεοσσών που κουρνιάζουν κάτω από τα φτερά ενός πουλιού, επανέρχεται σε δύο ακόμη έργα του Ευριπίδη (*Ηρακλείδες* 10-11 και *Εκάβη* 71-72) και κατά κάποιο τρόπο βρίσκει το εικαστικό παράλληλό της στη στήλη του Ξανθίππου (εικ. 11), όπου ο υποδηματοποιός περιβάλλει με το ένα του χέρι τη μικρότερη κόρη του.

Μια ιδιαίτερα συγκινητική εικόνα οικογενειακής θαλπωρής παρουσιάζεται και στον *Ηρακλή μαινόμενο* (462-475), στο σημείο όπου η Μεγάρα περιγράφει τον ήρωα να παίζει με τα παιδιά του:

(...) και το τομάρι σου έβαζε στους ώμους
του λιονταριού που το 'χε αρματωσιά του·
(...) και στο δεξί σου χέρι έβαζε, τάχα ψεύτικο
δώρο, το τεχνουργημένο τεράστιο ρόπαλό του
(465-467 και 470-471) [μτφρ. Τ. Ρούσσος].

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, του Πελοποννησιακού πολέμου, τα παιδιά κατέχουν μια ιδιαίτερα σημαντική θέση όχι μόνο στις εικαστικές τέχνες αλλά και στη λογοτεχνία. Συχνά, μάλιστα, εικαστικά και λογοτεχνικά έργα στοχεύουν στην αποτύπωση και πρόκληση των ίδιων ακριβώς συναισθημάτων.

Οπωσδήποτε, η Αθήνα της κλασικής περιόδου δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση πόλης που ήρθε αντιμέτωπη με ραγδαία μείωση του ανδρικού στοιχείου του πληθυσμού της. Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα, το 371 π.Χ., η Σπάρτη έχασε το ένα τέταρτο περίπου του ανδρικού πληθυσμού της και κατέρρευσε, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολιτεία* Π.1270a,30-34), εξαιτίας της έλλειψης πολιτών (*ολιγανθρωπία*). Εκτός όμως από το δημογραφικό πρόβλημα αυτό καθεαυτό, και η λήψη μέτρων για την αντιμετώπισή του απαντάται επίσης σε άλλες περιοχές και περιόδους. Μετά το τέλος, για παράδειγμα, του Γαλλο-πρωσικού (1871) αλλά και του Β' Παγκοσμίου πολέμου, σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην Αγγλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία, δημιουργήθηκαν κινήματα υπέρ της ενίσχυσης της γεννητικότητας. Θεμελιώδες δόγμα αυτών των κινήματων υπήρξε η άποψη ότι η γυναίκα πρέπει να μένει στο σπίτι και να τεκνοποιεί, ώστε το κράτος να είναι πληθυσμιακά ισχυρό στο μέλλον και ταυτόχρονα να έχει στη διάθεσή του τον απαραίτητο αριθμό πολιτών για την επάνδρωση των στρατιωτικών του δυνάμεων. Ακριβώς το ίδιο μήνυμα, υπέρ της γεννητικότητας, διακηρύσσει στους Αθηναίους και ο Περικλής στον *Επιτάφιο* του για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου (Θουκυδίδης 2.44.3):

Πρέπει όμως να δείχνετε εγκαρτέρηση και με την ελπίδα απόκτησης άλλων γιων όσοι ακόμη είστε σε ηλικία να κάνετε παιδιά· γιατί και ατομικά οι γιοι που θα γεννηθούν κατόπι θα κάμουν μερικούς να ξεχάσουν αυτούς

που δεν υπάρχουν, και στην πόλη θα είναι αυτό ωφέλιμο διπλά, και γιατί δε θα ερμηνώνεται και γιατί θα είναι ασφαλής.

(μτφρ. Α. Γεωργοπαπαδάκος)

Από τα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, εκείνο που επλήγει πρώτο αλλά και σε μεγαλύτερο βαθμό από τις πληθυσμιακές απώλειες υπήρξε η Γαλλία, που αντιμετώπισε αφενός πρόβλημα υπογεννητικότητας και αφετέρου υψηλές απώλειες σε ανδρικό πληθυσμό (περίπου το 10% χάθηκε κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου)⁵⁰. Η κατάσταση στη χώρα αυτή προσφέρει ένα καλό παράλληλο για την κατάσταση που θα πρέπει να επικρατούσε στην Αθήνα την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου. Στη Γαλλία προωθήθηκαν και εφαρμόστηκαν πολιτικές μεταρρυθμίσεις που ενθάρρυναν τις γυναίκες να παραμένουν στο σπίτι και να τεκνοποιούν, ενώ παράλληλα αποσκοπούσαν και στη βελτίωση της ζωής των ανηλίκων. Χαρακτηριστικό μέτρο προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξαν οι νόμοι σχετικά με την παιδική εργασία. Το κίνημα υπέρ της γεννητικότητας επηρέασε, μάλιστα, αισθητά και τις εικαστικές τέχνες και τη λογοτεχνία και το θέμα αυτό απασχόλησε αμέτρητες εκθέσεις, άρθρα και κριτικές και περισσότερα από πενήντα βιβλία αυτής της περιόδου. Το πιο γνωστό από τα μυθιστορήματα που προπαγανδίζουν υπέρ της γεννητικότητας είναι η νουβέλα του Émile Zola *Fécondité* (*Γονιμότητα*). Για την επίτευξη του ίδιου σκοπού συγκροτήθηκαν και πολιτικοί οργανισμοί, όπως η *Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française* (*Εθνική Συμμαχία για την Αύξηση του Γαλλικού Πληθυσμού*), ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ενθαρρύνθηκαν ακόμη και οι γεννήσεις εκτός γάμου, φαινόμενο που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι πιθανό να σημειώθηκε και στην Αθήνα. Στις γυναίκες

που έκαναν πολλά παιδιά απονεμήθηκαν, επιπλέον, ακόμη και μετάλλια.

Σε ό,τι αφορά στις τέχνες, διοργανώθηκε πλήθος εκθέσεων αφιερωμένων στα παιδιά, ενώ διάφοροι καλλιτέχνες έλαβαν από το κράτος παραγγελίες για πίνακες με παιδικά θέματα, κάποιοι από τους οποίους αναρτήθηκαν σε σχολεία και δημαρχεία⁵¹. Αμέτρητες άλλες εικόνες παιδιών φιλοτεχνήθηκαν για παιδικά βιβλία, αφίσες και περιοδικά, με στόχο πάντα την εξύμνηση της παιδικής ζωής και της μητρότητας. Χωρίς αμφιβολία, πίσω από όλο αυτό το ενδιαφέρον για την απεικόνιση των διαφόρων όψεων της παιδικής ζωής βρίσκεται η αντίληψη ότι τα παιδιά αποτελούν το μέλλον του έθνους. Πολλές από τις σχετικές απεικονίσεις διακοσμούν, άλλωστε, αντικείμενα που απευθύνονταν στη μεσαία τάξη, χωρίς να αποτελούν είδη πρώτης ανάγκης. Προφανώς, τα αντικείμενα αυτά έβρισκαν αγοραστές, γεγονός που υποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη τάξη έτρεφε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα παιδιά και ενστερνιζόταν την ιδεολογία υπέρ της γεννητικότητας.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον, μεταξύ αυτών των αντικειμένων, παρουσιάζουν οι καρτ-ποστάλ και κυρίως μια σειρά από κάρτες που τυπώθηκαν στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και οι οποίες φέρουν αναγραμμένες πάνω τους φράσεις όπως «πατριωτικό όραμα» ή «συναισθηματικός πατριωτισμός»⁵². Οι συγκεκριμένες κάρτες παρουσιάζουν πλούσια θεματολογία, η οποία στρέφεται όμως πάντοτε γύρω από τα παιδιά και την οικογένεια, διακηρύσσοντας άμεσα το μήνυμα υπέρ των γεννήσεων. Τα ίδια θέματα συνέχισαν, μάλιστα, να απεικονίζονται και μετά το τέλος του πολέμου. Η μεταπολεμική κάρτα που εικονίζεται εδώ (εικ. 15) παρουσιάζει ένα παιδικό καροτσάκι γεμάτο βρέφη,

50. Το φαινόμενο αυτό είναι εκτενώς μελετημένο και τεκμηριωμένο και η σχετική βιβλιογραφία ανεξάντλητη. Για ορισμένες σχετικές, ιδιαίτερα κατατοπιστικές μελέτες, βλ. Κ. Offen, «Depopulation, Nationalism, and Feminism in Fin-de Siècle France», *The American Historical Review* 89.3 (1984) 648-676. Μ. L. Roberts, *Civilization without Sexes. Reconstructing Gender in Postwar France, 1917-1927*, Σικάγο 1994. J. Cole, *The Power of Large Numbers: Population, Politics, and Gender in Nineteenth-Century France*, Ithaca 2000. Για την καθοδήγηση που μου προσέφεραν στη συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας, πάνω σε ένα θέμα που μου ήταν ελάχιστα γνωστό, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Μ. Antliff, Β. Campbell, Μ. Chapell, Ε. Ferguson, Ρ. Leighton, J. Miller, Μ. Richardson και Ρ. Schechter.

51. Το θέμα αυτό έχει εξεταστεί διεξοδικά από την J. E. Miller, *Propaganda and Utopianism: The Family and Visual Culture in Early Third Republic France (1871-1905)* [αδημ. διδ. διατριβή University of Minnesota, 1998].

52. Μ. Μ. Huss, «Pronatalism and the Popular Ideology of the Child in Wartime France: the Evidence of the Picture Postcard», στον τόμο: R. Wall – J. Winter (επιμ.), *The Upheaval of War. Family, Work, and Welfare in Europe, 1914-1918*, Καίμπριτζ 1988, 329-367. Της ίδιας, «Pronatalism in the Inter-War Period in France», *Journal of Contemporary History* 25 (1990) κυρίως 45-52.

Εικ. 15. Συλλογή Μ.-Μ. Huss, East Sussex, Μ. Βρετανία.

πάνω από το οποίο υπάρχει η φράση «ένα ολόκληρο καροτσάκι γεμάτο, αυτό είναι το “εισιτήριο” για την ευημερία». Κατά την άποψή μου, οι κάρτες αυτές, μαζί με τις σχετικές αφίσες, τα περιοδικά και τα παιδικά βιβλία, αποτελούν ένα καλό παράλληλο για τις παραστάσεις παιδιών σε αττικά αγγεία της εποχής του Πελοποννησιακού πολέμου, για παράδειγμα στους μικρού μεγέθους ερυθρόμορφους χόες. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότερο δαπανηρές επιτύμβιες στήλες βρίσκουν το γαλλικό τους παράλληλο στους ζωγραφικούς πίνακες και τα χάλκινα αγάλματα που δημιουργούνταν κατόπιν παραγγελίας. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, τόσο στη Γαλλία όσο και στην Αθήνα, οι πληθυσμιακές απώλειες επηρέασαν σε πολλαπλά επίπεδα και τις εικαστικές τέχνες και τη λογοτεχνία.

Οπωσδήποτε, οι γνώσεις μας για την Αθήνα της εποχής του Πελοποννησιακού πολέμου είναι πολύ πιο περιορισμένες από ό,τι οι γνώσεις μας για τη Γαλλία του δεκάτου ενάτου και εικοστού αιώνα. Με βάση όμως τα όσα γνωρίζουμε, φαίνεται βέβαιο ότι στην Αθήνα της περιόδου αυτής εκδηλώνεται ξαφνικά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα παιδιά και τη ζωή τους⁵³. Αυτά τα συχνά «αόρατα» μέλη της κοινωνίας αναδεικνύονται σε βασικό στοιχείο της αττικής ταφικής τέχνης για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, κυρίως γιατί υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες η απώλεια ενός παιδιού είχε ολέθριες συνέπειες και κατ'επέκταση τα παιδιά κατείχαν πλέον μια σημαντικότερη θέση στις συνειδήσεις των Αθηναίων.

53. Φυσικά, το ενδιαφέρον αυτό δεν θα ήταν προηγουμένως εντελώς ανύπαρκτο, αλλά μάλλον αρκετά περιορισμένο, ενώ την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου θα έλαβε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις.

Εργαστήρια χαλκοπλαστικής στην αρχαία Ελλάδα*

Gerhard Zimmer

Το 1503, στη Βενετία, προκαλείται μεγάλος θόρυβος εξαιτίας του μπρούντζινου αγάλματος ενός αγοριού (εικ. 1). Το 1742 το άγαλμα αυτό περιέρχεται στην ιδιοκτησία του Φρειδερίκου του Μεγάλου και παίρνει στο έξοχο τη θέση του μπροστά στο ανάκτορο του Sanssouci στο Πότσδαμ. Εξαιτίας των ανασηκωμένων χεριών της μορφής επικρατεί από τον 19ο αιώνα η ονομασία «δεόμενος παις»¹.

Κατά την εύρεσή του πριν από το 1503 στη Ρόδο, το άγαλμα ήταν σε άθλια κατάσταση· έλειπαν οι βραχίονες καθώς και το μισό πόδι και δάχτυλα των ποδιών. Είναι άγνωστο, ποιος ευπρέπισε το άγαλμα· πρέπει πάντως να ήταν κάποιος μάστορας του χαλκού, που εργάστηκε κατά τα πρότυπα της τότε εποχής. Καθάρισε με ελάχιστη προσοχή τη διαβρωμένη επιφάνεια, οπότε χάθηκε η πάτινα και φάνηκαν οι πόροι που είχε αφήσει η χύτευση. Ο τρόπος αυτός του τεχνίτη οφείλεται και στη μεγάλη αυτοπεποίθηση που χαρακτήριζε γενικά τους καλλιτέχνες της Αναγέννησης. Πίστευαν πως είχαν φθάσει ή ακόμα και ξεπεράσει τους κορυφαίους της αρχαιότητας στη χύτευση του χαλκού.

Όταν στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα ήρθαν στο φως τα ευρήματα από τα βυθισμένα πλοία στο Μαραθώνα, στο ακρωτήριο του Αρτεμισίου, στα Αντικύθηρα και κοντά στην πόλη Mahdia, δεν δόθηκε προσοχή σε τεχνικές παρατηρήσεις. Στόχος ήταν η κατά το δυνατόν καλύτερη ανακατασκευή του αρχαίου έργου τέχνης. Περιγραφές αυτών των ανακατασκευών δεν έχουμε.

Εντελώς διαφορετική ήταν η κατάσταση, όταν το 1972 εντοπίστηκαν στη θάλασσα κοντά στο Ri-

Εικ. 1. Ο «δεόμενος παις». Βερολίνο, Antikensammlung Sk 2.

ce τα δύο αγάλματα πολεμιστών και ανασύρθηκαν από την αρμόδια υπηρεσία αρχαιοτήτων. Τα αγάλματα μεταφέρθηκαν από την Καλαβρία στη Φλωρεντία προς συντήρησή². Μετά τις καταστροφικές πλημμύρες του Άρνου, οι οποίες έπληξαν και τα α-

* Η διάλεξη δόθηκε στις 14 Μαΐου 2009 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ανταλλαγών διδακτικού προσωπικού. Για την υποδοχή και τη φιλοξενία ευχαριστώ όλα τα μέλη του Τομέα Αρχαιολογίας, ιδιαίτερα τους συναδέλφους Εμμανουήλ Βουτυρά και Αλίκη Μουστάκα. Για τη μετάφραση ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Ελευθέριο Συμεωνίδη (Eichstätt), για τη γλωσσική επεξεργασία και την προετοιμασία της παρούσας δημοσίευσης τη συνάδελφο Ελένη Μανακίδου. Η μορφή της ομιλίας έχει διατηρηθεί και οι παραπομπές έχουν περιοριστεί στο ελάχιστο.

1. G. Zimmer – N. Hackländer (επιμ.), *Der Betende Knabe. Original und Experiment*, Φραγκφούρτη 1997.

2. *Due Bronzi da Riace*. Bollettino d'Arte, Serie Speciale 3, Ρώμη 1984.

Εικ. 2. Η Ακρόπολη των Αθηνών. Νότια κλιτύς.

ντικείμενα του αρχαιολογικού μουσείου, είχαν συσταθεί εκεί ειδικά εργαστήρια πλούσια σε εξοπλισμό και εργατικό δυναμικό. Πίστευαν πως αυτός ήταν ο καλύτερος τρόπος για να ανακτήσουν τα μπρούντζινα έργα την παλιά τους όψη.

Η επιτυχία της προσπάθειας αυτής φαίνεται από τον ενθουσιασμό που προκάλεσε η μετέπειτα παρουσίαση των αγαλμάτων στη Ρώμη. Το νέο στοιχείο ήταν, όμως, πως οι συντηρητές δεν αρκέστηκαν στην ανάδειξη των έργων στην αρχική τους κατάσταση, αλλά προβληματίστηκαν γύρω από την τεχνική της κατασκευής τους. Διότι η γνώση της τεχνικής αποτελεί την ιδανική προϋπόθεση μιας σωστής συντήρησης και αποκατάστασης.

Στα επόμενα χρόνια, τα μεγάλα μπρούντζινα αγάλματα της αρχαιότητας υπήρξαν αντικείμενο όλο και περισσότερων τεχνικών μελετών. Σ' αυτό συνεισέφεραν νέες μέθοδοι, μαζί με την ελπίδα μιας ασφαλέστερης χρονολόγησης με τη βοήθεια των θετικών επιστημών.

Η σύντομη αυτή αναφορά στα προβλήματα της συντήρησης καταδεικνύει τον μεγάλο και συνεχή

ρόλο της επιστημονικής συζήτησης, ακόμη και πάνω σ' αυτό το τόσο βασικό θέμα της τεχνολογίας στην αρχαιότητα. Σ' αυτά τα ερευνητικά πλαίσια απέκτησαν νέα σημασία τα ερείπια των αρχαίων χυτηρίων, από τα οποία γνωρίζουμε πράγματα, που δεν μπορούν να μας πουν τα αγάλματα³. Τις σημαντικότερες πληροφορίες στο σημείο αυτό τις έχουμε από τη νότια κλιτύ της αθηναϊκής ακροπόλεως (εικ. 2) και από τη Ρόδο.

Με την παρέλευση της τουρκικής κατάληψης της ακροπόλεως των Αθηνών, άρχισαν το 1832 οι εργασίες ανάδειξης του Παρθενώνα και των άλλων αρχαίων κτηρίων. Οι τουρκικές προσθήκες αφαιρέθηκαν και τα χώματα ρίχτηκαν στη νότια πλαγιά της ακροπόλεως, η οποία σε αντίθεση με τη βόρεια πλαγιά ήταν ακατοίκητη. Έτσι, δεν μας ξενίζει η όψη της νότιας πλαγιάς, γεμάτης από χωματερές σε εικόνες της δεκαετίας του 1830.

Μόλις προς το τέλος του 19ου αιώνα αρχίζει η νότια πλαγιά να αποκτά αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Κατά τις ανασκαφές του 1878/79, ύστερα από εντολή της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, ο Γε-

3. C. C. Mattusch, *Casting Techniques of Greek Bronze Sculpture. Foundries and Foundry Remains from the Athenian Agora with Reference to other Ancient Sources*, διδ. διατριβή, North Carolina Chapel Hill 1975. G. Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten*, Mainz 1990.

Εικ. 3. Νότια κλιτύς. Εγκαταστάσεις χυτηρίου σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα.

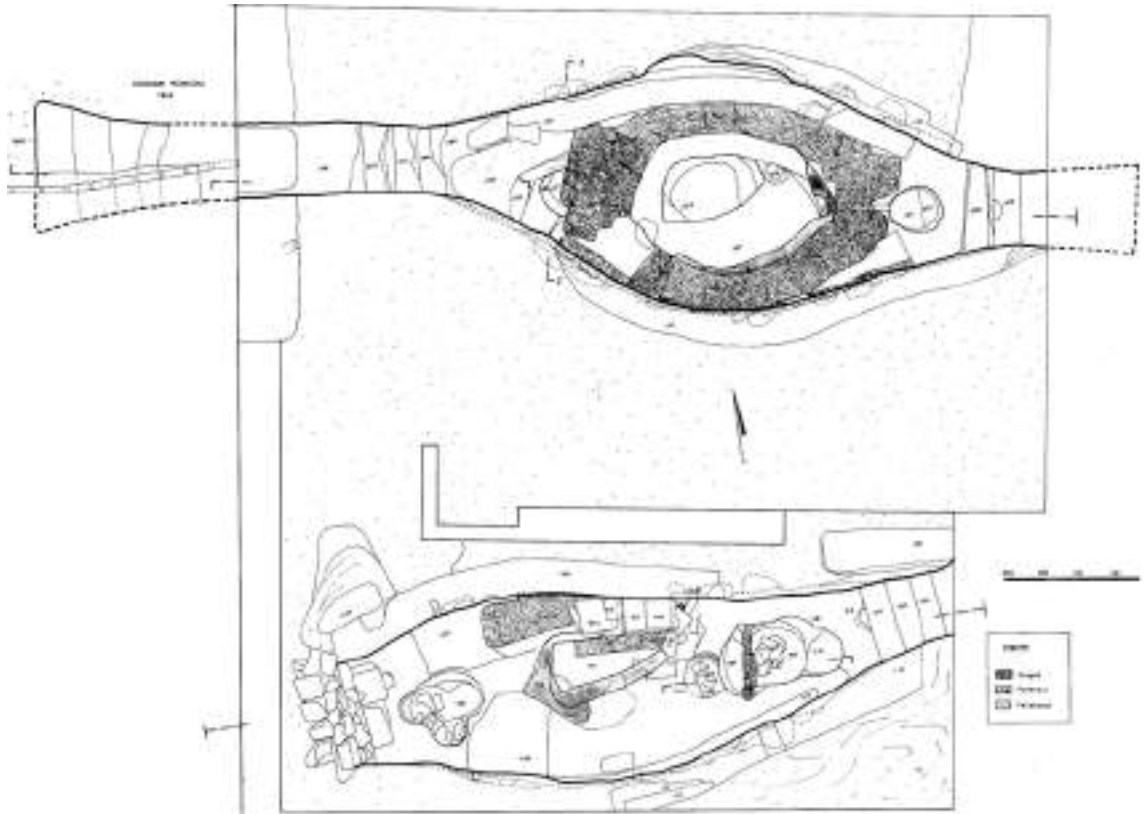
ώργιος Κουμανούδης έφερε στο φως έναν περίεργο λάκκο. Τα πολλά κεραμικά ευρήματα που περιείχε οδήγησαν αρχικά στην υπόθεση ότι επρόκειτο για εργαστήριο αγγειοπλαστικής, λόγω όμως των επίσης πολλών μεταλλικών υπολειμμάτων και εκβολάδων αναγνωρίστηκε αργότερα ως τμήμα ενός χυτηρίου για μπρούντζινα αγάλματα.

Περαιτέρω ενασχόληση δεν υπήρξε μέχρι τα έτη 1963/64, οπότε ο Νικόλαος Πλάτων βρέθηκε αντιμέτωπος με το δύσκολο εγχείρημα της επανεξέτασης της εν τω μεταξύ κατασκαμμένης έκτασης, με σκοπό την εξακρίβωση της αρχικής της λειτουργίας⁴. Ο Πλάτων θεώρησε τη συνολική έκταση των 21 x 8 μ., βάθους μέχρι 3 μ., ως κάτι το ενιαίο (εικ. 3). Αναγνώρισε μεν το διαφορετικό είδος των ευρεθεισών βάσεων του πηλού στα βαθύτερα σημεία, χωρίς, ωστόσο, να μπορέσει να βγάλει κανένα συμπέρασμα, διότι έλειπαν τότε παρόμοια ευρήματα. Σήμερα, όμως, είμαστε ευτυχείς, καθώς έχουμε στη διάθεσή μας πολλά νέα ευρήματα. Έτσι, γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πως ένας λάκκος αυτών των διαστάσεων θα ήταν για τεχνικούς λόγους σχετικά με την καύση ακατάλληλος. Αυτός ο λάκκος προέρχεται μάλλον από δύο ωσειδή επιμήκη ορύγματα

Εικ. 4. Ρόδος, οικόπεδο Μυλωνά. Μεγάλο όρυγμα χύτευσης κατά την αποκάλυψη.

4. Ν. Πλάτων, *ΑΔ* 19 (1964) *Χρονικά* 1, 31 κ.ε.

Εικ. 5. Ρόδος, οικόπεδο Μυλωνά. Κάτοψη των χυτευτικών εγκαταστάσεων.

στο βράχο, των οποίων τα σημεία επαφής είχαν καταστραφεί από μετέπειτα ανασκαφές.

Η περαιτέρω γνώση μας σχετικά με ένα τέτοιο εργαστήριο προήλθε συμπτωματικά από μια ανακάλυψη στη Ρόδο το 1974⁵. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση ενός νέου κτηρίου στο οικόπεδο «Μυλωνά Νάσου» αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο όρυγμα (εικ. 4). Η τέφρα, τα μεταλλικά ευρήματα και τα καμμένα τμήματα μητρών, που περιείχε ο λάκκος, οδήγησαν στο συμπέρασμα πως επρόκειτο για εργαστήριο χύτευσης μπρούντζινων αγαλμάτων. Ο τόπος φράχτηκε, το σπίτι χτίστηκε επάνω και το 1988 οι δύσκολες εργασίες ανασκαφής ολοκληρώθηκαν από τη Χάρη Κάντζια.

Ο χώρος αποτελούνταν από δύο παράλληλα ορύγματα στο βράχο, από τα οποία το βόρειο ήταν σαφώς μεγαλύτερο. Πρόσβαση υπήρχε από δύο πλευρές μέσω βαθμίδων (εικ. 5). Το συνολικό μή-

κος του χώρου ήταν 11 μ., ενώ το πλάτος του έφθανε τα 3,25 μ. Οι πλευρικοί τοίχοι υψώνονταν κάθετοι και στο ανώτερο τμήμα τους ήταν κτισμένοι με πλίνθους.

Από τη δυτική πρόσβαση, η οποία ήρθε στο φως σε μία αναγκαστική εκσκαφή στο γειτονικό οικόπεδο Μενεξελή, κατέστη δυνατός ο υπολογισμός του αρχικού ύψους του δαπέδου του εργαστηρίου. Με βάθος 3,60 μ. επρόκειτο για το μεγαλύτερο γνωστό χυτήριο χαλκοπλαστικής.

Από τον λάκκο έχουμε κάποια γνώση των εργασιών που τελούνταν εκεί (εικ. 6). Στη μέση του λάκκου υπήρχε ένα ωσειδές βάθρο για την κατασκευή της μήτρας. Αυτή περιείχε έναν πυρήνα, ο οποίος περιβαλλόταν από το κέρινο ομοίωμα. Αυτό με τη σειρά του επικαλυπτόταν από στρώματα πηλού διαφορετικής σύνθεσης. Η σταθερότητα επιτυγχανόταν ασφαλώς μέσω της θέρμανσης του ό-

5. C. Kantzia – G. Zimmer, «Rhodische Kolosse. Eine hellenistische Bronzegusswerkstatt», AA (1989) 497-523. G. Zimmer – Κ. Μπαϊράμη, *Ροδιακά Εργαστήρια Χαλκοπλαστικής*, Αθήνα 2008.

Εικ. 6. Ρόδος, οικόπεδο Μυλωνά. Μεγάλο όρυγμα χύτευσης.

λου μορφώματος. Υπολείμματα κεράμων μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι η θέρμανση λάμβανε χώρα στον λάκκο. Για να είναι σταθερή η γύρω θερμοκρασία, έπρεπε η κάθε πρόσβαση να κλείνει με τοίχο. Αν και δεν έχουν διασωθεί υπολείμματα αυτού του τοιχώματος, οι εξωτερικοί τοίχοι φέρουν οπές, που μάλλον προέρχονται από δοκούς. Η επένδυση του πλευρικού τοιχώματος αποτελείται από άψητες πλίνθρες και το δάπεδο από πατημένο πηλό, προς επίτευξη καλύτερης μόνωσης.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα κατά την καύση συνίστατο στην αφαίρεση του κεριού με τρόπο ώστε να αποφευχθεί η ανάφλεξή του, διότι αυτή θα προκαλούσε έκρηξη και καταστροφή της μήτρας. Η λύση που έδωσαν οι Ρόδιοι χυτευτές ήταν ιδανική: τό κέρι αφαιρούνταν με υπόγειο αγωγό και διωχτευόταν σε μια κυκλική κοιλότητα διαμέτρου 30 εκ., δηλαδή ενός ποδός.

Η καύση μιας τόσο μεγάλης μήτρας διαρκούσε περισσότερες μέρες και απαιτούσε πείρα, διότι η θέρμανση έπρεπε να είναι ομοιόμορφη, ώστε να αποφεύγονται εντάσεις και ρωγμές στο υλικό. Πειράματα κατέδειξαν, πως η καύσιμη ύλη έπρεπε να στοιβάζεται γύρω από το προς καύση αντικείμενο και κάθε τόσο να ανανεώνεται, για να επιτυγχάνεται η αναγκαία θερμοκρασία των 300°C.

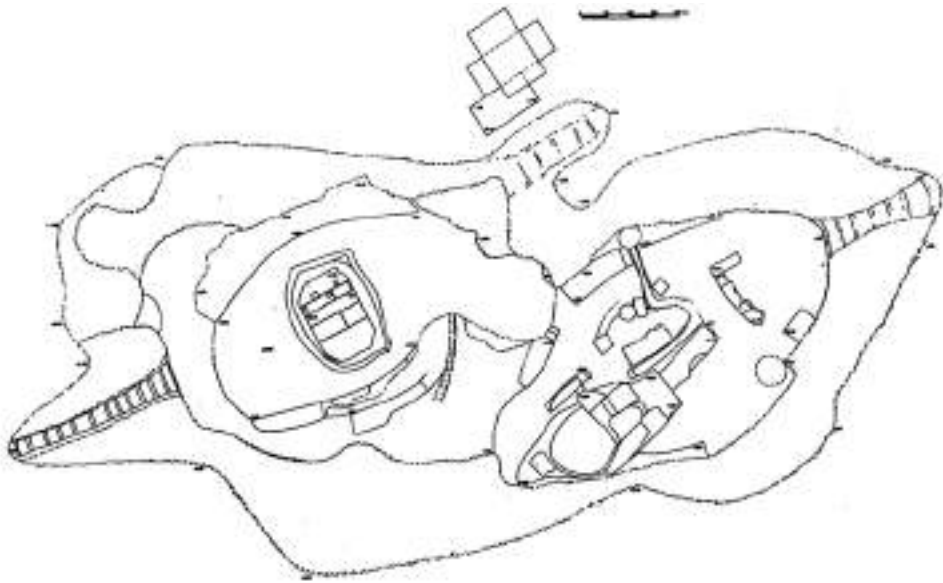
Ελάχιστα θραύσματα έχουν διασωθεί από το πήλινο περίβλημα των μήτρων. Έτσι, δεν έχουμε κα-

μιά γνώση της όψης των αγαμάτων. Το μέγεθος των λάκκων οδηγεί στην υπόθεση ότι επρόκειτο για κολοσσικά αγάλματα, που προορίζονταν για κάποιο χώρο κοντά στο εργαστήριο, πιθανώς για ένα γειτονικό ιερό. Οι δύο λάκκοι βρίσκονταν ταυτόχρονα σε λειτουργία και ο μικρότερος —λόγω του μεγέθους του— χρησιμοποιούνταν για τη χύτευση κάποιων μερών, όπως της κεφαλής ή των βραχιόνων του αγάλματος.

Η συναρμολόγηση των χυτευμένων μερών γινόταν σ' ένα βάθρο δυτικά των δύο λάκκων, που είχε αποκαλυφθεί πριν από χρόνια στο οικόπεδο Μενεξελή, χωρίς όμως τότε να καταστεί δυνατή η ερμηνεία του.

Δύο ευρήματα από τον μεγάλο λάκκο προσδιορίζουν σαφέστερα τη χρήση του. Πρόκειται για ένα πήλινο λύχνο, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., καθώς και για τη βάση κανθάρου με την επιγραφή ΕΥΒΟΥΛΟΥ. Αν και ο Πλίνιος αναφέρει κάποιον γλύπτη Εύβουλο, αυτό ελάχιστα μας βοηθά. Σε συνδυασμό πάντως με άλλα κεραμικά ευρήματα τοποθετούμε τη λειτουργία του εργαστηρίου στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Ας επιστρέψουμε τώρα στην Αθήνα. Οι γνώσεις μας για τη θερμοαντική τεχνική του ροδιακού εργαστηρίου μας επέτρεψαν να αναγνωρίσουμε ένα παρόμοιο εργαστήριο στο δυτικό ήμισυ του λάκκου της Ακροπόλεως (εικ. 7). Η μορφή του ήταν ως ε-

Εικ. 7. Θέση χυτηρίου στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως. Κάτοψη σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα.

Εικ. 8. Νότια κλιτύς Ακροπόλεως. Νέο όρυγμα με γυάλινο στέγαστρο.

ξής: περίπου στη μέση του εδάφους του λάκκου υπάρχει μια σχεδόν ορθογώνια λίθινη κατασκευή, καλυμμένη ολόγυρα από κεράμους. Το ύψος της είναι 35 εκ., ενώ οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 1,90 και 2,35 μ. Η άνω επιφάνεια περιβάλλεται από αυλάκι με εξόδους σε δύο σημεία. Η κάθοδος στο λάκκο γινόταν από δύο κλίμακες, ενώ η επένδυσή του αποτελούνταν από κεραμίδια, που είχαν διασωθεί μόνο μέχρι ένα ύψος 30 εκ.

Η εξέταση των σχεδίων και των ημερολογίων της ανασκαφής του Πλάτωνος με οδήγησε στον συσχετισμό καταλοίπων τοίχων με τούτο τον λάκκο και συνακόλουθα, στην ανασύσταση ενός εργαστηρίου με δύο αίθουσες⁶. Για την επαλήθευση της θέσης αυτής, η Α' Εφορεία προχώρησε, ύστερα από παράκλησή μου, σε μια τομή με σκοπό τον εντοπισμό του δεύτερου τοίχου της ανατολικής αίθουσας. Το αποτέλεσμα ήταν η αποκάλυψη ενός δεύτερου λάκκου, ο οποίος πλησίαζε τις διαστάσεις του ήδη γνωστού και του οποίου οι εγκαταστάσεις ήταν σχεδόν ανέπαφες⁷.

Ο λάκκος έχει τη διεύθυνση Βορρά-Νότου και είναι λαξευμένος κατά μεγάλο μέρος μέσα στο βρά-

6. G. Zimmer, «Die Bronzegusswerkstatt des Pheidias am Südbhang der Akropolis», στον τόμο: *Die griechische Klassik – Idee oder Wirklichkeit*, Κατάλογος έκθεσης, Βερολίνο 2002, 501-506.

7. Η ανασκαφή έγινε από την Ευγενία Καζάπογλου. Υπεύθυνος για την οργάνωση ήταν αρχικά ο Γεώργιος Καββαδίας, κατόπιν η Σοφία Μοσχονησιώτη. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στην κυρία Άλκηστη Χωρέμη και ιδιαίτερα στον Αλέξανδρο Μάντη, ο οποίος, παρά τον φόρτο εργασίας για το Μουσείο της Ακροπόλεως, παρακολούθησε με ενδιαφέρον την εξέλιξη της ανασκαφής. Η δημοσίευση του ευρήματος ετοιμάζεται από τους Ε. Καζάπογλου και G. Zimmer.

Εικ. 9. Νότια κλιτύς Ακροπόλεως. Νέο όρυγμα, νότιος πλίνθινος τοίχος.

χο (εικ. 8). Δεν κατέστη δυνατό να αποκαλυφθεί εντελώς, για να μην διαταραχθεί η δυτική λιθοσειρά, με κατεύθυνση επίσης Βορρά-Νότου. Πάντως, μια τομή κατέδειξε, πως στο πλατύτερο σημείο του ο λάκκος δεν συνέχιζε προς τα δυτικά. Το σωζόμενο μήκος του λάκκου είναι 12 μ., το πλάτος του λίγο πάνω από 3 μ. Ανοιγμένες στο βράχο βαθμίδες οδηγούν από τον Βορρά και τον Νότο προς το εσωτερικό.

Τα εσωτερικά τοιχώματα είναι κάθετα και έχουν επιφανειακά λειανθεί με σκαπάνη. Εντύπωση προκαλεί το ασυνήθιστο σχήμα του δαπέδου. Προς ανατολάς εξέχει ο λάκκος και το εσωτερικό του είναι ορθογώνιο, ενώ προς δυσμάς ο τοίχος του είναι ωσειδής.

Στον λάκκο έχουν διατηρηθεί με μοναδική λεπτομέρεια οι εγκαταστάσεις καύσης των καλουπιών και χύτευσης των αγαμάτων. Στο κέντρο του λάκκου διακρίνονται τα κατάλοιπα ενός μεγάλου στηρίγματος για τη μήτρα. Το στήριγμα αυτό αποτελείται στο κέντρο του από δύο μέρη λαξευμένα πρόχειρα από κιτρινωπό λίθο. Πρόκειται για υλικό, το οποίο μεταφέρθηκε για τον σκοπό αυτό στον λάκκο. Τα λίθινα αυτά μέρη καλύπτονται από πηλό, αλλά και από ωμοπλίνθους, όπου επάνω κατασκευαζόταν η μήτρα. Υπολείμματά της έχουν δια-

σωθεί νότια, όπου διακρίνεται σε μήκος 60 εκ. το κάτω ήμισυ ενός κυματοειδούς αυλακιού, το οποίο διοχέτευε το κερύ σε δύο σημεία στις γωνίες της μήτρας.

Τα τοιχώματα του λάκκου καλύπτονται εν μέρει από πλίνθους. Τό πάχος τους των 9 εκ. είναι συνηθισμένο. Οι πλίνθοι είναι στοιβαγμένες οριζοντίως. Δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς διαστάσεις τους, διότι καλύπτονται από ένα παχύ μονωτικό στρώμα από πηλό, χρώμα και υπολείμματα ξυλανθράκων.

Αμφότερες οι προσβάσεις έκλειναν κατά την καύση της μήτρας με τοίχους από πλίνθους. Έχει διατηρηθεί ο νότιος τοίχος, ενώ ο βόρειος καταστράφηκε κατά την εξαγωγή του έτοιμου χυτού αγάλματος.

Ο νότιος τοίχος αποτελείται στο κάτω μέρος από οριζόντιες πλίνθους (εικ. 9). Εξωτερικά, δηλαδή από την πλευρά της κλίμακας, συμπληρώνεται από πλίνθους και θραύσματά τους, ώστε να υπάρχει αντίσταση στην πίεση που ασκείται προς τα έξω από τον χώρο καύσης. Οι πλίνθους της επάνω σειράς είναι, όμως, τοποθετημένες κάθετα και καλύπτονται από πηλό. Η χρήση πλίνθων διαφορετικού σχήματος προδίδει μια ταχεία κατασκευή του τοίχου, ο οποίος δεν προοριζόταν για μακρά χρήση. Η επένδυση του χώρου καύσης στο νότιο ήμισυ του λάκ-

Εικ. 10. Πήλινο καπάκι από την παλιά ανασκαφή.

κου ακολουθεί εμφανώς τη μήτρα τοποθετημένη στη μέση και τέμνει τη νοτιοανατολική γωνία του λάκκου.

Ο βόρειος τοίχος, ο οποίος έκλινε τον εσωτερικό χώρο κατά την καύση, έχει στο ανατολικό του τμήμα ορθοστάτες. Οι πλίνθοι αυτές είναι κάθετες επάνω σε μια μόνο στρώση οριζοντίων πλίνθων και συνδέονται μεταξύ τους με πηλό.

Η σημερινή κατάσταση των εσωτερικών εγκαταστάσεων μπορεί να εξηγηθεί καλά, αν δεχθούμε ότι το χυτό «πλαγιαζόταν» προς βορρά, για να αφαιρεθεί το πήλινο καλούπι του. Κατά το πλάγιασμα αυτό, δημιουργούνταν τα θραύσματα που βρέθηκαν στο κάτω άκρο της βόρειας κλίμακας, ενώ ο χώρος μπροστά στη νότια κλίμακα δεν περιείχε σχεδόν κανένα τέτοιο θραύσμα. Από το πλάγιασμα του βαρέος αντικειμένου εξηγείται και το γεγονός της έλλειψης κάποιας επικάλυψης στη βόρεια πλευρά του θρανίου χύτευσης.

Οι εγκαταστάσεις στο εσωτερικό του λάκκου διαφέρουν τόσο ως προς την ποιότητα όσο και ως προς την κατασκευή, πράγμα που σημαίνει ότι προέρχονται από διαφορετικές κατασκευαστικές περιόδους. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι η επένδυση από οριζόντιες πλίνθους μαρτυρεί μια πολύ λεπτή εργασία, κάτι που φαίνεται πολύ καλά στις τρεις στρώσεις στα βορειοδυτικά, κοντά στην κλίμακα.

Τα όσα γνωρίζουμε μέχρι στιγμής περί χυτευτικών εγκαταστάσεων μαρτυρούν ιδανικές συνθήκες για την καύση των μητρών, κάτι που πρέπει να έχουμε υπόψη μας κατά την αξιολόγηση νέων ανασκαφικών δεδομένων. Έτσι, ο λάκκος θα πρέπει να

ήταν καλά προσαρμοσμένος στο μέγεθος και στο σχήμα του χυτού, δηλαδή οι αποστάσεις γύρω από τη μήτρα θα πρέπει να ήταν σχεδόν ίσες, ούτως ώστε να αποφεύγονται διακυμάνσεις στη θερμοκρασία και κατά συνέπεια εντάσεις στο εσωτερικό της μήτρας. Με αυτό το σκεπτικό, ο λάκκος φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί για τη χύτευση δύο ελαφρώς διαφορετικών χυτών. Στο πρώτο και μεγαλύτερο οφείλεται η κατασκευή του. Πιθανώς τον σκοπό αυτόν υπηρετούσε και το γωνιώδες σχήμα του, παρότι δεν γνωρίζουμε το γιατί. Το δεύτερο χυτό ήταν κατά τη βορεινή-νότια έκτασή του κάπως μικρότερο, προεξείχε όμως στο άνω τμήμα προς ανατολάς, καθώς εκεί είχε αφαιρεθεί η πλίνθινη επικάλυψη για τη διεύρυνση του προς εργασία χώρου.

Μεμονωμένα ευρήματα πιστοποιούν την ενότητα του δυτικού και του νέου λάκκου. Στα κατώτερα στρώματα του δυτικού λάκκου βρέθηκε το 1963 ένα καπάκι με την αξιοσημείωτη διάμετρο των 11 εκ. και με συνολικό ύψος 13 εκ.⁸. Στο επάνω μέρος διαθέτει έναν ωσειδή γάντζο, στο κάτω ένα έμβολο διαμέτρου 5,5 εκ. (εικ. 10). Το καπάκι είναι από κέραμο και το χρησιμοποιούσαν για να κλείνουν τα ανοίγματα, από τα οποία θα μπορούσε να βγει ο αέρας κατά την καύση. Το έμβολο που εξείχε προς τα κάτω απέτρεπε την πτώση του καπακιού, καθώς έπρεπε να εμποδιστεί η είσοδος καυσίμου στα αυλάκια, πράγμα που θα διέκοπτε την εισροή του υγρού μπρούντζου. Από τη διάμετρο του εμβόλου μπορούμε, όμως, να συμπεράνουμε και τη διάμετρο του αεραγωγού που έπρεπε να φραχθεί. Η τελευταία ήταν αρκετά μεγάλη, υπερβαίνοντας τα 5,5 εκ.

8. Zimmer, *ό.π.* (σημ. 3) 220 αρ. 8.6.6.

Εικ. 11. Πήλινο καπάκι από το νέο όρυγμα.

Παρόμοιο καπάκι βρέθηκε και στο νέο λάκκο, στο στρώμα 7 (εικ. 11). Η διάμετρός του είναι 13 εκ. Το προς τα κάτω εξέχον στρογγυλό έμβολο είναι σχεδόν σπασμένο, η αρχή του όμως φθάνει για να προσδιοριστεί η διάμετρός του στα 5,5 εκ. Θα πρέπει, επομένως, να κάλυπτε τη θέση μιας οπής αέρος, ίδιας διαμέτρου με εκείνη στον δυτικό λάκκο του Πλάτωνος. Η ύπαρξη των καπακιών αυτών αποδεικνύει την ταυτόχρονη χρήση των δύο λάκκων από ένα εργαστήριο.

Πότε χρονολογείται η λειτουργία του εργαστηρίου; Προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι ο τρόπος κατασκευής της μήτρας, κατά τον οποίον το κερί έβγαινε από ανοίγματα και μέσω ενός αυλακιού, απαντά μόνο σε δείγματα εργαστηρίων που χρονολογούνται με ασφάλεια στον 5ο αι. π.Χ., όπως στην Ολυμπία και στον Κεραμεικό (εικ. 12)⁹. Η μέθοδος

Εικ. 12. Απόληξη της μήτρας με άνοιγμα για το κερί. Αθήνα, Κεραμεικός.

αυτή είχε το μειονέκτημα, ότι η καύση έπρεπε να διακοπεί, ούτως ώστε να περισυλλεγεί το υγρό κερί και να διοχετευθεί έξω από τον λάκκο. Εδώ δεν έλειπαν οι κίνδυνοι. Με την εφεύρεση της υπόγεια διοχέτευσης του κεριού, η μέθοδος αυτή επεκράτησε γρήγορα. Από τα τέλη του 4ου π.Χ. αι. και εξής, διαπιστώνουμε —όπως και στη Ρόδο— μόνο αυτή τη μέθοδο. Μπορούμε, συνεπώς, να πούμε πως η τεχνική της καύσης χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ., δηλαδή από την κλασική εποχή.

Τα ευρήματα κεραμικής είναι ελάχιστα. Μεταξύ άλλων, θραύσματα ενός σκύφου, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Άλλα ευρήματα, για τα οποία μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι είναι νεότερα, δεν έχουμε, αναμένουμε όμως την ακριβή μελέτη τους από την Εύη Καζάπογλου.

Έχουμε λοιπόν στη διάθεσή μας δύο λάκκους, που χρησιμοποιούνταν από το ίδιο εργαστήριο του 5ου αι. π.Χ. για τη χύτευση ενός κολοσσικού αγάλματος. Το άγαλμα χυτεύθηκε κατά τμήματα, η συναρμολόγηση των οποίων έγινε έξω από τους λάκκους. Στο σημείο αυτό αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες από τα πλούσια ευρήματα του νέου λάκκου.

Στον τρόπο κατασκευής του λάκκου ανήκει και η επένδυση του τοιχώματος με πλίνθους. Το εύθραυστο των αποξηραμένων στον αέρα πλίνθων καθιστά δυσχερή τη μεταφορά τους. Συνεπώς, θα πρέπει μάλλον η κατασκευή και το στέγνωμά τους να έγινε επί τόπου. Αυτή η φάση του έργου δείχνει

9. W.-D. Heilmeyer – G. Zimmer, «Die Bronzegießerei unter der Werkstatt des Phidias in Olympia», *AA* (1987) 239-289. G. Zimmer, «Gießereieinrichtungen im Kerameikos», *AA* (1984) 63-83.

για άλλη μια φορά, ότι οι τεχνίτες χρειάζονταν αρκετό χώρο, τη στιγμή μάλιστα που για το στέγνωμα απαιτούνταν προστατευτικές στέγες, ώστε να αποφευχθεί η ρήξη του πηλού κάτω από τον δυνατό ήλιο. Μπορούμε να υποθέσουμε, ότι οι χυτευτές ενίσχυαν τα τοιχώματα του λάκκου με οριζόντιες πλίνθους, προτού αρχίσουν την κατασκευή της μήτρας.

Στην περίπτωση μεγάλων μητρών, όπως στους δύο υπό εξέταση λάκκους, υπήρχε το βασικό πρόβλημα του βάρους τους. Η μήτρα έπρεπε να στέκεται σταθερά στο έδαφος. Ήδη το 1963, ο Πλάτων είχε παρατηρήσει ότι η βάση της μήτρας ήταν λίθινη με πλήλινη επένδυση, χωρίς όμως να ασχοληθεί περαιτέρω μ' αυτήν. Από τον νέο λάκκο γνωρίζουμε ότι η βάση της μήτρας αποτελούνταν από λίθους φερμένους από αλλού. Τούτο αποδεικνύει πόσο σημαντική θεωρούσαν την υποθεμελίωση της μήτρας.

Ο τρόπος κατασκευής της μήτρας είναι σήμερα γνωστός και πειραματικά επαληθευμένος. Οι σχετικές μελέτες αφορούν όμως αποκλειστικά αγάλματα φυσικού μεγέθους. Στα πλαίσια αυτά δεν έχουν εξεταστεί αρκετά τα προβλήματα που ανακύπτουν από υπερμεγέθη χυτά έργα. Υποθέτουμε ότι το κέρινο ομοίωμα λαμβανόταν από πήλινα αρνητικά. Η κέρινη, λοιπόν, μήτρα τοποθετούνταν στη βάση και ο πυρήνας της γεμιζόταν με πηλό. Ένα πείραμα σε άγαλμα σχεδόν 1,30 μ. έδειξε πως ο πήλινος πυρήνας έπρεπε να εισαχθεί σχετικά στεγνός και κάπως να πατηθεί. Αν ήταν υγρός, τότε δεν θα στέγνωνε αρκετά γρήγορα¹⁰.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, το περίβλημα της μήτρας αποτελούνταν από περισσότερα στρώματα πηλού, κάτι που σχετίζεται με τις πολλαπλές χρήσεις του. Το πλέον εσωτερικό στρώμα εφαιπτόταν στο κέρινο καλούπι και έπρεπε να αποδίδει όλες τις λεπτομέρειες της μορφής. Για το λόγο αυτό, ο πηλός ήταν λίγο μόνο αραιωμένος, κυρίως με προσθήκες λεπτού χαλκιού και εν μέρει με λεπτούς φυτικούς ιστούς. Από την επαφή με τον υγρό μπρούντζο, το στρώμα αυτό έχει αποκτήσει φαιά όψη και έχει διατηρηθεί κατά κανόνα μόνο σε μικρά τμήμα-

Εικ. 13. Θραύσμα της μήτρας με δακτυλικά αποτυπώματα.

τα. Οι επόμενες, επάλληλες στρώσεις στόχευαν στη σταθεροποίηση της μήτρας και στη συγκράτηση του εισερχομένου κράματος. Τα στρώματα αυτά, συνεπώς, είναι περισσότερο αραιωμένα, συχνά με την προσθήκη άχυρου, το οποίο κατά την καύση φλέγεται και βοηθά αφήνοντας πόρους για τη διαφυγή του αέρα. Η όλη κατασκευή της μήτρας απαιτούσε μεγάλη επιμέλεια και εμπειρία.

Ιδιαίτερο πρόβλημα ήταν η αποφυγή κενών μεταξύ των στρωμάτων. Τέτοια κενά θα μπορούσαν να επιφέρουν θραύσεις κατά την εισαγωγή του μπρούντζου και, έτσι, ακόμη και την αχρήστευση της μήτρας. Για το λόγο αυτό, οι εργάτες έστρωναν τον εύπλαστο πηλό με προσοχή και τον πίεζαν προς όλα τα κενά. Τούτο διαφαίνεται σε πολλά θραύσματα, τα οποία σαφώς δείχνουν πως ο εργάτης πίεξε τον πηλό προς τα μέσα με τις άκρες των δακτύλων του. Μετά από ένα σύντομο στέγνωμα ακολουθούσε η επόμενη στρώση, στην οποία διακρίνονται —προεξέχοντα τώρα— τα δακτυλικά αποτυπώματα του προηγούμενου εργάτη (εικ. 13).

Δεν έλειπαν, ωστόσο, κάποια σφάλματα, όπως μαρτυρούν θραύσματα από μήτρες με πτυχωσεις, στις οποίες διακρίνονται μικρά κενά. Επειδή όμως λείπουν από αυτά τυχόν μεταλλικά υπολείμματα, τα σφάλματα δεν είχαν συνέπειες. Δεν μπορούμε εκ των υστέρων να πούμε, αν τα λάθη αυτά οφειλόταν σε τμήματα της μήτρας με πολύ διαφορετικό βάρος ή σε εργάτες με διαφορετική δεξιοτεχνία. Το ότι τα στρώματα ξεκολλούν εύκολα, σημαίνει πως

10. Για το θέμα αυτό, βλ. M. Wirth – R. Ellerbrok – M. Ratka – P. R. Sahm, «Untersuchungen zu antiken Formmaterialien und –aufbautechniken», στον τόμο: G. Zimmer – N. Hackländer (επιμ.), *Der Betende Knabe. Original und Experiment*, Φραγκφούρτη 1997, 81-92.

Εικ. 14. Θραύσμα της μήτρας με αποτύπωμα σιδερένιας ταινίας.

μετά από κάθε στρώση ακολουθούσε στέγνωμα. Σε μήτρες τέτοιου μεγέθους αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει.

Στα διασωθέντα τμήματα των περιβλημάτων των μητρών συγκαταλέγονται ορισμένα, τα οποία στην εσωτερική πλευρά τους παρουσιάζουν καστανά έως βαθυκόκκινα ίχνη (εικ. 14). Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα εμπειρία μας, πρόκειται για αποτυπώματα σιδερένιων ταινιών. Κοινό χαρακτηριστικό των θραυσμάτων αυτών είναι η λεπτότητα του τοιχώματος: κατά συνέπεια, οι σιδερένιες ζώνες βρίσκονταν σχεδόν στην εξωτερική πλευρά της μήτρας, αφού μόνο μερικά χιλιοστά παρεμβάλλονταν κάποτε μεταξύ της καστανής επιφάνειας και του εξωτερικού της μήτρας.

Το κόκκινο χρώμα παρέχει επιπλέον στοιχεία σχετικά με τις διάφορες φάσεις της εργασίας. Κατά την κατασκευή της μήτρας οι σφυρηλατημένοι σιδερένιοι αρμοί βυθίζονταν στον υγρό πηλό. Το στέγνωμα δεν έπρεπε να είναι τόσο σύντομο, έτσι ώστε να αποφεύγονται ρωγμές. Όσο μεγαλύτερη ήταν η μήτρα, τόσο περισσότερο διαρκούσε το στέγνωμα. Κατά πάσα πιθανότητα, ο σίδηρος διατηρούνταν περισσότερες εβδομάδες μέσα στον υγρό πηλό, οπότε δημιουργούνταν ένα λεπτό στρώμα σκωρίας, δηλαδή μια χημική ένωση σιδήρου. Κατά τη θέρμανση της μήτρας η θερμοκρασία έφθανε τους 300 °C. Το κόκκινο χρώμα οφείλεται στις χημικές αντιδράσεις που συνέβαιναν τότε.

Σε ένα μεγάλο θραύσμα του μανδύα μιας μήτρας παρατηρούμε επίσης το αποτύπωμα μιας σιδερένιας ταινίας. Χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς από ποιο σημείο του μανδύα προερχόταν το σπάραγμα

αυτό, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να πούμε, ότι λόγω των πλευρικών πιέσεων η μεγάλη μήτρα κρατιόταν σταθερά με σιδερένιες ζώνες. Το στοιχείο αυτό είναι απολύτως νέο και δεν έχει παρατηρηθεί σε ανάλογες εργαστηριακές περιπτώσεις. Ίσως εξηγείται από το γεγονός, ότι εδώ επρόκειτο για ένα από τα αρχαιότερα, αν όχι το αρχαιότερο κολοσσικό μπρούντζινο γλυπτό, για την κατασκευή του οποίου οι τεχνίτες έπρεπε να σοφιστούν νέους τρόπους.

Επειδή κατά την τήξη του κεριού ο πυρήνας μπορούσε να μετατοπιστεί και να «καθίσει» κάτω, έπρεπε να συγκρατηθεί με ειδικά καρφιά, τα οποία διατρυπούσαν το κερί και έφθαναν στον πυρήνα. Ο αριθμός αυτών των καρφιών ήταν ανάλογος με το μέγεθος του χυτού έργου, χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε εδώ κάποιον κανόνα. Τα καρφιά μπορούσαν να είναι σιδερένια, οπότε έπρεπε να αφαιρεθούν μετά τη χύτευση, μπορούσαν όμως να είναι και μπρούντζινα. Στην τελευταία περίπτωση, ενώνονταν κατά την τήξη με το τοίχωμα του χυτού, ενώ οι εξωτερικές προεξοχές τους έπρεπε να πριονιστούν.

Σε πολλά θραύσματα έχουν διαπιστωθεί αποτυπώματα από κυκλικά, ελαφρώς φουσκωμένα τεμάχια σιδήρου διαμέτρου 4 εκ. (εικ. 15). Μάλλον πρόκειται για τις κεφαλές των καρφιών, οι οποίες συνέπιπταν με τη δεύτερη από το εσωτερικό στρώση. Ακολουθούσε η πρώτη εξωτερική στρώση. Το μέγεθος των σιδερένιων καρφιών εξαρτάται από τις διαστάσεις της μήτρας.

Εικ. 15. Θραύσμα της μήτρας με αποτύπωμα σιδερένιου καρφιού για τη συγκράτηση του πυρήνα.

Εικ. 16. Σχεδιαστική αναπαράσταση της Αθηνάς Προμάχου (βασισμένη στον G. P. Stevens).

Εφόσον, λοιπόν, γνωρίζουμε τη χύτευση ενός κολοσσικού μπρούντζινου αγάλματος στους δύο λάκκους στη νότια πλαγιά της Ακροπόλεως κατά τον 5ο αι. π.Χ., τίθεται φυσικά το ερώτημα για τη μορφή του αγάλματος. Εδώ απαιτείται προσοχή, ώστε να αποφευχθεί η εντύπωση μιας παρακινδυνευμένης εικασίας. Ο χώρος του εργαστηρίου συνηγορεί υπέρ του ότι το έργο προοριζόταν για την Ακρόπολη.

Το αυλάκι στη μια πλευρά της βάσης της μήτρας προέρχεται υποχρεωτικά από τις πτυχώσεις κάποιου ενδύματος, πράγμα που αποκλείει μια ανδρική μορφή. Οι μεγάλες πτυχές ανήκουν σε πέπλο, ενώ ο χιτώνας απορρίπτεται. Μόνο στην Αθηνά θα μπορούσε να ήταν αφιερωμένο ένα κολοσσικό άγαλμα με πέπλο στην Ακρόπολη του 5ου αι. π.Χ. Το μόνο τέτοιο μνημειακό άγαλμα που γνωρίζουμε ήταν η Αθηνά Πρόμαχος του Φειδία (εικ. 16), της οποίας η μορφή παραμένει άγνωστη¹¹.

Αποφασίσαμε, λοιπόν, να εξετάσουμε κατά πόσον τα θραύσματα που βρέθηκαν μπροστά στη βόρεια κλίμακα —και συνεπώς προέρχονται από το

Εικ. 17. Αθηνά Πρόμαχος του γλύπτη Αγγέλиту. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως 140.

11. Για πληροφορίες σχετικά με την Αθηνά Παρθένο, βλ. B. Lundgreen, «A methodological enquiry. The great bronze Athena by Pheidias», *JHS* 117 (1997) 190-197.

ίδιο έργο— ταιριάζουν μεταξύ τους. Αν είμαστε τυχεροί και αποκομίσουμε ικανό αριθμό πτυχών του ενδύματος, τότε θα μπορέσουμε να ελέγξουμε, μήπως αυτές εντοπίζονται σε κάποιο αντίγραφο αγάλματος της Αθηνάς. Πάντως, μπορούμε ήδη να πούμε, πως η προταθείσα από τον Andreas Linfert Αθηνά τύπου Medici θα πρέπει να απορριφθεί¹².

Πιθανότερο είναι να πρόκειται για το πρότυπο της Αθηνάς του Αγγέλιτου, που ήταν αναθηματικό άγαλμα και πολλές φορές έχει θεωρηθεί ως πρώιμο έργο του Φειδία (εικ. 17). Η ορθογώνια βάση του θα ταίριαζε καλά με τις βάσεις της μήτρας των δύο λάκκων¹³.

---

12. A. Linfert, «Athenen des Phidias», *AM* 97 (1982) 66-71.

13. R. Tölle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren. Originale*, Mainz 1980, 56.

Χρονικά

Βεργίνα 2008-2009. Η πόλη των Αιγών: ανασκαφή στον Αγρό Τσακιρίδη

————— Στέλλα Δρούγου – Χρυσάνθη Καλλίνη – Λυδία Τρακατέλλη

Ο αγρός Τσακιρίδη¹ βρίσκεται στο κέντρο του χώρου της αρχαίας πόλης των Αιγών, ανατολικά του ιερού της Εύκλειας και βορειοανατολικά του γνωστού ανακτόρου. Από το Ιερό της Μητέρας των Θεών τον χωρίζει ένας αβαθής χείμαρρος, ενώ με ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκαν πολλές ομοιότητες ως προς τα ευρήματα με το Μητρώο. Αφορμή για την έναρξη της ανασκαφής στον αγρό Τσακιρίδη υπήρξε πριν από λίγα χρόνια η ανεύρεση

θραυσμάτων κιόνων² (εικ. 1), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σε μια νεότερη εποχή σε δεύτερη χρήση ως φρεάτια απορροής των νερών.

Μετά την αγορά του αγρού από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με σκοπό τη συνέχιση της έρευνας, άρχισε η συστηματική ανασκαφή του χώρου, η οποία πήρε την ολοκληρωμένη μορφή της κατά την περίοδο του 2009. Σχηματίστηκαν τρεις τομείς στη βόρεια, την ανατολική και

Εικ. 1. Τμήμα αμφικίονα (μάρτυρας 23B/24A).

1. Η αγορά του αγρού Τσακιρίδη πραγματοποιήθηκε χάρη στη βοήθεια της Πρυτανείας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και οφείλουμε ευχαριστίες για τη βοήθεια αυτή. Για την προθυμία και την κατανόηση του ιδιοκτήτη του, κυρίου Θ. Τσακιρίδη, ευχαριστούμε επίσης.
2. Πιθανώς τα θραύσματα των πώρινων κιόνων καθώς και άλλα πώρινων γωνιόλιθων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό δεύτερης χρήσης, προέρχονται από το γειτονικό ανάκτορο, το οποίο καταστράφηκε (ή εγκαταλείφθηκε) στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Εικ. 2. Τετράγωνο 39Α: πώρινοι αγωγοί.

Εικ. 3. Οστέινο περιάλπτο.

Εικ. 4. Θραύσμα πήλινου ανάγλυφου αντικειμένου (βωμός).

τη δυτική πλευρά του αγρού, χωρίς όμως ακόμη να είναι δυνατόν να αποδώσουν οι τομείς αυτοί μία ενιαία εικόνα. Μολονότι και οι τρεις τομείς με τα οικοδομικά λείψανα και τα ευρήματά τους χρονολογούνται στην ίδια περίοδο, 1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ., από την ανασκαφή δεν προέκυψαν στοιχεία μιας

πολεοδομικής ενότητας.

Στη βόρεια περιοχή του χώρου, όπου μάλιστα βρέθηκαν οι πώρινοι, σε δεύτερη χρήση, κίονες, φάνηκε πολύ γρήγορα ότι ανήκουν σε ένα σύστημα ανοιχτών λίθινων αγωγών ή κλειστών πήλινων σωλήνων με όμοια χρήση (εικ. 2). Η ύπαρξη του υ-

δραυλικού κονιάματος αποτελεί ένα από τα κύρια γνώρισμά τους και συνδυάζεται με θραύσματα κεραμίδων, τα οποία σχηματίζουν ένα υπόστρωμα των αγωγών. Το σύστημα των αγωγών διασχίζει έναν αρκετά πλατύ διάδρομο, τον οποίο σχηματίζουν παράλληλοι τοίχοι οικοδομημάτων με άγνωστη ακόμη κάτοψη και χρήση. Πιθανότατα πρόκειται για έναν υπαίθριο χώρο ή δρόμο. Τα κινητά ευρήματα (εικ. 3-5), κυρίως η πλούσια κεραμική, χρονολογούν το σύνολο στο τέλος του 1ου προχριστιανικού και κυρίως στον 1ο αι. μ.Χ.

Στην ανατολική πλευρά (εικ. 6) του αγρού έχει αποκαλυφθεί ένα σύνολο τετράπλευρων χώρων από την ίδια χρονική περίοδο (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.). Οι τοίχοι έχουν τα θεμέλια και τη βάση τους από ξηρολιθιά και ψηλότερα θα συμπληρώνονταν με ωμές πλίνθους. Όπως φαίνεται, το σύνολο των τεσσάρων ή πέντε δωματίων έχει οικοδομηθεί στο χαμηλότερο σημείο του αγρού. Για τα θεμέλια των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν αδρά δουλεμένοι άγριοι λίθοι καθώς και θραύσματα πώρινων δόμων. Δεν είναι σαφής η μορφή και η λειτουργία του οικοδομήματος. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι στα θεμέλια του πιθανώς περιλαμβάνει τα λείψανα παλιότερων

Εικ. 5. Πήλινο ανάγλυφο αντικείμενο με φυτικό κόσμημα (λαβή λύχνου;).

κατασκευών. Κύριο γνώρισμα της περιοχής αποτελούν τα πολυάριθμα θραύσματα γυάλινων σκευών, αγγείων και αντικειμένων καθώς και αρκετές μάζες καμένου γυαλιού και σκωρίας, μαρτυρίες της ύπαρξης ίσως σχετικών εργαστηρίων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δυτικός τομέας, ο οποίος περιλαμβάνει το ισχυρό θεμέλιο ε-

Εικ. 6. Γωνία T1/T5 του νοτιοανατολικού οικοδομήματος.

νός αναλήμματος με κατεύθυνση από δυσμάς προς ανατολάς. Στο ανατολικό άκρο δεν είναι σαφής πλέον η μορφή του εξαιτίας της ισχυρής καταστροφής και διάλυσης. Έχει μήκος 20 μ. και πλάτος 0,80 μ. και ακολουθεί την κλίση του εδάφους από δυσμάς προς ανατολάς. Δεν είναι σαφής ο χαρακτήρας του έργου αυτού, το οποίο φαίνεται ότι σχετίζεται με τη φύση και τη ρύθμιση του χώρου και του τοπίου. Στα βόρεια του ανοίγεται ένας άστεγος, αδόμητος χώρος, ενώ αντίθετα στα νότια (και χαμηλότερα) φαίνεται ότι υπήρχαν οικοδομήματα. Από τον χώρο αυτόν τα ευρήματα είναι ελάχιστα.

Στην πρώτη αυτή φάση της έρευνας στο κέντρο της αρχαίας πόλης των Αιγών, δεν είναι ακόμη σαφής η πολεοδομική εικόνα της στην όψιμη αυτή χρονική περίοδο. Ωστόσο, προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα, όπως είναι η διαμόρφωση του φυσικού χώρου με ένα ανάλημμα, πιθανώς παλιότερο κατά την απερχόμενη ελληνιστική εποχή και την παρουσία και λειτουργία εργαστηριακών εγκαταστάσεων³.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε η φροντίδα για την

Εικ. 7. Πήλινη κεραμίδα-μήτρα;

απομάκρυνση των υδάτων ή την υδροδότηση, ακόμη και στο τέλος της ζωής της παλιάς αυτής πόλης, και επιπλέον η ύπαρξη κτισμάτων με διάφορα παλιότερα οικοδομικά υλικά, πιθανώς εργαστηρίων (εικ. 7). Η συνέχιση της έρευνας θα προσφέρει βέβαια τις απαντήσεις που δημιούργησαν τα φετινά πρώτα ευρήματα, έτσι ώστε να προκύψει μια καλύτερη εικόνα της κρίσιμης αυτής εποχής.

3. Τα ευρήματα αυτών των υλικών αλλά και ποικίλων εργαλείων, όπως και η παρουσία των αγωγών-φρεατίων και πιθαριών, ενισχύουν την υπόθεση ύπαρξης εργαστηρίων στην περιοχή αυτή της πόλης. Αν τούτο σημαίνει την παρουσία μιας «συννοικίας» εργαστηρίων ή μιας αγοράς, είναι ακόμη πολύ νωρίς για να προταθεί. Πρβλ. τα εργαστήρια της ακρόπολης: Π. Φάκλαρης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 61 κε., του ιδίου, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 121 κε.

Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας του Δήμου Θ. Ζιάκα Νομού Γρεβενών*

Στέλλα Δρούγου – Χρυσάνθη Καλλίνη

Η ανασκαφή στο ύψωμα Καστρί (υψ. 1200 μ.) ανάμεσα στα χωριά Πολυνέρι και Αλατόπετρα του Νομού Γρεβενών διεξάγεται εδώ και πλέον δέκα χρόνια, με μια σύντομη ανασκαφική περίοδο κάθε χρόνο. Σε απάντηση στις πολύ μεγάλες φυσικές και οικονομικές δυσκολίες, η αρχαιολογική έρευνα έφερε σημαντικά αποτελέσματα για τη γνώση της περιοχής της Πίνδου κατά την αρχαιότητα. Ήρθαν στο φως τα λείψανα ενός εντυπωσιακού οικοδομικού συγκροτήματος στην περιοχή της ακρόπολης

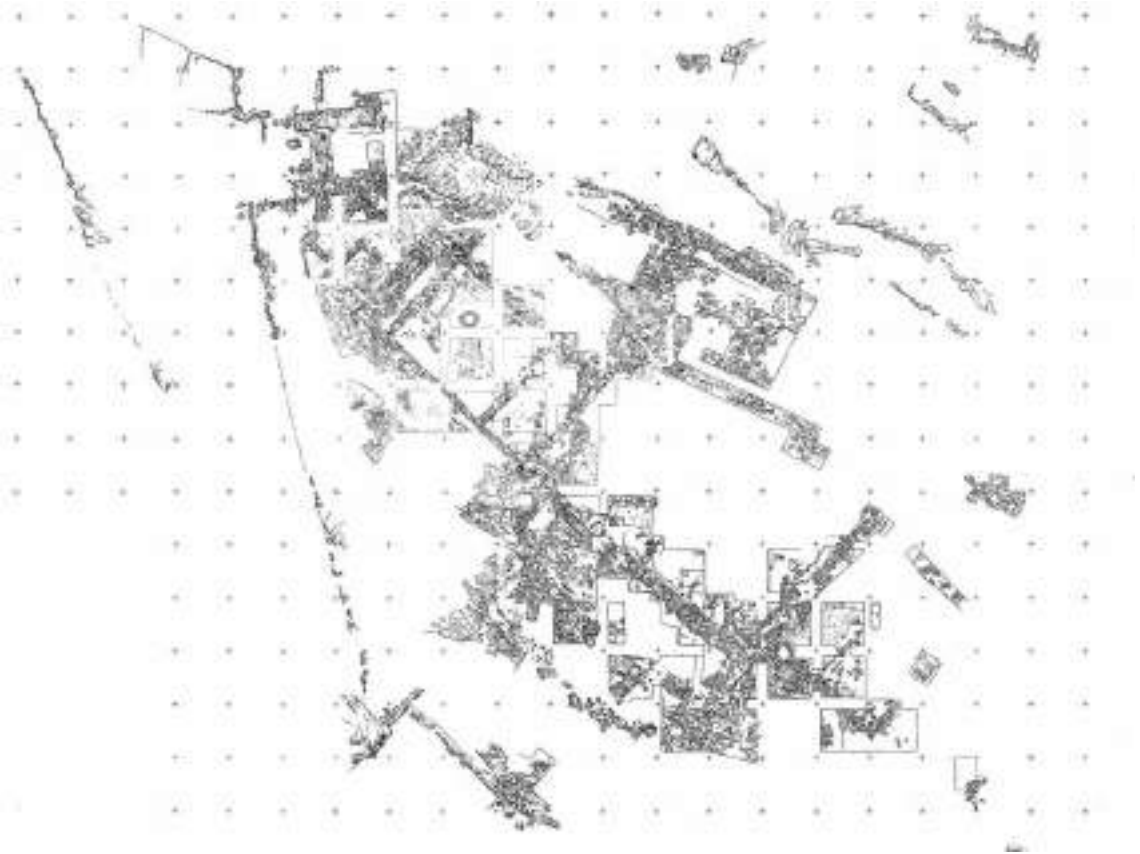
μιας αρχαίας πόλης, άγνωστης ακόμη σε μας, σημαντικής όμως, όπως προδίδουν τα ευρήματα και η γεωγραφική, στρατηγική θέση του υψώματος (εικ. 1).

Η ευρύτερη περιοχή των Γρεβενών ταυτίζεται με την αρχαία χώρα των Τυμφαίων, νότια της αρχαίας Ελιμείας. Η χώρα έπαιξε τον ιστορικό ρόλο του συνδετικού στοιχείου ανάμεσα στα βασίλεια της Μακεδονίας και της Ηπείρου, αφού εναλλάσσονταν αρκετές φορές στην κυριαρχία της περιοχής. Τυμφαίος υπήρξε ο στρατηγός Πολυέρχων,

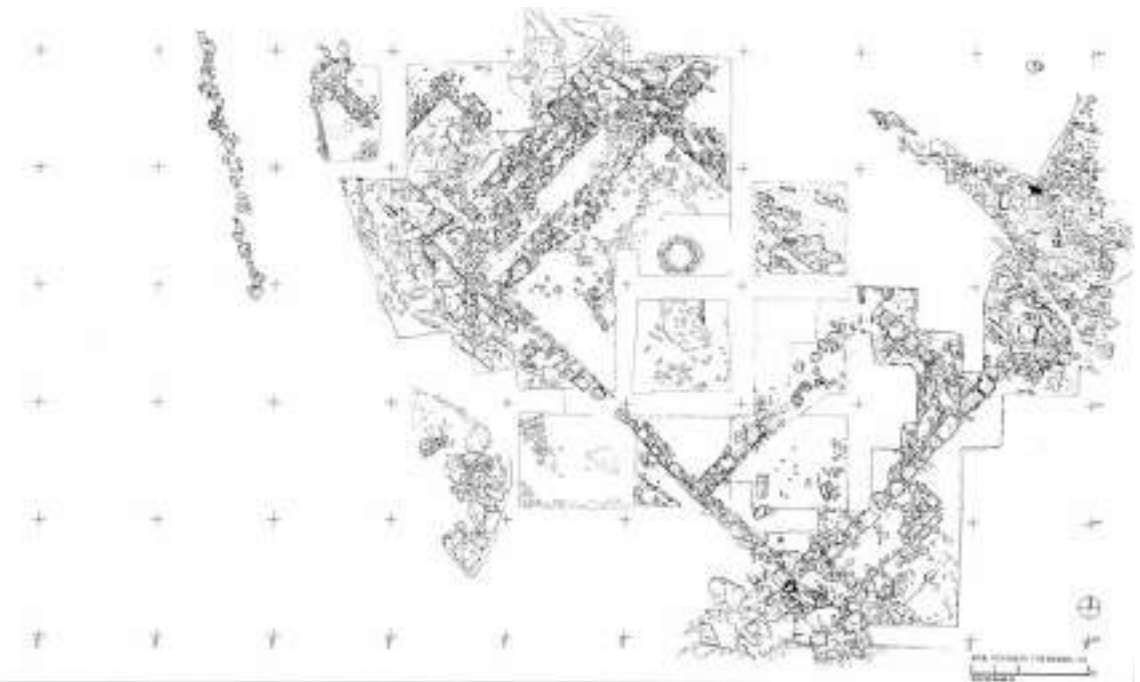

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της περιοχής.

* Η ανασκαφή στο Καστρί Γρεβενών οφείλει σε μερικούς ανθρώπους μεγάλες ευχαριστίες, στον καθηγητή Μ. Παπανικολάου (Α.Π.Θ.), τους νομάρχες Α. Πέτσα, Δ. Ρίγγο και Δ. Κιουπτσίδα, στους δημάρχους Σ. Στάμο και Χρ. Πέτρου, στους Πρυτάνεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο Υπουργείο Πολιτισμού, στους συναδέλφους Αθ. Τζαφάλια και Γ. Καραμήτρου – Μεντεσίδου. Πολλές ευχαριστίες οφείλουμε στους φοιτητές προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στους μόνιμους συνεργάτες Λ. Τρακατέλλη, Ν. Χατζηδάκη και Γ. Γκάτζιο. Η οικογένεια Δίπλα μας φιλοξενεί από την έναρξη της ανασκαφής σηκώνοντας ένα μέρος του κόπου μας.

Σχ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχ. 2. Κάτοψη του ναού.

ο οποίος ακολούθησε τον Αλέξανδρο με επίλεκτο σώμα Τυμφαιών στην εκστρατεία του στην Ασία, συμμετείχε όμως αργότερα, μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου στις συγκρούσεις των διαδόχων με δραματικό ρόλο για την οικογένεια των Τημενιδών.

Τα οικοδομήματα που αποκαλύφθηκαν στο ύψωμα Καστρί, είναι βέβαιο ότι σχετίζονται με την πολιτική και θρησκευτική ζωή της αρχαίας πόλης. Με δεδομένο ότι το ύψωμα επέχει τη θέση της ακρόπολης, η παρουσία των οικοδομημάτων αυτών φανερώνει τον διπλό χαρακτήρα της ακρόπολης, του αμυντικού αλλά και του πολιτικοθρησκευτικού (σχ. 1).

Στο οικοδομικό συγκρότημα της ακρόπολης ξεχωρίζει ο πετρόχτιστος άστυλος ναός (σχ. 2), του οποίου σώζονται σήμερα μόνο τα θεμέλια και σε πολύ λίγα σημεία και το κάτω μέρος των τοίχων του. Έχει πρόναο και οπισθόδομο. Η έρευνα επιτρέπει τη χρονολόγηση της ίδρυσής του στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αλέξανδρου ή λίγο μετά, ενώ η καταστροφή του τοποθετείται χρονολογικά στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. κατά τους χρόνους της επικράτησης των Ρωμαίων και της διάλυσης του βασιλείου της Μακεδονίας. Στον ενδιάμεσο χρόνο φαίνεται ότι το οικοδόμημα δέχτηκε αρκετές επικτίσεις (διαστάσεις του ναού 18,80 μ. × 11,40 μ.).

Αμέσως νότια και ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού αναγνωρίζονται τα θεμέλια μιας μεγάλης διπλής δωρικής στοάς, χρονολογικά σύγχρονης προς το ναό. Το μέγεθός της είναι εντυπωσιακό (διαστάσεις 23 μ. × 10 μ.), όπως και τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη της. Η θέση της στοάς στη νότια πλευρά μιας ανοιχτής «πλατείας» και πολύ κοντά, βόρεια του περιβόλου της ακρόπολης προσδίδει στο οικοδόμημα αυτό πιθανώς τον χαρακτήρα ενός μνημειακού προπύλου. Η παρατήρηση αυτή χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

Στην ανατολική πλευρά της «πλατείας», απέναντι από την είσοδο του ναού, αναγνωρίζονται τα θεμέλια ενός ακόμη μνημειακού οικοδομήματος, πιθανότατα μιας άλλης στοάς (πρώην «κεντρικό κτήριο»). Η εκτεταμένη καταστροφή των τοίχων δεν επιτρέπει ακόμη μια σαφή εικόνα της μορφής και λειτουργίας του οικοδομήματος.

Τα τρία προαναφερθέντα οικοδομήματα και η «πλατεία» που σχηματίζουν, συνιστούν ένα εντυ-

πωσιακό οικοδομικό σύστημα που πραγματοποιήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 4ου προχριστιανικού αιώνα με βάση το φιλόδοξο πρόγραμμα μιας ισχυρής πολιτικής αρχής, για τη σπουδαία αυτή οχυρωμένη θέση. Τον στρατιωτικό χαρακτήρα διατήρησε η ακρόπολη, όπως φανερώνουν τα λείψανα των ισχυρών τοίχων. Συγχρόνως, όμως, ο ναός και οι στοές προδίδουν τη θρησκευτική-ιδεολογική σημασία της θέσης, έτσι ώστε η ακρόπολη της αρχαίας αυτής πόλης στο κέντρο της χώρας των Τυμφαιών, να αποκτά μια ξεχωριστή πολιτική σημασία. Άλλωστε, τα κινητά ευρήματα των τελευταίων ανασκαφικών περιόδων, τα νομίσματα Μακεδόνων βασιλέων, των Ηπειρωτών και άλλων ελληνικών πόλεων (4ος αι. π.Χ. κ.ε.), η εισαγμένη και εγχώρια κεραμική καθώς και άλλα πολύτιμα αντικείμενα, όλα προδίδουν μία έντονη δραστηριότητα στην περιοχή της Πίνδου και την επαφή της με τον ελληνικό κόσμο.

Από τις πρώτες περιόδους της έρευνας είχε διαπιστωθεί η οχύρωση της ακρόπολης, με ισχυρό πετρόχτιστο περίβολο. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των τελευταίων χρόνων αποκαλύφθηκαν δύο πύλες, η μία στα δυτικά πίσω από το ναό και μία δεύτερη, λίγο χαμηλότερα από το πλάτωμα του ναού, στη νοτιοανατολική πλευρά της ακρόπολης, πανομοιότυπη στη μορφή με την προηγούμενη. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο οχυρωματικός περίβολος της ακρόπολης συνδέεται άμεσα με το τείχος της πόλης.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις και κυρίως τα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας υποδεικνύουν μια ξεχωριστή θέση, όπως ήδη αναφέρθηκε και προηγουμένως. Οι δρόμοι από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία προς τη Μακεδονία διασταυρώνονται στο σημείο αυτό, καθώς ακολουθούν τα περάσματα των ποταμών που καταλήγουν στον Αλιάκμονα. Με τον τρόπο αυτό, ο ορεινός όγκος της Πίνδου δεν αποτελεί πλέον το ανυπέρβλητο εμπόδιο της επικοινωνίας των χωρών, αλλά μια χώρα με τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά δημόσιας και ιδιωτικής ζωής.

Τη σημασία της θέσης επιβεβαιώνουν τα πλέον πρόσφατα ευρήματα των τελευταίων χρόνων. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού και κατά μήκος του δυτικού (εικ. 2) και βόρειου τοίχου, παρά την αναμόχλευση των στρωμάτων, αποκάλυψε σε αρκετό βάθος, κάτω από το χωμάτινο δάπεδο του ναού,

Εικ. 2. Αποψη του δυτικού τμήματος του ναού.

ισχυρό στρώμα από κοκκινόχωμα και πηλοχώματα, το οποίο πρέπει να χρονολογηθεί πιθανότατα στη νεολιθική εποχή και θα ερευνηθεί από τους αρμόδιους ειδικούς αρχαιολόγους. Το γεγονός, όμως, αυτό αποδεικνύει άλλη μια φορά τη σημασία της θέσης, πράγμα που επιβεβαιώνουν και πολλά ακόμα δεδομένα. Η ανασκαφή στο δυτικό του ναού αποκάλυψε ίχνη έντονης φωτιάς (εικ. 3), η οποία κατέστρεψε τον στενό οπισθόδομο (;), επάνω στον οποίο ακολούθως οικοδομήθηκε ένα νεότερο οικοδόμημα, συγκριτικά προς τα προηγούμενα και πολύ πρόχειρο στη δομή του. Στο στρώμα της φωτιάς υπήρξαν ευρήματα από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. ως προς τα νεότερα στοιχεία. Ξεχωρίζει το θραύσμα χάλκινου ελάσματος (ασπίδα;) με χαρακτή, πιθανώς αναθηματική, επιγραφή, εύρημα που υπογραμμίζει τον χαρακτήρα της ακρόπολης.

Η εγκατάσταση στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης στο Καστρί καταστρέφεται οριστικά περί τα μέσα του 2ου προχριστιανικού αιώνα, πιθανώς κατά τη διάρκεια της κατάκτησης της Ελλάδας από τους Ρωμαίους. Τα κατεστραμμένα οικοδομήματα και ο μεγάλος αριθμός αιχμών σιδερένιων βελών προδίδουν το αίτιο της καταστροφής του χώρου. Έκτοτε δεν φαίνεται να υπήρξε οποιαδήποτε ορ-

Εικ. 3. Στρώμα καταστροφής στο ναό.

γανωμένη εγκατάσταση, ενώ κατά τους νεότερους χρόνους η λιθαρπαγή ή καμίνευση των λίθων για την παραγωγή ασβέστη σχεδόν εξαφάνισαν τα λείψανα αυτής της ακρόπολης.

Σήμερα η διεξαγωγή της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στο Καστρί Πολυνερίου έχει πολλαπλό στόχο· αφ' ενός σώζει ό,τι απέμεινε από τη σημαντική αυτή θέση —ως μαρτυρία ενός ιστορικού φύλου της Μακεδονίας, συγχρόνως, όμως, μπορεί να δημιουργήσει στον απομακρυσμένο τόπο, στις πλαγιές της Ανατολικής Πίνδου, έναν αρχαιολογικό χώρο, απαραίτητο στη διαφύλαξη του πολιτισμικού πλούτου της περιοχής. Η βιαστική και «αρπακτική» αξιοποίηση, μόνο το αντίθετο αποτέλεσμα θα φέρει. Όμως και η εγκατάλειψη του ζητήματος αυτής της αρχαίας ακρόπολης είναι αδικία απέναντι στους ανθρώπους του τόπου.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα κινητά ευρήματα —όπως τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων, των Ηπειρωτών και των Θεσσαλών, τα εγχώρια χάλκινα σκεύη και όπλα, τα αττικά πήλινα αγγεία— δημιουργούν μια εξαιρετική εικόνα, από δείγμα της ελληνιστικής εποχής στην ορεινή χώρα της Πίνδου.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

- A. Βαβρίτσας, «Αναζητώντας την αρχαία Ελίμεια», στον τόμο: *Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας – Λαογραφίας – Γλωσσολογίας της Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκης, 2-3 Οκτωβρίου 1976*, Θεσσαλονίκη 1977, 20-37.
- A. Βαβρίτσας, «Αναζητώντας την αρχαία Ελίμεια. Ειδήσεις από την Ανατολική Πίνδο, Μέρος Β'», στον τόμο: *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνο Βαβούσκον τ. Ε'*, Θεσσαλονίκη 1992, 137-159.
- A. Βαβρίτσας, «Αρχαιότητες και μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας», στον τόμο: Αρ. Κωστόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανδυτικομακεδονικού Συνεδρίου: ιστορία και ανάπτυξη, Κοζάνη 1991*, Θεσσαλονίκη 1992, 69-101.
- Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών. Πρώτες ανασκαφικές έρευνες», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 579-586.
- Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 575-580.
- Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου Ν. Γρεβενών 2001», *ΑΕΜΘ* 15 (2001) 587-592.

- Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Η ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου του Ν. Γρεβενών 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 663-668.
- Σ. Δρούγου, «Ανασκαφή Πολυνερίου Γρεβενών. Θέση Καστρί», *Εγνατία* 6 (2001-2002) 269-275.
- Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας του 2003», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 591-596.
- Σ. Δρούγου, «Η ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου», στον τόμο: *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου Γρεβενά 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, 47-51.
- Σ. Δρούγου, «Η χώρα των Τυμφαίων. Η ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου», στον τόμο: Ν. Καλογερόπουλος (επιμ.), *Κοζάνη και Γρεβενά*, Θεσσαλονίκη 2004, 283 κ.ε.
- Σ. Δρούγου, «Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 895 κ.ε.
- N. G. L. Hammond, *Epirus: the geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Οξφόρδη 1967.
- Χρ. Καλλίνη, «Τυμφαία χώρα», *Εγνατία* 6 (2001-2002) 33-39.
- Χρ. Καλλίνη, «Τυμφαία χώρα», στον τόμο: *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου, Γρεβενά 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, 52-56.
- Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, «Η Τυμφαία και ο νομός Γρεβενών», στον τόμο: *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου, Γρεβενά 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, 57-69.
- F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH Suppl. XVI, Παρίσι 1988.
- Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την (βόρεια) Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα: σχεδιάσμα», στον τόμο: *Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου, Γρεβενά 2002*, Θεσσαλονίκη 2004, 189-192.
- Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος (2002-03): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 669-678.
- Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 611-618.
- N. Β. Σακελλαρίου (γεν. επιμ.), *Ιστορικοί Ελληνικοί Χώροι: Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997.

*Μεταπτυχιακές εργασίες &
Διδακτορικές διατριβές*

Περίληψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2009

Α. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας

Γεώργιος Κωνσταντινίδης, Η κοινωνία της Αιγύπτου (5ος-7ος αιώνας). Το πρόβλημα των θείων οίκων

Οι θείοι οίκοι (αυτοκρατορικές εκτάσεις) της Αιγύπτου αποτελούν ένα θεσμό, ο οποίος δεν έχει μελετηθεί επαρκώς από τους ερευνητές. Η μελέτη συγκεντρώνει τις πηγές και τις απόψεις που έχουν εκφραστεί για το ζήτημα των οίκων, διατυπώνει προβληματισμούς σχετικά με το θεσμό και τονίζει τα σημεία, στα οποία μπορεί να επικεντρωθεί η μελλοντική έρευνα. Μελετάται ο διοικητικός μηχανισμός των οίκων, η λειτουργία και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν στην πρώιμη βυζαντινή κοινωνία της Αιγύπτου.

Λουκία Παναγή, Η ανακατάληψη της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά (961)

Η Κρήτη για περισσότερα από 100 χρόνια βρισκόταν υπό αραβική κατοχή. Το γεγονός αυτό αποτελούσε μεγάλο πλήγμα για το βυζαντινό κράτος, καθώς οι Σαρακηνοί έχοντας την Κρήτη ως ναυτική βάση τους, ενεργούσαν ληστρικές επιδρομές εναντίον των νησιών και παραλίων της Ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και του Αιγαίου Πελάγους. Η ανακατάληψη, λοιπόν, της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά ήταν ένα από τα σπουδαιότερα στρατιωτικά επιτεύγματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, γιατί απελευθέρωνε τις ελληνικές θάλασσες από τη μάστιγα των Σαρακηνών, κατέλυε το σπουδαιότερο έρεισμα των Αράβων στην Ανατολική Μεσόγειο, επέτρεπε στο βυζαντινό εμπόριο να ανασάνει και απέδιδε στο έθνος την πολύπαθη μεγαλόνησο.

Σοφία Τσιχλακίδου, Ο όρος Ασινός στην αρχαία γραμματεία και την επιγραφική παράδοση
Το εθνικό Ασινός εντοπίζεται στις ελληνικές πηγές τον 5ο αι. π.Χ. και στις λατινικές τον 1ο αι. π.Χ., για να δηλώσει καταγωγή, έθνη, φύλα, τοπωνύμια και ποταμούς της Ασίας, ασιατικές συνήθειες και θεότητες. Την επαρχία της Ασίας δηλώνει όταν αναφέρεται στον ασιανισμό, τη γλώσσα των εκεί Ελλήνων, το ημερολόγιο, την τάξη των ιππέων, τις πόλεις και ορισμένα προϊόντα. Οι επιγραφές είναι αυτοκρατορικών χρόνων και αναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα, προερχόμενα από την επαρχία της Ασίας ή ευρύτερα την Ασία.

Β. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Δημήτριος Αθανασιάδης, Η γευστική ετερότητα ως ζητούμενο: έρευνα στα «αλλιώτικα» εστιατόρια της Θεσσαλονίκης

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει τα εστιατόρια της Θεσσαλονίκης από ανθρωπολογική και κοινωνιολογική πλευρά. Μέσα από την περιγραφή παλαιών και σύγχρονων εστιατορίων τονίζεται ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της πόλης. Παρουσιάζονται 39 εστιατόρια της πόλης που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «αλλιώτικα», δίνοντας έμφαση στην «έθνικ» κουζίνα που προσφέρουν στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης.

Αιμιλία Αιμονιώτη, Η εξωτερική πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο: οι εδαφικές διεκδικήσεις
Θέμα της εργασίας αποτελούν οι εδαφικές διεκδικήσεις που έθεσαν οι εξόριστες ελληνικές κυβερνήσεις στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και πιο συγκεκριμένα η Β. Ήπειρος, τα Δωδεκάνησα

και η Κύπρος. Εξετάζονται τόσο οι διεργασίες στο εσωτερικό της ελληνικής κυβέρνησης όσο και οι προσπάθειες που έγιναν για να τεθούν αυτές υπόψη των Συμμάχων και ιδιαίτερα των Βρετανών. Τέλος, αναλύεται η στάση των Συμμάχων απέναντι στα αιτήματα της ελληνικής κυβέρνησης.

Ζήσης Αντωνίου, Ο Βασιλεύς της Ελλάδος Όθων και η διαχείριση της μνήμης του από την ελληνική ιστοριογραφία

Η μεταπτυχιακή εργασία έχει σκοπό να περιγράψει και να αναδείξει τη διαχρονική αντιμετώπιση της εικόνας του πρώτου μονάρχη, από τη στιγμή της βίαιης αποπομπής του (Οκτώβριος 1862) μέχρι και σήμερα. Ερευνητικό έναυσμα υπήρξαν οι διαφορετικοί και συχνά αντικρουόμενοι χαρακτηρισμοί, με τους οποίους οι Έλληνες ιστορικοί περιέγραψαν το έργο και την προσωπικότητα του Όθωνα. Κύριοι ερευνητικοί άξονες ήταν οι εκάστοτε προβαλλόμενοι από την ελληνική ιστοριογραφία παράγοντες, που οδήγησαν τους Έλληνες στη ρήξη με την ανώτατη κρατική αρχή τους. Το πιο ενδιαφέρον κομμάτι της εργασίας στάθηκε η ανεύρεση των ιστορικών τομών που ορίζουν την αλλαγή στην εξελικτική αντιμετώπιση της βασιλικής εικόνας και η ανάλογη κατάρτιση των διαφορετικών ιστορικό-ιδεολογικών ενοτήτων.

Χριστιάνα Αριστείδου, Το Τριμερές Βαλκανικό Σύμφωνο Ελλάδος – Τουρκίας – Γιουγκοσλαβίας (1953-54) στο πλαίσιο των ευρύτερων ελληνο-γιουγκοσλαβικών και ελληνο-τουρκικών σχέσεων 1949-1955

Στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία περιγράφεται η πορεία των ελληνο-γιουγκοσλαβικών και ελληνο-τουρκικών σχέσεων κατά την περίοδο 1949-1955 μέχρι την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου του Μπλεντ το 1954 και αναλύει τους παράγοντες που καθόρισαν την εξέλιξη των σχέσεων αυτών σε συνάρτηση με τις διεθνείς βαλκανικές εξελίξεις. Η ρήξη Τίτο – Στάλιν το 1948 λόγω της ηγεμονικής πολιτικής του Τίτο στα Βαλκάνια και η συνακόλουθη απομάκρυνση της Γιουγκοσλαβίας από την Κομμουνιστική απομάκρυνση της Γιουγκοσλαβίας αποτέλεσαν την αφετηρία για την προσέγγιση του Τίτο από τη Δύση. Ο φόβος μίας σοβιετικής επίθεσης εναντίον της Γιουγκοσλαβίας καθιστούσε την ελληνογιουγκοσλαβική συνεργασία αναγκαία κατά τα έτη 1950-1955. Επιπλέον, η

ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο ΝΑΤΟ το Φεβρουάριο του 1952 υπήρξε σημαντική για την άμυνα της Ανατολικής Μεσογείου και ενέτεινε ακόμη περισσότερο την ανάγκη για μία ελληνο-γιουγκοσλαβο-τουρκική συνεργασία. Οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις και οι ελληνο-τουρκικές γίνονται στενότερες, όταν ύστερα από αλληπάλληλες συνομιλίες και ανταλλαγές επισκέψεων μεταξύ των ενδιαφερόμενων χωρών, οδηγηθήκαμε στην υπογραφή αρχικά της Συνθήκης της Αγκυρας το 1953 και ακολούθως της Συνθήκης του Μπλεντ το 1954. Ενδεικτική είναι και η κρίση που επήλθε στις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας κατά την περίοδο 1954-1955 με αντικείμενο διαμάχης το Κυπριακό Ζήτημα, το οποίο συνέβαλε στην αποδυνάμωση του Βαλκανικού Συμφώνου.

Μαρία Δημητρίου, Rafael de Nogales Méndez (1877-1937). Ένας Λατινοαμερικανός στην υπηρεσία της Ημισελήνου

Η διπλωματική εργασία είναι βασισμένη στο βιβλίο «Cuatro años bajo la Media Luna» (Τέσσερα χρόνια στην υπηρεσία της Ημισελήνου), όπου ο Βενεζουελανός Rafael de Nogales Méndez καταγράφει τις εμπειρίες και τις εντυπώσεις του από τη θητεία του στον οθωμανικό στρατό κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Παρουσιάζονται οι περιπέτειες του συγγραφέα ανά την Υφήλιο. Εξετάζεται η δράση του στον οθωμανικό στρατό, οι μαρτυρίες του για την αρμενική γενοκτονία και τις σχέσεις Γερμανών και Οθωμανών. Επιχειρείται η κριτική προσέγγιση των απόψεών του σχετικά με τους Νεότουρκους, τη συμμαχία Γερμανίας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον οθωμανικό στρατό, τους λαούς της Ανατολίας και το Ισλάμ.

Αναστασία-Δήμητρα Ζολώτα, Δημοσιογραφία και ελληνική εξωτερική πολιτική (τέλη 19ου αρχές 20ού αιώνα). Η τεχνική και ο λόγος των συνεντεύξεων

Η εργασία εξετάζει τις σχέσεις Τύπου – ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα τέλη του 19ου αιώνα με αρχές του 20ού αιώνα, μέσα από τις συνεντεύξεις ξένων προσωπικοτήτων που δημοσιεύονταν στις τρεις μεγαλύτερες ελληνικές εφημερίδες, την Ακρόπολη, το Σκριπ και το Εμπρός. Οι απόψεις που διατυπώνονταν σε αυτές, είτε θετικές είτε αρνητικές, επηρέαζαν το σχηματισμό κοινής γνώμης για τα κρίσιμα εθνικά ζητήματα.

Ιωάννης Κεφαλίδης, Οι Ιταλοί περιηγητές στον ελληνικό χώρο από το 15ο αιώνα έως το 19ο αιώνα
Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εντοπίσει το συνολικό αριθμό των Ιταλών περιηγητών που επισκέφθηκαν τον ελληνικό χώρο από το 15ο αιώνα έως και το 19ο αιώνα, με καταληκτική ημερομηνία την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Επιπλέον, προσπαθεί να εντοπίσει από ποια ιταλικά κράτη ήταν η προέλευση των συγκεκριμένων περιηγητών, από ποιες κοινωνικές τάξεις προέρχονταν, ποιος ήταν ο σκοπός του ταξιδιού τους και ποιοι οι προορισμοί τους.

Ιορδάνης Μπερβερίδης, Οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις στο πλαίσιο της μεταπολεμικής διευθέτησης των Βαλκανίων. Το σύμφωνο Βαλκανικής Ένωσης του Λονδίνου (15 Ιανουαρίου 1942)
Η Βαλκανική Ένωση αποσκοπούσε στη διασφάλιση της βαλκανικής ειρήνης και της συνεργασίας μεταπολεμικά. Το σύμφωνο θυσιάστηκε στο βωμό των αγγλοσοβιετικών συμφερόντων για τη μεταπολεμική τάξη των πραγμάτων. Το Λονδίνο θεώρησε πως η Βαλκανική και η Πολωνοτσεχική Ένωση ως μέλη μίας ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας θα χρησίμευαν ως προπύργια ανάσχεσης της Μόσχας στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη. Η Μόσχα απέτρεψε την πραγμάτωσή τους.

Μιχάλης Παλάγκας, Όψεις των ελληνο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων κατά την περίοδο 1955-1965

Το Κυπριακό και οι σοβιετο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις καθιστούσαν την ελληνο-γιουγκοσλαβική συνεργασία αναγκαία κατά την περίοδο 1955-1959. Αντίθετα, το Αλβανικό, η σοβιετο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση και η αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων μετά το 1960 προκάλεσαν ψύχρανση στις σχέσεις των δύο χωρών κατά την περίοδο 1960-1962 λόγω του Μακεδονικού. Η επανεμφάνιση του Κυπριακού το 1963 αναθέρμανε τις ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις.

Χρυσάνθη Παρασχάκη, Η Γλωσσική Μεταρρύθμιση στην Τουρκία και τα αποτελέσματά της
Σκοπός της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι να παρακολουθήσει τα στάδια της Γλωσσικής Μεταρρύθμισης στην Τουρκία και να εκτιμήσει τα αποτελέσματά της. Αρχικά, εξετάζεται η σχέση της γλώ-

σας με τον εθνικισμό. Έπειτα, μετά από σύντομη αναδρομή στην ιστορία της τουρκικής γλώσσας, γίνεται λόγος για τις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος το 19ο και αρχές 20ού αιώνα. Εκτενής αναφορά γίνεται στη Γλωσσική Μεταρρύθμιση (1928-1938). Στη συνέχεια εξετάζονται οι γλωσσικές πολιτικές και ο αντίκτυπός τους στις αλλόγλωσσες μειονότητες της Τουρκίας. Τα μετέπειτα χρόνια, επικεντρώνασθε στην επίδραση των πολιτικών εξελίξεων στην πορεία της Γλωσσικής Μεταρρύθμισης και την κριτική που ασκήθηκε για τις πρακτικές του παρελθόντος.

Γ. Τομέας Αρχαιολογίας

Ι. Προϊστορική Αρχαιολογία

Σωκράτης Αληχανίδης, Η Νεολιθική Εποχή στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας

Στην εργασία παρουσιάζεται η Νεολιθική Εποχή στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας μέσα από τους σημαντικότερους νεολιθικούς οικισμούς της περιοχής, τη μελέτη της κεραμικής και της πλαστικής, ενώ παράλληλα οι οικισμοί εξετάζονται ως προς τη θέση τους στο χώρο και στο χρόνο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους βωμούς της Μεγάλης Μητέρας, χαρακτηριστικό εύρημα της περιοχής.

Αναστασία Βασιλειάδου, Ανάλυση και ερμηνεία του ζωοαρχαιολογικού υλικού από το κτήριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία έχει ως θέμα την ανάλυση και ερμηνεία του ζωοαρχαιολογικού υλικού από το κτήριο Α του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης που χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή Χαλκού. Η εξέταση των καταλοίπων των ζώων υποδεικνύει τον τρόπο παραγωγής, την ανασύνθεση των οικονομικών πρακτικών των κατοίκων της Τούμπας, στοιχεία για το παλαιοπεριβάλλον αλλά και για τις καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων, όπως ο τρόπος παρασκευής και κατανάλωσης της τροφής τους.

Ευαγγελία Βλιώρα, Οι Χρήσεις του παρελθόντος στις προϊστορικές κοινωνίες της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας κατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Οι άνθρωποι σε όλες τις εποχές έρχονται συχνά σε επαφή με τα υλικά κατάλοιπα κοινωνιών που ανα-

πτύχθηκαν πριν από τις δικές τους. Η σημασία που το παρελθόν έχει για αυτούς αντανακλάται μέσα από τη συμπεριφορά τους απέναντί του. Σημαντική θέση στην όλη συζήτηση κατέχει το θέμα της κοινωνικής μνήμης καθώς και της συλλογικής ή ατομικής σκοπιμότητας και ενεργούς δράσης των ατόμων. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία μνημείων, τόπων, τοπίων, πρακτικών και δραστηριοτήτων, όπου μπορεί να διακρίνει κανείς προσπάθειες ηθελημένης σύνδεσης με το παρελθόν. Στην παρούσα εργασία συζητούνται κυρίως θέματα διαχείρισης της μνήμης και χρησιμοποίησης του παρελθόντος μέσα από πρακτικές, όπως η ανακατασκευή μνημείων πάνω σε παλαιότερα όμοια ή διαφορετικά, η αλλαγή στη χρήση και τη σημασία κάποιων χώρων, η επανάχρηση παλαιότερων μνημείων κ.ά. Μέσα από παραδείγματα, όπως αυτά των ΠΕ τύμβων, των ΜΕ νεκροταφείων και άλλα παρόμοια από την ΥΕΧ και την ΠΕΣ, αναζητούνται τα στοιχεία εκείνα που ενισχύουν την πιθανότητα σκόπιμης επίκλησης του παρελθόντος για χάρη αναγκών και επιλογών του εκάστοτε παρόντος.

Τριανταφυλλιά-Ειρήνη Δογιάμα, Μικρή Βόλβη: Ένας οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής μέσα από το πρίσμα της λιθοτεχνίας του

Η εργασία αποτελεί τη μελέτη της αδημοσίευτης λιθοτεχνίας από τον οικισμό της Μικρής Βόλβης, στην ανατολική πλευρά της λεκάνης του Λαγκαδά, ο οποίος ανάγεται στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Μέσα από το πρίσμα της λιθοτεχνίας εξάγονται συμπεράσματα για τις στρατηγικές προμήθειας των πρώτων υλών, τη λάξευση, τη χρήση και την απόρριψη των εργαλείων, καθώς επίσης και για το γενικότερο χαρακτήρα του ίδιου του οικισμού ως κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο.

Πασχάλης Ζαφειριάδης, Η μετάβαση από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και Θεσσαλία: η οργάνωση του χώρου

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μία προσπάθεια συζήτησης της μεταβατικής περιόδου από το τέλος της Νεολιθικής προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στις περιοχές της Μακεδονίας, Κεντρικής και Δυτικής, και της Θεσσαλίας. Η προσπάθεια βασισμένη στα υπάρχοντα δεδομένα, από θέσεις που διατηρούν κατάλοιπα και των δύο περιόδων, ανα-

φέρεται σε παραδείγματα αρχιτεκτονικής και οργάνωσης του χώρου, σε κοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο, στοχεύοντας τόσο στην παράθεση και συγκέντρωση όλων των σχετικών στοιχείων, όσο και στην ένταξή τους στη γενικότερη συζήτηση που αφορά τις ήδη διατυπωμένες προτάσεις αναφορικά με πιθανές πολιτισμικές μεταβολές που πραγματοποιούνται με το «πέρασμα» στην Εποχή του Χαλκού. «Φιλοδοξία» της γενικότερης συζήτησης αποτελεί η διερεύνηση της σύμπλευσης ή της απόκλισης των ευρύτερων θεωριών που αναφέρονται σε πολιτισμικές μεταβολές στη διάρκεια της παραπάνω περιόδου σε σχέση με τα στοιχεία για την οργάνωση του χώρου, σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο, που μας προσφέρουν οι συγκεκριμένες θέσεις των δύο περιόδων.

Αγγελική Καραθάνου, Αρχαιοβοτανικές έρευνες στη νεολιθική θέση Κρεμαστή Κοζάνης

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μέσα από τη μελέτη των απανθρακωμένων φυτικών καταλοίπων από μια θέση της Νεότερης Νεολιθικής της βόρειας Ελλάδας, την Τούμπα Κρεμαστής Κοιλιάδας, να προσεγγίσει διάφορες όψεις της ανθρώπινης δραστηριότητας που σχετίζονταν με τη διαχείριση των φυτών. Η μελέτη των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων της Κρεμαστής υποδηλώνει τον απορριματικό χαρακτήρα της προέλευσής τους, παραπέμποντας στη χρήση των λάκκων και τουλάχιστον ενός τμήματος της τάφρου που εντοπίστηκαν στον οριακό χώρο του οικισμού απ' όπου προέκυψαν τα απανθρακωμένα φυτικά κατάλοιπα, ως χώρων απόθεσης των απορριμάτων με τη μορφή στάχτης, χωρίς αυτό να αποκλείει την πιθανότητα και του «ενταφιασμού» τους σε κάποιες «ιδιαιτέρες», περιοδικού χαρακτήρα, περιστάσεις με συμβολικό νόημα. Η κυριαρχία των ντυμένων σιτηρών και ιδίως του μονόκοκκου σιταριού, η σημαντική θέση των οσπρίων, η συλλογή άγριων καρπών, η επεξεργασία και αποθήκευση των φυτικών αγαθών, οι μέθοδοι απόρριψής τους, η ενδεχόμενη χρήση κοπριάς ως καύσιμης ύλης, η πιθανή εφαρμογή εντατικών μεθόδων καλλιέργειας, όλα τα παραπάνω φωτίζουν τις διάφορες όψεις της καθημερινής δραστηριότητας των κατοίκων της νεολιθικής κοινότητας στην Κρεμαστή, συμβάλλοντας παράλληλα στη γενικότερη απόπειρα προσέγγισης των νεολιθικών κοινωνιών της βόρειας Ελλάδας.

Σουλτάνα Σιώπη, Ταφικά τοπία. Τύμβοι της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Ιόνιο

Αντικείμενο της εργασίας αποτελούν οι ταφικοί τύμβοι της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Ιόνιο. Στόχος της εργασίας είναι πρωτίστως να συγκεντρώσει όλα τα τοπογραφικά, αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία που αφορούν στους ταφικούς τύμβους και εν συνεχεία να προβεί στην ανάλυση και την ερμηνεία τους τόσο χωρικά όσο και χρονικά.

Ελευθερία Τσιχλή, Ασθένειες και προϊστορικές κοινωνίες στο Αιγαίο

Η παρούσα εργασία διαπραγματεύεται την υγεία των αρχαίων πληθυσμών μέσω της μελέτης των ανθρώπινων οστών και τη συσχέτισή της με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Εξετάζονται οι δύο κύριοι τομείς που αφορούν την οστεοαρχαιολογία, η παλαιοπαθολογία και η παλαιοδημογραφία, και αναφέρεται η μεθοδολογία τους. Ακολουθεί η ανάλυση των οστεολογικών δεδομένων από 23 ανεσκαμμένες θέσεις του ελλαδικού χώρου και διατυπώνονται σύντομες ερμηνείες και συμπεράσματα για κάθε πληθυσμό ξεχωριστά. Τέλος, επιχειρείται η σύνθεση των συμπερασμάτων και η συσχέτισή τους με τα αρχαιολογικά δεδομένα.

II. Κλασική Αρχαιολογία

Ζαχαρίας Ανδριάς, Οι Υπόστυλες Αίθουσες στον ελλαδικό χώρο

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τις υπόστυλες αίθουσες στον ελλαδικό χώρο. Ο αρχαιολογικός όρος «υπόστυλες αίθουσες» είναι συμβατικός, στην προσπάθεια να δοθεί ορισμός σε αίθουσες που παρουσιάζουν αρκετές αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες. Αποτελεί έναν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τύπο, ο οποίος δεν είναι διαδεδομένος στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική παράδοση. Πρόκειται για μεγάλες τετράγωνες ή ορθογώνιες αίθουσες με τουλάχιστον τρεις κιονοστοιχίες. Εξετάζονται οι περιπτώσεις που έχουν εντοπιστεί στην Ελλάδα τόσο σε ιστορικό όσο και σε αρχαιολογικό πλαίσιο. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια ερμηνείας του αρχιτεκτονικού τύπου, εν συγκρίσει με τις υπόστυλες αίθουσες της Ανατολής και ιδιαίτερα με τις *apadana* της ιρανικής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Δημήτριος Ασημακόπουλος, Το σύνθετο υποστύλωμα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα – Τυπολογική προσέγγιση

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα οι εφαρμογές σύνθετων υποστυλωμάτων χαρακτηρίζονται από αυξημένη τυπολογική ποικιλία και γνωρίζουν ευρεία διάδοση, ιδίως στην αρχιτεκτονική προθέσεων. Από τυπολογικής άποψης, μπορούν να διακριθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, συμφυή και διαλυμένα υποστυλώματα, στις οποίες περιλαμβάνονται περισσότερες υποκατηγορίες. Όπως αποδεικνύεται, η μελέτη των τύπων σχετίζεται με δομικά-λειτουργικά ζητήματα, ενώ μπορεί να χρησιμεύσει και ως μέσο διάγνωσης υλικών-ιδεολογικών αλληλοεπιδράσεων.

Μαρία Καπουσούζ, Γλυπτές παραστάσεις κυνηγών και κυνηγιού από τα αρχαϊκά χρόνια έως τα χρόνια των διαδόχων

Θέμα της εργασίας αποτελούν οι γλυπτές παραστάσεις θνητών, οι οποίοι αποδίδονται ως κυνηγοί ή να κυνηγούσε μνημεία της ελληνικής τέχνης από την κυρίως Ελλάδα και τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Ένας από τους βασικούς στόχους, η ανάδειξη, δηλαδή, του ρόλου του κυνηγιού στην αρχαία ελληνική κοινωνία, υπαγορεύει την εξέταση των αρχαίων πηγών με σχετικές αναφορές. Το καθ' αυτό αρχαιολογικό υλικό ταξινομείται σε δύο κατηγορίες με βάση τις παραστάσεις που φέρουν τα εξεταζόμενα μνημεία. Η ταξινόμηση αυτή διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την ανάδειξη των διαφορών στον τρόπο απόδοσης του κυνηγιού σε μνημεία από πόλεις-κράτη και σε μνημεία που προέρχονται ή σχετίζονται με το μακεδονικό βασίλειο.

Αλεξάνδρα Κασσέρη, Απεικονίσεις τεσσάρων ελευσινιακών θεοτήτων (Δήμητρα, Κόρη, Τριπτόλεμος, Πλούτων) στα αγγεία της Αττικής και της Μεγάλης Ελλάδας κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Ομοιότητες και διαφορές

Η εργασία έχει ως θέμα της την εικονογραφική ανάλυση των τεσσάρων κυριοτέρων ελευσινιακών θεοτήτων. Μερικά από τα πιο σημαντικά θέματα στα οποία εστιάζει είναι οι δύο θεματικοί κύκλοι της ελευσινιακής εικονογραφίας στην αττική αγγειογραφία και η διαφοροποίηση ανάμεσα στις μορφές της Δήμητρας και της Κόρης. Ενδιαφέρονσα, επίσης, είναι η εισαγωγή και η σταδιακή εξαφάνιση της μορφής του Τριπτόλεμου στην αττική αγγειογραφία.

γειογραφία, ενώ βασικό μέλημα της εργασίας είναι η σύγκριση των αττικών παραστάσεων με τις κατωϊταλιωτικές. Οι διαφορές στις απεικονίσεις των μορφών εντοπίζονται σε διαφορετικές λατρευτικές πρακτικές ανάμεσα στα ιερά της Ελευσίνας και της Μεγάλης Ελλάδας, στις διαφορετικές υποστάσεις των ελευσινιακών θεοτήτων και σε άλλους πολιτικο-ιστορικούς λόγους. Μεγάλη σχέση φαίνεται να έχει και η διάδοση των ιδεών του Ορφισμού με το θεματολόγιο και την απεικόνιση των μορφών, ειδικά στην κατωϊταλιωτική αγγειογραφία.

Όλγα Κατσαβέλη, Προσωποποιήσεις της Γης και της Τύχης σε υφάσματα και ψηφιδωτά δάπεδα της ύστερης αρχαιότητας

Η μεταπτυχιακή εργασία πραγματεύεται τις παραστάσεις προσωποποιήσεων της Γης και της Τύχης σε υφάσματα και ψηφιδωτά δάπεδα της ύστερης αρχαιότητας και διαιρείται σε πέντε κεφάλαια. Μετά την εισαγωγή, όπου τίθονται η προβληματική και οι στόχοι της έρευνας, παρουσιάζεται ένας αναλυτικός κατάλογος 53 έργων. Το συνθετικό μέρος της εργασίας, το οποίο και αναπτύσσεται στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο, περιλαμβάνει τη διεξοδική μελέτη των δύο προσωποποιήσεων χωριστά. Αναλύονται σε υποκεφάλαια η μορφή και τα σύμβολά τους, οι μορφές που ενίοτε τις συνοδεύουν, οι σκηνές στις οποίες λαμβάνουν μέρος, καθώς και τα διακοσμητικά θέματα, τα οποία και τις προσδιορίζουν. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, όπου γίνονται φανεροί οι λόγοι συνέταξης των δύο προσωποποιήσεων και των δύο ειδών τέχνης. Η εργασία συνοδεύεται από τη βιβλιογραφία, τον κατάλογο εικόνων και τις εικόνες. Στη μελέτη συγκεντρώθηκε ένα ικανοποιητικό σε αριθμό και αντιπροσωπευτικό δημοσιευμένο κυρίως υλικό. Σε αυτό προστέθηκαν αδημοσίευτα παραδείγματα από το Μουσείο Μπενάκη και το Βρετανικό Μουσείο. Θίχτηκαν ζητήματα ερμηνείας και χρονολόγησης, προτάθηκαν νέες ταυτίσεις και έγινε προσπάθεια να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της Γης και της Τύχης κατά την όψιμη αρχαιότητα.

Αλέξιος Ντονάς, Τα νομίσματα του ιερού της Εύκλειας: Η νομισματική μαρτυρία από την αγορά των Αιγών

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελούν 197 νομίσματα από το ιερό της Εύκλειας που βρί-

σκεται στην πόλη των Αιγών. Η έρευνα επικεντρώνεται περισσότερο στην προσπάθεια τοποθέτησης των νομισμάτων στα ανασκαφικά τους σύνολα, με κύριο στόχο τη χρησιμοποίησή τους στη χρονολόγηση των μνημείων που απαρτίζουν το ιερό. Τέλος, παρατίθενται ορισμένα συγκεντρωτικά στοιχεία για τη γεωγραφική και χρονολογική κατανομή των νομισμάτων.

Αναστάσιος Ουλκέρογλου, Το συγκρότημα των θερμών του κεντρικού δρόμου του Δίου. Ανασκαφή 1977-2007

Θέμα της εργασίας αποτελεί η μελέτη του ρωμαϊκού συγκροτήματος των θερμών που βρίσκεται στον κεντρικό δρόμο (*cardo maximus*) της πόλης του Δίου, απέναντι από το λεγόμενο Μνημείο των Ασπίδων. Στόχος της εργασίας είναι η περιγραφή του αρχιτεκτονικού σχεδίου, η περιγραφή και αναγνώριση των χώρων του και εν τέλει η διάκριση και η χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων του κτιρίου με βάση την τοιχοδομία και τα ευρήματα.

Κυριακή Παπάζογλου, Ιερά και λατρεία Διός και Ποσειδώνος στη Θεσσαλία

Η αντιπαράθεση των στοιχείων που συνιστούν τη λατρεία του Διός και του Ποσειδώνος στη Θεσσαλία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται ουσιαστικά για τη σύγκριση της ύψιστης ολύμπιας θεότητας με έναν προγονικό χθόνιο θεό. Όπως προκύπτει από τη μελέτη των ιερών, των ενεπίγραφων στηλών, των νομισμάτων και της αρχαίας γραμματείας προκύπτει ότι τόσο ο Ζεус όσο και ο Ποσειδών, ο καθένας ανάλογα με τις ιδιότητές του, κατείχαν μία ιδιαίτερη θέση στη λατρευτική ζωή των αρχαίων Θεσσαλών.

Ανδρέας Πετράτος, Ιωνική Χίος και Αιολική Λέσβος. Μία απογραφή των αρχαιολογικών δεδομένων των ιερών των δύο νήσων

Στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι η απογραφή των τοπογραφικών δεδομένων από τα ιερά των δύο αυτών νήσων, ώστε να προβληθεί ο ιωνικός χιακός και ο αιολικός λεσβιακός πολιτισμός και να αναδειχθεί ο ρόλος που διαδραμάτισαν η Χίος και η Λέσβος αντίστοιχα κατά τους αρχαίους χρόνους. Ο εναγκαλισμός των νησιών σε όλες τις εποχές μέσω της μελέτης των «ερείπιών» της αρχαιότητας και της σύνδεσής τους με την κατα-

γωγή και το χαρακτήρα των κατοίκων τους, τη θρησκεία, το εμπόριο και τις μεταβολές του κοινωνικού χαρακτήρα τους αποτέλεσε το βασικό πυρήνα του παρόντος πονήματος. Το υλικό οργανώθηκε έτσι ώστε να επιτρέπει την αξιοποίηση και τη σύνδεση σε ένα κοινό σύστημα όλων εκείνων των στοιχείων που μπορέσαμε να αντλήσουμε από πολλούς επιμέρους κλάδους —τοπογραφία, αγγειογραφία, επιγραφική, νομισματοκοπία, πολιτικά συστήματα—, και να μας οδηγήσει στη διαπίστωση πως η συσχέτισή τους διαμόρφωσε στους δύο υπό εξέταση μικρόκοσμους νέα πολιτισμικά λεξιλόγια μεγαλύτερης ή μικρότερης εμβέλειας.

Νίκος Σκιαδάς, Γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από επιφανειακές έρευνες στο Καραμπουρνάκι. Η Συλλογή Τσάκου

Στην εργασία αυτή μελετάται και παρουσιάζεται ένα σύνολο 120 οστράκων από αγγεία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, τα οποία προέρχονται από επιφανειακές έρευνες που διενήργησαν οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Σταμάτης Τσάκος στο χώρο του αρχαίου οικισμού στο Καραμπουρνάκι κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960. Η εργασία αναπτύσσεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο γίνεται αναφορά στη θέση του αρχαίου οικισμού και ιδιαίτερα στην ιστορία της έρευνας και στην κεραμική που αποκαλύπτεται κατά τις ανασκαφές, ενώ παράλληλα εξετάζεται το ζήτημα της ταύτισης του οικισμού αυτού. Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται η κεραμική των γεωμετρικών χρόνων, η οποία διακρίνεται σε εισαγμένη και «ντόπια» καθώς και σε τροχήλατη και χειροποίητη. Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην κεραμική των αρχαϊκών χρόνων και συγκεκριμένα στα «ντόπια ωκέλυφα» αγγεία και στην κεραμική των εργαστηρίων της Ανατολικής Ελλάδας. Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Δήμητρα Τερζοπούλου, Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι τα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, στα οποία θνητοί εμφανίζονται με τη μορφή ή με τα σύμβολα θεών, στη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου. Οι θεόμορφες απεικονίσεις έχουν μεταφορικό χαρακτήρα. Οι θνητοί παραλληλίζονται με τις θεότητες και οικειοποιούνται διάφορα χαρακτηριστικά και αρετές

τους. Πρόκειται για εικονογραφική εξομοίωση των θνητών με τους θεούς και όχι για πραγματική θεοποίηση. Το φαινόμενο αυτό στη Μακεδονία φαίνεται ότι ακολουθεί τη δική του κατεύθυνση.

Δημήτριος Τσιάφης, Οι Μακεδονικοί Τάφοι του Δίου

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι οι μακεδονικοί τάφοι του Δίου. Στην εισαγωγή δίνεται μία εικόνα του προρωμαϊκού Δίου, στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται αναλυτικά οι μακεδονικοί τάφοι και τα ευρήματά τους, ενώ στο δεύτερο μέρος της εργασίας συζητούνται ζητήματα τυπολογίας και κριτήρια χρονολόγησης των μακεδονικών τάφων, ενώ προτείνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση για τους τάφους του Δίου.

III. Βυζαντινή Αρχαιολογία

Δημήτριος Καρακατσάνης, Εξαγωνικοί, οκταγωνικοί και πολύτρουλοι βυζαντινοί ναοί της Κύπρου

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της αρχιτεκτονικής των εξαγωνικών, οκταγωνικών και πολύτρουλων ναών της Κύπρου κατά τη βυζαντινή περίοδο. Οι συγκεκριμένοι αρχιτεκτονικοί τύποι αντιπροσωπεύονται από εξέχοντα μνημεία μεγάλων διαστάσεων, καθένα από τα οποία κατέχει μία διακριτή θέση στο πλαίσιο της βυζαντινής κυπριακής ναοδομίας. Η σπουδή τους, ωστόσο, καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη όχι μόνο εξαιτίας της μερικής ή ολικής τους καταστροφής, αλλά και από το γεγονός ότι παραμένουν σχεδόν συνολικά αδημοσίευτοι.

Η όποια πρωτοτυπία της εργασίας έγκειται σε μία νέα συγκριτική οπτική που υιοθετεί ζητήματα προέλευσης αρχιτεκτονικών τύπων, γεωμετρικών χαράξεων και νέα σχέδια αποκατάστασης ορισμένων ναών και οδήγησε στη διατύπωση μίας νέας ορολογίας για την αρχιτεκτονική των περισσότερων μνημείων καθώς και στον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό τους, λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά δεδομένα του νησιού.

Μελίνα Μωνσίδου, Οι θεομητορικοί ύμνοι «Ανωθεν οι προφήται» και οι «Επί σοι χαίρει» στη μνημειακή μεταβυζαντινή τέχνη της Ελλάδας

Στα χρόνια μετά την Άλωση η λατρεία της Παναγίας γνωρίζει μεγάλη άνθιση. Μεταξύ των θεομη-

τορικών παραστάσεων, που συχνά επιλέγονται για να διακοσμήσουν το εικονογραφικό πρόγραμμα των μεταβυζαντινών ναών, είναι και οι θεομητορικοί ύμνοι «Άνωθεν οι προφήται» και οι «Επί σοι χαίρει». Μέσα από τους ύμνους αυτούς επιτυγχάνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η ενίσχυση του προσώπου της Θεοτόκου.

Δήμητρα Χατζοπούλου, Το σύστημα της δοκού επί στύλου στην παλαιοχριστιανική ναοδομία

Το σύστημα της δοκού επί στύλου στην παλαιοχριστιανική ναοδομία (324-610) εκπροσωπείται από περιορισμένο αριθμό μνημείων, εν αντιθέσει με την ελληνορωμαϊκή περίοδο, όπου αποτέλεσε τον κανόνα της αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Διακρίνονται τέσσερις βασικοί τύποι, οι οποίοι οργανώνονται σε διάφορες διατάξεις και παραλλαγές. Ως προς τη λειτουργία του συστήματος, το πλήθος και η ποικιλία των εξεταζόμενων παραδειγμάτων αποκαλύπτουν συχνά δυναμικές και νέες πρακτικές σε ξυλόστεγα και θολωτά κτίρια.

Δ. Τομέας Ιστορίας της Τέχνης

Ευαγγελία Αθανασίου, Έλληνες ζωγράφοι – σκηνογράφοι στο κρατικό θέατρο Βορείου Ελλάδος: 1961-1981

Η παρούσα εργασία είναι μία μελέτη επιλεγμένων σκηνογραφικών και ενδυματολογικών προτάσεων, οι οποίες κατατέθηκαν από Έλληνες ζωγράφους σε παραστάσεις που παρουσιάστηκαν από το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος από το 1961 ως το 1981. Η μελέτη των έργων τους αποσκοπεί στη σύγκριση τάσεων και προτάσεων ανάλογα με το ρεπερτόριο και τις ανάγκες του, τη χρονική περίοδο, τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες και κυρίως τη σκηνοθετική ερμηνεία και γραμμή. Ταυτόχρονα, εξετάζονται βασικά γνωρίσματα της εικαστικής δραστηριότητας των συγκεκριμένων καλλιτεχνών καθώς με αυτό τον τρόπο φωτίζεται σφαιρικά το σκηνογραφικό αποτέλεσμα.

Βαρβάρα Μαρινίδου, Η κίνηση στην ελληνική γλυπτική του 20ού αιώνα

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία διερευνά την παρουσία της κινητικής γλυπτικής στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα και κυρίως στις δεκαετίες του 1950 και έπειτα. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το διεθνές σκηνικό της κινητικής τέχνης, οι πρώτες προ-

σπάθειες καθώς και οι βασικοί εκπρόσωποί της από τον J. Tinguely, τον N. Schoffer, τον G. Rikley, τον L. Lye και άλλους μέχρι την ομάδα GRAV. Στο δεύτερο μέρος γίνεται διερεύνηση της ελληνικής πραγματικότητας όσον αφορά την κινητική γλυπτική μέσα από τους βασικούς εκπροσώπους Τάκι και Γ. Ζογγολόπουλο και στη συνέχεια μέσα από την επιλογή άλλων συγκεκριμένων καλλιτεχνών και έργων.

Χαρά Σακελλάρη, Η Ιουδίθ στην τέχνη: το θέμα της βίας το 19ο αιώνα

Αντικείμενο της εργασίας συνιστά η μελέτη έργων του 19ου αιώνα που έχουν ως θέμα τη βιβλική μορφή της Ιουδίθ. Με βάση το γεγονός ότι μία μορφή που αποκεφαλίζει ή που κρατάει στα χέρια της ένα κομμένο κεφάλι και ένα σπαθί αποτελεί αδιαμφισβήτητα μία εικόνα βίας, η εργασία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη λειτουργία, τη σημασία και τη θέση που καταλαμβάνει η βία στις εικόνες της και ερευνά αυτό το θέμα μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής κατάστασης και της καλλιτεχνικής παραγωγής του 19ου αιώνα.

Νικολέτα Τρούπκου, Η γραφή του ζωγράφου Θεόδωρου ιερέα από την Αγία Λαρίσης

Η εργασία πραγματεύεται τη γραφή του αγιογράφου Θεόδωρου ιερέα από την Αγία, γνωστού από την υπογραφή του στη μονή Αγίας Τριάδας Δρακότρυπας Καρδίτσας (1757). Η γραμματολογική ανάλυση επιγραφών από μνημεία που σχετίστηκαν με τη δραστηριότητά του, οδήγησε στον προσδιορισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της γραφής του, ένα εκ των οποίων αποτελεί η μονοκονδυλογραφημένη υπογραφή του. Βάσει αυτών, αποδόθηκαν στον ίδιο 11 συνολικά μνημεία, στους νομούς Λάρισας και Καρδίτσας, καθώς και στο Άγιο Όρος.

Ολυμπία Τσακίριδου, Η απεικόνιση πολιτικών προσώπων σε ιστορικές σκηνές στη νεότερη ελληνική ζωγραφική (1832-1922)

Στο σύνολο της εικονογραφίας της νεότερης ελληνικής τέχνης, η απεικόνιση πολιτικών προσώπων σε ιστορικές σκηνές κατέχει μία μικρή αλλά συνάμα σπουδαία θέση. Τέχνη και πολιτική σε άρρηκτο δεσμό μεταξύ τους, κάνουν έκδηλη την προσπάθεια της εκάστοτε εξουσίας να επικυρώσει τις θέσεις της, να νομιμοποιήσει τις επιλογές και φυσικά να επιβεβαιώσει το είδωλό της.

Περίληψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά το έτος 2009

Γιάννης Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης – Σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες

Η διδακτορική αυτή διατριβή αποσκοπεί να αναδείξει βασικές πτυχές της παρουσίας του μουσουλμανικού πληθυσμού στο ελληνικό κράτος την περίοδο από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων έως την Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Τα δύο αυτά χρονικά όρια σηματοδοτούν την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος μιας μεγάλης μουσουλμανικής μειονότητας και τη μετανάστευσή της στην Τουρκία, εκτός βέβαια των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και περιοχών της Ηπείρου. Ο σκοπός που τέθηκε εξ αρχής ήταν να ερευνηθούν οι αλληλεπιδράσεις που προέκυπταν από δύο ζεύγη σχέσεων: της μουσουλμανικής μειονότητας με την ελληνική διοίκηση και της μουσουλμανικής μειονότητας με το χριστιανικό ντόπιο ή προσφυγικό πληθυσμό. Το βασικό ερώτημα που καλούνταν να απαντήσει η έρευνα για τις παραπάνω σχέσεις αφορούσε το πώς αντιμετωπίστηκε ο πρώην αλλόδοξος «δυναστής» και συνώνυμο του εχθρού του Ελληνισμού από τους φορείς της ελληνικής κεντρικής και τοπικής εξουσίας καθώς και από τους ντόπιους χριστιανούς πρώην ραγιάδες και από τους χριστιανούς πρόσφυγες θύματα των νεοτουρκικών ή κεμαλικών διώξεων. Επιπλέον, ερευνήθηκε κατά πόσο τα δύο αυτά ζεύγη σχέσεων που περιγράφηκαν παραπάνω επηρεάστηκαν από γεγονότα μιας περιόδου γεμάτης ανακατατάξεις και εντάσεις, με κυριότερα τις πολεμικές συγκρούσεις (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και Μικρασιατική Εκστρατεία), την πολιτική διαμάχη του Εθνικού Διχασμού και τις επιδιώξεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Στην πρώτη ενότητα της διατριβής, ως ένα είδος εισαγωγής, παρουσιάζονται η γεωγραφική κατανομή και ο πληθυσμιακός όγκος της μουσουλμανικής μειονότητας στις ελληνικές Νέες Χώρες με τις αυξομειώσεις που συντελέστηκαν την περίοδο 1912-1923. Η δεύτερη ενότητα πραγματεύεται ποικίλες πτυχές των σχέσεων της ελληνικής διοίκησης με το μουσουλμανικό πληθυσμό του ελληνικού κράτους, ενώ στην τρίτη ενότητα ερευνάται η συμβίωση του μουσουλμανικού στοιχείου με τον ντόπιο ή πρόσφυγα χριστιανό γείτονα. Η τελευταία ενότητα αποτελεί μια προσπάθεια ανασύνθεσης του κοινωνικού βίου των μουσουλμάνων της Ελλάδας τη συγκεκριμένη περίοδο παρουσιάζοντας τις επαγγελματικές δραστηριότητές τους καθώς και την οργάνωση και λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων ως θεσμού έκφρασης συλλογικής ταυτότητας.

Βασίλης Πλατής, Ιστορική γεωγραφία και εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων το 19ο αιώνα

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή ερευνήθηκε η χρήση του «παρελθόντος» από Έλληνες λόγιους του 19ου, προκειμένου οι τελευταίοι να τεκμηριώσουν ιστορικά επιχειρήματα για την ελληνικότητα των βορείων ιστορικών χωρών του πρώτου ελληνικού κράτους: της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης. Στην αναζήτηση επιχειρημάτων αναφορικά με την εθνογραφία των κατοίκων των περιοχών αυτών στην αρχαιότητα που να επιβεβαιώνουν την αρχή *prior tempore, fortiori iure* (όσο αρχαιότερη αποδεικνυόταν η παρουσία των Ελλήνων στις χώρες αυτές τόσο ισχυρότερες ήταν οι διεκδικήσεις τους στη διάρκεια του 19ου αιώνα) κατέφυγαν τοπικοί στην πλειονότητά τους λόγιοι —λ.χ. ο Δήμιτσας στη Μακεδονία, ο Αραβαντινός στην Ήπειρο, ο Σκορδέλης στη Θράκη— κυρίως μετά την

εμφάνιση του πανσλαβισμού. Η εργασία πραγματεύτηκε επίσης το ζήτημα των βορείων συνόρων της «Ελλάδας» το 19ο αιώνα καθώς και την εικόνα της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης μέσα από το πρίσμα και Ευρωπαίων λογίων της εποχής που διακρίνονταν για τη γνώση της ιστορικής γεωγραφίας των παραπάνω χωρών.

Λυδία-Αντωνία Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων «ψευδοκυπριακών» αμφορέων: συμβολή στη μελέτη της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής

Η κατηγορία των ψευδοκυπριακών αγγείων αφορά σε αγγεία που αντιγράφουν, ως ένα βαθμό, τους κυπριακούς αμφορείς με οριζόντιες λαβές και αποτελούν τον πρόγονο των ταινιωτών μυροδοχείων. Η εξάπλωση των αγγείων στη λεκάνη της Μεσογείου, η ιδιαίτερη σχέση τους με τα αντίστοιχα κυπριακά, αλλά και η λιτή τους γραπτή διακόσμηση που αναπαράγεται με μικρές διαφοροποιήσεις από την εμφάνισή τους έως τον 3ο προχριστιανικό αιώνα είναι στοιχεία ενδεικτικά της σημασίας που παρουσιάζουν τα «ψευδοκυπριακά» αγγεία.

Το πρωιμότερο σχήμα της κατηγορίας των «ψευδοκυπριακών» αγγείων είναι ο αμφορέας με οριζόντιες λαβές. Οι αμφορείς αυτοί προέρχονται κατά κύριο λόγο από ταφικά σύνολα και σπανιότερα από αποθέτες. Η χρήση τους ως τεφροδόχα δικαιολογεί το μεγάλο μέγεθος και τα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κάθε αγγείου. Η διακόσμησή τους, τέλος, αναπτύσσεται αρμονικά στη μεγάλη επιφάνεια του σώματος και του λαιμού και ίσως υπαινίσσεται το περιεχόμενο των αγγείων αυτών.

Για λόγους που οφείλονται περισσότερο στη χρήση, παρά σε κάποια τοπική ιδιομορφία, γύρω στο β' τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. ή στα μέσα του αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα παραδείγματα «ψευδοκυπριακών» αμφορίσκων. Οι αμφορίσκοι, μικρογραφικές παραλλαγές των αμφορέων, ως προς το σχήμα, απαντούν εξίσου σε ταφικά και οικιστικά σύνολα.

Στο β' μισό του 4ου αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους και τα μυροδοχεία με ψευδολαβές. Το σχήμα, αν και πολύ μικρότερο, έχει άμεση εξάρτηση από τους πρωιμότερους αμφορείς. Ωστόσο, η χρήση των αγγείων έχει πλέον αλλάξει. Η διακόσμηση

τους παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνη των «ψευδοκυπριακών» αμφορέων, αλλά μεταβάλλεται και προσαρμόζεται στο νέο μικρότερο σχήμα.

Τα λεγόμενα «ψευδοκυπριακά» αγγεία αποτελούν, επομένως, μια ειδική κατηγορία της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής που παράγεται έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και αποτελεί το πρότυπο των ελληνιστικών ταινιωτών μυροδοχείων.

Γεωργία Τσαρτσίδου, Συγκριτική μελέτη φυτολίθων από την ορεινή κοινότητα της Σαρακηνής και τη νεολιθική Μάκρη

Οι φυτόλιθοι είναι μικροσκοπικές μορφές που συνίστανται σε άμορφο (μη κρυσταλλικό) διοξείδιο του πυριτίου και αναπτύσσονται στο κυτταρικό σύστημα των φυτών. Η παρούσα διατριβή μελετά τους φυτόλιθους από ένα εθνογραφικό περιβάλλον (Σαρακηνή) και μια Νεολιθική θέση (Μάκρη) της Θράκης με σκοπό την αναγνώριση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο χώρο και στο χρόνο. Πολύτιμος σύμμαχος στη συγκεκριμένη μελέτη υπήρξε η συλλογή αναφοράς φυτολίθων από 62 σύγχρονα φυτά της Ελλάδας που οργανώθηκε στο πλαίσιο της διατριβής. Σύμφωνα με τη συλλογή αναφοράς τα αγρωστώδη παράγουν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό φυτολίθων και μπορούν να αναγνωριστούν σε επίπεδο γένους, τα δικοτυλήδονα φυτά παράγουν μεγάλο αριθμό χαρακτηριστικών φυτολίθων στα φύλλα τους και εξαιρετικά μικρό αριθμό μη χαρακτηριστικών φυτολίθων στα ξυλώδη μέρη.

Τα δεδομένα της συλλογής αναφοράς χρησιμοποιήθηκαν για τη σωστότερη εκτίμηση των δεδομένων από το Πομάκινο χωριό της Σαρακηνής και τη νεολιθική Μάκρη. Η μελέτη στη Σαρακηνή επικεντρώθηκε σε χώρους αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων (μαντριά, χωράφια, αποθήκες, αχυρώνες), σε δημόσιους χώρους κοινής χρήσης και σε ιδιωτικές οικίες. Η ιδέα ήταν να ελεγχθεί η δυναμική των φυτολίθων σε ένα κλειστό σύστημα, όπου οι χώροι δραστηριότητας και η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι *a priori* γνωστά. Τα αποτελέσματα απέδειξαν τη σπουδαιότητα των φυτολίθων ως εργαλείου αναγνώρισης χώρων δραστηριότητας. Στο πλαίσιο της ανάλυσης των φυτολίθων από τη Σαρακηνή αναπτύχθηκε μια νέα μαθηματική μέθοδος ανάλυσης των φυτολιθικών συνόλων, η οποία, όπως αποδείχθηκε, μπορεί να συμβάλλει στη

διαφοροποίηση χώρων αγροτικών πρακτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Κατά συνέπεια οικισμοί με γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα μπορούν να αναγνωριστούν και να μελετηθούν μέσω της συγκεκριμένης μεθόδου.

Τα δεδομένα της εθνογραφικής μελέτης στη Σαρακηνή χρησιμοποιήθηκαν για τη μελέτη των αρχαιολογικών ζημάτων της Μάκρης στη Θράκη. Αναλύθηκαν στρώματα προερχόμενα από ιδιωτικές οικίες και από κοινούς χώρους στεγασμένους και υπαίθριους. Τα αποτελέσματα υπέδειξαν έναν οικισμό με μικτή οικονομία, όπου η καλλιέργεια των σιτηρών και η κτηνοτροφία αποτελούσαν πη-

γές επιβίωσης. Οι εξωτερικοί χώροι της Μάκρης αποδείχθηκαν εξαιρετικά δύσκολοι να διαφοροποιηθούν από τους εσωτερικούς σε περιπτώσεις που λείπουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα των δεύτερων, όπως ασβεστιτικά δάπεδα επιμελούς κατασκευής. Μολαταύτα, εντοπίστηκαν κατασκευαστικές πρακτικές, όπως η ανακύκλωση υλικών του εξωτερικού χώρου για την κατασκευή των δαπέδων εσωτερικά. Τέλος, αναγνωρίστηκαν κοινωνικές συνήθειες, όπως η διατήρηση του χαρακτήρα οικήματος κοινής χρήσης ως αποθηκευτικού χώρου και η αλλαγή χρήσης σε χώρους των ιδιωτικών οικιών κατά τη διάρκεια ζωής του οικισμού.

Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

- Π. Αλεκάκης, Οι επιδρομές και οι εγκαταστάσεις των σλαβικών φύλων στο βορειοελλαδικό χώρο από τον 6ο έως τον 8ο αιώνα.
- Μ. Γκέκα, Βυζάντιο και Κροάτες. Οι σχέσεις Βυζαντίου και Κροατών και το αντιβυζαντινό-αντισερβικό σύνδρομο στην εθνική κροατική ιδεολογία (19ος-20ός αι.).
- Ν. Elam, Βυζαντινοτουρκικές σχέσεις μετά τη μάχη της Άγκυρας 1402-1421 μ.Χ.
- Ι. Θεοδωρακοπούλου, Τα υγειονομικά μέτρα των μεσαιωνικών πόλεων της Ιταλίας για την προστασία από μεταδοτικές ασθένειες.
- Ι. Κεραμέτση, Ρωμαϊκοί τρόποι χρονολόγησης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συμβολή στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων.
- Β. Κοκκόρη, Η γυναίκα στα ονειροκριτικά κείμενα των Βυζαντινών.
- Φ. Κονταργύρη, Όψεις της ιατρικής στο Βυζάντιο. Τα ψυχικά νοσήματα των Βυζαντινών και η θεραπεία τους.
- Κ. Κωμοδίκης, Βυζαντινή και μεσαιωνική Αμμώχστος (965-1571).
- Δ. Μακρής, Οι ελληνικές πόλεις της Θράκης και τα εγχώρια φύλα της περιοχής (281 π.Χ. - 46 μ.Χ.).
- Γ. Μαλούχου, Επιγραφικές συμβολές στην ιστορία της Χίου των κλασικών και πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων.
- Κ. Παπαγεωργίου, Μοναχισμός και κοινωνία στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.
- Π. Σάββα, Το βασίλειο των Λουζινιάν στην Κύπρο. Η περίοδος της ακμής του.
- Χ. Σαμαράς, Η αμυντική ναυτική πολιτική των Βυζαντινών στα θαλάσσια και ποτάμια σύνορα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.
- Β. Σκοπελίτη, Το φαινόμενο της πειρατείας κατά

την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

- Χ. Σταύρου, Ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας (1071-1078).
- Μ.-Ι. Σωτηριάδης, Θεοφανώ (972-991). Συμβολή στην επίδραση του Βυζαντίου στη Δύση.
- Η. Τσιπτσές, «Αλήθειες και ψέμματα» στην ιστοριογραφία του 15ου αιώνα.

Νεότερη Ιστορία και Λαογραφία

- Τ. Αγγελάκη, Τα δημογραφικά της Δυτικής Μακεδονίας από τα τουρκικά αρχεία 15ος-17ος.
- Ε. Ανδρικοπούλου, Ο ρόλος των πολιτιστικών συλλόγων στην οργάνωση όψεων του εορτάσιμου βίου στη σύγχρονη εποχή.
- Γ. Βλαχοδήμου, Ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1853-1854.
- Ι. Βετοπούλου, Μεθοριακή ληστεία στη βορειοδυτική Ελλάδα από το 1908 έως το 1930.
- Δ. Βραδέλη, Θέματα κοινωνικής πρόνοιας και πολιτικής στα Επτάνησα.
- Ε. Γιαννούτσος, Πρόσφυγες στη Σάμο (1914-1940). Διαδικασία κοινωνικής και οικονομικής τους ένταξης.
- Κ. Διώγος, Το όραμα των Ελλήνων για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από το νεοελληνικό Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.
- Ι. Καλλιαρέκος, Υγιεινή και νοσήματα στη Θεσσαλονίκη (1912-1945).
- Σ. Καραβής, Πόλεμος και Κατοχή. Η ιταλική παράμετρος (1940-1943).
- Κ. Καρακώστα, Μοσχοπολιτών Τύχαι. Η ακμή, η παρακμή και η διασπορά των Μοσχοπολιτών. Η κοινότητα του Μίσκολτσ.
- Κ. Κατσάνος, Το Μακεδονικό ζήτημα στο πλαίσιο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων (1950-1967).
- Ε. Κατσάρας, Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις 1944-1954. Από την ένταση στην προσέγγιση.

- A. Κολιαδήμου, Πρόσφυγες στο Νομό Πέλλας (1912-1967).
- Π. Κουσουλίνης, Χωροφυλακή, Εθνοφυλακή και Εθνοφρουρά στη μετακατοχική Ελλάδα.
- Φ. Κωνσταντίνου, Η οικονομική παρουσία των Ελλήνων στη Ρουμανία από τον Κριμαϊκό μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
- Μ. Λιάπη, Προσδοκίες και διαψεύσεις στο πλαίσιο ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας – Ελλάδα και Κοινωνία των Εθνών στη δεκαετία του 1920-1930.
- A. Μουζακίτη, Διαμόρφωση της βοσνιακής ταυτότητας. Ιστορικές και πολιτικές παράμετροι.
- Γ. Μπακάλη, Κρατική πολιτική και καπνεργατικό κίνημα στην Καβάλα κατά το Μεσοπόλεμο.
- B. Νάτσιου, Η συγκρότηση του αστικού και αγροτικού χώρου στη Ρούμελη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα.
- A. Παναγιωτοπούλου, Η μετανάστευση των Ελλήνων της Βουλγαρίας την περίοδο του Μεσοπολέμου (1919-1931) στην Ελλάδα του Νεϊγύ (1919).
- Θ. Παπαγεωργίου, Κυπριακές αλυτρωτικές προσπάθειες στην Αθήνα τη δεκαετία του 1930. Οι βρετανικές αντιδράσεις και η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων.
- K. Παπανικολάου, Η Μακεδονία και ο γερμανικός κόσμος από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
- K. Πύρζας, Η βρετανική πολιτική και το Μακεδονικό Ζήτημα, 1890-1903.
- Γ. Σαρικούδη, Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχία: συνέχειες και ασυνέχειες.
- K. Σερλέτη, Όψεις της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας στα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών.
- Π. Τουλουμάκος, Η διαμόρφωση της εικόνας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα έργα των σύγχρονων Τούρκων διανοητών.
- J. Faure-Aprosio, Σχέσεις της Ελλάδας με χώρες της νοτίου Αμερικής (19ος-20ός αιώνας). Οι περιπτώσεις της Αργεντινής και της Χιλής.
- I. Φραγκόπουλος, Η μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη στα τέλη του 19ου και 20ού αιώνα. Θρησκεία, εθνογενετικές διαδικασίες, οικονομία και πολιτική.
- O. Φωτοπούλου, Έλληνες στρατιωτικοί, αιχμάλωτοι πολέμων 1912-1930. Νομικό καθεστώς και προεκτάσεις του προβλήματος.
- E. Χαλκιαδάκης, Η πολιτική των κρητικών κυβερνήσεων στο ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
- A. Χοτζίδης, Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες στις επαρχίες της Πύλης (1881-1914).
- M. Χριστοπούλου, Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η εθνική πολιτική της Ελλάδος (1870-1918).

Προϊστορική Αρχαιολογία

- A. Αλματζή, Ιστορία και μεθοδολογία των ανασκαφών στη Μακεδονία και Θράκη. Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.
- O. Αποστολίκας, Προϊστορική κατοίκηση στο οροπέδιο της Λίμνης Πλαστήρα.
- I. Ασπιώτης, Αρχαιολογική κληρονομιά και τουρισμός στην Ελλάδα. Προσεγγίσεις για την αξιολόγηση της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών χώρων και της παιδευτικής τους αξίας.
- X. Αυγέρος, Πολιτισμική διαχείριση και τοπικές κοινωνίες: ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών στην κατασκευή της ταυτότητας και παραγωγή του πολιτισμικού προϊόντος.
- E. Βασιλείου, Η χειροποίητη κεραμική της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Κεντρικής Ηπείρου. Ζητήματα χρονολόγησης, παραγωγής και κατανάλωσης.
- I. Βενιέρη, Η κεραμική από την Παλαιοανακτορική εγκατάσταση στο Αποδούλου Αμαρίου. Ζητήματα τυπολογίας, παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης.
- X. Βερουλίδου, Τα όστρεα τους οικισμούς του κόλπου της Θεσσαλονίκης κατά τη νεολιθική και την εποχή του Χαλκού.
- E. Βούλγαρη, Κοινωνική σημασία της ατομικής έκφρασης και των διακοσμητικών θεμάτων στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.
- E. Γαλλή, Ο ρόλος των σεισμών στη διαμόρφωση των αρχαιολογικών καταλοίπων. Ανάπτυξη αρχαιοσεισμολογικής μεθοδολογίας και εφαρμογή σε θέσεις της Κρήτης.
- E. Γκατζόγια, Οι κοινωνίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην

- Κεντρική Μακεδονία μέσα από τα αρχαιοβοτανολογικά κατάλοιπα: διατροφικές συνήθειες, αγροτικές πρακτικές και χρήση του χώρου.
- Ε. Γκιούρα, Νεολιθική ειδωλοπλαστική της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Σχέσεις, ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις στη νότια Βαλκανική.
- Γ. Δελιόπουλος, Η παραγωγή και η λειτουργία της κεραμικής. Η κεραμική των οικιστικών οριζώντων Ι, ΙΙ, ΙΙΙ από το Αρχοντικό Γιαννιτσών.
- Α. Δημούλα, Η εμφάνιση της κεραμικής τεχνολογίας στον ελλαδικό χώρο – Το παράδειγμα της Θεσσαλίας.
- Κ. Ευκλείδου, Τοπίο και κοινωνικές ταυτότητες στη μυκηναϊκή Αργολίδα.
- Σ. Καλτσογιάννη, Η χρήση του πηλού στην προϊστορική αρχιτεκτονική της Βόρειας Ελλάδας. Ζητήματα τεχνικής και ερμηνείας.
- Π. Κολωνιάρη, Παραστάσεις αθλημάτων στον αιγαιακό χώρο κατά την εποχή του χαλκού.
- Γ. Κοτζαμάνη, Αρχαιοβοτανική έρευνα στο σπύλαιο της Θεόπετρας. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Προϊστορική Αρχαιολογία.
- Ι. Μαυροειδή, Οι ενδοκοινοτικές σχέσεις σε μια κοινότητα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Θερμαϊκό κόλπο. Ο οικισμός του Αγίου Αθανασίου (Βαλκάν Εξπόρτ).
- Μ.-Λ. Παϊπέτη, Οικίες και κοινότητες της υστεροελλαδικής περιόδου στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα.
- Ε. Παπαγεωργίου, Σκηνές σύλληψης άγριων ζώων στο Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού. Συμβολισμοί και ιδεολογία στην εικονογραφία του κυνηγιού.
- Ε. Παπαδοπούλου, Τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών.
- Ι. Παπαμαγκάνα, Ο υλικός πολιτισμός της αρχαιότητας και οι αλλοδαποί μαθητές στα ελληνικά σχολεία. Η περίπτωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Χ. Παπαναστασοπούλου, Περίβολοι και οχυρώσεις της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο.
- Ε. Σαμαρτζίδου, Η παλαιοπανίδα στους λιμναίους οικισμούς της Νεολιθικής Ευρώπης. Η περίπτωση του Δισπηλιού Καστοριάς.
- Π. Τατσοπούλου, Παράκτια τοπία της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο.
- Α. Τουλιοπούλου, Η διαχείριση του πολιτισμικού αποθέματος: θεωρητική προσέγγιση και διοικητικές πρακτικές.
- Α. Φιλίππα-Touchais, Οι κοινότητες της Μεσοελλαδικής περιόδου. Οικιστική οργάνωση και κοινωνικές δομές.
- Α. Χαλκιώτη, Παράκτιες και νησιωτικές κοινότητες του Β.Α. Αιγαίου κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ. Διαστάσεις του ενάλιου πολιτισμικού τοπίου.
- Α. Χατζούδη, Το αρχαιολογικό τοπίο γύρω από το σχολείο. Αναζήτηση και ανάδειξή του.
- Μ. Χουντάση, Γραπτές παραστάσεις ζώων από τη Νεο-ανακτορική και Μετα-ανακτορική Κρήτη. Θεωρητικές προσεγγίσεις.

Κλασική Αρχαιολογία

- Ν. Ακαμάτης, Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα και τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο.
- Ε. Αλεβίζου, Ψηφιδωτά με εικονιστικές παραστάσεις από συγκροτήματα θερμών της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.
- Ι. Βασιλειάδου, Αρχαιολογικά τεκμήρια για την αγροτική ζωή από την αρχαία Πιερία.
- Χ. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία.
- Μ. Γκείβανίδου, Εικονιστικά αγάλματα στα θέατρα και τα ωδεία των ανατολικών επαρχιών κατά την αυτοκρατορική περίοδο.
- Α. Δαλαβέρας, Η λατρεία της Αφροδίτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο βορειοελληνικό χώρο.
- Ν. Καζακίδη, Ο ρόλος των γλυπτών στα ελληνικά γυμνάσια.
- Κ. Καλλιγά, Η κεραμική από το ιερό του Ηρακλή στη Θήβα. Η συμβολή της στη έρευνα της βοιωτικής κεραμικής των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.
- Κ. Κωνσταντούλας, Δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης: Φιλολογικές, επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.
- Α. Κουκουβού, Λατομεία πωρόλιθου στην Ημαθία. Μελέτη για τη λατομική δραστηριότητα στην αρχαιότητα.
- Γ. Μάλλιος, Μύθος και ιστορία: η περίπτωση της αρχαίας Μακεδονίας.
- Ε. Μητσοπούλου, Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο.

- Z. Μπίλη, Η βόρεια Πιερία στους αρχαίους χρόνους.
- E. Ναούμ, Φτερωτά όντα. Συμβολή στην εικονογραφία της ελληνιστικής εποχής.
- M. Νασιούλα, Γραμματικόν ποτήριον. Ελληνιστικά ενεπίγραφα ανάγλυφα αγγεία.
- K. Νούλας, Πήλινα ειδώλια από την αρχαία Πύδνα. Συμβολή στην κοροπλαστική της αρχαίας Μακεδονίας.
- E. Οικονόμου, Η εικονογραφία των ταφικών μνημείων στη Μακεδονία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Συμβολή στην ερμηνεία τους.
- Γ. Παβέλη, Οι επιτύμβιες στήλες των Φθιωτιδών Θηβών από την κλασική έως την αυτοκρατορική περίοδο.
- Z. Παρθένη, Η διήγηση της «Βιβλιοθήκης» του Απολλοδώρου μέσα από την εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.
- A. Πατέλη, Η Ελιμιώτις και η Εορδαία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.
- E. Παυλοπούλου, Η νομισματική κυκλοφορία στο Δίον ως τους χρόνους του Αυγούστου.
- Σ. Ραπτόπουλος, Εμπορικοί δρόμοι στις ελληνιστικές και ρωμαϊκές Κυκλάδες.
- B. Σαριπανίδη, Εισαγμένη και εγχώρια κεραμική στο βορειοελλαδικό χώρο: η περίπτωση της Σίνδου.
- I. Σαχανά, Ο θαλάσσιος θίασος στην τέχνη της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.
- Φ. Σέρογλου, Διαπολιτισμικές ανταλλαγές στη λεκάνη της Μεσογείου κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο.
- Θ. Σπυριδάκι, Ησιόδος και εικονογραφία.
- A. Στριτσίδου, Ελληνιστική κεραμική. Η κατηγορία της Δυτικής Κλιτύος. Προβλήματα μορφής και διακόσμησης.
- Δ. Τερζοπούλου, Ο ταφικός τύμβος της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης Νομού Έβρου. Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα κτερίσματα από τις καύσεις των νεκρών.
- A. Τουλουμτζίδου, Τα μέταλλα αγγεία στην αρχαία Ελλάδα.
- X. Τσαγκάλια, Εικονιστικοί τύποι στα πελοποννησιακά νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων.
- E. Τσακνή, Γυναίκες επαγγελματίες μέσα από τις απεικονίσεις του αττικού Κεραμεικού.
- K. Φίλης, Οι οξυπύθμενοι εμπορικοί αμφορείς από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου.
- E. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίνων στην Ελλάδα.
- M. Χριστάκου-Τόλια, Ελάσσονες κυλικογράφοι της ερυθρόμορφης υστεροαρχαϊκής αγγειογραφίας.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- Σ. Βασιλειάδου, Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στη Θεσσαλονίκη. Αρχιτεκτονική, ζωγραφική και γλυπτός διάκοσμος.
- K. Γερολύμου, Ενσφράγιστοι κέραμοι και πλίνθοι από την παλαιοχριστιανική Νικόπολη.
- Σ. Δαδάκη, Η πόλη των Σερρών στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.
- C. Dogan, Εικονογραφικοί τύποι της Θεοτόκου στον Ακάθιστο Ύμνο κατά την ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.
- N. Δρόσος, Οι επισκοπές Βεσαίνης, Χαρμένων και Κατρίας: η εκκλησιαστική περιφέρεια Αγίας κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.
- Π. Ευγενικός, Πρώιμα ξυλόγλυπτα τέμπλα σε πρόστυπη τεχνική της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος και Αλμυρού.
- L. Fundic, Η μνημειακή ζωγραφική του Δεσποτάτου της Ηπείρου και η θέση της στην τέχνη του 13ου αιώνα.
- Σ. Ζαχαριάδης, Η κεραμική της οικοδομικής νησίδας του υαλοργείου στους Φιλίππους.
- A. Καραγιάννη, Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο.
- K. Κατσίκης, Η μνημειακή ζωγραφική στην περιοχή των Καμβουνίων κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη Δυτική Μακεδονία.
- Δ. Κρικελίκος, Η εικονογραφία των χάλκινων νομισμάτων του 4ου και 5ου αιώνα μ.Χ.: συμβολή στην πρωτοβυζαντινή νομισματική εικονογραφία.
- E. Μαλαδάκης, Νομισματική κυκλοφορία και χρηματική οικονομία στη μεσαιωνική Χαλκιδική (10ος-14ος αι.).
- B. Μεσσής, Ναοί αθωνικού τύπου.
- I. Mircea, Η εντοίχια ζωγραφική της Μολδαβίας των μνημείων του Στεφάνου του Μεγάλου (1457-

- 1504). Επιδράσεις και καταβολές.
- A. Μισαηλίδου, Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί της Χίου.
- Γ. Νούσιος, Το πάσχον σώμα στη βυζαντινή ζωγραφική. Ερμηνευτική μελέτη στην ανατομία και μορφολογία του.
- Ε. Ντάφου, Τεχνογνωσία και αρχιτεκτονική σύλληψη στη βυζαντινή ναοδομία.
- Ν. Παζαράς, Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανάσιου του Μουζάκη στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Καστοριάς και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου κατά τον 14ο και 15ο αι.
- Γ. Παπαναστασούλη, Ο Άγιος Δημήτριος στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Διάδοση λατρείας και εικονογραφίας.
- Κ. Ράπτης, Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος.
- A. Σκρέκα, Η μνημειακή ζωγραφική του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα στην Καστοριά και το ονομαζόμενο Καστοριανό εργαστήριο.
- Ν. Τριβυζαδάκης, Εικονογραφία των προσωποποιήσεων στην τέχνη των Παλαιολόγων (1261-1453).
- A. Τρίφοнова, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του β' μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.
- Θ. Τσάμπουρας, Ακμή και παρακμή των καλλιτεχνικών εργαστηρίων από τη Δυτική Μακεδονία. Ζωγράφοι από το Λινοτόπι, τη Γραμμόστα, το Επταχώρι και τη Ζέρμα τον 17ο αιώνα.
- A. Τσιγκαροπούλου, Η καλλιτεχνική ταυτότητα της συντεχνίας των Κολακιωτών ζωγράφων. Συμβολή στη μελέτη της αγιογραφίας του 19ου αιώνα.
- Π. Ψαρρή, Βυζαντινοί οικισμοί στο νησί της Ρόδου.
- του 16ου αιώνα.
- A. Γιαννουδάκη, Το έργο της γλύπτριας Φρόσως Ευθυμιάδη-Μενεγάκη (1911-1995).
- Ν. Γραίκος, Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικά και εικονογραφικά προβλήματα.
- Ρ. Γρηγοριάδης, Η pop art και ο κοινωνικός προσδιορισμός του φύλου.
- A. Κατσαρίδου, Η σύγχρονη τέχνη και η φωτογραφία στην Ελλάδα, 1970-2000.
- Ε. Κεχαγιά, Η εικαστική κίνηση στην Αθήνα κατά το β' μισό του 20ού αιώνα. Συμβολή στην ιστορία των καλλιτεχνικών θεσμών στην Ελλάδα.
- Σ. Κωτίδου, Ελληνικός και ευρωπαϊκός συμβολισμός: συγκλίσεις, αποκλίσεις, μεταλλαγές στην τέχνη από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα.
- A. Λεοπούλου, Όψεις της καθημερινής ζωής στη μεταπολεμική ελληνική τέχνη.
- Π. Μανάκου, Η διαδρομή των αδελφών Μιλτιάδη και Γιάννη Μανάκη ή Μανάκια στα Βαλκάνια. Από το ντοκουμέντο στην εικαστική αποτύπωση.
- Σ. Μορτάκη, Έλληνες γλύπτες στο Παρίσι το β' μισό του 20ού αιώνα (1950-1970). Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ανδρέου.
- A. Μυκονιάτη, Η πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς στη νεότερη Ελλάδα με άξονα χαρακτηρισμένες πλαστές αρχαιότητες.
- A. Πάκα, Η γυναικεία μορφή στην ελληνική ζωγραφική (1862-1922). Εκπαιδευτικές πρακτικές και συγκρότηση της γυναικείας υποκειμενικότητας.
- Μ. Παπαθανασίου, Τα μουσεία και το κοινό τους. Ο ρόλος του μάρκετινγκ στην προσέλκυση επισκεπτών.
- Κ. Παπαχρήστου, Η σχέση του κριτικού λόγου με την καλλιτεχνική δράση στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.
- Φ. Σπαχίδου, Δημοσιεύματα για την τέχνη στον ελληνικό περιοδικό τύπο κατά τον 19ο αιώνα.
- Ε. Τζανετουλάκου, Μία «fin de siècle» έρευνα στις μορφές της σύγχρονης ζωγραφικής αναπαράστασης του νεο-ρομαντικού υψηλού.
- Μ. Φαρμάκη, Η φωτογραφική απεικόνιση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα.

Ιστορία της Τέχνης

- Θ. Βελένη, Εικαστικές τέχνες και μουσική. Συναισθητικοί πειραματισμοί και οπτικοακουστικές εφαρμογές στη μεταπολεμική τέχνη.
- Μ. Βουλγαροπούλου, Εργαστήρια μεταβυζαντινής ζωγραφικής στην Αδριατική κατά τη διάρκεια